This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

BUHR A

[redacted]

a39015 01810984 6b

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES

HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP

HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP

HUKRDUP
Drahomaniv, M.

М. ДРАГОМАНОВ.

ЛИСТИ ДО ІВ. ФРАНКА

І ИНШИХ.

1887–1895.

ВИДАВ

ІВАН ФРАНКО.

UKR RES
HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP

ЛЬВІВ, 1908.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

[illegible]чкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1344531-1?2
HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP
HUKRDUP
DUPLICATE

ПЕРЕДМОВА.

Випускаючи в світ отсю другу частину кореспонденції Драгоманова зо мною і иншими, я вичерпав усе з рукописної спадщини незабутнього покійника, що зберегло ся у мене.

Не можу тут давати анї просторої студії про ті листи, анї характеристики їх автора; на се ще буде час і місце, тим більше, що се тілько частина його кореспонденції навіть із самими тілько Галичанами; жде опублїкованя прим. його кореспонденція з М. Бучинським, до якої і у мене знайшли ся важні причинки і якої приготованєм заняв ся д. М. Павлик. Та найважнїйші будуть певно листи Драгоманова до Павлика, яких опублїкованю не стоїть нїщо на перешкодї.

Не можу не висловити тут свого щирого жалю що до деяких уступів моєї передмови до першого тому листів Драгоманова. Тепер, обіймаючи всю її цілість, я розумію ясно, як мало ми, його ученики, розуміли його за його житя, як мало ми здібні були піднести ся на ту висоту знаня

і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускав ся ніколи. Він був для нас правдивим учителем, і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виросли у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, яснійші шляхи европейської цівілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з ґенерації, що більш або менше стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народнього діла, то се в найбільшій мірі заслуга пок. Драгоманова.

Отся друга частина листів на мій погляд має велику вагу особливо для пізнаня Драгоманова як чоловіка високої душі і високого розвою, якому справді ніщо людське не було не то чуже, але й байдуже. Незвичайна ріжносторонність його інтересів, незвичайна живість і ясність їх зрозуміня йде в парі з незвичайним критицизмом його розуму, критицизмом вродженим, а не подіктованим нїякою доктріною, і з неменшою суцільністю і гармонїєю його вдачі, сконцентрованої на високій, ідеальній основі. Вічно занятий великими питанями піднесеня рідного народа він ніколи не спускає з ока орґанїчного звязку нашої історії з иншими. Він уважає своє житє виключно службою високому ідеалови розвою і поступу, і се давало йому силу і рівновагу духа у всїх тяжких досвідах його житя. До остатньої хвилї, зломаний тяжкою недугою, він не тратить молодечого запалу до праці анї своєрідного, щирого гумору. Скептик до дна душі він уміє розпалювати

віру в ідеал і почуте совісти та громадських обовязків у душах найтупійших людий. Се була виємкова натура, в двоє дивна серед української нації, такої богатої натурами пассівними, вузкими і тупими. Він був немов сотворений на духового провідника великої нації, а хоча доля позавидувала йому, то все таки він зробив ся і буде довго ще сумлїнем нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажним, правдивим компасом для грядущих поколїнь, як їм жити і як працювати.

В заключеню додатків до листів і недрукованих доси прегарних статей Драгоманова, уміщених на кінці сего виданя, я не міг відмовити собі помістити невеличку рукописну статейку д. Олексія Білобородова п. з. Памяти учителя. Звертаю увагу читачів на сю статейку, памятку одного з найсимпатичнїйших молодих Українців, з якими мінї довело ся познайомити ся. Тихий і скромний, з досить високою освітою, хоч не знаю чи скінчив ґімназію, він десь у початку 80-их років наслїдком якогось „випадку“, хоча за леґальним паспортом появив ся у Львові і замісь звичаєм инших еміґрантів гаяти час на безконечних розмовах та дожиданю „слушного часу“, вишукав собі працю для заробленя хлїба, став за наборщика в одній львівській друкарнї, а потім, коли явила ся потреба адмінїстратора в Науковім тов. ім. Шевченка, навчив ся бухгальтерії і серіозно підготовив ся до свойого обовязку. І товариство певно було б знайшло в нїм ідеального робітника не на самім лише адмінїстраційнім полї, бо як кажу, він був чоловік з доброю

освітою, яку старав ся раз у раз доповнювати лектурою і в вільних хвилях, за моєю порадою переложив найкращий уступ із Історії середньовікової Франції з історичної серії праць Лявісса-Рамбо. На жаль не вспів переписати сеї праці на чисто, коли якась безглузда і безпідставна денунціяція з Россії спонукала шефа київських жандармів Новіцкого зажадати у львівської поліції, щоб вислала Білобородова до Россії. На розказ поліції він зараз же виїхав, на границї його арестовано і під конвоєм завезено до Київа, але швидко й сам Новіцкий переконав ся, що всї підозріня були безпідставні і його випущено, — розуміеть ся, з полишенєм під поліційним дозором. Він поїхав до Катеринодара, пробував своїх сил як кореспондент, а далї й редактор ґазети „Донская рѣчь", оженив ся і мав якийсь процес, у якім його увільнено, та коли я, пригадавши його собі як знамениту робучу силу написав йому лист і просив вертати до Галичини, одержав від нього сердечний лист, але повний такої зневіри і безнадїйности, що серце моє стискало ся мов у клїщах читаючи його. Кілька тижнїв по одержаню того остатнього листу Білобородова я одержав від його приятеля, д. Ерастова з Катеринодара відомість, що Білобородів збожеволїв невлїчимо і запертий у шпиталї. Чи він умер там, чи жиє ще, не знаю.

Честь памяти сеї щирої душі!

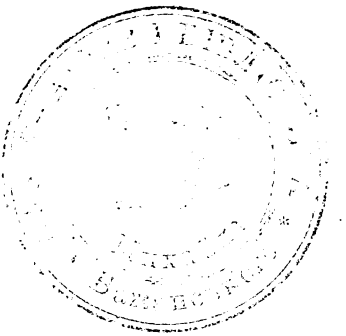

Рік 1887.

N. 64. Лист до І. Франка. Chemin Dancet 14. Gèneve. 2. Фебр. 1887.

Шановниј Добродіји.

Дуже дьакују Вам за пересилку грошеј (300 р.), котрі вспіли шче добігти ранішче, ніж росс. курс зовсім пішов к чорту. (Сьогодні він вже 224, ја розміньав 231; коли віјна буде, то певно ј 150 не дадуть). Коли Ваша жінка вже вернулась, то пожалујста напишіть, чи передала вона лист Лисенкові, і шчо вона чула в загалі цікавого в Кијіві по інтересним нам справам.

Ја не получив од Вас одповіді: 1) Коли вијде Альманах Лукича? 2) Коли Ви почнете печатати Ваш Альманах? 3) Чи згожујетесь печатати там міј матерјал ј појасненьньа на Старі Укр. вірші?

Мене просьать із Румуніјі переслати лист з запитами про стан робітників дльа статистичнојі анкети. Памьатајете, Ви колись з П—ком видали такиј лист. Коли в Вас шче јесть воно, то будьте ласкаві вишліть по такому адресу: Domera lui Costica Dobrudjanu, Gara Ploesti Romanie.

В остатньому листу ја Вам через те казав про розмови ріжних льудеј про моју переписку з Кијанами, шчо з листів кількох Галичан довідавсь јасно, шчо вони читали моји листи, хоч

суті діла не розумійуть, не знајучи всього, і виводьять де шчо не тільки дльа мене непријатне, а противне прінціпам, котрі ја вважају за правдиві. Так ја між инчим завше вважав, шчо всьакиј мусить не тільки працьувати за хліб, але ј перш усього на хліб, котриј мусить виробити собі својеју працеју. В остатні роки вијшло так, шчо ја одступив од останьнього прінціпа. Ја хотів би впевнити льудеј, шчо тут не сама моја вина, хоч звісно јесть і моја: не треба нікому довірьатись окрім самого себе. Послухавши товаришів ја поїхав за грьаницьу і лишив себе зарібку в Россіјі, а взьавшись видавати укр. соц. речі, ја порвав своји звьазки з тутешніми ліберальними кругами, котрі могли мені дати заробок профессорськиј в Італіјі або Франціјі. Коли Громада ввірвалась, ја всьако старавсь перевести своји відносини з товаришчами на договорно-робітницькиј стан, предлагајучи јім бути спеціальним најмитом дльа обробки укр. етнографічних матерјалів, починајучи з пісень політичних, котрі вважав можливим видавати тільки тут. Предложену мені комбінаціју, шчоб ја писав дльа росс. журналів, де б то товаришчі моји печатали моји праці, ја критикував a priori. Тепер a posteriori вијшла моја правда: чотирі моји статьті, котрі післані в Петербург на умовах, јакі мені були звелені, ось вже більше року не печатајуть сьа; з кијівських за дві не заплачено, а дві лежать більше пів року. (Цими дньами пошльу шче дві, на ту ж дольу.) Порьад з тим товаришчі оказались не в силах (в охоті јіх ја не сміју сумніватись) здобути мені навіть роботу зовсім безтенденціју, напр. переводи (оце цими дньами одна бариньа-московка здобула нам роботу: перекладати повістки Catulle Mendes'a, Maupassant'a et cetera, потребујемо послати.) Так і вијшло, шчо ја по-

павсь в стан філантропічниј, тоді, јак ја звик бути в стані робітницько-договорному. Ја бојусь, шчоб льуде не подумали, шчо ја вважају стан філантропічниј за скільки небудь нормальниј. От все, про шчо мені ходить. Решта вже моје діло.

Ваш М. Др.

4. Оце дочитав книжку: L' historie des religions, Son esprit, sa methode et ses divisions, son enseignement en France et á l' étranger par Maurice Vernes. Directeur adjoint a l' École des Hautes-Études (Sorbonne). Там між инчим јесть цікава программа курса історіјі рел. феноменів, котра сама мајже даје курс. Чи не схочете помістити јеји переклад в Поступі? Вона всього 19 сторін, та до неји треба вступу $1^1/_2$—2 сторін.

3 Февр.

Получив великиј лист од Кіјан, та жаль, шчо до нього не приложено звістки, хто јого передаје, шчо шче вбільшује анонімність листу, а з анонімности ніколи добра не виходить.

Принесли пакет од вашоји жінки: 625 р. і листок.

Спасибі, на листок буду одповідати скоро, а поки спитају тільки, шчо „125 р. отъ дѣвицы" не получав і не розуміју, шчо воно значить „дѣвица". (Не розуміју також потребп плутать массу лиць і способів, коли јесть така проста дорога јак Ви). Чи не могли б Ви пояснити, шчо значить „дльа Кузьми". Чи особисто дльа Кузьми, чи на Кобзарьа (јак колись було вмовлено посилати). Ја не розібрав того, шчо написано про 300 р. од громади за 1887 р. За јакиј це строк?

Шчо чути в Россіјі про віјну?

N. 65. Лист до Кіян. 3 Февр. 1887 — 12 февр.

Начну свіј лист з того, шчо ј Ви, то б то з пізнього часу Вашоји одповіді на листи моји, писані рік тому назад. Це річ не пуста, а сама по собі даје кльуч до наших незгод. Нігде окрім у нас ја не бачив, шчоб товаришчі, співпрацьовники мовчали цілиј рік! Ја по собі знају, шчо коли дістану лист об цікавіј мені справі од інтересного чоловіка, то не можу зараз же не сісти одповідати; бачу, шчо також робить сьа і у других, — і коли бачу, шчо цілиј рік мовчать, то нічого не можу вивести, јак тільки бајдужність по крајніј мірі до чоловіка. А в нас з Вами не инакше велось діло за всі десьать років. На цеј же раз, скажу просто, Ваша мовчанка була дльа мене шче тьажча післьа листу, шчо ја получив торік од Вашого имені, листу не тілько — по мојіј думці, звісно, — помильного по прінціпам, а ј грубого по формі („сверхбюджетная роскошь!“ — доволі цього одного!). Мало того, шчо такі мовчанки не по товариському (бо добриј хозьајін і најмитові озоветь сьа і собаку погладить), а вони мајуть шче ту невигоду, шчо поки јде одповідь, зовсім зміньујуть сьа обставини, — а коли (јак це те ж бува в нас з Вами постіјно) шче зміньајуть сьа ј самі особи, котрі пишуть або говорьать од гурту, то забувајуть ся аргументи, факти, а часто ј самі сьужети розмови, — і часто замість дејаких фактів підставльајуть сьа фантазіјі, јаких напр. не мало і в останньому Вашому листі.

Обертајучись тепер простішче до нього, ја скажу, шчо дуже б був радиј зовсім залишити полеміку ј історіју, а говорити про самі текушчі справи та руковідні прінціпи, котрих би ја хотів почути од Вас јаснішче, ніж це написано в Вашому листу. Та ніјак не можна обіјтись без історичних огльадів назад, коли вже не без полеміки.

По порьадку приходить сьа говорити про „Громаду“. Тьажка це дльа мене штука! Це в својім роді „одрубанај хвіст“ в казці Богдана Хмельницького, котрај на завше буде стојати поперек нашоји згоди. Моје редакторство „Громади“ поставило мене в стан цілком противнај всім мојім прінціпам житьа, починајучи з такого: надіј сьа тілько на себе, стіј завше на својіх власних ногах. Взьавсь же ја за „Громаду“ тільки тому, шчо мені виразно обішчали льуде (з Вас), не безвусі, а власне „Христових годів“ (инші навіть Петрових) — а вијшло так, шчо перші ці льуде ј дезертували з польа битви, на котрому ја, по јіх показу, протрубив аттаку. Це факт до того јаснај, шчо јого ј јого послідків дльа мене не можуть заперечити тіж самі льуде. Ја по собі суджу, шчо јак би ја зробив з ким небудь таке, то 1) або б наложив на себе руки, 2) або вважав би на собі смертельнај гріх, котрај би покутував до віку јакими небудь еквівалентними ділами, 3) або не простив би братові својому, котрого ја підвів, својеји вини і всьако всилувавсь би показати світові ј јому, шчо він сам ј винуватај, а не ја. Зо мнoју вже не один з Вас вже з самого 1877—8 рр. пробував поступати по 3-му пункту, — ј тепер мајже все, шчо Ви пишете тепер про „Громаду“, јесть нішчо инше, јак поступованье по цьому пункту, доведене навіть до фантазіји. Ја винен, шчо Г—да виходила томами, винен, шчо „не порадившись з Вами“ перејшов з Віднья в Женеву ј т. и. Та ж форма Гр—ди була придумана в славному комітеті 12 на Подолі; томи були придумані власне дльа того, шчоб перше основно вијаснити прінціпи науковими статьтьами, котрі ј взьались написати добродіји X. Y. Z. і т. д. (хочете, шчоб ја назвав імена ј заголовки?). Післьа томів були положені листки (ја ј видав один в 1878 р. в самај горьачај час, — а все

таки не получив і дльа Листка ні стрічки од членів комітету ініціатіви), — коло томів брошури дльа інтеллігенціјі ј народу. Один з ініціаторів придумав ј формулу дльа всіх цих публікаціј: „Громада будет задание раздвижное". Јак тільки ја переступив грьаницьу, „раздвижныя" публікаціјі печатались (ја навіть прибавльу, шчо вони то, напр. брошьури „Јак наша земльа", „Турки внутр. і вн." і т. д. мали најбільше ходу в публиці із всіх наших публікаціј). Задержалась тільки публікаціја томів „Громади", бо мене цілиј рік водили обіцьанками прислати праці, а потім ја мусив сам писати јіх $^1/_2$, а в другіј помагати складувати зовсім сириј матерјал. І дльа того ј дльа другого ја мусив учитись, бо памјатајете, ја по вговору мав писати статьті по европ. релігіјним питаньам, а всьу украјнологіју обіцьали писати спеціалісти, в котрих ја тілько шчо хотів вчитись јак школьар, перед тим, јак мене вислано видавати Гр—ду.

Також само в Кијіві було предвиджено, шчо Гр—да буде виходити в Женеві (або Лондоні), коли австріјська цензура буде дльа неји тьажка. Були такі, шчо хотіли зразу поставити Гр—ду в Женеві або Лондоні, і таких було трохи не більшість, так шчо ја сам на силу одстојав Австрију хоч на перші пори (ја був мабуть најменьшиј радікал з усіх 12; вже про Одесців ј не кажу, — там мені насилу вдалось одстојати ліберальниј, а не бунтарськиј характер Гр—ди). Коли цензура причепилась до Терлецького (Nb. з поводу брошури присланоји помимо мене з Кијіва ј Одесси, брошури з бунтарськоју думкоју, виложеноју словами Шевченка, проти котроји ја остерігав Терлецького) ј коли Т—ај і К° мені јасно сказали, шчо тепер треба јіхати в Женеву, то ја зараз об тім звістив товаришчів і за повноју јіх згодоју (покликујусь на тих 5—6 чоловіків,

котрі в 1876 р. була в Відні) перејіхав у Женеву. Проти слів, шчо в Женеві Гр—да загубилась між иншими россіјськими виданьами соціально-револьуцијними ја просто вважају недостојним спорити сь, — бо скорше можна сказати, шчо Ваша компаніја в 1876—77 р. загубилась серед кијівських росс. бунтарських кружків (звісно, ораторів јіх), ніж Гр—да втратила шчо небудь з своје ји оригінальности і самостојачеети перед јакими б то не було побічними кружками, виданьами і т. и. Простіть мене, а ја скажу, шчо написати таке, јак все рівно ј те, шчо ја не порадившись з Вами переніс Громаду в Женеву, можна тілько зовсім не знајучи діла, або тілько тим, шчо „бумага все терпитъ". Звісно, не мені бути рецензентом Гр—ди і других видань мојіх 1876—1878 р. Але в мене јесть письменні докази ріжних льудеј, украјінців, москалів і польаків, котрі в них признавали јакусь пользу; було з них дешчо переложено ј на польську, на сербську мову (тепер перекладајеть сьа на болгарську), дејакі виданьньа розіјшлись зовсім (не тілько в Дніпро та в III-е отдѣленіе, а таки ј у публіку) і тепер нема-нема, тај потребујуть то 2, то 3 екз. в Галичину, в Болгаріју, а то ј у Россіју. Та навіть з Ваших дехто писав і казав мені тоді зовсім не таке про ці виданьньа, јаке тепер Ви пишете. Додам, шчо з поводу цих видань і в Вас було звјазувались відносини хоч би напр. з земцьами, послідком чого була проба робити подібні ж виданьньа од „лібер. ліги" у Львові. Ці проби провалились між инчим через те, шчо робились у Львові, а не в Женеві. Не буду розворушувати цеји полеміки ј јеји мотівів. Ја про цьу всьу справу нагадав тільки дльа того, шчоб нагадати Вам, шчо не ја один уважав тоді політичну агітаціју за діло потрібне.

В духу Вашоји ж „ліги“ написано було мноју „Соловья баснями не кормятъ“, про котре ја тільки тепер довідавсь, шчо воно було Вам „не на руку“. Так і Ви вірили в Л. Меликова? Звичајно, нашому брату-емігранту кидајуть в вічі докір, шчо ми не знајемо дійсних обставин (цеј докір кинути нічого не коштује!). Але ж на цеј раз мені з Женеви було видко, шчо Л. М. ні царьа не одурить (хоч би ј хотів), ні голови јого не вбереже. А Ви в Россіји цього не побачили! А вијшло по мојому! Шчо ж таке Вам було не на руку, ја навіть догадатись не можу. В усьакім разі ја повторьу, шчо писав ја ту брошьуру згідно не тільки з мојіми прінціпами, а ј з Вашими тодішніми, котрі Ви висказували в умовах, в листах, в публікацијах в роді „Задачи земства“. В тих ж прінціпах писав ја ј потім і в „Вольное Слово“, з цим вијать поновилась і історіја Гр—ди, а власне, шчо в ньому не було і рьадка писаного ініціаторами Гр—ди. Однакож ја получив од Вашого имені на 2- иј рік мого писаньньа в „В. Словѣ“ вираз похвали, шчо ја пишу в ціј газеті. Мене самого здивувала тоді цьа зајава (в мене јесть лист, в котрому говорить сьа од коллективности — спішу замітити, шчо цеј лист писанај зовсім не ким небудь з јеретиків, теперішніх „політіків“), бо вона виходила на те, јак би ја поручив кому небудь сказати в Кијіві Ринекові, шчо він добре робить, коли „лікарствује“, а тільки ја такиј документальниј вираз згоди получив. Тепер може скажете, шчо ј В. Слово було Вам не на руку. Певно, скажете, бо мајже таке говорите про „В. Спілку“.

Цьа В. Спілка носить на собі слід својіх зародин, доволі чудниј через те, шчо само товариство В. Сп. провалилось. Про мертвого легко говорити, шчо він завше і був слабиј. Ја мав резони вірити в дејаку силу покіјника. Ну, та не-

хај ја помиливсь. Тільки шчо ж хто з Вас маје сказати проти осередка В. Сп.? Јак навмисне, тепер вијавилось, шчо навіть проект Костомаровськиј констітуціјі був јак раз такиј в основі, тільки радікальнішчиј в формі, јак В. Сп. (Див. Русская Старина, 1886, Январь, 187—188). Ја, значить, вложив у В. Сп. „исконниј" украјінофільськиј політ. соц. ідеал. Ви самі нічого проти В. Сп. не кажете в мотівах свого засуду, окрім того, шчо „вона не показује молодіжі перших кроків то того ідеалу". Та перш усього В. Сп. својеју практичноју стороноју не обертајеть сьа до молодіжі, а радить јіј перш усього вчитись свого ј чужого. По мојіј думці не довчившись не тільки не слід братись за політіку, а навіть і за „Додатокъ до Батькôвшчини", котриј показује тільки низькиј стан „культури" својіх авторів. Бојусь, шчо ј другі „не-політичні" а „культурні" праці подібних же культурників не будуть вишчі.

Дльа молодіжі В. Сп. може мати тільки літературну ціну, јак напр. катехизм державного права, або шчо. З цього ж боку ја позвольају собі думати, поки мені не докажуть противного, — В. Сп. по меньшіј мірі може застановити думку на дејаких річах, котрі треба тепер знати ј розуміти всьакому будушчому дијачу, — а окрім того нашому молодому чоловікови даје перестороги проти формул, котрі дуже ходьать по россіјськіј молодіжі: проти народовольства, народничества, најівного украјнофільства ј т. и. Та ј самі конечні цілі В. Сп. (про котрі треба ж кому небудь говорити) не такі то вже ј „мріјі". Про них недавно говорили земства (нехај тільки впјать наскочить віјна, то впјать заговорьать), — про більшу частину навіть тепер хоч крізь зуби, а говорить і підцензурна печать. Тільки всі не наші говорьать з свого погльаду, — то ј нам

треба говорити з свого. Ви ј самі не одрікајетесь говорити, тілько не печатно, а устно!

Тут ја вже просто крикну: бога ради, не смішіть льудеј! Ну, не вміју ја писати, — пишіть Ви; ну, нема грошеј печатати — не печатајте, не давајте мені, але ж не доказујте, шчо устна пропаганда ліпше печатноји... Ја щось подібне тілько од бунтарів колись чув, так тож були зовсім „троглодіти“ і тепер ті з них, хто дожив до сьогодні, самі сміјуть сьа над својім троглодітством. Јіј богу, читајучи 28 сторону Вашого листу подумајеш, шчо не тілько Гутенберга, а навіть Кадма вважајете не тільки лишніми, а навіть шкодливими дльа Вашого напрьамку. Конечно, Ви тільки проти „книгопечатанія“ і „азбуки“ дльа викладу ідеј політичних, — а „культурну“ печать і письмо признајете, — хоч все те, шчо Ви пишете проти політ. печаті (напр. шчо читајуть поверховно, шчо богато говорьать, а нічого не робльать і т. и.) можно сказати ј про читачів усьаких книг.

Хоч ја ј уважају розділ культури од політики за одну з некультурнішчих видумок (подібне казали колись бунтарі, котрі роздільали „науку“ і „насущное народное дѣло“), однако ја б меньше з Вами спорився (пождав би, поки теперішньа псевдо-культурна пошесть скінчить свіј круг, јак скінчило јого безнаучне „насущное дѣло“; Nb. цікаво, шчо тепер безполітичну культуру проповідајуть ті самі Юзови, котрі недавно пльували на науку), то на лихо навкруги нас живе політична печать і навіть ті, котрі в печаті ј словом ведуть мов би то неполітичну агітацију, в сушчности все ж або просто ставльать свіј таки політичниј ідеал, або косвенно підпирајуть теперішниј теж таки політичниј ідеал. Одними розмовами з під тиха проти цих хвиль, котрі з усіх боків нальагајуть на нашу навіть молодіж, не одібјемось.

Ја, звісно, можу дуже помильатись, а тілько мені ввижајеть сьа, шчо наша молодіж дуже „помосковльујеть сьа“ в останні роки, хоч льудеј з укр. інстинктом тепер безспорно більше. Мені видить сьа безспорниј прогресс украјінства в останні роки в наукових сферах і в массі громади (дьакујучи театру, концертам). Тільки ж коли гльану в наукові праці, то бачу, шчо матерјалу вкрајінського тепер публікујуть більше, ніж 10—15 р. назад (викльучајучи тільки нар. слов.). Та тенденціја під тими публікаціјами і над ними не тільки не культурна, а так просто московська. (Часто јавно дьачківська, лакејська). Дејакі ж, напр. Багалѣй, дійшли до того, шчо вже навіть „Слободская Украіна“ сказати бојать сьа, а кажуть „Юговосточная Окраина московскаго государства“. В массі публики украјінствујушчоји европејсько-украјінські ідеји зовсім послабли. Недавно получив ја кілька листів з Петербурга — туман в самих елементарних політ. соц. ідејах, — навіть статті Южакова вважајуть сьа за демократизм, федералізм — і украјінство (incredibile dictu!). Лев Толстој почитајеть сьа серед украјінців петербурських; в Москві шче гірше. Толстовське шаманство посилајеть сьа украјінцьами в Галичину, украјнофіл Чајченко переклада ј печата плоди цього шаманства в Галичині. (Ја вже не кажу, шчо старі посилајуть туди такі речі, јак: „А все пречиста!“ Мордовцева, котру прочитајете в струјському Альманаху). Недавно получив ја лист од одного філософа з Новороссіји; пише, шчо книжки Юзова можно вважати за барометр думок молодіжі в Кијіві ј Одессі. В ріжних листах і розмовах (мені довелось цим літом бачити кількох украјінців з Петерб., Дону, Дніпра, Новороссіји) читајеш і чујеш: а чому ж не печатајете критичних погльадів на те, на друге, на політ. внутренньу (јесть такі, шчо лајучи

урьад, все таки довольні јого „народничествомъ“), на дімпломатичну (кажуть: чому мовчите про балканські справи?). Нехај ја не розумију вже стану, часу і т. и. А чому ж другі не пишуть, не печатајуть? Окрім того всього — політична печать, просто дотикајуча украјінських справ, јесть — галицька, та тілько така, котра ја не думају шчоб одповідала украјінським інтересам, навіть так, јак Ви јіх розумијете (на скілько ја об тім можу судити). Перш усього та галицька пресса передруковује такі писаньньа россіјських украјнофілів, в котрих проскакујуть зовсім московські думки, котрі може в Россіји сходьать за діпломатичниј підход, або за lapsus linguae (в усьакім разі по мојому дуже негарниј і шкодливиј), але котрі в Австріји видајуть сьа за отверті і шчирі слова. Так напр. „Дѣло“ перепечатало, јак прінціпіальну декларацију, статьју Автоновича в К. Стар. про роман Сінкевича, в котріј були виходки ј проти справедливих польсько-національних тенденціј і діла. Так „Н. Проломъ“ (смішно було мені читати в Вас, шчо мовльав ја беру јого під своју протекцију) — Н. Проломъ, котриј NB. тепер став доволі зручно зовсім не на стару, викльучну московсько-централістичну точку, а признаје себе малорусином, оддаје поклони Квітці, Костомарову, Шевченку (ја сурјозно рекомендују Вам прочитати статтьу „Чѣмъ есть для нас Шевченко?“, котра вијшла окремоју брошуроју) — і хотьачи побивати львівських народовців і з малоруськоји точки, перепечатав статтьу Костомарова з Нового Времени „Полякамъ Миротворцамъ“, в котріј цеј вождь украјнофільства, заплутавши сьа в останні часи в своји власні сітки, поставлені заміром „примирить съ нами правительство“ (слова јого листу-программи до мене), вискочив проти польаків вже зовсім перескочивши на росс. державну, та шче ј москов-

ську точку. Тепер Н. Пр. викликује: „мы зъ Костомаровымъ, мы — малороссы...“ а „Дѣло“ фальшујет украјнофільство!“... А саме „Дѣло“ — післьа, а то ј порьад з украјнофільськими заскоками на юзефовическиј лад, виголошује јак національну укр. політику программу еп. Пелеша, revolution за православје холмських уніатів, — і знаходить собі піддержку навіть в статті Кн. в В. Европи, де цеј агент језујітів при украјінських справах названиј „лучшимъ представителемъ народнаго направленія“ і т. и. (тепер в мене нема N. і не можу поцітувати текст усього). Шчоб підогнати украјінську программу до Пелеша, рьјані народовці обкарнали навіть Шевченка, а порьад з тим вони було јасно почали виставльати сепаратизм росс. Украјіни до Австріјі. Ці заходи було трохи притихли. Ја позвольају собі сказати, шчо торічні моји печатні протести, а також листи до лучших народовців у Відні, Станиславові, Стрију причинились до того. Але все таки прим. „Дѣло“ ј „Просвѣта“ проповідајуть чистішчу Духиншчину (та шче і од имені Кіевск. Старины; див. статьу в Н... Кіевская Старина)... А недавно вже в „Дѣлѣ“ јавилась статја „Die Wacht am Bosphorus“, в котріј підводить сьа до того, шчоб Австріја забпрала Босфор проти Россіјі. Коли між Россіјеју ј Австріјеју стане гострішче, тоді безпремінно львівські народовці почнуть проповідати сепаратізм Украјіни до Австріјі, або коли јіх на тому зібјуть Н. Проломці (бо сепаратізм укр. потрібује спілки з Польаками, дуже непопульарними серед Русинів), то будуть белькотати шчо небудь або кумедно строкате, або темне, — в усьакім разі шкодливе для нашоји ідеји.

Так бачите, шчо галицька політ. пресса, котра не перестане ж бути ј котра (і Дѣломъ і Проломомъ) говорить за ввесь укр. малор. народ, ставить діло так, шчо ј Ви не тілько мусите

терпіти, шчоб Ваші ідеали калічились, затемньались перед громадоју, а навіть просто одповідати (може скоро ј перед самим урьадом россіјським) за те, шчо вона говорить. Так чи не ліпше ж з усьаких огльадів виступати з Вашими правдивими думками про Ваші цілі ј про текучі справи політ. житьтьа, по крајніј мірі хоч в важнішчих пригодах і хвильах, коли вже нема в Вас спромоги постіјно критикувати текуче життьа з свого погльаду?

Ми підіјшли до Галичини, та ј зостанемось там, зупинившись на справі про відносини Ваші з львівськими народовцьами, про котрі Ви чимало пишете в останньому листу. Ја залишу на боці подрібні речі, напр. Зорю, Павлика. Може, ја ј помильајусь. Мікроскопічноју патологіјеју з далека зајматись трудно. Історіју „Зорѣ“ ј Фр. ја росказував по словам самого Фр., котриј мені писав, шчо формулу: concordia (огньа з водоју!) res parvae crescunt передали јому шче в Кијіві. Ја тому повірив, бо сам читав лист одного з Ваших до П—ка, в котрому згода з народовцьами радилась јому јак раз тоді, јак јого „Дѣло“ „виелімінувало із суспільности“. Та обернемось до основних, прінціпіальних справ. Навіть Ваш остатніј лист, хоч і говорить, шчо Ви Галичини не знајете добре, бо ј газет јіјі не читајете (дивно, чому? одні газети проходьать, напр. Н. Проломъ, в котрому фактична репортерська часть, повірте мені, ведеть сьа ліпше, ніж в „Дѣлѣ“ — другі, „Дѣло“, не так трудно мати по 1-му екз.; ја колись мав „Правду“, коли вона була заборонена) — і шчо за Галичан не можете одподати, — а все таки далі лист Ваш вихвальаје В. Барв. і цілком боронить льв. народовців. Ја дуже жалују, шчо мені довелось особисто лајатись з Барв. — і через те хто хоче, може сказати, шчо ја руковожусь особистими мотивами (а впрочім, так јак јазик без костеј і навіть типограф-

ськиј станок теж без костеј, јак сказав Герцен, — то все можно сказати). В усьакім разі ја нагадају, шчо ја першиј напав на Барв. (в К. Телеграфі), а не він на мене, ј напав не за гусака, ні за ковбасу, ні за чарку, а за јого промову на роковини Шевченка, зложену в кльассічному львівсько-народовському стильу. Дльа мене цеј стиль і всьа Барвіншчина справди ненавистна: Б—иј мав у собі всі пороки львівських народовців (ліпше сказати, всіјеји староји галицькоји інтеллігенціји, од котрих по троху — дуже по троху на лихо! — одстаје новішча): попівсько-адвокацьке поверховне скаканье по предметам і на вколо, замісць глибокого наукового досліду в сирому мјасі, емпіристична еквілібристика замість політики з прінціпами, котра хоч по малу, смирно та јде завше к однiј цілі, котра допуска ј компромісси, та тілько скількові, а не јакові; на лихо шче Б. мав одну, дуже рідку в Галичині добродітель; рухливість (в купі з злостьу — цим Б. нагадувая горбатого Шульгина; така моја дольа!). Цьа добродітель шче вбільшувала пороки Б—ого ј зробила јого кумиром галицьким — і, по мојому, најшкодливіјшоју фігуроју, јаку породила остатніми часами Галичина. Ја вважају својім обовјазком боротись з цим кумиром і јого культом, бо поки цеј культ буде (а в Гал. зібрано на памјатник Б. шчось в 10 раз більше, ніж на стіпендіју Шевченка), доти буде страх, шчо Галичане будуть робити à la Барв. Ви објасньајете конфлікт Б—го зо мноју дуже просто (ја звідсі бачу, јак сам Б. објасньав јого Вам такими ж словами, бувши в К.): Б. запримітив, шчо соціалізм одігнав багато льудеј од укр. партіји в Гал. — і він виступив против соціалізму. Пречудесно: а на вішчо він понаписував свідомі брехні на мене напр. та на Галичан, котрі були зо мноју в звјазках? Јак би до мене пријшов чоло-

вік, котриј би позволив собі хоч $^1/_2$ стільки брехні на одного з Вас, скільки Б. на мене, то ја б јого по просту вигнав з хати, і думају, шчо не тілько дружба, а навіть громада взагалі може тільки ј держатись при такому способу вірности і товариству ј прінціпам. А то јак дльа партіјноји вигоди дозвольати всьакому гульати квачем по льудським пикам, а товаришчам обмазаного позвольати цілуватись з мазуном, тоді к дідьку јде всьака громадськість, всьака льудскість, — і треба справді геројів, шчоб згодились робити громадське діло при таких умовах. Та не в тім тілько штука, а в тім, шчо всьа Ваша формула конфлікту не одповіда не тілько діјсніј історіјі, а навіть хронологіјі. Конфлікт з Барв., це тільки продовжіньньа конфлікту з Качалоју, а цеј теж виходить з дальших часів. Початок конфлікту шче в статьах мојіх про галицькі справи в Сп. Вѣдом. 1867—1870 рр., потім в Вѣст. Евр. 1872—77 рр., Кіевск. Телегр. 1875 р. Всі ці статті хвалили прогрессівні Галичане, јак напр. не тільки О. Терл., а ј Навроцькиј, казали, писали ј печатали, шчо ці статьті будьать Галичину до нового житьтьа. Ці статьті, декларацiја 45 чоловік проти „Слова“ ј проти „Качали“, котру в 1877 р. ми всі послали в Галичину, поставили проти мене (тоді ј проти Вас) перш усього Плошчанців (котрих наша точка вибивала з позіціјі „русскихъ“) і потім австріјських консерваторів, а то ј реакціонерів і карјерістів, котрі шчиро чи нешчиро ходили в мундурі украјнофільськім або австро-рутенськім. (Нагадају, шчо ј Качала, автор „Политики Русинôвъ“, з поводу котроји ми тоді заја-вили, шчо вважајемо одповідноју нашим нар. інтересам політику: раціоналізм в культурі, федералізм в державі і демократизм в громаді, а зовсім не прінціпи австріјськоји магнатсько-клерікальноји партіјі à la кн. Чарториј-

ськвј, — тоді був навіть членом Польського кола і навіть депутатом од польського округа в Бохнійському повіті). Цеј конфлікт (в часи котрого „лівобережнвј“ сліпець писав проти нас „правобережних“ (1/2 з Полтавщчини) протести з девізами, котрі Ви тепер пишете Павлику (concordia res parvae crescunt і т. д.), був між инчим поводом того, шчо Ви, по предложенију одного „красномовного“ товаришча, вибрали першвј комітет, котрвј би виробив пројект нашого окремого виданьа за границеју. (Ја не згодивсь бути в тому комітеті і радив тільки настојати, купно з лівобережцьами, з котрими ја ј уложив літом 1874 р. pacta-conventa Товариства Шевченка і типографіјі, pacta, котрі Качало-Барвінчики одіслали к чорту, радив настојати, шчоб Правда була коаліцијним органом, в котрому б було вільно і нам, т. ј. особливо молодшим народовцьам, јак Терлецькиј, висказувати своји думки, котрих не пускали в народовськиј орган Качальники.). Поки тьагсьа цеј конфлікт, ја вдавсь і до Академичного Кружка з јого органом „Другомъ“, тоді москвофільського напрьамку. Там знајшлись елементи більш демократичні, менше клерікальні, ніж межи львівськими украјнофілами, навіть молодими (Дружниј лихвяр!) і ці елементи перејшли, пісьльа полемики зі мноју на сторонах „Друга“ на нашу программу, то б то украјнську, але прогрессівну (Франко, Павлик і др.). Цеј переход, котриј заманіфестувавсь офіціальним зливом товариств Академ. Кружокъ і Др. Лихвар, в 1876 р. (скоро пісьльа того, јак ја прожив у Львові), зовсім зоставив у Львові москвофільську партију без молодіжі. Подібне ж готовилось і меж Р. Основоју і Січьчу в Відні на мојіх очах; там це було тим більше інтересно, шчо в Р. Основѣ були ј члени з Буковини (де тоді

мајже зовсім не було украјнофілів) і з Угорськоји Руси в котрij „народовці“ не могли придбати і доси ні одного адепта і де, јак ја допевнивсь двократним пробитом там, і не можна нічогісінько поробити з тісно-украјнофільського становишча. Такиј оборот діла перш усього визвав проти нас скрежет зубовниј Плошчанців, котрі ј пустились проти нас на доноси, між инчим і за соціјалізм, котриј впрочім тоді в Австріјі було вільно ширити (вільно ј тепер, бо ј тепер в Австріјі јесть тілько Anti-Anarchisten- (анарх. террористи) Gesetz, а не Antisozialistengesetz, јак у Бісмарка). Львівські украјнофіли не знали, на јаку стати: вони були раді, шчо молодіж „староји“ партіјі переходить до јіх національно-јазикових прінціпів, та не раді були, шчо вона признајеть сьа до прогрессивних прінціпів, а головне, шчо через те критично дивить сьа на јіх діјальність (бездільність). Најбільш незадоволені були старі чиновники ј попи, котрі більш ради карјери пристали з рутенців до народовців і про котрих дејакі з народовців, напр. Лукашевич, Навроцькиј, говорили, шчо не розумијуть, чого вони вважајуть сьа в нашіј партіјі. От у такиј час вступив у редакцију Вол. Барв. і кинувсь на нас за наше „московство і нігілізм“, в котрому вже давно нас винуватив Плошчанськиј. Плошчанці шче більше всмілились, і з јіх лагерьа вијшов донос на Терл. з поводу брошури „Правдиве слово хлібороба“, котроји фальшованиј переклад був даниј віденськіј прокуратурі (Ви певно знајете, шчо бјуро перекладів з руського у Відні ј доси в руках москвофілів). Післьа того скоро наступив арест Павлика, на котрого кинулись Плошчанськиј, Барв., а послі ј польські газети, — і так осмілили поліцију, шчо вона могла скомпонувати процесс, а потім другиј, признати (слідом за газетами) тајемне товариство,

а П—ка јого агентом, коли на ділі були тільки літературні звјазки між мноју ј П—ком. Јак бачите, тут „соціјалізм“ јак генерал Чичиков тілько „пришелся кстати“, головнішче власне москвофілам, потім народовським консерватором. Барвінськиј же до того шче ј особисто зривав злість на мені за критику та за те, шчо він не міг мені здати рахунків по Псалтиру Куліша. Своїми криками ј доносами він тільки підпер Плошчанців і останки јіх в Акад. Кр., котрі воспользовавшись реакціјеју розірвали згоду двох товариств, а з другого боку шче давніми своїми виходками проти „московського нігілізму“ в новому руху молодіжі він справди приблизив јого до россіјського нігілс-соціјалізму більше, ніж цього напр. хотів ја.

Чого ж хотів ја од львівськоји молодіжі, це видно в листах мојіх печатаних у „Друзѣ“. Чого хотів ја в загалі, це видно з того, шчо ја напечатав у Громаді і т. и. Ја завше був соціјалістом (шче з гімназіји, де мені дали прочитати Роб. Оуена ј С. Сімона), — але ніколи не думав перекладати до нас просто, стереотіпно ні одну з чужих соціјалістичних програм, а всього менше р. соц. рев. нігілізм, котрого антікультурність мені завше була противна, јак і украјнофільське гајдамацтво, котре власне одного корньа з рос. нігілізмом, тільки шчо не мало јого шчирости, чесного запалу робити на ділі те, шчо дума чоловік і говорить јазик. Інтересно, шчо в перших укр. брошурах, зза котрих почались в Галичині мов би то соціјалістичні процеси, було далеко більше украјноф. гајдамацтва, ніж европ. соціјалізму. Тут позвольте мені де кому з Вас росказати, а другим нагадати те, шчо ја росказував, вернувшись з Галичини в 1875 р. про тој збір, на котрому мене проклинали львівські народовці з поводу „Паровоји машини“. Було це јак раз в розгар

згаданого вишче конфлікту за Качали „Політику“. Ја прijіхав у Львів з харьковським богом з Кијіва, а з Віднья прijіхали С. Под., Остап Т. і привезли „Парову Машину“. Зараз же потім ми пojіхали в Станиславів і Галич на мітінг Тов. Качковського, ја пojіхав на Угоршчину, а С. Под. в Россіју, де мусили говорити про приготованиј журнал, з поводу котрого згаданиј вишче комітет переписувавсь з Т—им. Коли ја вертавсь до Россіјі через Львів, мене закликали до К. Сушкевича, де ја, неприготованиј, застав душ 25 народовців. К. Сушкевич почав росказувати про те, јак він був у Кијіві і јакі вијаснились незгоди між Правдьанами і нашими громадьанами, ј прохав мене шче раз сказати, чого од них украјінці хочуть? Ја одповів, шчо нічого окрім того, шчоб Ви ніколи не покликувались на нас, ніколи не говорили в імені усього укр. народу, бо між нашими погльадами, котрі ми розказували не раз печатно, напр. недавно в К. Тел., ј теорijами Сушкевича, котриј сказав, шчо јак хлопові дати землі, то він льаже під грушоју і не буде робити — нічого спільного бути не може. Тоді Ганкевич запитав мене, шчо дума громада про „Парову Машину“, чи јіјі соціјалістичну програму? Ја одповідав, шчо не знају, шчо дума гр—да, бо вона не бачила шче брошури, коли ја јіхав, і можу тільки сказати те, шчо сам думају про П. М. — Мене попросили. — Ја сказав, шчо перш усього П. М. по своjіј формі не може бути програмоју, шчо ја навіть проти такоj форми викладу політичних теорij уважају јіјі за своjо рода балет (јак ја казав і автору) замісць просто-наукового способу викладу, хоч і популярного; шчо далі ја вважају П. М. не стільки за соціјалістичну, скільки за гајдамацьку брошьуру, котра продовжала трохи по новому про-

пагавду „бунтарства“ Шевченківських творів, а також хлопоманства („В полі доньа стојала“ і т. д.) і шчо через те дивујусь, чого ті панове, котрі приньагајуть Шевченком, так жахајуть сьа П. М—ою; шчо в кінці ја радиј бачити, шчо тепер украјінці вертајуть сьа в цьому боку в Шевченківшчину, в передостатні часи занедбану формальним націоналізмом, беруть сьа хоч в такіј формі до соц. питаньньа, бо ја сподівајусь, шчо на такіј формі діло не стане, а льуде перејдуть до справжнього соціјалізму, т. ј. органічного прикладу европ. соц. теоріјі до наших обставин. (Докладнішче, звісно ја виложив своји погльади потім в IV т. Громади: „Шевч. укр. і соціалізм). Тут на мене накинувсь Барв., котрого ја бачив тоді першиј раз, і спитав мене, хто писав рецензіју на јого промову в роковини Шевченка? Ја сказав, шчо ја, і він почав говорити проти рецензіјі, про Шевченка, а нарешті почав збивати соціјалізм і громадську власність аргументами Шефлього. Ја одповів, шчо справа цьа дуже довга, шчо тільки Шефле не дуже надежниј авторітет, бо він завше сіда між двох стільців, а окрім того, шчо Барв. бере јого аргументи в јого ділі Kapitalismus und Sozialismus, а тепер в недавному дільці Quintessenz des Sozialismus він уже каже за соціалізм. Барв. не знав про це, здивувавсь, але ја јого запевнив, шчо така брошура јесть, хоч він маје право не знати, шчо вона Шефле, бо вона не підписана і ја саме тільки случајем (мені писали з Лејпціга) знају, хто автор. Б—иј замовк, а потім почав говорити проти соціјалізму піп-директор Ильницькиј, нальагајучу на матеріјалізм і скінчив по німецькому: der Mensch, panie dobrodzieju, ist kein Hund; er hat einen Geist і т. д. З цеjі розмови Ви бачите міј соціјалізм, міј погльад на брошури в роді П. М., а також тих

панів, котрих органом став Барв., кинувшись на мене ј на соціјалізм між иншим і з поводу тих брошьур. Додам, шчо П. М. була пропушчена ј австр. цензуроју, котра пропустила ј Хитру Механіку (котру перше чомусь названо „Правдоју“) арестувала тільки „Правдиве Слово Хлібороба до својіх земльаків“, причепившись в ніј до дословних виписок із Шевченка (заклики до повстаньа проти царів, панів, поклики до правди, суда божого ј т. и. з псалмів). Може буде кому цікаво взнати або пригадати, шчо брошуру цьу прислано Т—ому дльа печати з Одесси через Кијів, по мимо мене, шчо ја побачив јіјі вже в останніј корректурі ј сам підчеркнув Т—ому ті власне місцьа, котрі потім виставила прокураторіја, ј казав, шчо јіх наврьад пропустить цьа прокураторіја за јіх нецензурність і через јіх хлопоманськo-біблејську старомодність, і радив викинути, а Т—иј мені одповів, шчо викидати він не маје права, та шчо вона проје. Ја, звісно, сказав, шчо Вам ліпше знати Ваші закони, а ја б такого не печатав. З усього росказаного, думају, јасно: 1) шчо львівські народовці і нарешті Барв. кинулись на те раніше навіть формального поводу кричати про соціјалізм і т. и. брошьурок, 2) шчо повід цеј, котриј дав јім пригоду вже зовсім льутуватись, власне мав більше звјазку з гајдамацьким украјнофільством (котре напр. Партицькиј славив у провідних ідејах Шевченка), ніж з соціјалізмом. От ціјі крики Барв. і К-о вбільшили паніку, розбили почавшу сьа нову народовську партіју, і дијсно вменшили силу народовства в Галичині, одігнавши од нього більш полохливих і зробивши „отщепенцами“ таких льудеј, јак П—к. Був тоді між народовцьами чоловік з мозком, Вол. Навроцькиј, котриј пробував ростолкувати в „Правді“ смисл всеји підньатоји з Павликовських процесів колотнечі, — та јому дали

слово тільки один раз. Ја мушу добавить, шчо між росіјськими украјнофілами тоді було шче стільки розуму ј порьадочности, шчо ніхто не зважувавсь хвалити Барв-ого, шчо навіть Перебендьа, будучи в Львові в 1878 р., прьамо требовав, шчоб Правда перестала лајати, та шче так погано, соціјалістів. А Нечуј так послав у Правду ж довгу статьју, в котрій описував, шчо украјнофільство завше ј було соціјальним рухом. Пројшло років 2—3. За цеј час Галичина трохи познајомилась з европејським соціјалізмом з публікаціј кружка Павлика ј Франка, та з наших (в котрих, замічу, не було ні одноји фрази поклику до оружжьа, а тільки виклад ідеј і фактів; навіть С. Под. прошчав мені, коли ја викидав такі фрази, переробльујучи јого брошури Про бідність, Хліборобство). Ці всі наші виданьньа могли б пројти через австр. цензуру, јак би не паніка, піддержана між иншим і Барв. і К-о, та јак би Галичане сміло боронили јіх перед судом, а не робили так, јак Січовики, шчо по аресті Терл. дали поліціји сконфіскувати не тілько Марију Шевченка, але ј Сотника і т. и. Ви легковажите „Гром. Друга ј т. и.", ставите јіх низче „Дѣла" Б—ого, але тілько ј аргументів у Вас, шчо Гр. Др. поліција задержала, а Дѣло" ні. Хоч би Гр. Др. всього 5 екз. пројшло в публіку (а пројшло јіх більше), то все таки вони принесли з собоју хоч шчо небудь позітівне (твори Шефле, Ланге, фактичні дописи з нар. житьтьа, јаких ні перед тим, ні послі в Галичині не печаталось і т. и.). А „Дѣлю" учило ј учить публіку тілько глаголаньньу, політиканському крутіјству, коли виключити з нього кілька статеј з Украјіни (чисто фактичних) та статеј Навроцького і кількох „молодших народовців", котрих ми мајемо вважати своїми, статеј, котрі потопльајуть сьа в массі глаголаньа ј крутіјства. Та ј то ліпша

нора „Дѣла“ ј самого Б—ого, т. ј. перші роки „Дѣла“, випадајуть јак раз на тој час, коли Б. власне перестав виступати проти соціјалістів, а де шчо взьав від них (дејаку увагу до екон. справ, замість вічних розмов про пјанство ј лінивство хлопів і т. д) і притьаг до себе молодших народовців (бувших Січовиків або цьурихчанина Нагірного), котрі признавались до наших думок, а то ј просто членів ред. Друга 1876—1877 рр., јак Белеја, Франка і др. На лихо Навроцькиј умер, а дејакі молодші, притьагнуті до „Дѣла“, не вміли вдержати міри компромісу і потроху залізли в болото крутіјства. Ось етапи цього болота, в котрому трохи не втопилась було народовська партіја позаторік, коли писав ја Вам лист „без дати“. Ці етапи були вироблені ј намічені власне Барв—им.

Перш усього, основујучи „Дѣло“, він пішов на компроміс із старими, з москвофілами (дивись про це напечатаниј лист јого до Навр—ого) у формі (дурна правопись) і в ідејах (хоч, јак тепер звісно з јого листів до Червінського, він забігав і до прихильників „Польшчі од морьа до морьа“). Потім ідучи на добре діло, котре ми давно радили, а власне на мітінг народниј, він непремінно всилувавсь јого зробити в купі з москвофілами, шчо може було б потрібно, шчоб провести кого з народовців і самого Б. в сејм, але дльа пропаганди украјінськоји ідеји серед народа було зовсім шкодливо; а коли концерт з москвофілами розбивсь через Наумовича ј К°, то усьа цьа тонка штука Б—ого звелась на безцільну еквілібристику. Далі почасти за москвофілами, почасти од власноји поверховности, Барв. вплутавсь в справу Добромильського монастирьа, ради котроји скликано другиј мітінг, на котрому поставили вже менше інтересні дльа народа справи, ніж на першому, і післьа чого вже аж до 1883

р. народовці нијаких мітінгів не скликали. Слідом за тим Б. почина доноси на москвофілів за православіје, потім іде покланьатись митроп. Сембратовичу, котрого на те ј зазначили, шчоб він завершив передачу церковного урьаду галицького тим језујітам, проти котрих виступав добромильськиј мітінг. Зовсім консеквентно післьа цього по смерти Барв. ј Белеј поставив у „Дѣлѣ" провідником Руси еп. Пелеша. От на вішчо зводить сьа всьа діјальність і примір Барв. А Ви навіть усі читальні ј віча ставите на рахунок Б—ого, та шче ј проти нас! Так перш усього не забувајте, шчо перші читальні позакладались в Галичині шче коли ні про Б., ні про нас не чуть було, під впливом Наумовича (котриј, при всіх својіх москвофільських дуростьах, тіјеју својеју частиноју, котра доторкалась мужиків, був народовець, ergo украјнофіл більше всіх львівських народовців, котрі к слову сказать дуже сердьать сьа на мене ј на П—ка за те, шчо ми сміјемо це говорити). А далі одна з најперших ріжниць наших з льв. народовцьами в тім власне і јесть, шчо ми завше (ја напр. шче в Петерб. В. і Вѣст. Евр. і потім в Громаді і В. Словѣ) товкли: Вас Польаки виперли з сојмів, а москвофіли з својіх інституціј, — так замісць того, шчоб туди пертись компромісами та доносами, обертајтесь до народу, закладајте товариства, читальні, склепи, скликајте віча, — зачепивши і польських хлопів, — виробіть потім делегаціју всіх крајевих народніх інституціј і ассоціјаціј, котра ј буде правдивиј сојм Ваш, — то потім јавитесь і в офіціјальних інституціјах парламентських јак сила, а не јак лакеји і жебраки, јавитесь масоју, а не одиницьами. В 1881 р. ја ј П—к писали до Романчука, предлагајучи јому скликати чисто мужицьке віче Русинів і Польаків, кошт котрого ми брались покрить — тоді в мене була можливість добути на

те 1000 фр. од „земського союза“, та Романчук одповів, „шчо тепер шче нікому в Галичині організувати таке віче, нема льудеј!“ Шчо до вічів почастно, то про два львівські віча, в котрих взьав участь Барв., ја вже говорив: вони пішли по гаммі diminuendo, а не crescendo, і ніјакісінькоји вартости реальноји дльа народа не мајуть. Таку вартість напроти мајуть віча 1883, далі 1886 р. коссівське, коломијське і станіславівське, — так вони встрајені власне нашими, ніж Барвінцьами, бо головні јіх впорьадчики, це недавні Січовики, јак напр. звісниј Вам пријатель міј Окуневськиј. Ја мају цілиј архів документів про ці віча і јак би ја міг Вам јого переслати, Ви б побачили самі, јаку мінімальну, а часом зовсім постидну рольу грало львівське народовство в цих справах. Роскажу Вам тілько де шчо про перше ј про третье віче. Перше віче, коссівське, зјавилось з поводу стану громади Жабје, котре з колишньоји гуцульськоји столиці повернулось через безстиднішче мошенство урьаду громадського і старости повітового в купі з жидами, повернулось в жебраків. Жабівці накінець не витерпіли і потребовали од урьаду рахунків, требовали зміни віјта і т. и. Тоді староста коссівськиј видумује записать жабівців в соціјалісти, звернувши ініціатіву јіх руху на Павлика і сестру, котру ј арестујуть і судьать. „Дѣло“ з переполоху мовчить про жабівські кривди, мовчить про процесс П—ка, на котрому тој доказује, шчо він не був навіть в Жабју, јак јого сестра, а шчо в Жабју, мовльав, ось шчо робить сьа, а не соціјалізм, тим менше бунт. Мовчить „Дѣло“ навіть тоді, коли суд увільньаје П—ка ј коли навіть польські газети, висказујучи сьа про процесс П—ка, торкајуть і жабівські справи. Скоро потім львівські народовці шльуть депутацију до намістника жалітись, шчо поліција чіпајеть сьа до читалень. Намісник,

протектор коссівського старости, каже, шчо ј поліціја мусить дивитись пильно, бо ось мовльав в жабівськіј читальні і в селі в загалі видно сліди агітаціјі „звісноји пари, котра на шчастьа тільки одна јесть в крају“. „Дѣло“, котрого редактор був у депутаціјі, печата ці слова намістника. П—к пише коротке спростованье, в котрому каже, шчо суд признав, шчо ніјакоји соц. агітаціјі не було в Жабју і він сам в Ж. не був. „Дѣло“ не бере цього спростованьа на тім резоні, шчо, мовльав, по закону спростувати можуть тільки персони названі, т. ј. в даннім случају тільки жабівська громада (котра цілком написати в „Дѣло“ не може, а віјт јеји не напише, бо він сам і видумав брехньу, шчоб своје шахрајство покрити). Так впјать промовчујеть сьа справа, а тим часом староста ј намісник брешуть про агітаціју аж у Віденъ. Нарешті Жабјане знаходьать јакогось сердобольного Польака, котриј пише брошьуру про јіх кривду; брошьуру ту впрочім конфіскујуть. На силу на жабівські кривди наскакујуть станіславівські молоді адвокати, Січовики, котрі починајуть писати дешчо, впрочім нејасне, про це ј у „Дѣлѣ“, — і накінець надумујуть сьа зібрати коло Жабјого, в Коссові, віче, на котрому поставити ј питаньа про устріј громад і про кривди в них. Так вијшло перше, справді народнье віче, на котре згодивсь із Львовјан пријіхати ј Романчук, безспорно розумнішчиј і чеснішчиј з усіх львівських народовців, котриј в перших роках „Батькôвщины“ приблизивсь було до нашоји програми далеко більше, ніж Барв. (дивись моју статьју в петербургськім „Дѣлѣ“ 1870, Ноябрь, Литер. Полит. партіи в Галичинѣ), але котрого товар. народовці потьагли назад. Всі три віча показали велику нешчирість до таких діл власне попівства, на котре покладали всьу своју вагу львівські народовці.

Історіја станіславівського віча показала, шчо власне еп. Пелеш противен пробам безпосередніх відносин інтелігенціјі (свіцькоји) з народом і независимиј організаціјі народу. З јого боку вујшли можливі пута на ноги організаторів віча: по јого кивку два јого каноніки одреклись бути в комітеті організаціјнім, післьа чого шче один піп почав коверзувати таке, шчо трохи віче зовсім не провалилось. На счастье організатори взьались просто до народу і там знајшли најшчиріщчу охоту піддержати діло (тој мужик обішчав привезти з собоју 30, тој 40—50 чоловіка ј т. и.). Тоді організори (дијсні) просто сказали попам: „Ви не крутіть, а то ј без вас обіјдемось", — післьа чого тільки „душпастирі" помјагчали і діло пішло. Ја не знају, чи Вам звісні дебати цих віч, а надто станіславівського, на котрому потім поставили ј справу про вибір громадами попів; коли звісні, то Ви мусите побачити, шчо ці віча виступили на дорогу, котра аж нічогісінько не маје спільного з тим крутіјством, на котре пішли львівські народовці з Барв., особливо з часів наумовичівського процесу. Ці віча прьамісінько переносьать (хоч помалу) дијальність напр. партіјі на ту дорогу, котру власне ми радили (див. Громаду N. V, згадану статьју в Петерб. „Дѣлѣ", статті про Галичину в В. Словѣ і моју остатньу брошуру „На канунѣ новыхъ смутъ"). Ці віча тільки ј спасли народовськиј прапор з того болота, в котре јого втьагли було Львовјане в останні роки і у котрому він лежав мајже до верху тоді, коли ја писав Вам своји листи ј коли абсольутно нічим не виказувалось народничество в Галичині окрім льакејства перед Пелешом та доносів на православіје і росіјську мову. Критика, покази потреби виступати з працеју позітівноју, просто коло народа, стати на грунті реальних інтересів народу і т. и. чулись тоді од Галичан тільки в до-

письах Фр. та Павлика в польських (најбільше в Россіјі!) газетах, на шчо львівські народовські проводирі платили Фр. ј П. (а в купі ј мені) скрежетом зубовним і клеветами. В цеј час ја обернувсь до Вас, шчоб Ви подали свіј голос, піддержали прогресівниј (діјсно украјінськиј) напрьамок і по крајніј мірі нагадали Львовјанам своју декларацију 1873 р. 45-ти Правобережних. Ви не тільки нічого не зробили, а шче радили власне П—ові і Фр. concordiam з обскурантами. Тепер, післьа торішніх віч, можна сказать: Бог Вас простить, діло обіјшлось і без Вас!

Мені особисто, јак Вашому товаришчеві і јак росс. украјінцеві не тілько гірко, а ј жалко дльа справи прогрессу не в самій Галичині, а ј у нас над Дніпром, — жалко, шчо діло обіјшлось без вас, а навіть проти Вас, котрі держали себе з львівськими консерваторами проти прогрессістів. Ја ј тепер жду не тільки більш тихого розвоју галицького радікального руху, ніж би це треба було (рахујучи на всі неспријајучі обставини). Мало того, ја певнісінькиј, шчо львівські нар. проводирі впјать постарајуть сьа јак мога ассімільувати собі новиј рух, јак це вони зробили в 1867, 1877 і 1880 рр. Вже ј тепер украјнофільські клерикали вкупі з москалофілами допустили, шчоб на станіславівському вічу говорили про церковниј патронат. Ваша поміч, хоч Ваш голос (бо львівські проводирі јавно покликајуть сьа на солідарність з Вами) був би ј тепер користниј дльа јіх. Та обіјдеть сьа ј без Вас, бо новиј рух тепер објавльајеть сьа не в самім тільки Станіславові, а в усіх провінцијах Галичини. Не знају, чи звісно Вам, шчо в кінці Децембра був у Львові зјізд делегатів од народовських кружків дльа нарад про реорганізацију партіјі, при чому делегатів було 13, головно з „провінцијі", а решта, душ 25, були львівські нотаблі.

Тут показалось, шчо голоси з провінціјі були о ціле небо більше поступові, јак Львовјане і редактори. Однакож не гльадьучи на те, шчо Львовјане мусили з гори мати більшість, все таки зјізд згодивсь на програму, котра не маје нічого подібного з Барвіншчиноју, а маје в собі јавно хоч, дејакі точки, про котрі ја недавно написав у „Наканунѣ“. Між инчим положено... „в) бути, аж доки не заспокоjіть правительство наші жадоби, в оппозіціјі, 2) објавльати оппозіціју ділами, д) лучитись з демократичними партіјами в Австріјі... ж) будити нарід до політичного життьа, 3) стати у себе на грунті чисто-демократичнім і мати на оці перед всім реальні інтереси мас народу. Окрім того положено: з польаків узнавати (спільниками) тілько таких, котрі суть правдивими демократами і працьујуть дльа дијсного добра простого льуду. Против партіјі староруськоjі уникати навмисноjі полеміки (читајте доносів), а поступати објективноју дорогоју і осьвідомльати нарід про ідеjі украјінськоjі національности“.

Правда, „Дѣло“, вбільшанье котрого було одноју з практичних справ, шчо ними зајньавсь зјізд, поки шчо звернуло увагу на останні, додаткові пункти, та ј то најлекшим способом: 1) полемізује з польськими газетами, в тім числі з недавніми пријательами, демократами (??) Kurjera Lwowskiego (даремна працьа, — бо власне ј демократів „правдивих, дијсних“ ніјаких між тепер. польськими публіцістами ј політиками нема; демократам Русинам треба просто самим обернутись до польського демоса, брошурами, мітінгами, товариствами, і підньати самим реальні т. ј. соціјально-культурні інтереси польського хлопства ј робітників, — тоді всьа теперішньа польська машинеріја, навіть національна, перевернеть сьа до гори ногами; це моје ceterum censeo! Та цього не зробить сьа, поки Русини не стануть рі-

шуче на безконфесіјнвј грунт і не зосновать
із виключного націоналізму; одначе де ко-
лись настане!) 2) проповідује про Москву тео-
рију Духінського (до „Дѣла“ тепер прилучалась
і „Просвіта“ брошуроју Ом. Огоновського про М.
Шашкевича, в котрій сеј вченвј муж каже, шчо
фінська Москва стала звати себе Русьсьу тілько
в XVII ст.), та бреше про стан Украјінців у Рос-
сіји, де мовльав Украјінців раді зјісти не тільки
урьад, а ј народ — Москалі. („Н. Проломъ“ јого
ловить, показујучи, шчо в Россіји ж виходьать
украјінські книжки, а „Дѣло“ перепечатало
слова одного усердного, але не знајучого справи
Болгарина, шчо мовльав у Россіји за украјінську
книжку, сорочку, слово посилајуть в Сібір і шчо
в Россіји, навіть в Петербурзі ј Москві, гарьаче
привітајуть укр. театр. „Дѣло“ одбріхујеть сьа
кажучи, шчо укр. театр через те в Московшчину
зајіхав, шчо в укр. містах јому грати не вільно.
„Проломъ“ ловить јого показујучи, шчо Крон.
трупа грала недавно в Харькові ј на весну збир-
рајеть сьа в Екатеринослав і т. д. і т. д.). Оче-
видно, шчо львівські народовці перш усього неуки
(в справах історіји, етнографіји ј т. и.) і навіть
мајуть мало інформаціј в текушчих справах на-
шоји Украјіни, — напр. шчо власне заборонья
цензура печатати, де урьад не пуска укр. теа-
тра ј т. и. Оттут і треба з Вашого боку пома-
гати јім просвітатись книгами ј кореспонденці-
јами. Окрім того критично слідати за јих тенден-
ціјами, виступати проти поверховности, крутіјства
ј т. и. Мусите ж Ви мати јаку небудь логіку:
а то Ви напр. робите овацію Пелешу, а Ваші сь-
брати у Львові викрикујуть Духиничину. Треба ж
придумати јаку небудь організацу формулу, ко-
тра б опредільала Ваші ј Галичан відносини до
Великорусів і до росс. культури та навіть дер-
жави.

Додам, шчо на львівському зїзді в Децембрі 1885 мусили говорити ј про відносини Галичан до цілоји Украјіни, та тільки на цеј раз „не стало часу“ мовити ј відложено на другиј најблизшиј час. Volens nolens (і дльа Вас і дльа Галичан), а в Галичині не можна замовчати „відносин до цілоји Украјіни“. Треба вибрати шчо небудь одно: або політичниј сепаратізм з культурноју віјноју, на образ старого польського патріотизму, або без неји, або федералізм; далі треба вибрати або політичниј консерватізм, на образ старих украјнофілів до Шевченка, або лібералізм і т. и. Так або сьак формула матиме вплив на шчоденне показаньньа укр. патріотизму в текушчих справах. Коли Ви не виберете собі формули і не перекажете јеји Галичанам, та вже з тим, шчоб вони јеји держали логічно, то за Вас виробльать јеји Галичане, котрі, конечно, не знајучи Ваших обставин і Ваших замірів, виберуть формулу хибну, Вам же шкодливу, — і Ви будете в стані најгіршому, бо не матимете навіть ні одноји вигоди з мовчаньа і всі јого невигоди. Јесть нарешті шче одна галицька справа, в котріј Ви б могли стати в пригоді, — це виробка modus vivendi між тамошніми партіјами. Потребу звісноји згоди почувајуть там навіть „сепаратисти“. Компромісу бажав навіть Барв. і виробив був јого, — тільки дурниј, безпрінціпниј і ломкиј, бо самі ж народовці при компромісі на горі доноси австр. урьаду на сојузників подавали (напр. спільна депутаціја поjіхала в Відень плакатись на језуітів за Добромільську справу, а народовські депутати подали записки проти москвофільства). Тепер післьа цілого рьаду доносів самі львівські народовці добились напр., шчоб станіславівське віче непремінно було виставлено јак спільне діло обох партіј. Москвофіли згодились од себе на те (в тім впрочім була јіх вигода, бо

[illegible] j сами j [illegible] Алеж Духнишчина [illegible] і стану [illegible] зробив не [illegible] народові [illegible] компроміс з москвофілами під [illegible] Бачим, бо мольав Ваші писали j [illegible] шчо тепер найголовнішче діло в Галичині боротьба з московським впливом, котрій, мольав, дуже став сильнів після того, jак Вишнеградськів дав 1,000.000 рбл. на вирьатунок (!!) крилошанського банку. Простіть, цеj останніj могіи ja вважаjу зовсім наjівним: 1,000,000 розікрали, — инакшого j бути не могло, бо галицькі банкіри і касіри всіх партіj шче більші злодьуги, ніж наші Сіоні j т. п. Недавно напр. j народовець Підльашецькиj получив з мужиків гроші дльа виратунку jіх закладів у банку, та j втік з ними. Коли Вишнеградськиj такиj дурень, шчо дасть шче кому j 3 мільони, — хаj собі даjе; тож розікрадуть, а політичного впливу це ніjакого мати не буде. Впрочім, коли судити хоч напр. по статті „Варш. Дневника“ про те, jак „Галичане просто надули“ Москалів, витьагши міліон, · · нема опаски, шчоб Москалі так піддержували свіj вплив в Галичині. Окрім того, jак ja вже казав і в „Накануне“, в Галичині тепер зовсім не в тім діло, шчоб насажувати етнографічну малорушчину боротьбоjу з етнограф. московшчиноjу (цьа вже справа скінчилась на користь малорусчини), а в тім, шчоб налагодити ту малорушчину так, шчоб вона одповідала політ., соціjальним і культурним потребам, котрі там видимо наростаjуть. Цьа Духнишчина тепер в Галичині тим більше дурна, шчо між москвофілами там тепер вже jесть напрьамок, котрій просто каже, шчо він нічо[illegible]ньку

не маје проти малорушчини (див. напр. руковідну статьју в 1 N. H. Пролома за 1867 р.) ј проти независимих народовців. (Ја документально знају, шчо дејакі москвофіли вбачајуть најбільшу хибу в організаціјі народовськоји партіјі в тім, шчо вона тепер репрезентујеть сьа чиновниками, котрі зависьать од польськоји шкільноји ради і хильать сьа перед неју, — а шчо з другими, більш независимими, вони б могли ј погодитись; і тут јесть богато правди).

Органічниј компроміс між партіјами можна встановити, по мојіј думці, перш усього, коли поставлено буде над обома правдиво ліберальниј прінціп, шчо всьакиј маје право думати шчо хоче в етнографічних і літературних справах, јак і в релігіјних, і шчо всі незгоди в крузі цих справ між Русинами — јіх домове діло, до котрого поліціјі, а надто польськіј та німецькіј ніјакого діла нема. Ви, котрі і терпите од доносів своји́х Пихнів та Јузефовичів, мајете најліпшиј авторітет, шчоб вдержати львівських украјнофільських Андріјашевих од проступів проти цеји ліберальноји аксіоми. Далі згоду проміж партіјами можна встановити власне розширьајучи знаньньа про Россіју (Украјіну і Московшчину та правдиву россіјську літературу, порьад с писаньньами моск. славјанофільськоји секти, котрі тільки доси ј знајуть галицькі „москвофіли“). Останнье треба тим більше робити, шчо це вже пробовано в Відні (бібліотека Січі) ј навіть у Львові в Акад. кружку 1876—1877 рр., — а власне, шчо настојашча россіиська література (демократично-прогрессивна, при всіх своји́х хибах) плодить в Галичині украјнофільство, бо підрізује галицьку Тредьаковшчину, котру там вважајуть за „русское направленіе“, підпираје реалізм, демократизм, і вносить европејські прогрессивні думки, котрих в росс. літературі не гльадьучи на цензуру все

таки більше, ніж в јакіј небудь другіј славјанськіј. По останньому пункту ја мушу сказати: видить бог моју душу, шчо ја б раднішчиј, ј коли б і в Гадьачі читали більш Forthnightly Rewiew, ніж навіть „Вѣстникъ Европы“, і перше питанньа, јаке ја робльу всьакому, хто прijіде з Украјіни, це: а шчо, чи вчать сьа хоч студенти европејським мовам, чи все пробавльајуть сьа Петровим вікном в Европу? Та шчо ж будеш робить, коли мені віддајуть на першу половину питаньа: „мало“ — а на другу ја вже ј сам можу одповісти, — шчо або набирајуть сьа мудрости з Петрового вікна (шче добре, коли не з Москви), або не јдуть дальше Наталки Полтавки та Глитаја. Не дуже ліпше стојіть діло і в Галичині, де по фран. зна мало хто, по англ. мајже ніхто і де шчо з німецькоји літератури, — в загалі більш консервативноји, шчо не пристала до наших власне свіжішча јеји частина. Та окрім того бува ј так, шчо напр. коли мені треба було, підбирајучи дльа бібліотеки „Союза“ в Чернівцьах коллекцију книг по досліду ассоціјаціјного елементу в нар. житьтьу, творів англичанина Мена, то ја не знајшов јіх в німецькому перекладі (і тепер, здајеть сьа, нема), а по французські знајшов тілько 1 діло з 3-х (тепер 2 з 4-х), а по московському ја најшов тоді всі три (тепер чотирі). І це не один тільки такиј случај: в загалі россіјська література, не гльадьучи на своју бідність в порівнаньу з німецькоју, маје ту перевагу дльа Славјан перед німецькоју, шчо вона стремить сьа втьагти в себе рух і методу усіх европ. літератур, в тім числі переважно англіјськоји, — і через те вона космополітичнішча ніж німецька. (На Сербах і на Болгарах можна бачити цілком чудну на першиј раз річ, а власне, шчо ті з них, шчо вчились в Россіји, најбільші демократи ј ліберали ј најменьші москво- (царьо-)

[illegible] в Гер. Австрійській і Германії [illegible] частя їбуржарії: вони иноді [illegible] Росії, але тілько дальшатичні, підставльуть замість Росії-держави Австрію-державу, і коли кого [illegible] то любісінько стајуть за росс. царьа. Так Ристич: курьозно, шчо між Болгарами тепер найбільш консервативна молодіж, котра вчалась в американській школі в Константинополі: вона іде і сьуди, вчить сьа на јуристів, і не маје на думці нічого окрім стати чиновниками. І тепер не дуже то показује запалу до патріотичного руху; „данкозієта" мајже всі бувші вченики англо-американських і польських шкіл в Румелії і Константинополі: Болгари-студенти в Відні не хотіли піти на зустріч делегатам нац. собранија, котрим руководить Стамбулов, росс. воспитанник. Ја, звісно, не хочу виводити з цього абсольутних виводів, а всього менше проти того, шчоб не вчитись в З. Европі, або не читати на З. Евр. мовах; на цеј счот ја intransigeant і думају, шчо хто не чита на 2—3 европ. мовах і хто не бував у З. Евр., тој не може бути самостојачим громадським дијачем. А тільки в цьому всьому шчось јесть, на шчо треба звернути увагу. Думају, шчо це шчось у тому, шчо тепер, — ось вже років з 20—30, нігде в Европі нема стільки прихильности до меншого брата, јак в россіјській інтеллігенціјі. В Европі виключити треба тільки Англіју, де впрочім забота про меншого брата виходить з страху, бо цеј брат так організујеть сьа, шчо сам скоро про себе поклопочеть сьа. На мене лично, — так це најліпше, так шчож будеш робити, коли ми не в Англіјі. На континенті З. Евр. багатші класси думајуть тілько про себе; в Женеві напр. не побачите студента не то соціаліста, а ј радікала; правда, ј тут між самими меньшими братами, поки шчо тілько між городьанами, јесть кадри своїх партіј дльа власноји.

помочи (радікали, соціјалісти), та вони так і стојать обі осібно од того, шчо в нас зветь сьа „інтеллігенціја“. Впјать ја ј. проти цього нічого не мају, та впјать у нас не такі обставини: у нас треба, шчоб „панич“, „пан“ поміг „мужикові“ не то організуватись, а навіть прокинутись, — так у нас треба, шчоб јому школа з товаришчами ј книжка пробудила охоту „обньати најменшого брата“, будила в јому ту charité, котру підмітив і оцінив в росс. літературі Француз De Vogué в книзі Le Roman Russe. Ја б нічого не бажав нашим земльакам, јак лише шчоб вони поправили россіјську charité европејським, најбільш англіјським націоналізмом і конструктивністьу. Тепер всьа Европа зачитујеть сьа росс. классіками і галицька молодіж саме добре зробила б, коли б проковтнула б јіх в купі з дејакими працьами росс. по етнографіјі, статистиці, історіјі, перекладами европ. писателів і т. и. Власне наші украјнофіли (шче починајучи з перекладів Нечуја з Шчедрина та Білика з Тургенева в Правді 1868—69 рр) вже почали це діло, та тільки без системи, а в таких случајах, јак переклади з шаманства Льва Толстого, і без розуму. Тепер треба взьатись за діло толком, почавши напр. хоч з того, шчоб поповнити росс. ділами бібліотеку напр. Академичного Братства у Львові хоч на $^1/_3$ так, јак це колись зробили Ви дльа бібліотеки Січі, або јак зробив ја дльа бібліотеки „Сојуза“ в Чернівцьах. Сама молодіж украјнофільська в Львові почуваје потребу того. Недавно один з активнішчих братчиків писав до мене од імена своїх товаришчів, шчоб ја јім поміг добути росс. книг і журналів, і жалівсь, шчо, коли вони звертались з ціјеју просьбоју до одного з Ваших, то він, а також здајеть сьа авторітетна украінофілка одповіли: „шчо вони з прінціпа противні тому, бо росс. література ташкентська ј цен-

тралістична". Коли б ја був у Россіјі, ја б зробив так, јак робив в таких случајах не раз: здобув би то својім коштом, то через својіх літературних знајомих дльа Галичан те, шчо треба, — тепер мені це мајже невозможно — і через те ја (де шчо впрочім зробивши) передају просьбу львівськоји молодіжі Вам, з мојіми мотивами. Звісно, ја не стану на тому, шчоб зроблено було багато зразу, — а тілько хај хоч буде намічена ціль, до котроји будете Ви јти і других вести хоч по троху, та постіјно.

Ціль та: вменшити незгоду між галицькими партіјами за національне питаннье, підрізавши викльучність і јавниј шовінізм в галицьких украјнофілів і перетьагти чеснішчих і шчирих льудеј між гал. москвофілами (а ј там не без шчирих льудеј) а надто јіх молодіж до демократизму і прогрессізму, а значить і проти теперішнього росс. урьаду. В усьакім разі ја скажу: шчо коли Ви не схочете виступити на цьу дорогу, то діло обіјдеть сьа ј без Вас, хоч і не так скоро, бо вже ј між галицькоју украјнофільськоју молодіжжьу (навіть і між підстаршими) кружить думка об цім ділі. На Духиншчину Огоновських, Партицьких і т. д. тепер цьу молодіж не піјмајеш. То Вам тілько самим, та на більшу біду ј постанові справи нашоји ј у Россіјі буде гірше, коли Ви зостанетесь в очах світа солідарними з галицькими Духинцьами-шовіністами.

Так бачите, шчо тепер вже стан діла в Галичині доволі амінивсь проти того, јак було тоді, коли ја писав Вам міј лист (позаторішниј, котриј Ви називајете „без дати"). В тому листу ја власне нічого не прохав у Вас, а тілько звертав Вашу увагу на стан діла в Галичині ј у Россіјі, спільно з З. Европоју, ј більш усього нагадував потребу акцентувати прогрессівну ноту в украјнофільськім руху. Шчо до Галичини, то кажу, одно

обіјшлось і без Вас і навіть проти Вас; друге обіјдеть сьа ј без Вас і проти Вас, коли Ви виберете дорогу пассівности, або шче ј виклъучности ј шовінізму національного. Шчо до Украјіни з Россіјеју, то ја все стају на тому, шчо зачепив у листах мојіх і шчо розвив у „Накануне новыхъ смутъ“, — а власне, шчо коли не хочете виступути рішуче з демократично-радікальним лібералізмом, то будете через кілька часу мати впјать радікалізм нігілістичниј та шче ј московсько-централістичниј, в котриј впјать одбіжить од Вас најактивнішча часть нашоји молодіжі. Це одна з справ, в котрих зовсім не трудно бути пророком. Так колись ја казав Суворину, шчо він полајеть сьа з болгарами, а болгарам казав, шчо вони побјуть сьа з Россіјеју: з обох боків мені казали: „Шчо Ви такиј за пророк знајшлись!“ — а тепер через 10 років в типографіјі того ж самого Јанка Ковачова, тілько не в Відні, а в Софіјі, котриј зо мноју споривсь, печатајуть переклади тих самих статеј мојіх „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“ і др., за котрі ми спорились. Але в своjому листу „без дати“ ја власне нічого почастного не тілько не прохав, а навіть не радив, ні навіть публікаціјі політичного характера спеціально про укр. росс. справи.

Ви навіть в теперішньому листу кажете, шчо Ви „не зрікајетесь політичних публікаціј на завше“. А ја сам навіть не ждав од Вас јіх, ні не прохав у Вас нічого дльа них ні в своjому листу, ні перед тим. Од того тим паче мене вдарив по голові Ваш лист з јого „сверхбюджетная роскошь“, „минимальный планъ“, — фрази, котрими Ви не тілько підрізували будушче, а „херили“ і бувше і котру ја (јак не прохавшиј Вас ні об чім, хиба об політ. пісньах та Кобзарьу, про котрих скажу далі), не міг нијак инакше зрозуміти, јак за чисту одставку. Коли вже в нас під-

ньалась (не з могу боку) розмова про бьуджет, то зупинимось на цьому, шчоб усунути дејакі непорозуміньньа хоч у нових льудеј, котрих певно тепер мусить бути в Вас не мало, бо те, шчо Ви пишете ј в останньому листі, часто зовсім не заходить сьа з тим, шчо власне бувало ј шчо писалось од Вашого ж імени не раз по переду. Поставити мене під „бьуджет“ Ваш, — цьа думка појавилась не од мене, тоді јак мені дано одставку з університета (Септ. 1875). Тоді мені сказано було од Вас, „Громади“, шчо за мноју зостајсть сьа сумма царського жалуваньньа 1200 руб. з тим, шчоб ја своју працьу обернув најбільше на прьамо пожиточні дльа цілів громади роботи. Ја подьакував тоді, — бо таке „жалуваньньа“ все таки мало вид філантропіјі, котра завше тьажка дльа чоловіка, і думав, шчо знајду собі заробок і так, а працьувати буду над громадськими роботами, котрі робив же ја ј по при римських древностьах і будучи на службі. В мене ж тоді були звјазки літературні, а окрім того ја мав предложеньа „служби“ напр. по транспортам (через Кучина) і навіть по судебнїј части (!). Мајучи поки шчо гонорар за моји статьті напечатані јак раз в осени 1875 р. ја обходив сьа без громадськоји пенсіјі ј за кінець 76-го року оставив товаришчам Федьковича, Козаки ј Татари ј половину Малорус. Преданіј (другу викінчив уже в Відні). В цеј час мені предложено було видавати Громаду за границеју. Доведениј до великого скептицизма в літературних прожектах братіјі пробоју К. Тел. ја опиравсь цьому прожекту і подавсь тільки in extremis. Тоді поступив ја ј на бьуджет, котрој мені положено було 1600 рб. тоб то по 340 фр. за 100 рб.). В свіј час ја посилав подрібні рахунки своїх видань за 1876 і 1877 рр., і з них можна було побачити, шчо ја не брав на себе більш 800 р., хоч заслужив ви-

товору за те, шчо видав предположеному соредактору — Галичанину[1]) вперед за роботу, котру він не зробив, 800 р. (вони пішли за довг за книги, котрі поступили в Січ). Цеј виговор був першим відром холодноји води, котра вилита була мені за шију в наших „бьуджетних“ відносинах. З 1878 р. навіть коли шче зоставалась половина капітала „евангельського јуноші“, котрим најбільш держались наші виданьа, вже почалась путаницьа в наших бьуджетних відносинах. Передо мноју лежить така купа листів од імені Вашого з того часу (перед тим ми мали розмови через подорожніх, близьких до діла льудеј). В тих листах можна прослідити всі переміни Ваших рахунків, хоч на шчастьа не можна шче бачити такого засуду „мінімалізму“ мојеји праці ј докорів, шчо ја робив јіји не порадившись з Вами. Ось напр. лист од 28 Февр. 1878 р., в котрому признајеть сьа довг мені 1614 фр. (вже при курсі 300 ф. за 100 р.), а путаницьа појасньајеть сьа так: „первоначальная конституція осталась безъ примѣненія и была забыта“ (ја добавльу — перемінивсь третіј вже посередник). В цьому листу нема сліду незгоди прінціпіальноји або скептицизму до Женеви, — а назначено сталиј бьуджет: „По бюджету Вамъ будетъ высылаться ежемѣсячно по 300 р. или какъ теперь принято для большеј точности 900 фр. Эти 900 фр. будутъ высылаться ежемѣсячно послѣ нашего 20-го. Изъ этихъ 900 фр. — 450 должны отходить исключительно и прежде (курс. оригин.) всего на Вашу личную жизнь“. Далі јдуть похвали мојім замірам обсуждати слав. справи в звјазку з украјінськими (шчо ја зробив в брошьурах і в II. т. Гр.), а також випускати „Листок Громади“ ј инші листочки, — шчо теж зробив. В „исполненіи“ же

[1]) Остапови Терлецькому. *І. Ф.*

впјать вијшли „неточности“, јак через те, шчо капітал јуноші став вичерпуватись, так і через нову переміну міністрів почт і фінансів, — так накінець і через провали 1879 р. Ја порішив вже жити без усьакого бьуджета, аби викінчити початі праці та виповнити переказ од Вас, шчоб „хоч несистематично, та подавати украјінськиј голос в текушчих справах“. В 1879 р. привезено було мені од Вас устниј наказ: подавати голос, новиј бьуджет редактору 1200 руб. окрім того, шчо буде на піддержку тіпографіјі і на брошури“. Дльа піддержки тіпографіјі привезено було „Хиба ревуть воли“ 400 руб. (тоді по 250 фр. — 1000 фр.). На тіпографіју ј брошури ја нічого не получив, а „Воли“ коштували 2000 фр. (В тім же році одеські товаришчі направили сьуди галицького[1]) і вислали јому на житьтьа — 15 рубл. один раз!). В 1880 р. пријіхала од Вас делегатка ј повернувшись прислала дві зајави: I) „отъ молодой компаніи“ (desiderata — з прибавкоју зовсім шчироју: „средствъ матеріальныхъ доставлять не можемъ“ і з обіцьанкоју „литературную помощь надѣемся организовать въ видѣ корреспонденцій, хотя можетъ быть не систематическихъ“ (не було ніјаких) і II. од „старшей“. Цьа зајава так не зходить сьа з тим скептицизмом заднім числом, котриј Ви пишете в останньому листу, шчо ја перепишу јеjі мајже всьу: I) Н—скіе украинцы роздѣляютъ основныя положенія программы украинськоjі часописі Гр—ды, не касаясь подробностей, относительно которыхъ возможно розногласіе. 2) Укр—цы ассигнуютъ 600 р. на 1871 г. на поддержку литературнаго предпріятія за границей. Задача предпріятія — критика нынѣшняго полическаго строя въ русскомъ государствѣ и розъясненіе принциповъ украинства.

[1]) М. Павлика. *I. Ф.*

3) Партія обязывается поддерживать литературное предпріятіе за границей статьями изъ Россіи по поводу текущихъ событій и корреспонденціями. 4) Составленіе и собираніе корреспонденцій не можетъ быть въ настоящее время правильно организованнымъ. 5) Достава статей и корресп. въ редакцію можетъ быть пока только случайна. 6) Полученіе статей изъ за границы признается наиболѣе цѣлесообразнымъ по почтѣ въ конвертахъ (далі говорить сьа, куди ј кому посилати); 7) довго говорить сьа про те, шчо ліпше видавати неперіодичні листки і брошури, „для оцѣнки текущихъ событій и существующихъ въ Россіи политическихъ порядковъ, а также для принципіального розясненія началъ Украинства. 8) Если редакторъ находитъ необходимымъ предполагаемое имъ (?) періодическое изданіе и не замѣнитъ его выпускомъ отдѣльныхъ брошюръ, то партія приглашаетъ его удѣлять все таки трудъ и на составленіе брошюръ, а также на изданіе статей, присылаемыхъ изъ Россіи. 9) Языкъ брошюръ или украинскій или русскій литературный; на украинскомъ желательно видѣть такіе брошюри, матеріалъ которыхъ имѣетъ исключительно украинскій характеръ, или руководящія идеи, въ которыхъ (изложены) принципы украинства въ ихъ приложеніи къ Украинѣ — а не въ теоретическомъ смыслѣ федеративного устройства. Эти послѣднія ровно какъ и брошюры, трактующія объ общерусской злобѣ дня, желательнѣе видѣтъ на русскомъ языкѣ, каковы „Терроризмъ и Свобода“, „Было бы болото и пр.“ (NB. проти Лорісъ-Меліковоjі еквілібристики). 10) Редактору назначается на 1871 г. 1200 р. 11) Украинцы очень бы желали, чтобъ изъ за границы высказывались въ пользу освобожденія малорусскихъ школъ отъ обрусителей и обрусѣнія вообще, высказывались и въ русскихъ легальныхъ изданіяхъ, какова НН.

и ZZ. Къ началу 1881 г. будетъ доставлено 600 руб.“

Всі бажаньньа ці „редакторъ“ виповньав в 1881—1883 рр., Украјінці ж не виповнили ні однијеји својеји „обязанности“ і обіцьанки. Шчо до бьуджету, то ні разу редактор не получив навіть 1200 р. сповна і дльа себе і для „литературныхъ предпріятій“. Корреспонденціји не було навіть тоді, коли чужі льуде посилали корреспонденціји в „Вольное Слово“. Тим часом редактор хоч зрідка получав звістки, шчо Украјінці похвальајуть јого писаньньа. Так в 1882 р. переказано було јому, шчо він добре зробив, шчо пристав писати в В. Слово. 27 маја 1882 р. одна посередницьа писала редактору: „Часто вижусь съ Вашими друзьями; они съ большой радостію встрѣтили послѣднее Ваше произведеніе: „Истор. П. и Вл. Дем.“ Находятъ, что это chef d' oeuvre Вашихъ произведеній. Сегодня собирается большая компанія, чтобы читать сообща, такъ какъ получено всего три екземпляра, а каждому хочется скорѣй познакомится съ этимъ трудомъ, старые и молодые, всѣ въ восторгѣ“.

Навіть скинувши великиј процент на дамськиј паѳос, ја все таки мав (і тепер мају) право думати, шчо в виписаних словах було шчось правди. Аже ж і $1^1/_2$ року опісльа писав мені Окуневськиј повернувшись з Украјіни, шчо там читајуть дуже „Ист. П. и В. Дем.“, — до чого Окун. в загалі додаје: „А і у нас дуже жалујуть, шчо перестало виходити В. С. Тут и там рвали ся над ними“. (Лист 1 Новембря 1883 р). Јак однеслась до „Ист. П.“ загранична публіка, це між иншим видно з листу одного Одесцьа з Парижу (де завше окрім еміграціји јесть завше з 2—3 сотні однији вчашчоји сьа молодіжі з Россіји, не рахујучи всьакого перејіздного льуду): „Скрізь тепер тільки ј чуть, шчо про „Ист. П.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

праця [illegible]

Але чоть [illegible] ја не ждав, так де [illegible] шчоб саме [illegible] „вісторгу“, про котрі [illegible] наша посередниця, наступив зараз же перьод [illegible] (досвід) ізолірованности моjеjі од Вас. Саме од листа тіjеjі посередниці в 1882 р. аж до нов. 1883 ја не мав од Вас ніjакого звуку. Навіть книжки про Украjіну, такі виданьньа јак К. Стар. ја предплачував через Петербург, звідки мусив здобувати ј монографіjі бувших товаришчів, і навіть ј украjінські книжки, јак і піанішче Кобзарьа. Коли иноді ја обертавсь через посредетно сестри за чисто академічними річами, јак напр. прохав копіj з пісень про Паліја в Цертельева або Срезневського, то ждав два роки, так шчо наніпець здобував собі потрібне з Москви од нацанія ј

більш двох років ја ждав копіј з пісень про гајдамаччину, нарешті получив не копіјі, а орігінали, котрі мусив переписувати тут (тепер не добјусь одповіді, кому і јак послать орігінали). Іноді приходили гроші по јакомусь бьуджету, — але ніколи ні слова, ні думки. Ви мене ј у остатньому листу остерігајете проти фантастичности дејаких буцім то мојіх сојузників на Украјіні; один з Вас в 1885 р. навіть писав мені зі Львова, шчо ці сојузники зрікајуть сьа всьакого фактичного доказу солідарности зі мноју; навіть зовсім ненадежні Украјінці, а просто „общеруссы", котрі иноді балакајуть про украјінство. Це певно про тих льудеј, котрих, чув ја, звуть у Вас політіками в одміну од культурників-украјнофілів. (Сістематіка не дуже культурна!) Так ја мушу сказати, шчо в часи В. Слова ја тільки ј получив укр. матеріјали шчо од двох політіків (одного з К., другого з Петерб.) і шчо в 1880 р. третіј політік прислав і гроші на діла, котрі Ви ж наказували мені робити в приведенних вишче пунктах 1880 р.: тоб то на брошури, а коли ја зхочу, то ј на Політ. пісні укр. народу (тоб то на діло культурне і національне). І торік політики наказали мені писати історіју укр. літератури — культурне діло! — і назначили за те по 600 р. на 2 роки, і прислали массу книг. К кінцьу 1882 р. показалось, шчо коли все патентоване, навіть в ліберальних і радікальних кругах, дулось на мене, а то ј злилось, льуде простішчі, „нерејестрові" з ріжних загород почали одкликатись прихильно на міј теж нерејестровиј голос: тут ја побачив кацапів, котрі прочитавши „Ист. II." говорили: на таке укр., на такиј „сепаратизм" і ми підписујемось; були навіть подібні ј польські; познаходились Украјінці, котрі колись чули пропаганду Лівобережного Сліпцьа ј перебрались в общеруські кружки, бо не могли вбгати своіх ідеалів

в рамки тих пропагандистів, а тепер повертались до України. Коли В. Сл. випользалась купка сучасних федералістів, досить згучних розтяків. Сині „патентовані“ почали говорити багато в того, на чім на мене пльували, де дали не процес іще мне більше. Подібне началось в Галичині, де „Бесьбідщина“ і навіть „Діло“ почали висказувати свої інтересі. Окрім того, коли спевнили ся доноси і наніка, то в Галичину почали пропускати і мені видавньа.

Коли це венські конспіратори хотели ja заняти радив бути менше конспіраторами, на право і на ліво, а бути більше агітаторами між серединім людом, надумались прецінь прекратити В. Сл. jак раз після того, jак ja, по їх настоянню, згодивсь узяти на себе безпосередну редакцію, через що газета стала між иншими відмітною від скоків в німецьку соц. демократію та і у росс. нігільатину з Аксельрадами, а порьад в консерватизм з „бывшими Дипломатами“, — инакше сущими прахвостами, котрі тепер пишуть в Суворинску газету), а вкупі і дешевшою. І в земціи центральнеj комітет (більш патентовані) перемудрив, перегриз сьа проміж себе і забастував діло, при чому через переміну міністрів і фінанси так заплутались, шчо на мене ліг довг (сплачено тілько місьаців через 8—10 після забастовки, про котру мені навіть не написали). Так в Маjу 1883 р. ja зоставсь вже зовсім jак Робінзон Крузое в богоспасаjемій Женеві. Випровадивши жінку з дітьми на море (по конечному наказуваньу лікарів по меншій мірі дльа двох), випровадивши на позичені гроші, ja остався з 30 фр. на все літо, навіть без обіда, з кредітом в молочарніj, jак колись в часи студенства, і на ночі предавсь ретроспективним огльаданньям. Тут прийшлось звести і баланс „бьуджетних“ роскошів. По совісті ja виходив з компаніjі не з довгом і бьу-

джетним, — бо робив мајже все по інструкціјв громадськіј, хиба шчо нежданно прејшлось писати географіју з Рекльу, — так сподівајусь, шчо за те мене ніхто не вдарить, а ја можу поплакати на те, шчо книги про Украјіну, котрі мусили прејти до 1 Јуньа 1879 р., прејшли тільки 15 Сент., коли вже Подніпрьаншчина була скінчена, — а до 1 Нов. усьа робота мусила скінчитись, — так шчо над Подоншчиноју прејшлось вже робити по 16 часів в сутки), а також не тратив на себе навіть половини того, шчо громадьане назначили. В 1879 р. видав при описаних вишче бьуджетних порьадках: IV. і V. тт. Громади, Нові Пісні, окремі одбитки Ист. П., І. т. Політ. П., окрім того багато брошьур, листків, доплатив пів ціни Волів, заплатив 480 фр. довгу Одесців, перевозчиків в Руминіјі, заплатив 780 фр. довгу за Подолінського післьа того, јак батько ј мати (котрі тепер печатајуть, шчо ја јого обкрадав) довели јого до божевільства, содержав справленого Одесцьами гал. прејателя, помагав галицьким виданьньам (ја туди передав і своју дольу преміјі за Ист. Пѣсни, котра по незнаніју адресси свого собрата лежала в Кијіві два роки і долежалась курсу з 340 до 250) і льудам, содержав типографіју, склад, розсилав книжки почтоју і т. и. Може це було ј справді литье води мимо камінья в річку, јак каже Ваш остатніј лист (ліпше б вже сказали: в безодньу, звідки ј луна не доходить) — так ранішче ја не чув навіть і од Вас такого суду, — а чув попереду: роби, добре, — а потім післьа chef d'oeuvre перестав зовсім чути шчо небудь. (Навіть дама, шчо писала про тој chef d'oeuvre, перејшла до ворожого мені польського кружка).

От у такому стані, коли ја міг тільки проказувати собі: „вони з холери повмірали“, а далі заболівши зовсім навіть нічого не проказував, —

застав мене приjіажвj старвj Collega. Ја јого не бачив з того памјатного вечера, коли јого покликали по ініціјативі одного з Вас на суд за јого „буржуазність“ (против мојеjі оппозіціjі, бо ја казав, шчо нехај кожвj з нас сам у собі заморить буржуазність, а другим дасть дожити віку јак вони можуть, під умовоју тільки звичајноjі порьадности) і всього менше ждав јого візіту, тим паче, шчо саме тоді довідавсь, шчо вже коло 2 місьаців сидить поблизу ініціјатор суда і не обізвавсь до мене j словом. Collega показав до мене велику прихильність і нарешті роспитував мене про міј стан і плани. Ја јому росказав, шчо в мене тільки j на думці, шчоб викінчати Політичні пісні, јак діло мого организму, а потім хоч і в Леман! Він сказав, шчо береть сьа встроjіти це діло. Ја јому виразно сказав, шчо готов мати діло тілько з ним персонально: до ніјакоjі коллективности ні до Вас ја обертатись безусловно не хочу (бо мені j спомин про Вас всьу душу вивертав!). Він обішчав дати звістку najдалі через 2 місьаці і обнадежував, шчо звістка буде позітівна. Місьаців через 3 ја получив переказ, з котрого побачив, шчо впјать повертајеть сьа на коллективности та канціларську переписку. Ја одповів, що коли collega персонально не може взьатись за діло, то ја скінчају переговори. Післьа цього получају ја через Ок. 500 р. од політика на В. Спілку (при чому Ок. написав: „громада“ а взгльадно (!) Політік передаје Вам і т. д. Ок. очевидно перемішав „політіків“ з усіма Вами!) і вкупі давні звістки про мене самого j нові плани дльа мене.

Тут ја мушу сказати шче кілька слів про В. Спілку. Ја ніколи не думав, шчо вона вкладајеть сьа по Вашіј ініціатіві (так ја j поправив помилку Ок.), але ніколи не думав також, шчо вона противна Вашим прінціпам, бо вона тільки

резьуме положительноjі части всього, шчо jа писав і jесть огранічниj додаток (догматичниj) до Ист. П., котра jесть власне критична сторона В. Сп. До того ж позаjак В. Сп. jесть в значніj части тільки катехизис того, шчо писали земства, в тім числі і наші, то jа тим паче вважав таке діло не зовсім вже лишнім. Мене в ціj думці піддержали j голоси льудеj далеко не належних до сібірників, а напр. одноjі дуже літературноjі дами, котра маjе великі звjазки між земцьами j котра б могла бути в великіj пригоді дльа украjінства, jак би в тих місцьах, де вона жила j живе тепер, украjнофіли не були вже такі дикі j допотопні по думкам і вjалі по діjальности. Дама та читала В. Сп. шче в корректурі, похвалила jеjі і перевезла перші екземпльари в Россіjу. Тож само можу сказати про одного звісного пол. писательа, шче j jуриста. Другиj вчениj украjінець-jурист написав мені лист, з котрого jа приведу Вам частину, бо там говорить сьа j про можливиj вплив В. С. на молодіж, про котру пишете j Ви. „Я придаю гараздо большее значеніе Вашей брошюрѣ, чѣмъ Вы сами. Я вижу въ ней почти эпоху т. е. въ томъ случаѣ, если она сдѣлается хорошо извѣстной въ Россіи. Я думаю, что такъ посмотритъ на нее всякій легальный русскій". (Тут він говорить про непригодність програми j практики р. с. рев. народовольців). „Ваша ж брошьура, если она пріобрѣтетъ роспространеніе, можетъ (и будетъ непремѣнно, т. е. принципы лежащіе въ ея основаніи) соединить очень много людей и образовать весьма солидную russische freisinnige Partei. Подъ этой программой подпишутся не только „легальные радикалы", но даже „либералы", словомъ, вся сколько нибудь порядочная интеллигенція (хотя и не много мыслящая). Если бы и въ высшихъ сферахъ запахло хоть бы Лорисомъ, то я убѣжденъ, весьма много даже изъ „центра" т. е. по просту „лысыхъ пре-

ферансистовъ“ запѣли бы подъ эту дудку“. (Цеј показ на Лоріса дуже мене охоложа, — та впрочім ја думају, шчо Лоріс запах тільки тому, шчо післьа Плевни ј лисиј центр заворушивсь, і тому, шчо земства, најбільш навкруги Лоріса (Харьківське) подавали адреси. Шчо вијать це все не поновить сьа, ніјакиј скептик не скаже на вірне). „Словомъ, эта программа по моему въ эту минуту единственна, могущая сплотить всѣ элементы р. интеллигенціи и „интеллигенціи“ для правильной, не партизантской борьбы. Въ этомъ направленіи много говорятъ въ интимныхъ бесѣдахъ въ Россіи, еще больше думаютъ (боясь спектра гороховаго пальто). Вотъ почему я придаю ей огромное значеніе. Употребите все возможное, чтобъ роспространить ее между обществомъ, между молодежью (чтобы честнѣйшіе не шли на плаху), чтобы движеніе и борьба находили себѣ адептовъ старше 25—30 лѣтъ, чтобы была программа, а не Лавровская метафизика IV-го т. В. Н. В. Если Вы не дожили бы до осуществленія господства Вашихъ мыслей, то онѣ пріобрѣтутъ его. Періодъ этихъ мыслей россійская исторія перескочить не можетъ. Она должна пережить его. Вотъ въ какомъ смыслѣ я назвалъ Васъ учителемъ, а будущій русскій историкъ культуры и умственнаго развитія сдѣлаетъ огромный промахъ, если упуститъ изъ виду (Вашу) скромную книжонку“...

Замічу, шчо автор цього листу, хоть чоловік і европејського образованьа ј учениј, а зовсім не „заграничник“. Мајже теж саме казав мені про В. Сп. ј другиј росс. визначниј політикольог, навіть старшиј мене віком, котриј в добавок передав мені привіти патентованого лінгвіста за працьу в Громаді дльа укр. прози. Він сказав, шчо В. Сп. даје „единственную програму, при которой украйноф.“ може мати сурјозну рольу. Це все ја

пишу Вам, шчоб запевнити Вас, шчо коли ја може помильавсь уважајучи потрібноју таку книжку јак В. Сп., то помильавсь тільки не сам, навіть не з самими тілько ініціаторами В. Сп. (котрі, звісно, винуваті вже тим, шчо під арешт дісталисъ), а вкупі з другими, најславнішчими льудьми. Проти В. Сп. ја получив вирок в першиј раз тільки вже літом 1885 р. од однијеји звісноји турістки украјнофілки, котра писала мені, шчо В. Сп. „никому не нравится". Коли ж ја спитав јеји, јакі ж резони приводьать проти В. Сп., то вона мені одписала тілько: „резоновъ никакихъ не приводятъ, а просто не нравится"" (textuel!). Звісно, шчо навіть колиб це ј був дльа мене резон не писати ј не печатати книжки, то ја б не міг јім покористуватись так вже пізно. В 1882—1883 рр. ініціатори В. Сп. були јединими льудьми, котрі не були холодні ј до других нац. укр. праць; видно шче ј з того, шчо останки з грошеј на виданьньа В. Сп. помогли мені протьагти виданьньа ј Пол. Пісень. Обернемось же до цих пісень. Післьа того, јак ја одповів, јак показано вишче, на темниј дльа мене лист в ціј справі, котра, вбачалось мені, пішла несподівано канцільарськоју дорогоју, ја получив листи од Ок. (24 Окт. ј 1 Нов. 1883 р.), з котрих довідав сьа, шчо тој з Вас, котриј прожив кілька часу поблизу ј не написав мені ні слова про Вас, ј не спитав мене ні про вішчо спільне, робив Вам реферат о мојім „невиносимом положеніи" в Женеві. „Говорило сьа тут, — пише Ок. — шчо Ви через своју книжку Ист. П. etc, а головно через своје шчире пропагуваньньа украјінськоји ідеји стали сілльу в очах „великорусской" демократіји, шчо Вам через те стало житье в Женеві досить невигідне". „Ваші приjателі і товаришчі пересвідчившись о Вашім невиносимім положеньу в Ж. позволили собі зробити Вам таке предложенье: чи не схотіли б Ви, добродіју, перенести сьа на постіјниј пробуток до

Парижа або до Лондону? Јесли би Ви сьа на се рішили, то приобіцьајуть они Вам на першиј рік непремінно, а на другиј рік будуть конче старатись вислати Вам по 2000 рубл." В другому листу Ок. добавльав: „особливо але до Парижа, где бисте могли заньати посаду профессора славјанских літератур при університеті парижскім": (Замічу: заньату Французом і до которојі ја, зроду не бувшиј лінгвістом, зовсім не мају нијаких ні формальних, ні реальних кваліфікаціј). Ја одписав Ок. про фантастичність всіх цих планів і про те, шчо ја ждав зовсім не јіх, а одповіді, — і то од одного чоловіка, про Пол. Пісні. Не знају власне, шчо писав Вам О. (мені він написав: „јак би знали про ті пісні, о котрих Ви мені пишете, то думају, шчо Вам би дали ті гроші на них, бо росположіньа для Вашојі особи було по тому"). Через 2 місьаці получив ја з Віднья лист (од 8 Јанвар. 1884 р.). Звішчајучи мене, шчо він прибув в спокіјниј пункт јак „уполномоченний", шчоб вијаснити бувші ј впорьадкувати будучі наші відносини, автор листу між инчим давав мені рахунок Ваших висилок в 1882 р. (1000 р.) і 1883 (1200 р.). В свіј час ја одповів на тој рахунок, котриј не згодивсь з мојіми получками, і замітив, шчо причина тому ј признавајемих возможними ј делегатом Вашим пропаж на почті ј у банках виходила головно з того, шчо окрім посилок (которих ні строки, ні реальности ја знати не міг) не було між нами нијаких відносин. Одну пропажу можна було ј констатувати, — а власне 380 р. через провінціальниј банк, котрі потім і ловили через весь 1884 ј 1885 р., — а другі так і зостались невијасненими навіть. Наука проти неточности строків і безголосних товариських взајемин, на котрі ја завше жалівсь і жалијусь зовсім не ради тілько својіх навіть бьуджетних інтересів! Наука, котра впро-

чім нічому Вас не навчила, јак показали ј 1884—1885 р. В звјазку з фінансами „уполномоченный“ писав ј про Пол. Пісні. Ось дословна виписка:

„Вы черезъ NN. заявили NN—ской громадѣ (??), что желали бы въ теченіи двухъ лѣтъ получать три тисячи (чи перед словом пропушчено словце по, не знају); изъ нихъ половина пошла бы на печатаніе за границею историческихъ пѣсенъ, а другая половина должна идти на личную Вашу жизнь. NN—ская громада гарантируетъ Вамъ содержаніе въ полтори тысячи рублей ежегодно, просила Васъ заняться обработкою историческихъ пѣсенъ имѣя въ виду русскую цензуру и обработанный матеріалъ переслать въ Россію для напечатанія. NN—ы рѣшительно не совѣтуютъ Вамъ издавать Вашу работу за границею. Это значитъ заранѣе обречь себя на полную недостижимость для громаднаго количества читателей, какихъ много доставитъ Россія. Вамъ вѣроятно неизвѣстно то обстоятельство, что „Пісні про гром. справи“ циркулируютъ въ количествѣ одного экземпляра. Быть можетъ, русская цензура что нибудь захочетъ урѣзать изъ того, что будетъ Вами приготовлено. NN—цы обѣщаютъ непропущенные отдѣлы переслать Вамъ для напечатанія за границею и соглашаются печатать анонимно или же съ тѣмъ псевдонимомъ, какой Вамъ угодно будетъ указать“.

Ја одповів, шчо давно вже настав час писати історију Украјіни, „имѣя въ виду“ тільки наукову правду, а не „русскую цензуру“, — і шчо в справі пол. пісень проба вже була зроблена Костомаровим в јого статьах в „Р. Мысли“, де ввесь XVIII в., де прјшлось говорити про відносини Украјіни до россіјства, абсольутно нікуди не годить сьа ј може (јак більша частина праць наших істориків про нашу історију з к. XVII ст.) тільки протьагати в публиці пануваньньа фальши-

вих думок, шчо мовльав Украјінці на те тільки ј живуть, шчоб Польшчу розвалити, а потім благоденствовать під моск. петерб. царьами (при чому праці істориків-демократів і хлопоманів фальшуjуть діло најгірше, бо вони „катајуть в ус і в рило“ не тільки Мазеп, а ј Виговського ј Полуботків, а про Петрів і Катерин по меньшіј мірі мовчать, вольно, чи невольно, все одно). Позајак мені приходить сьа починати працьу з пісень XVIII в., то ја мају подвіјниј резон прьамо порахувати увесь „отдѣлъ“ XVIII в. (три випуски) за непропущений і бажать печатати јого за грьаницеју. Далі можна попробовати переслати в Россіју самі тексти пісень про крепацтво, а може ј про рекрутчину, тим паче, шчо ја комментаріј до них вже зробив у „Нових укр. пісн. про гром. справи“. Шчож до переходу книг через грьаницьу, то во 1-х ја навірно знају, шчо напр. в Петербург перејшло не 1 екз., а во 2-х таке виданьньа робить сьа не на один рік, а може на 50 і шчо, коли тілько мене вважајуть дотепним јого довести до кінцьа, то најмудрішча політика була б помогти мені зробити јого так, јак ја думају, ј најскорішче, поки ја шче живиј. Накінець вказував ја, шчо јак би наші товаришчі могли повлијати на галицьких украјнофілів, шчоб вони помогли ділові публікацијами і рецензијами (звісно, по науковіј совісти) або хоч вменшили доноси на Женеву, тоб Пол. П. мали хід в Австріјі і звідти б проходили ј у Россіју. Шчо до фінансів, то ја казав, шчо најліпше б було, коли б пријателі знајшли серед двадцьати-мілјонноји націјі сумму 6000 р. на два роки, бо тоді б од разу була б готова збірка матеріјалу, котриј колись рецензент-Англичанин назвав „монументом національноји гордости“; коли ж не можуть, то ја скажу те, шчо говорив і перше; ја пријму всьаку подачку і вжију јеји до спромоги, аби виданьньа посувалось јак

може". Через пів року це ж саме говорили ми з одним з Вас, јак він загостив до мене, повертајучись з Парижа. Шчо в нас говорилось про пісні ј Шевченка, ја скажу дальше, а тепер будем говорити про бьуджет. Гість зајавив мені, шчо на В. Сп. гроші јшли од Вас. Ја сказав, шчо ј не думав цього і в загалі не жду од Вас ніјаких політичних публікаціј, навіть коли б Ви јіх і обіцьали, а шчо ја тільки держу за собоју право видавати, коли буде потрібно ј коли буде на шчо, політичні публікаціјі в ідејах, котрі доволі звісні ј Вам. Гість не протестував. Про бьуджет він повторив, шчо більш 1500 р. на рік здобути не можна, на шчо ја казав: коли це збір з братіјі, то ј то багато, хоч це показује, шчо братіја не вміје організувати навіть јавно украјнофільствујушчу публіку, коли навіть на Пісні ј Кобзарьа не може зібрати потрібного. В усьакім разі ја прохав видавати хоч і менше, та аккуратними строками ј посилати вірними дорогами, усьакиј раз дајучи мені знать, шчо јде, — тоді б ја звішчав, шчо получу. Це потрібно јак дльа того, шчоб ја міг піддержувати свіј кредіт в поставшчиків, котриј тут неаккуратностьу в показаньньу строків більше псујеш, ніж навіть суммоју довга, — так і дльа того, шчоб ја ј Ви могли вести контроль, чи не пропала посилка. Все це було обішчане, — ј гість предложив, шчо најліпше, шчоб најменче мати діло з почтами, пересилати в два строки: в Декабрі ј в Јуні. Заблудші ж 350 р. обішчав вислати зараз вернувшись, бо вони мусили одшукатись. І дијсно вернувшись він написав мені, шчо одшукалось поки 200 р., котрі ја зараз получу через Париж, а решту незабаром. І Декабрь скінчивсь, а ја не получив ні заблудших грошеј, ні семестральних, — а так јак в тој же час дијсно пропала на почті посилка мојеји матері, то ја ј опасавсь, шчо ј Ваші посилки пропали. Ја об цім переказував кілька

раз, а все таки не получив ні слова і тільки вже в протьагу першоjі половини 1885 р. наш рахунок вирівньавсь, jа не знаjу j доси, чи з пропажеjу в Парижі, чи де, — чи ні. Jунь 1885 р. проjшов без посилки. Jа спитавсь турістку, котра мені переслала книжки j поклони од Вас, чи не чула вона чого про посилку? Вона двічі одповіла, шчо — „послано". Jа впjать став бojатись, шчо пропало, і пробув так аж до кінцьа 1885 р., коли приjшли jунські гроші, і зараз піельа того в початку 1886 р. новиj бьуджет до кінцьа року: 1200 р. з заміткоjу про мінімалізм і сверхбьуджстну роскіш і фантастичними (по теперішнім обставинам) проектами заміни моjеjі праці тут — працеjу в іностр. і росс. виданьньах. (Мушу сказати, шчо jа шче в 1884 р. послав в кілька росс. журналів своjі праці, але ні одна з них світа не побачила, jак об деjаких звісно було j гостьу). Jак же мені було не взьати цеj ультіматум инакше, jак за чисту одставку, та шче j мотівовану дуже грубо? Повторьаjу, jа б jеjі приjньав мовчки, jак би в ніj не поставлено було прінціпа про абсольутну невартість вольноjі печаті перед цензурноjу j домовими словесними розмовами. Правда, Ви посилали тричі гроші по послідньому бьуджету; такі мовчазливі посилки jа, jіj богу, мав право назвать: „jак собаці". Правда, один з Вас, певно прочитавши міj лист, написав мені, шчоб jа „не кидав своjеjі дороги, единоjі вірноjі і спасенноjі", — та тепер Ви написали коллективниj лист, в котрому шче більше засуджуjете всьу моjу працьу, моjі заміри, — вже не тільки jак роскіш, а навіть jак дльа Вас „шкодливе!" J при цьому Ви прибавльаjете, шчо Ви не ліквідуjетесь зо мноjу, шчо Ви будете посилати і далі мені запомогу, та тільки, кажете, „дльа Вас, а не дльа тих робот, шчо Ви захочете вести не по нашіj теперішніj программі".

Ви кажете: „Будемо помагати Вам, так јак і Ви нам, хиба Ви сами не схочете". Потолкуємо по пунктам: ја хочу получати од Вас запомогу тільки в тім случају, коли вона підійде хоч під умову 1875 р. зараз післьа мојеји одставки, коли мені сказано було, шчо Ви хочете, шчоб ја обертав своју працьу јак можна більше просто на літературу про Украјіну і дльа Украјіни, звичајно в тих прінціпах, до јаких ја признавсь в тім шчо робив ранішче, але в формах, јакі ја тільки сам можу вибрати. Це з прінціпіального, власне програмового боку. З критичного ж скажу, шчо ја прошу Вас назначити опреділенну сумму ј строки запомоги, та ј держіть сьа назначенного точно (звісно, виключајучи те, шчо всі ми ходимо не тілько під богом, а ј під генералом Оржевським). Ја тепер в рішучім стані: в мене двоје малих дітеј, котрих треба привести до чого небудь јасного, — і дльа того або ја мушу сидіти з ними тут в скільки небудь јасних условіјах, або јак вам усім тут не вижити заробком ні писаньньам в тутешні виданьньа, ні россіјсько-цензурними, то ми мусимо розділитись: жінка з малими нехај іде в Россіју в хутір, — а ми в Лідоју підемо шукати тут роботи, котру мабуть таким способом знајдемо (хоч Ліда не скінчила своjеji приготовки). Це треба рішити до літа, шчоб завчасу могла моја жінка перејіхати з дітьми. Ја не хочу брати од Вас запомоги ні філантропічноjі, ні неточноjі.

Обертајучись же до Вашого листу, ја не бачу точности, та не бачу ј за шчо мені зачепитись, шчоб брати Вашу запомогу, котріј би могла бути еквівалентом моја запомога, тоб то моја робота. Ви хочете, шчоб ја робив по Вашіј теперішніј программі. Тільки ја јіјі то ј не бачу в Вашому листу. Не можна ж взьати за программу: шчоб не було безцензурноjі та політичноjі печаті,

бо ј Ви кажете, шчо не зрікајетесь зовсім од такоји печаті. Так ја під таку программу підвожу навіть і В. Сп. Скажіть же хоч напр. просто: чи вважајете Ви противним Вашіј программі, чи ні те, шчо ја напечатав брошьуру „Наканунѣ новыхъ смутъ“, а перед тим протест проти Пелешизма з поводу 25 роковин Шевченка? Це јединї моји безцензурні політичні публікаціји за прошлиј рік (третьу з поводу Маріји Шевченка, в Przeglądzie Społecznym вирізала польсько-клерікальна цензура[1]), за котрі ја в Вас грошеј не прохав і котрі ја напечатав з тих грошеј, шчо Ви дали „дльа мене“, а не дльа „мојіх робот“. Ја публікував јіх, бо всеју душеју својеју був певниј, шчо вони потрібні іменно в теперішніј час дльа нашого спільного діла — і позвольају собі думати, шчо вони вже навіть і тепер вспіли зробити свіј вплив. Так мені треба знати: чи можна мені буде і уперед видавати такі публікаціји і бравши запомогу од Вас, чи ні?

Поки Ви одповісте мені на це питанье, обернусь до тих точок, або ліпше конкретних річеј, з за котрих у нас вијшла незгода ј по думкам, про котрі можна судити ј об тім, чи објаснившись на чистому ми можемо бути такими товаришчами, котрі можуть запомогати один бік другому, чи ми зовсім чужі вже? Ці речі: Кобзарь і Політ. пісні.

В тому, шчо Ви пишете про історіју Кобзарьа, таке перекручуваньье фактів, така јавна софістика, шчо справди не знајеш, шчо ј казати. Пишете Ви, шчо почули од „де-кого з туристів“, шчо мовльав К. хоче зробити стереотіпи на свіј кошт, шчоб потім передати јіх компаніји, — шчо зраділи тому і передали К—мі 200 р. на діло ј 150 на життьа. Шчо післьа діло стало, а коли

[1]) В моїм примірнику Przegl. Społ. ся статя заховала ся і я в перекладї на нашу мову подаю її в додатку до сего тома. *І. Ф.*

Ви почули од мене, шчо шче треба грошеј на кінчаньньа стереотіпів, то поручили дізнатись пояснінньньа цього питаньньа, аж це дізнались тільки з мого листу, шчо ја хочу видати Кобзарьа на своју власну відповідь, а послі того прочитали ј моју публікаціју до украјінців о запомозі. Ви находите, шчо ја поступав „не по товариському, не порадившись з Вами" ј т. и. Але тут перш усього зовсім не дехто з туристів, а Ви знајете, хто перевіз Вам звістку про Кобзарьа. Јому були росказані точно умови ј рахунок справи: К. буде робити набор дльа стереотіпів дурно, в антрактах між роботоју в Гр., за котру він получав плату, — з набору будуть виробльатись форми ј стереотіпи — поки шчо на кредіт, а потім книжку напечатајемо хоч ми, коли знајдемо гроші, хоч Ви, хоч Галичане, хоч у Сібірі, коли хто закупить одлитки стереотіпів і повезе туди. Ми так і робили, — і зміна вијшла хиба в тому, шчо јак вкоротивсь заробок К. в Гр., то пријшлось мені платити јому за набор Кобзарьа, бо треба ж јому було шчо јісти, а Ви ж самі знајете плату хоч би ј у Россіјі за набор, памьатајете кошти Пражського виданьньа і можете самі порахувати, чи можна було б оплатити 200 р. навіть + 150 р. і стереотіпи ј набор (на самім ділі од Вас получено більше: 500 р. на Кобзарьа, та ј тих все таки, самі знајете, за мало). В 1884 р. згаданој вишче Гість привіз сам 150 р. на Кобзарьа ј ми з ним шче раз толкували про це діло. Ја вијаснив, шчо справа приблизилась до кінцьа роботоју К—ми і мојіми виплатами за неји і шчо тепер треба добрати кілька листів, виплатити до 600 фр. за стереотіпи, а потім вже печатати Кобзарьа. Кому печатати? Звісно, нам скорше всього, бо не Вам же і не Пелешу з Галичини, котрі ж з своји власноји волі видали Кобзарьа обкусанного не тільки проти пражського, але навіть проти львівського 1867 р. (А впрочім ја готов дати стерео-

тіпи хоч самому Леону XIII, аби він тільки напечатав!). Гість сказав, шчо нема грошеј окрім тих 150 р., шчо він привіз. Значить, зоставалось вжити јіх на діло, — і дијсне в антракт післьа викінченьньа II. вип. політ. Пісень викінчив К. набор Кобзарьа, перед тим ми заплатили довг за старі стереотіпи, і тепер зосталось одлити форми ј стереотіпи до кінцьа, а далі печатати. В кінці 1885 р. ја зробив рахунок, котриј К. одтиснув прівато в десьатку копіј, котриј ја розіслав близьким льудім, шчоб передали ј Вам (Фр. шчось тричі затребовав тој листочок, між инчим шчось двічі од Вашого імені). Ось копіја цього privatissimum: „Незабаром скінчить сьа набор стереотіпного виданьньа Кобзарьа Т. Гр. Шевченка. На викінченьньа стереотіпів потрібно буде најм. 400 фр., на одтиск 2000 екз. треба паперу на 600, за друк 250, на оправу коло 600, всього 1900 фр. або з непорахованими видатками коло 2000 фр. Коли буде зібрана часть цеји сумми, то наборньа „Гр—ди“ приступить до конечного виданьньа Кобзарьа. Земльаки, котрі дадуть запомогу до збору потрібнојі сумми, можуть получити одвітне число екземпльарів за скидкоју 50% з ціни $7^1/_2$ фр. за екземпльар (це тілько могло односитись мајже виклькучно до галицьких кружків і корпорацій). Можна буде видати 3000—4000—5000 екземпльарів, то ціна екзем. буде знижена“.

На цьу зајаву ја не дістав од Вас ніјакоји ради, ні слова. Тим часом ја бачучи, 1) шчо публика таки требује повного Кобзарьа (ми не робили з початку секрету, шчо почали таке виданьньа і навіть був пушчениј в оборот 1 вип. з зајавоју, шчо вложили ми тут троје: К, ја і хто; тој випуск розкотивсь по світу в 500 екз., так шчо ми вдержали два листи 2-го випуска, за котрі заплачено гроші, поки незброшьурованими, 2) шчо власне тепер, коли обгортаје навіть украјнофілів Толстовська шаманшчина ј Каблицовське

лакејство, тим паче потрібниј новиј Кобзарь дльа Россіji, 3) шчо в Галичині украјнофільство повернулось на Пелешофільство, і через те там вже јесть подвіјна потреба льудім нагадати правдивого батька Тараса, і по всім цим резонам ја випустив публичну відозву про це діло. Признајусь, шьо цьа відозва значила, шчо ја на Вас махнув рукоју, але хто ж Вам винен, коли Ви самі розірвали товариство не одповівши мені слова на моjі приватні листки, на перекази через Фр., котриј двічі був у вас післьа того, јак діло дојшло до викінченьа Кобзарьа, і навіть не одповіли мені нічогісінько на міј лист од Февр. 1886 р. писаниј за довго до мојеjі печатноjі відозви? Цеју відозвоју ја впрочім не думав осоромльувати вас і ніјак би ј не осоромив, јак би Ви хоч помогли поставити на ноги діло виданьньа батька Тараса; може б пријшлось помогти јакими небудь 500 рубл. та кредітом, бо з Галичан можна б було назбирати 180—200 пренумерантів (Станіславівці обізвались, обіцьајучи взьати 100 екз.). Осоромивсь цеју објавоју најбільш ја, бо думав видати та не видав: ја думав зробити в Гадьачі фінансову операціју, запродавши (ідеальне поки) право на 25—30 десьатин батьківськоjі землы, і тим видати Кобзарьа ј III вип. Політ. Пісень, та зрізавсь, бо цього не можна зробити, поки міј брат не скінчить курс в універс., а невеличкиј аванс, котриј ја получив од матері на јеjі вексель, розіјшовсь тут, бо треба було сплатити довги за уроки мојеjі дочки та потім потратитись на домашні хороби, котрі наскочили на моју сімју в 1886 р. Јакиј же Вам сором вијшов, з Вашоjі точки погльаду, ја ј тепер не знају, навіть післьа Вашого листу, котриј, впјать таки скажу, не по мојіј вині Ви писали цілиј рік. По Вашому виходить, шчо коли Ви не помагајете мені видати Кобзарьа, то це Вам не в сором, а „ко славѣ“,

бо міј Кобзарь тепер не тільки „не на порі“, а навіть міг би тілько пошкодить Вашому ділу. Ја довідујусь про це аж тільки тепер (чи це по товариськи, судіть вже самі), јак ја вже осоромивсь. Тільки тепер ја взнав, шчо Ви перше думајете дождатись цензурного Кобзарьа в Россіјі, а потім вже видати за кордоном. Ја і післьа Вашого листу не можу собі вбити в голову Вашого строку; шчоб безцензурниј Кобзар був причиноју того, шчо цензура не пропустить в Россіјі вихолошченого. Історіја пропусків Пушкіна, Лермонтова, Міцкевича ј самого Кобзарьа маје право ждати јак раз противного, — бо цензура тільки тоді ј мньакчала, јак за кордоном виходили безцензурні виданьньа. Та це так згідно з всельудськоју псіхологіјеју. Треба ж чим небудь зробити конкуренціју безцензурному слову! Та ј то: не вже ж Ви думајете, шчо цензура така дурна, шчо не зна, шчо окрім Тополі Шевченко написав інше, ј Сон і Марију?! Коли так, то ја бојусь справди, шчоб Ви в купі ј не осоромили себе ј не пошкодили собі, јак напр. кијівські украјнофіли з Шевченковоју школоју в часи Лоріс Меліковськоји еквілібрістики. Памјатајете, јак тоді бувші ґеоґрафи, тоді думці, надумались подати проект назвати подольську школу іменем Шевченка, придбавши собі на підмогу кн. Репніна, котриј, звісно, сочувствовав Шевченку тільки обкусаному. Все виходило на око премудро і мов би то „ко славѣ“ Украјіни. Коли це бомба 1 марта 1881 р. (котроји не міг задержати не тільки Репнін, а навіть і Л. Мел.)! Репнін на втікача од Шевченка, — тоді Кон. промовив перед думоју, шчо, мовльав, не розуміје мотівів кн. Репніна, бо ј Шевченко сочувствовав ділові царьа-освободительа, бажав того ж, шчо ј царь Ал. II. Звісно, дума не така дурна, шчоб повірити, шчо Шевченко — Алекс. II., і школу провалила, а ті, хто підписав

проект, тільки подали сами на себе донос в сочувствіју автору Кавказа, а при тому ј у независимих льудеј слави собі не нажили, ј нових льудеј до себе не притьагли, бо хто зна, шчо таке справди був Ш—ко, тој міг тільки з огидоју пльунути, почувши, јак Шевченка рівньајуть до Ал. II. та Достојевського; а хто не зна, тој певно подумав: коли так, то піду ја ліпше просто до Достојевського, ніж до хахлацького јого патрета. В ціј штуці зі школоју Ш—ка ціла украјнофільська сістема, котру ја бачу скрізь од Петербурга, де Костомаров сам навјазував Академіјі наук Максимовичівську правопись, — післьа того јак держав під замком ту книжечку, котру Шевченко носив у хольаві 2 роки за Аралом, — до Львова, куди кијівські дописуватели пишуть, шчо ми б і штунду рознесли, јак би нам дали укр. церковну проповідь і т. и. Ја бачу цьу сістему навіть в „теперішньому“ Пипіну, котриј проїздившись по Дніпру вже не так об тім старајеть сьа, шчоб звести украјінофільство з „общественнымъ движеніемъ“, јак об тім, шчоб убілити јого перед начальством, шчо јому, звісно, не вдајеть сьа, бо недавно навіть „Кіевлянинъ“ посміјавсь, шчо украјнофіли „напрасно стараются доказать полное отсутствіе политики въ ихъ ученіи“. Ја всеју својеју душеју противниј ціј сістемі. По мојому коли вже ми не мајемо сили чи відваги (котру ја зовсім не вважају обовјазковоју дльа всьакоји льудини), показати отверто в Россіјі громаді, чого ми власне хочемо, то ліпше там і не висовуватись, а сидіти тихо, мовчки, звівши усьу своју літературу там тільки на академічну науку (без котроји вже тепер і Россіја не може бути), та тілько, звісно, чисту науку, без поклонів перед усьакоју старизноју, політичноју ј церковноју, — а всі своји инші думки ј писанья подавати без імени і без цензури за кордо-

ном, — најліпше в Галичині, де треба мати своје теж чисте гніздо. Тоді по крајвіј мірі хоч хто небудь, хоч на першиј раз Галичане матимуть чисту страву моральну, а потім дізнајуть сьа про неји і Россіјане, котрі раз забажавши такоји страви знајдуть собі до неји дорбгу. Јак би такоји сістеми украјінці держались шче з 1869 р. (тоді треба було почати з нового Кобзарьа), то доси б вже украјінство було б шчо небудь і в Россіји, а цьа сістема півлегальности, півхолопства, півоппозіціји нічогісінько доброго не дала; повторьају, це тільки донос на себе і в тој час одбиваньньа од себе ліпшоји части громад. Кажу: повного Кобзарьа треба було видати шче по кр. мірі в 1862 р. і тим паче слід јого видати тепер. Душевно радіју, шчо за остатніх шість років розіјшлись 20.000 екз. цензурного Кобзарьа (бачу в цім прогрес проти того часу, коли, по отчотам Миргородськоји бібліотеки там Шевч. менше читали в 70-ті роки, ніж Некрасова, ј приписују це по части впливу нецензурного Шевченка ј на цензурного), — але цього мені було б доволі тільки тоді, јак би ја справді бачив в Шевченку поета-діллетанта провінціональноји мови, јак Клаус Грот або Містраль, а не шчось зовсім оріґінальне (і поет і vates), јак бачу ја шчось оріґінальне ј в украјінському руху (осібне ј од польського, на јакиј стріј јого розумијуть напр. Галичане, ј од провансальського або платдејчтума). І через то мене болить, шчо публіка власне не зна настојашчого Шевченка. Вона зна ліріка в роді россіјського, навіть романтичних в роді Козлова, зна „поета скорби и печали“, ј „народника“ в роді Надсона; трошки зна про Ш. козакофіла, дешчо чула про Ш. бунтарьа, а власне Ш. демократа-федераліста-гуманіста, Ш. пізнішчого, зрілішчого часу вона зовсім не зна. А про цього власне Ш.

Европејець Рекльу трошки поньухавши јого сказав: un grand poéte contemporain! Де далі, tempus іде вперед і Ш. одстаје од јого (і то великиј јого геніј, шчо він все таки, без науки ј школи, в миколајівському острозі міг стати contemporain 40-им і 50-им рокам). І тепер, післьа мене, украјінські націоналісти мусьать дьакувати россіјськіј реакціјі, котра довела до двох Толстих, дьакувати за те, шчо вона не дала росс. публіці так піти за Европоју, шчоб Шевченко вже зоставсь зовсім архаічним. Так треба поспішатись тим більше, показати безцензурного Ш—ка, котрого публіці не показано шче ј доси, бо пражське виданьнье перше основано на фальшивому прінціпі: переділу організму поета цісарським (поліцејським) розсіком, а в друге — дуже мало власне 2-го тому (в Галичині јого не зоставили більш 100—150 екз., там тепер пишуть мені: молодші льуде ј не бачили јого, бо старші, јак мені писали кілька чоловік з галицькоји молодіжі, ховајуть. Це один з примірів украјнофільського servitude volontaire!). Бојусь, шчо пишу все це даремне, однако очишчају своју особу. В усьакім разі прошу Вас одповісти мені јак најскорше: коли ж по Вашому буде пора видавати безцензурного Кобзарьа? Шчо ж до нашого, то певно він не појавить сьа віјак ранішче цеји осени. Ось тепер јого стан: позајак у мене з К. нема грошеј, і шчоб двигнути діло скоро, то ми поки докінчајемо основу, тоб то стереотіпи. Виробльујуть сьа вони чудненьким способом: К. најньавсь в одну тіпографіју (жидівську) виробльати білети на залізно-конку, за шчо јому дајуть франків 3 в день. Живе він в нашіј тіпографіјі, в котріј тепер нема роботи, а за котру ја все ж таки плачу (бо там шрифти, станки, книги), хоч там і не здорово спати серед свинцьа (до роботи в жида він спав остатнім часом у мене в кабінеті-столовіј, але те-

пер треба вставати в 6 год., то це невигодно); окрім того він у мене вечерьа (обіда) післьа роботи; на економіју — франків 25—30 в місьаць К. вилива форми ј стереотіпи у одного маленького мајстра, коториј јому робить дешевше, јак своју брату-пролетаріју. Цеј на пів філантропіјниј спосіб фабрікаціјі стереотіпів зовсім приличниј „нашому Тарасові“, та маје тільки ту невигоду, шчо він дуже нескориј. В усьакім разі він не пошкодить Вашому „товариському“ виданьньу, особливо коли Ви справди кінчите јого шче цеј зіми, котроји зосталось вже не більш 2 місьаців, а ми своји способом самі стереотіпи не скінчимо ранішче Августа-Септембра. Потім пожалуста не думајте, шчо ја чим небудь поламају Ваші надіјі, коли візьму виданьньа Кобзарьа „на своју власну одповідь“, јак Ви пишете. Всьа цьа одповідь тілько в тому може ј бути, шчоб знајти 1600 фр. на виданьньа 2000 екз. (або 1000 на 1000). Коли Ви схочете взьати на себе цьу одповідь, то ми Вам оддамо ј јеји, ј самі стереотіпи, а коли візьметесь вберегти форми, то ј форми. Коли јакиј небудь патріот схоче мати осібні форми, то ми јому вильјемо јіх за саме олово та плату одлившчику, а потім нехај він сам печата собі Кобзарьа хоч тут, хоч у Львові, хоч в Царевококшајську. Јіј богу, мені аж смішно, шчо Ви мене дорікајете за те, шчо розбив Ваші надіјі, написавши Вам, шчо ја думају видати стереотіпи (?!) на своју власну одповідь. Ви або завдались непремінно знајти на мене јаку небудь вину і в цьому чистісінькому ділі, або не розумијете навіть, шчо таке стереотіпи, або те ј друге вмісті!

Тепер до Політ. Пісень. Ви пишете: „багато разів ми переказували Вам про це діло, казали про те, чому нам здајеть сьа крашчим видавати јіх не там, так шчо тепер не будемо вже роспросторьуватись про це, і скажемо просто: ми про-

хали Вас і показували дорогу, јак можна вијти з цього ставу, шчоб і Ваші думки справдити ј наші не залишити, — це виданьнье матерјалу тут, а Ваші дуже багаті коментарі в формі статті, чи цілого раду статеј там. Ви не згодились з нами і зробили по својому — јак же ми можемо запомогати Вам в цьому виданьньу, коли ми певні, шчо воно пошкодить нашим замірам тут?" — Пошкодить?! — це трохи несподівано в усіј ціј тіраді! Але об цім далі! А перш усього скажу, шчо багато разів зводить сьа на ділі на 1, або најбільше на $1^1/_2$. Цеј один раз — вишче приведені слова з листу „уполномоченнаго". Але ј там предложениј мені був виход зовсім не такиј, јакиј тепер Ви пишете ј јакиј зовсім неможливиј в такому власне ділі, јак Ист. чи Пол. Пісні. Уполномоченниј писав, шчоб „отдѣлы" непропушчені цензуроју печатати тут, — на шчо ја одповів, шчо отдѣлъ XVIII ст. напевно буде непропушчениј і дльа того ја хочу печатати јого тут, — а на других готов попробовати цензуру, готов послати зовсім без коментаріја. А шчоб ділити працьу так, шчоб печатати текст там, а коментаріј тут, це така дивовижа, шчо мені ј у голову не могло пријти, шчоб јеји предложили льуде літературні, котрі хоч бачили перші томи виданьньа, видані шче в Россіји (власне без цензури, бо там пријшлось гульати на кошт турок та льахів!). Ну, возьміть напр. І том Іст. Пісень та ј подумајте, јак там одділить текст у одну книгу, а коментаріји в другу, та шче ј переробити в статті. Можна хиба написати статті так, шчоб перепечатати мајже увесь текст (та ј то будуть осібні монографіји літературні, історичні, географічні і т. п., а не ілльустраціја пісень, јак чогось цілого, тоб то осібна робота, про котру ј не було ніколи речі), або так і написати моји книжки тут: „Коментаріји до таких то книжок, виданих там то", —

так це значило б зробити моjі книжки зовсім неудобочитаjемими, та шче j подати донос на тексти в Россіjі, і на того, хто поніс jіх у цензуру. Окрім усього j такиj одділ не всував би jединого резона, котриj приводив мені Ваш уполномоченниj, — а власне, шчо заграничне виданьньа трудно розходить сьа в Россіjі. Сказали б Ви просто: не треба нам твоjіх „дуже богатих комментаріjів", — тоді б jа хоч розумів шчо небудь! Коли так, то jа заjавльаjу Вам, шчо jа готовиj Вам переслати копіjі всіх текстів, jакі в мене jесть, — робіть з ними, шчо хочете. Коли ж jа помильаjусь, толкуjучи так Вашу думку, то прошу мене простити і прошу придумати иншиj, більш літературниj спосіб, шчоб і Ваші думки справдити j моjі не залишити, ніж тоj, котриj Ви написали в останнім листу і котриj jа в усьакім разі чуjу першиj раз.

Порівньавши текст Ваш з текстом Уполномоченного побачите, шчо цеj не казав мені такого. В усьакім разі тоді вже був готовиj 1 вип. пісень (хоч шче з довгами) і jа показуjучи на нього просив розсудити, чи правиj jа, почисливши увесь тоj „отдѣлъ" за нецензурниj, і додаjучи, шчо j II і III (кінець Січі) будуть такі ж самі, коли шче не гірші дльа цензури, j прохав також усьакоjі ради і критики науковоjі, котроjі jа в праві був ждати j без просьби. Jа не получив ніjакоjі одповіді, і з чистісінькоjу совістьу приjньавсь за печатаньньа II вип. Мовчаньньe Ваше jа міг приjньати тільки за „знакъ согласія" або індіфферентизму. Коли приjіхав Гость, то у мене з ним була розмова про пісні тільки з того боку, шчо jа, показуjучи jому j на пісні про Паліjа, Мазепу j Полтаву, всилувавсь допевнити jого, шчо зовсім не субjективність jака, а наjобjективнішчі резони примушуjуть мене печатати пісні по кр. мірі XVIII в. тут, або зовсім не братись за це

діло. При цьому ми згадували Костомарова працьу і говорили про те, јака фальшива, кривобока виходить усьа структура історіјі Украјіни, а значить і всьа політіка украјінська через те, шчо доси вільноју наукоју неосьвічені відносини Украјіни до Московшчини і стан јеји в Россіјі. На цих розмовах, при котрих ми мусили споминати праці наших цензурних учених, ја висказав, шчо вважав би дльа себе најбільшим счастьам, јак би ја міг написати по европејськи історіју цівілізаціјі на Украјіні, і шчо моју роботу над пісньами і другими памјатниками нар. словесности (ја показував гостьу матерјали моји дльа порівньаного витовмаченьньа легенд, новель і т. и., нам прејшлось говорити ј про провал однијеји мојеји роботи такого характеру в однім цензурнім виданьньу) ја вважају за вступ до цеји праці. Говорили ми ј про то, јак би повлијати на Галичан, шчоб вонь не то не шкодили доносами, а навіть помагали мојім науковим роботам, јак би можна було јіх печатати у Галичині. Јак прејньав моји думки Гость, можете побачить ось з јакого уступу јого листа зі Львова: „Цьа поїздка дльа мене цікава, і розбудила ј нагадала, шчо коли ми кажемо, шчо сидимо у Европі, то не треба забувати ціјі Европи, котра тільки з Ваших уст і росказује про нас, чиji ми діти. Не знају, чи ја зможу докладно розповідати прејательам те, шчо ја чув од Вас про Ваші праці ј стан украјінського питаньньа (вишче Гость жалкував, шчо прејіхав до мене не просто, а вже втомлениј в Парижі, ј бојавсь, шчо не все розказав і розпитав), а про те усіјеју својеју енергіјеју, јака у мене јесть, буду старатись, шчоб Ви видали пісні у тих рьамках, у јаких жадајете, шчоб Ви скорше јіх скінчили ј сіли б за історіју Украјіни, котру впјать тільки Ви ј можете написати правдиво за кордоном, бо наші історики „сьа бојать“, јак каже Ос. Т.“

Далі писав він, јак говорив у Галичині в духу наших розмов. Потім того ја не получив абсольутно ні слова про пісні ј друге згадане в листі Гостьа і міг думати по кр. мірі, шчо „молчаніе знакъ согласія“; про сімпатіју до мене і до мојіх робот в прінціпі Гость мене запевньав јак најгарьачішче. Судіть же післьа цього, јак ја був приготовлениј до декларацiјі про „сверхбюджетную роскошь“, до всього Вашого останнього листу і почастно до слов јого про Пол. Пісні!

Бачучи тепер перед собоју порьад ці слова ј листи Гостьа, ја јіј богу можу тільки пригадати Чуба в „Ночи передъ Рождествомъ“, котриј, побачивши голову в мішку Солохи, промовив: „І оттакого чоловіка втьагло в мішок! Та ј не обіјшлось тут без нечистоји сили!“

А вже чим моје виданьньа може „пошкодить Вашим замірам“, ја вже ј з нечистим не виведу з тих закидів, котрі робите Ви навіть в останньому листу проти нього! Але ж Ви ј там згожујетесь, шчоб печатати моји комментаріјі тут. Будьте ласкаві, појасніть мені цьу темноту, бо тепер ја можу тільки думати, шчо Ви або нешчиро або не обдумавши написали, шчо комментаріј міј можна печатати ј тут, — а шчо головне діло у Вас зі мноју зовсім не в формі виданьньа в суті, а в тім, шчо Ви не хочете, шчоб зајавльались публично ті прінціпи, котрі лежать в основі мојіх видань.

Поки ж ја од Вас получу јасну одповідь про цеј цункт, — ја Вам мушу написати своји заміри про тој пісенниј матерјал, котриј в мене је. Ја вже сказав, шчо ја обертавсь до кого слід з запитом, шчо мені робити з пісньами про Гетьманшчину од смерти Хмельницкого до Мазепи, — ј про Гајдамаччину, — але одповіді не получив. Далі з XVIII в. мені зостајеть сьа видати тільки кінець Січи з Чорноморцьами. Це власне тільки

один випуск, котриј ја безусловно не згожујусь ні стригти під цензуру, ні посилати на вірну смерть до цензури, бо це најполітичнішчиј випуск најполітичнішчого в нашіј історіјі періода. За тим з Козаччини зостајуть сьа тільки побитові козацькі пісні, про котрі шче треба роздумати, чи не звјазати јіх з салдацькими, бо мајже всі вони перејшли в салдацькі варјанти, при чому страшенно попсувались. Најголовнішчиј інтерес јіх в тому власне, шчо по них видно, јакиј козак був чоловік, а з салдата виробльајеть сьа скотина під московськоју палкоју ј у казармі. Ја думају впрочім, шчо ліпше подати јіх осібно, а послі вже в салдацьких пісньах показувати на них. От цих то показів цензура не пустить, јак і взагалі може не пустити навіть текстів салдацьких пісень. Впрочім ја згоджујусь попробовати дати в цензуру ј ці салдацькі пісні, јак і крепацькі. Остатні не потрібујуть комментаріја сложного ні літературного, ні історико-політичного і можуть піти в Россіју з коротеньким літературним комментаріјем. Ја б без великого труда згодивсь би пустити јіх перш других јако пробу в цензуру, та тільки можу заньатись ними тільки збувши кінець Січеј, бо навіть переписувати мушу сам, бо нікому. Далі з XIX в. виділ пісень про державні справи в Россіјі ј Австріјі, јак і виділ про національности, сучасні з украјінцьами, а також пісні остатнього періода і з еманціпаціјі в Австріјі з 1848 р. ј Россіјі з 1861 р. дуже непевні. Не думајте, шчо ја говорьу тільки з гори. Ја пробував нарешті посилати статејки з таких пісень, навіть з самих текстів, і цензура, то цензорська, то редакторська не пропускала јіх. Один раз мені одписали, шчо цензор знајшов „оскорбленіе великорусскаго племени“ в самім сопоставліньу пісень лакејських, взьатих у Великороссів, з пісньами чисто украјінськими (в мене јесть кор-

фектура цього документа). В 1885—86 рр. ја не ждав, шчо мені Ви радили обернутись в росс. журнали, а получивши Вашу раду шче навмисне послав своји праці в кілька редакціј. Всі способи схову хвоста були спробовані најлегальнішчим робом. Ось результат: з девјати статеј було напечатано тільки 3, за котрі получено гонорару за одну ($1^1/_4$ листа) 95 рубл., за другу (3 л.) 50 р., за третьу (4 л.) нічого. Про одну написали, шчо позајак редакција вже мала непријемність через одну статьтьу про укр. пісні, то більше вже таких статеј не буде печатати. Власне протекција льудеј з „нашого гурту“ нічого зробити не може, бо позаторік один протектор покликав мене писати в одно виданьньа, предлагајучи сам плату (перед тим ја сам туди посилав і плати не получив). Ја послав одну роботу, котру ј напечатали, але плату 50 р. за три листи прислали тільки через три місьаці, коли ја послав другу, за котру рік цілиј не посилајуть нічого; третьу цілого $^1/_2$ року не печатајуть і ні слова не одписујуть ні редактор, ні протектор; 21 мају насилу напечатали, та змінивши навіть текст однијеји пісні, чим приписано авторові јавну глупость; плати не прислано; словом, ні редактор, ні протектор не удостојіли. З цього всього не можна нічого иншого вивести јак: 1) шчо писаньньа в росс. журнали ні з јакого боку не може бути еквівалентом мојеји роботи тут, 2) шчо на пропуск цензурoју мојіх скільки небудь препарованих пісень надіја најслабша. Прошлиј рік ја не міг тут видати пол. пісень, — і цеј рік вијшов з усіх боків најбезплоднішчиј дльа мене. Чи ж јесть јакиј розум тьагти дальше цьу пробу-канитель? Ліпше вже просто складати в портфелі моји праці про нар. словесність, јаких вже не мало лежить в мене — до ліпшого часу! А не то ліпше мені ліквідувавши сімју, јак ја писав вишче, ліквіду-

вать і „науки“. До таких виводів ја првјшов пробоју, і зовсім не ради того, шчоб мені було тьажко, јак Ви кілька разів кажете, заховати своје імја. Це дльа мене најпустішча річ: імја, літературна власність і т. и. Ја сьогодньа ж оддам не то псевдоніму, а таки живому чоловікові у власність всьу своју працьу хоч на віки, аби діло було. Коли ја стојав за імја, то хиба в Галичині, бо там вже пора льудім боронити особисте право, а не зрікатись јого та шче навіть коли того зовсім не требује закон. Та ј там ја стоју більш за діло, ніж за імја. Так біда, шчо власне діла то мені ј не можна робити, — по ріжним причинам, ні там ні в Россіјі. Зістајеть сьа або робити јого тут, або нігде.

Ја перебрав навмисне мікроскопічно всі конкретні справи, котрих торка Ваш лист. Зостајеть сьа сказати про јого прінціпіальну часть (стор. 32—37), в котрі Ви пробујете вијаснити Вашу „теперішньу программу та дорогу“, в котрі, јак Ви кажете, „знајдеть сьа діло ј дльа мене, стојашчого в окремім стані“. На лихо цьу часть Ви виложили дуже абстрактно і місцьами темно, так шчо ја не знају, јак мені бути з ціјеју частьу, — хоч бачу, шчо треба јакось бути, бо Ви тут просите мене „шче раз објективно розсудити Ваші думки і бажаньньа“ ј кажете, шчо бажајете, шчоб ја зостававсь у Вашому товаристві. З усього того, шчо Ви тут пишете, јасно мені тільки одно, шчо Ви хочете, „шчоб ја не брав на свіј риск ј на своју одповідь діл, котрі торкајуть сьа і Вас, шчоб про кожне таке діло радивсь з Вами“. — Ma foi, je ne demande que cela! — можу ја тілько крикнути прочитавши таке. З мікроскопічного огльаду конкретних діл, котрі робив ја доси тут, можете судить, шчо ја тоді тілько не радивсь з Вами, коли Ви самі мене зоставльали не тільки без ради, а ј без одповіді. Ја навіть не

ставльу Вам бажаньньа, шчоб і Ви радились зомноју, котрому не раз приходить одповідати доволі конкретно навіть за самих Барвінських, котрі кидајуть на мене болотом без Вашого протесту, а трохи не з благословеніја.[1]) І тепер скажу: пожалуста, подајте скорше Вашу раду в усіх тих справах, про котрі ја пишу. Не забувајте тільки того, шчо јесть завше діла по сушчеству своjому исполнительні, іноді спішні, в котрих требујеть сьа тільки, шчоб дijач робив згідно з зарані опреділеним напрьамком, іноді і без заранього спросу, — бо инакше вијде таке сміховишче, јак звісниј австріјськиј поход за Суворова, в котрому віденьськиј Oberhofkriegsrath командовав віјноју в Швејцаріјі ј сердивсь, шчо льуде бјуть сьа по своjому під Цьурихом, коли він написав план, јак битись під Базелем. До таких напр. исполнительних діл ја зачисльају таки міј торішніј протест проти Пелешофільства. Може цими дньами мені приjдеть сьа зробити шчо небудь подібне неодложно. Де ж тут радитись з Вами, навіть коли Ви станете одповідати на листи справді не тільки по товариському, але хоч просто по цівілізованному, а не в Мафусаjілові строки?

Того ж, шчо Ви пишете власне про программу-доріжку Вашу, в котріј і мені хочете вділити місто, ја зовсім не можу зрозуміти. Ви кажете, шчо Ви стојіте, јак і перше, при наших спільних прінціпах політичних і соціјальних і культурних, та тільки Вам іде тепер об тім, шчоб не було фарісејськоjі ріжниці між житьем і прінці-

---

[1]) Ви кажете, шчо за громадськими справами не можете слідити, бо jіх не знајете, а ја з 1863 р. не пропустив нічого скільки небудь важного в Галичині, і Ви ніколи не послухали мојеjі ради, а звичајно робили напроти! А кого лајуть за Галичан усьакі Кіевлянины, Рус. і Спб. Вѣдомости, чи мене, чи кого иншого?

пами (і чудно, ја можу тільки сказати) та шчо Ви хочете притьагти до себе не тілько тих, хто підпишеть сьа під усіјеју цеју программоју, хоч кажете, шчо ці льуде дльа Вас најціннішчі, а ј тих, хто може ділити з Вами хоч частину јеји, аби тільки доказував того ділом. Ја з цим завше згожувавсь і навіть уважају це за аксіому всьакоји політичноји праці, — так шчо не розумију навіть, в чім тут новина, „теперішність“ Вашоји доріжки. Ја може б більше зрозумів Вас, коли би Ви написали мені конкретнішче: јаких власне льудеј Ви тепер притьагајете до себе, јакими способами, до јаких діл? Тоді б мені було ј јаснішче, јаку дольу Ви знаходите в Вашому „практичному“ ділі і дльа мене, стојашчого в окремім стані. Ја јак перше, так і тепер не ділив діл по прінціпу на легальні ј нелегальні, а на потрібні ј непотрібні. Јак перше, так і тепер ставив прапор во весь рост і в $^1/_2$ роста і у $^1/_4$ роста, јак де можна, пробовав говорити ј усьу правду ј $^1/_2$, $^1/_4$, навіть $^1/_{10}$, або самі тільки матерјали, з за котрих могла сама виходити правда; одного тілько ја не виносив і не виношу, це мішати до правди брехньу, навіть в мінімальніј пропорціји. Окремість мого стану в тому, шчо тепер усьаке діло дльа мене стало неможливим: одні скасували обставини, других не признајете Ви. Јака ж моја дольа в Вашім практичнім ділі? Ви цього не написали. Треба нам або вијти з цього нігілізма, або чесно попрошчатись! *12 февр. 1887.*

19 Мају 1887. Лист до Вас не одправивсь через брак окказіји. І тепер ја не знају, коли і јак він діјде до Вас і зо страхом пускају јого. Мушу додати дешчо, чого вимагајуть новішчі обставини. З новин галицьких најважнішча та, шчо у Львові рішуче оддїлилась прогрессівна частина молодіжі од народовців, котрі вважајуть сьа за Ваших репрезентантів (і Ви на це дајете право навіть

і в Вашому [illegible] д [illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] Галичане [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

про практику мітінгів в Галичині. На дальше мене просьать написати про політичниј порьадок у Швејцаріјі, а також про релігіјні брацтва. В остатніј брошурі ја думају розказати про старі церковні брацтва на Украјіні, про те, јак вони не могли устојати без реформи церкви скасуваньньем архіјерејства ј тајінств, про те, јак така реформа зробилась в Европі і довела до громадських і брацьких церков серед протестантів, јак такі церкви виходили (в Голландіјі, Англіјі, Амер.) за границі христіјанства ј перејшли до руху кооперацiјно-соціјалістичного (за Р. Оуена), — нарешті розкажу про штунду јак новиј початок руху протестантського у нас під впливом заходу. Післьа того, шчо Ви написали мені про моји праці, ја думају, шчо Ви мусите признати ј ці всі моји брошьурки шкодливими дльа Вас. Порадьте ж, шчо мені робити, бо иншого характеру ідеј ја в голову собі вбити не можу, навіть јак би ј хотів. Нарешті попросив би ја Вас переказати мені, хто власне редактор остатніх Ваших до мене листів. По дејаким місцьам, јавно неделікатним і противним правді, ја ніјак не можу думати, шчоб тој редактор був стариј міј товаришч, або мушу припустити, що він позабував те, шчо було в нас вмовлено і јак ішли наші спільні діла. А ја ж сподівајусь, шчо між Вами јесть льуде, котрі на стільки задержали в себе з колишнього нашого товаришуваньньа, шчо не поставльать мені в вину, коли ја скажу, шчо мені дуже за тьажко мати діло з льудьми мені чужими або короткопамјатними.

Шче добавльу: Післьа того, јак ја писав Вам міј лист ј брошьуру „Накануне", два мојіх предвішчуваньньа сповнились: 1) на Балканах підньалась завірьуха, котра може довести ј Россіју з Украјіноју до пригод шче сурјознішчих, ніж у 1878—1879 рр. з усіми јіх послідками.

2) в Росіїі вцїлть піднімаїеть сьа „революцїйна молодіж“, та шче просто почина з динаміту. Давіть сьа ж з обидва, шчоб вцїлть не востатись ні в сих, ні з тих і ні з јаких! Само собіјс лізе під перо третье предвінчуваньньа: непреміно пропустите моменх, коли справді Ви всі одержані тим духом, јакеј видно з листах од Вашого імені до П—ка ј до мене, коли Ви не одречетесь од того духа і не дунете ј пльунете на нього! Подивіть сьа, јак упадок політикофілософських ідеј в середині укр. руху одбиваїеть сьа на упадку навіть поезіїі, беллетристики укр., котру модеранти украјнофільські вважајуть за своје најголовнішче діло. Миривј упав до Перемудрив, Нечуј до глупоїі казки в Ватрі, Русов напечатав цілу вјазку бездарних дуростів в Степу!! Не вже Ви думајете, шчо така мазанина не може видержати конкуренціїі з сусідами, де тепер јак навмисне појавльајуть сьа беллетристи ј з украјінців, јак Короленко? Дльа цього всього шче раз кажу: подумајте ј Ви шче раз объективно, куди може привести діло та безпрінціпність і апатіја, котру Ви звете „новоју доріжкоју“ і котра при всіх Ваших софізмах так і зостајеть сьа в очах всіх (та певно в глибині ј у Ваших) просто безпрінціпностьу ј апатіјеју.

N. 66. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 11.
16 Февр. 1887.

Шановниј Добродіју!

Спасибі Вам і жінці Вашіј за клопоти ј листи. Клопоту мабуть не позбудемось і на далі, бо ми з Кијанами ніјак не випутајемось на точну дорогу. Іноді подумајеш, шчо ми походимо од тих „пошехонців“, шчо серед трьох сосен заблукали.

1) З Ков. стојіть діло так, шчо ја получив од нього 250 р. шче в Фебр. того року (з Галичини од пријізжого), а потім діставав книги через Вас, а також через пријізжого хорого (шчо тепер в Корсіці), а ніјакоји баришні чи дівиці з книгами ј 125 рб. не бачив, — ergo бојусь, шчоб і книги ј гроші не пропали, јак було вже кілька раз з кијівськими ј петерб. посилками через незвісних льудеј. Треба б це діло вијаснити по гарьачим слідам, не тільки дльа того, шчо тепер такі часи, шчоб 125 рб. та пачка книг, котра шчось коштује, нічого не були варті, а ј дльа того, шчоб не допускати вкоріньатись „ерундѣ", „пошехонству". Не знају, јак у Вас там стојіть справа коммунікаціј з Кијівом (ја все трепешчу, шчо от-от „накрију̂ть"), а коли можна безопасно, то звістіть К—ого ј попросіть одповісти, јаких ждати плодів од слідства?

2) З громадоју теж виходить темнота тим паче, шчо ј Ви не з одно пишете з жінкоју Вашоју. Ви пишете: „З громадоју рахунок Ваш ось јакиј: торік літом вони передали Вам через Б. 200 р. (решту?) за 1886 р., а тепер тих 300, шчо переслав ја і других 300, шчо пересила жінка, се Вам громадські гроші за першиј піврік 1887. Чи получили від Б—у?"

Жінка ж Ваша пише: „Будьте такъ добры получить отъ меня 300 р. отъ громады за (тут стојіть јакась дробь чи $^1/_2$ чи $^1/_4$ чи инше, котру важко розібрати) г. 1887 и 225 р. отъ К—я (за работы). Въ деньгахъ, присылаемыхъ имъ, т. е. К—емъ, находятся 300 р. отъ одесситовъ, назначенныхъ Вамъ на жизнь". Будьте ласкаві перевірте два рахунки окремо: громадськиј і К—ого і опреділіть, јаку дольу посилки за 1887 р. ја получив, — шчоб ја примірно знав, чого мені ждати за 1887 р. За прошлиј же 1886 р. ја од громади получив так: зімоју 400 р., од Б. 200, од

сестри за Јуль і Август 200 р. (в Августі) і од сестри в Нојабрі 400 р. (певно громадські), разом 1200 р. Од К. получив зімоју 250 р., тепер 225, значить за 1886 р. за ним 125 р. Теперішньа получка 300+300 мусить бути вијаснена.

3) Все таки інтересно було б знати точно: 100 р. дльа Кузьми, — кому назначајуть сьа: јому особисто чи на тіпографіју (котроји вдержаньньа коштује — квартира, податки, страховка, без топлива, сьвітла і т. п. 300 фр.), чи на Кобзарьа?

4) В плутанині з Леб. „Квјане" ні при чому — окрім персонально Авт., котриј один і міг би јеји росплутать. З Леб. у мене два періоди відносин, про котрі ја Вам роскажу, јак беллетристу. Коли почалась К. Ст. (1882 р.), то мені ніхто про неји ј слова не сказав, так шчо ја јеји пренумерував через Петербург. Під осень там јавила сьа статьтьа, котра чіпала одну моју роботу в В. Евр. Ја написав замітку і послав Л—ву, підписавшись псевдонімом М. Т—овъ (Толмачов), під котрим писав статьті в В. Е. Л—ев надрукував мені јеји з великими компліментами і написав лист (а Monsieur Tolmatchow), в котрім прохав писати, але звиньавсь, шчо не посила грошеј, бо не маје, і обішчав, јак розживеть сьа, прислати; питав, чи ја мају К. Ст. ј предлагав висилати. Ја подьаковав за себе, а прохав: коли вже хоче, то шчоб висилав Галичанам на імја П—ка. Про гроші казав, шчо јіх не ставльу јак conditio sine qua non і буду висилати невеличкі статьті ј матерјали без грошеј, поки Л. розживеть сьа, а шчо ја б хотів почати правильну серіју статеј про „бродьачі" теми в нашіј нар. словесности (в піснях — баллади — і в прозі), то таку роботу можу взьати тільки при платі, хоч би 30 р. за лист, або ј меншіј та сталіј (тепер про баллади не можна писати не мајучи виданьньа Child,

а воно коштује 400 фр. На це мені Л. не одповів, а ја посилав јому кілька раз статьті ј матерјали, котрі він печатав безплатно з такими компліментами, јак напр. „извѣстный взслѣдователь нашей старины“, котрі мусіли звернути увагу на автора. Нарешті ја послав јому переклад Коскена з примітками і вступом, котрі (вірите мені) взьали в мене більш 3 місьаців скоків по варјантам (не рахујучи того, шчо треба ж було дознатись і де скакати). В переднім слові мені пријшлось виставити всьу „тщету“ мудрованіј наших збирачів і видавців казок і шчоб позолотити пільульу та признати дијсно користну працьу, ја присьвјатив роботу своју „И. Я. Рудченку и А. И. Лоначевскому“, јак першим сталим збірачам казок. Рукопись пішла Л—ву і пријшла до нього через цензора „иностранной корреспонденціи“ јак бандерольна посилка, — позајак тоді цензор тој був один з цензором печаті, — то ј підписав на рукописі зразу: „печатать позволяется“. Розумним льудьам було б і печатать, а потім навіть коли б і вијшло, шчо автор статьті Антихрист, то одповідати: а по чім ја міг знати, коли він обличьча мав зовсім христіјанське (чим М. Толмачов не христіјанин і по чім справди Леб. мусив знати, шчо то Антихрист?) і пазурів у статьті зовсім не видно? Так ні, почали мудровати. А тут саме пани подали на Рудченка донос Дрентельну, шчо він (котриј був тогді по крест. справам при канцельаріјі генер. губ.) соціјаліст, бо колись присьвятив Др—ву Чум. Пісні. (Опісльа був у мене одесскиј профессор Мечников, біолог, котриј маје земльу коло гр. Бобринского, в тих містах де аграрні рухи були, і розсказував мені, шчо пани казали в Бобринського, шчо в Кијіві генер. губернатором Драгоманов, бо Дрентельна водить Меркулов, правитель канцільаріјі, М—ва Рудченко, а Р—ка Драгоманов). Рудченка роспитував Дрен-

тельн і тој одповів правдиво, шчо ја вдьачниј Др—ву, бо він мене руководив при початку мојеји літературноји каріери, але ніјакоји політики з ним не веду, не писав јому ні строчки з часу, јак він вијіхав.

Дрентельн, чоловік зовсім не дурниј і навіть дльа росс. начальника порьадочниј, тим вдовольнив сьа. Тільки ж украјнофіли редакціји К. Ст. почали мудровати, коли б посвьата Р—ку од јакогось Т—ва не пошкодила јому. Коли ја взнав про це, то переказав, шчоб печатали без посвьати, тим паче, шчо в Россіји јесть старе цензурне правило (котрого ніхто не держить сьа), шчо посвьата пишеть сьа за згодою особи Мецената і Цезарьа (це дльа Меценатів і Цезарів і видумали). Так кажуть: „не можна, бо цензор вже бачив і підписав". Поки так мудрили, поліціја накрила Мальованого з заміткоју в книжці про коміссіју од Вовка до Ант—ча з поводу статеј Кондратовича в К. Ст., в коммісіји, котру ја сам не радив В—ку і Мальованому брати, шчоб не мішати політики ј археологіји. Вијавилось, шчо Кондратович — Волков. Тоді саме редакціја К. Ст. пішла питати начальство: јак јіји бути з статьеју Толмачова? Звісно, начальство кијівське одправило діло аж у Петербург „на самую висшую инстанцію", јак писав Толмачову Леб—в, вертајучи накінець на јого просьбу манускріпт, — „но результатъ вышелъ одинъ". Мало того, з цеји мудроји консультаціји вијшла нахлобучка ј. В. Евр—пы (котриј помістив послідньу статьтьу М. Т. аж в 1877 р.) і наказ редакціјам не містити праць емігрантам. Аж в 1885 р. получају з Львова лист А—ча; пише: „Л. радо буде печатати ј платити, тільки посилајте од Галичанина; ја вже говорив з Бел. і він береть сьа". Ја робльу по раді А—ча, Л. печата ј не платить. Ја посилају другу статьтьу (через Вас) і питају ј про гроші, појасньајучи,

шчо мені јіх треба на книги, котрих власне ја мусив накупити франків на 300—400. Получају 50 р. за першу статьтьу, але за другу нічого і одтисків не получају і ні слова одповіді. Пишу при третіј статьті через Окун. (бо тим часом Белеју одбірајуть дебіт, та ј Ви попадајетесь під надзор). Получају одтиски, але ні грошеј, ні слова. Третьа статьтьа ось 5 місьаців не јавльајеть сьа. А—ч же з часу, јак утік од холери в Італіјі наказав мені писати в Неаполь, 4 тижні просидів у Римі не звістивши мене, в Неаполь не поїхав, а втік просто у Львів і туди не схотів витребовати мого листу, де було писано јому ј проработу в К. Ст. П е добре, шчо за таку храбрость[1]) А—ч не поплативсь власне поліціјеју, бо саме зараз післьа листу јого з Риму, шчо мовльав: післьа завтра јіду в Неаполь, ја получив од П—ка: ја арештованиј, скажіть А—чу, шчоб до мене не писав і спалив листи з Россіјі, котрі мусили пријти до нього на моје імја; ні слова мені не написав, ні переказав про К. Ст., ј певно не подумав навідатись, шчо власне робить „Протопопа“ (Леб.) з јого протеже! Тепер до Леб. ніхто з Кијан, резонно, не може обертатись окрім А—ча, А—ч же очевидно не хоче. Писати ж мені, або Б—ју, або Вам до А—ча нема резону, бо Л. на моји листи не одповіда. Зостајеть сьа писати до посередника, шчо теж даремно, бо посередник А—ч навірно втече од воображајемоји холери.

---

[1]) Ніјакоји холери тоді не було ні в Римі, ні в Неаполі, а була маньусінька десь коло Генуји та коло Болоніји, через котру власне тікав А—ч. Торік в осени ја возив старого друга, зовсім хорого, мајучого 60 років, по Італіјі; холера була під Неаполем, та ми рішили, шчо така холера, в котру 4 чоловіка заболіло в місці, јесть завше, а надто в Россіјі, — проїхали всьу Італіју, були в Неаполі і в Torre Annunziata (де були ті 4 чоловіка) і холери не бачили.

Чорт з ними! Хиба написати А—чу дльа псіхологічноји проби, шчоб вијаснити стан, — та шчоб не вијшло јакоји иншоји путаниці, коли хто надумајеть сьа направльати те, чого не хоче А—ч. Скінчу цьу коммунікаціју дльа беллетриста заміткоју ј дльа публіциста: це Вам specimen sapientiae А—ча в загалі. Одна з основ јого характера просто јакась пантофобіја, а позајак він розумниј, то він на всьакиј свіј, іноді јавно глупиј страх може придумати софізм, а позајак він справді чоловік цінниј, то всьаку јого најпостиднішчу крутньу громада прошча, бо дума, шчоб вберегти tam carum caput. Можете собі виобразити, скільки цеј чоловік мусив пошкодита моральному боку украјінства за всьу своју карјеру. Јак звести рахунок, то може вијти, шчо навіть всьа наукова користь, котру він приніс, не винагородить цеји шкоди. Додајте до того, шчо јого маньера держатись служить приміром дльа других, котрі не мајуть јого вартости, і котрі зараз, јак зробльать јаку пакость, то біжать до нього жалітись, јак јім хто замітить. Ја отверто колись звав А—ча „камень прибѣжище заяцемъ“.

На лихо ј наукова вартість А—ча в остатні часи стала понижатись, бо він зоставсь при старіј „прагматичніј“ історіји та при філософіји національних духів (в украјінцьа дух демократичниј, в льаха — панськиј, в кацапа — царськиј). Через хиби своји ј через наукову старомодність А—ч почав звертати на себе скептіцізм молодіжі, — од того між инчим і розстројство јеји, про котре Ви пишете. Серед старших же во первих не маје нікого стілько освіченого јак А—ч, а окрім того на основі јого „зајацізма“ можна стало викручувати ј узори „політики“ Кон-ого. А позајак це вже дуже глупі узори, то вони шче більше сердьать молодіж. А коли ј цьа, звичайно молодіж, та шче ј наша більше лајеть сьа, ніж ро-

бить шчо небудь (шчо јіј і резонно дорікајуть старші), то можете собі представить, јака з того виходить безплодна і сумна колотнеча! Лихо тим більше, шчо јак ја недавно допевнивсь в розмовах з Корсикавцем, теперішні студенти в Кијіві, здајеть сьа, шче менше вмијуть поповньать собі недостаток руководства, ніж перше. А—чем вони недовольні, знаходьать јого дуже вузьким, а в других профессорів не вчать сьа, бо ті „чиновники“; це ј правда, алеж дехто з них все таки науку своју зна, по кр. мірі матерјали, котрими вже б сами студенти могли розширити своји погльади; книжок европејських не читајуть, і виходить, шчо власне недовольні шче менше знајуть, ніж довольні, бо з тих дехто хоч акти А—чеві читајуть (хоч бачу по додатку до „Батькôвщины“, не дуже). Одно слово біда. Од того ја ј казав Вам не раз, шчо треба покладати надију на Галичину з Віднем, шчо звідси вијдуть Европејці-Украјінці.

Вертајучись до Конишчини і переполоху, ја не зовсім розумију, чим він власне полоха: політикоју в Россіји, чи відносинами до Зорі — Галичини? Коли остатнім, то це б було власне проти Кон—ого. Ј ја таки певнісінькиј, шчо першиј кнут дістанеть сьа Кијанам за галицьких народовців, за Духиншчину, котру тепер верзе „Дѣло“ і „Просвѣта“, та за јавні поклики Австріји до Wacht am Bosphorus, а то навіть і на Дніпро. Така Wendung була би „смѣшна, когда бы не было такъ грустно“.

А шчо, скажіть будьте ласкаві, јак Ваша публика дума про цьу Духиншчину, котру кинунулись розводити Огон., Парт. і т. и.? Не вже вона не заміча перш усього круглого невіжества цеји Духиншчини?

27 Марцьа. Аж ось коли допису́ју лист! Перервала мене було робота, а потім задумавсь

над тим, чи писати лист до А—ча ј К. Ст., та далі чи посилати ј Вам цеј лист, в котрому про них говорить сьа. Окрім того думав, шчо моја жінка вспіје переписати копіју з листу до громадьан в одповідь на јіх (дійсно постидне по својіј безпрінціпности ј безпамјатности) посланіје. Та всьакі домові справи та хороби не дали жінці ј сісти за копіју, а про А—ча ј К. Ст. надумавсь: чорт з ними! Цеј же лист посилају Вам „по інерціјі“, шчоб не починати другого. Хај Вам буде „матерјалом“ јак беллетристові, „документом“ дурости льудськоји, хоч і мојеји. Тим часом получив звістку про „дѣвицу“, шчо мусіла одвезти мені книги і гроші (130 р.). Така „дѣвица“ јесть справді тепер в Італіји, — јіј справді К. дав книги ј гроші, та тільки коли вона одклала на місьаць виїзд, то К. узьав у неји книги ј гроші кажучи, шчо знајдеть сьа друга окказіја, скорішче! Такоји окказіји певно не оказалось. Коли будете шчо переказувать К—му, то скажіть, шчо через страшенну неаккуратність в досилці книг (з котрих дејакі і часто зовсім звичајні, чомусь не можуть дійти до мене цілиј рік) ја не бачу можливости скінчить своју роботу до 1888 р. З поводу листу до громадьан ја спитају Вас: чи можна сподіватись, шчоб у Вас під боком хто небудь зробив з нього копіју дльа мене? Ја тоді зараз пришльу јого Вам.

Прочитав Вашу статьју в II. т. Przegl. Społ. і дозвольу собі замітити: 1) шчо Гаршин, Јасинськиј, Веселовскиј — зовсім не Украјінці а 2) шчо osobiste urazy і т. д. зовсім не виходьать z prześladowania, а з нутровоји слабости самих Русинів, моральноји і розумовоји. Давно б вже пора нам звернути більше уваги на наші власні хиби, ніж на побічні „преслідованньа“; јак самі

порозумнішајем, то ј преслідованьнье легше звалимо.

Кланьајусь Вашіј жінці

Ваш *М. Др.*

N. 67. Лист в редакціју „Przeglądu Społecznego“.

Шановна Редакціја. Дозвольте мені просити Вас умістити цеј міј листок в цілі поправити маленьку неточність, котра вкралась в інтересну статьтьу д Rusina в Вашому почтивому виданньу (t. III, Czytelnie Ruskie, стор. 362).

В зараз показанному місці д. Rusin говорить про виданьньа в 1875—76 рр. в Відні перших украјінських „соціјалістичних“ брошьур (Парова Машина, Про бідність, Правда, Правдиве слово хлібороба до своїх земльаків) і приписује мені участь в тому виданьньу. На самім ділі ја не мав ніјакоји участи в ціј справі, јак по причинам особистим (тільки остатньа брошьура вујшла при мојіј присутности в Відні), так і по прінціпіальним.

Названі брошьури написані були в духу (јак думају) не стільки новішчого европејського соціјалізму, скільки т. зв. „украјінофільськоји хлопоманіји“ 60-их років і великоруського „народнічества“ 70-их років, т. ј. напрьамків, по мојім думкам досить односторонніх і повних патріотичних ілльузіј про крајевиј „простиј“ народ. Ја вважав користним дльа Австріјськоји Русі позичку украјінсько-россіјського хлопоманськo-народницького руху тільки з боку јого гарьачоји льубови до „простого“ народу, а не з боку јого ідеј, замість котрих ја вважав більш одповідним дльа наноји Украјіни, а надто дльа констітуціјноји Австріјськоји Русі — ідеји всестороннього европејського

радікально-поступового руху: культурного, політичного, соціјального ј економічного. Коли ја вважав потрібним нальагти на рух соціјально-економічниј, то не инакше, јак в звјазку з рухом культурним і на грунті політичних вольностів і одповідних јім інстітуціј. Такиј свіј погльад на справу соціјалізму в натіј країні ја виложив в „Переднім слові до Громади“ ј у IV томі „Громади“ в статьті „Шевченко, украјнофіли ј соціјалізм“, — і одповідно јім видав уже в Женеві ј популярні брошьури „Про багатство та бідність“ 2-е виданьньа, Про хліборобство (в редакціјі котрих ја приньав значну дольу) і своју „Јак наша земльа стала не наша“, „Маріја“ Шевченка з моjіми додатками.

На кінці, думају, буде не без інтересу дльа історіјі початків „соціјалістичного“ руху на Украјінськіј Русі трохи подрібнішча звістка про згадану брошьуру „Правдиве слово хлібороба“, котра подала привід до першого руського „соціјалістичного“ процессу в Австріјі. Брошьура та написана була членом одного з „украјнофільських“ кружків 60-их років, потім видного участника одного з великих „соціјалістичних“ (народницьких) процессів у Россіјі в 70-ті роки. Најгострішчі уступи јеjі були не шчо инше, јак фрази з біблійних псальмів, переложених і наслідованих Шевченком! Познајомившись з тіјеју брошьуроју допіро в останніј корректурі, ја радив видавцеві јеjі викинути з неjі власне ці уступи, котрі вважав з многих погльадів неслушними. Потім цьа біблійно-Шевченківська брошьура подала привід галицьким реакціонерам і оппортуністам усьакого сорту і в першіј лініјі власне клерікалам і Шевченкофілам виступати спеціјально проти мене і дійсно поручених мені мојіми „політичними приjательами“ (јак каже д. Rusin) виданьнь і кликати проти них австріјську прокураторіју, — тоді

јак ја певниј, шчо ні в однiј конституцiјнiј державі не знајшлось би суду, котриј би міг заборонити јіх по закону ј післьа правильного процессу.

З пошаноју мају честь зостатись Вашим покірним слугоју

М. Драгоманов.

Женева 1887, Маju 8.[1])

N. 68. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève. 20 Маju 1887.

Ласкавиј добродіју.

Вже кілька тижнів ја вагајусь, чи посилати Вам моју Епістолу до бувших пријателів. Одно, шчо внутрішніј голос каже мені, шчо це все — об стіну горох, а друге — бојусь, коли б Епістола просто не вскочила в лапи поліціјі ј не наробила біди. На лихо ја давно вже не маju ні слова од сестри ј не маju зовсім ніјакого сігналу з Украјіни, по котрому міг би хоч гадати про стан воздухів там. Шчо дньа льагају з думкоју, шчо завтра вранці получу лист од сестри, і тоді рішу, шчо робити з Епістолоју, ј шчо дньа обманьујусь. Тепер посилају Вам своје чудовишче. Робіть з ним, шчо знајете, аби тілько воно полі-

---

[1]) Отся статя була поміщена в укр. текстї, та латинськими буквами в третім томі „Przeglądu społecznego“ на стор. 447—448. Статя Rusina була написана М. Павликом Передрук брошури Волховського „Правдиве слово хлібороба“ з одинокого захованого примірника подаю в додатку; брошура була сконфіскована у Віднї, до Галичини зовсїм не дійшла і впливу, якого догадуєть ся Драгоманов, не мала. Народовцї (В. Барвінський) виступили остро проти инших, далеко невиннїйших брошур. *I. Ф.*

ціјі не дісталось. Коли ж можете јак небудь скорше переказати Ков., то б. л. перекажіть јому: 1) шчо ніјаких грошеј (135 р.) ні книг через б а р и н ь у ја не получав, 2) шчо без книг не берусь написати своју роботу не то до кінцьа 1887 р., а ј ніколи, 3) шчо ја впјать сиджу без грошеј (К. Ст. і за нову статьту не прислала, ј певне не пришле ј за третьу, шчо оце ја одправив; з Петербурга ні чутки!).

Прочитав ја в „Дѣлѣ“ про Наук. бібліотеку ј здивувавсь, чому ја не получив звістки од редакціјі, шчо туди моју роботу беруть. Писав мені тільки косвенно Ков. і потім П—к, а хто редакціја, ја ј доси не знају. В усьакім разі ја просив би дати мені перегльанути переклад Козаків перед тим, јак јого печатати. Не знају, чи можу ја сказати своју раду редакціјі, а коли можу, то спитају: чи не пождав би Гельвальд трохи хоч до дальших рочників Наук. бібліотеки, а уперед би хај пішло шчо небудь близче до наших часів і нашого крају. Ми не такі багаті, јак Німці, шчоб і про викопальні періоди книги печатати. Нам треба перш усього видати книги, котрі б зразу показували шльахи наші по політ., соц. і культурним справам, а Гельв. до таких книг не належить.

Дістав ја „Ватру“ ј повісив ніс! Окрім Вашоји повісти (простіть — не досить оброблено ји) та самого В. Лукича Угорськоји Русі, та хиба деjаких фактичних заміток в біографіјах Ол. Кон. — все инше моглоб і не псувати паперу. А дурнішчого од Казки Нечуја ја давно вже ј не бачив. В Угорськіј Руси філософіја зводить сьа впјать таки на лакејство перед католицизмом і Мадьарами, хоч вони ј ненавидьать Славјан! Скажіть мені б. л., хто власне Вас. Лукич: чи молодиј, де вчивсь, чи був на Угоршчині?

Про Коц. дуже жалко мені було прочитати в Вас, шчо до того вже в Вас дійшло. Јому треба богато вибачити, бо він перш усього хориј, а до того дуже вже він мало світа бачив, дуже Львовјанин. Але все таки він більш других „Львовјан“ стремить сьа хоч вчитись, збирати факти, а не тільки глаголати по наітіју св. Духа. Треба берегти јого та помагати доходити до лішшого розуму, а не дразнити та одпихата.

Сьогодні дуже ніколи і через те замовкају. Кланьајусь Вашіј жінці.

Ваш М. Др.

Мені треба поповнити коллекціју Ваших писаніј, — а дльа того б. л. напишіть мені јіх каталог з показом, шчо переложено на польське ј инше. Тільки б. л. скоро.

Не знају, скільки в Вас јесть тепер дорог до ред. Зорі, а то прохав би передати, шчо ја не дістав за цеј рік Н—ра 2-го, а також од 6-го. Приjдеть сьа, коли не дістану, подавати челобитіје до Олени Пчілки.

N. 69. До І. Ф. 20 Јуньа 1887. Ch. Dancet 14.

Простіть, шчо кілько часу не одповідав. То було росписавсь над однијеју роботоју (мишам на сніданьнье), а там лив воду в бездонну бочку (філософствовав з одним земльаком про укр. справи ј писав по јого просьбі уваги про бібліотеку дльа молодіжі укр. і т. и.), а нарешті захорувала жінка і ја серед цих праць повернувсь в ньаньку ј garde malade, а до того ј сам хорују місьаців уже зо 2. І тепер не зовсім зберу голову, та стидно вже далі мовчати на Ваш лист.

Скажу моjі уваги шчо до Н. Бібл., а там схочете, послухаjете, не схочете, — ні. Jа все таки думаjу, шчо Гельвальд може пождати навіть коли б jого було всього j 1 лист. Також може пождати j анімізм Шульце, тим паче, шчо в Тілье буде голова про анімізм. Через те скорше піде книжка про Галичину, в котріj і Ваша j Павликова працьа j матерjал будуть цілком нові, будуть бити по головам. (А все ж таки Вашоjі бібліотеки ціль — таке битьтьа, а не енціклопедіjа наук; та піде своjім чередом, jак голови прокинуть сьа). Скорше піде j біблijна крітіка. За Велльгаузена jа подав голос шче позаторік, а окрім того держусь і давньоjі думки дати хоч маленькі статеjки М. Верна. Вони маjуть вартість, бо писав jіх хоч популярно, та все таки спеціаліст. Дльа масси публіки поки шчо j того доволі, а хто зацікавить сьа, то візьме j сам Prolegomena Велльгаузена або Реjса, чи Кьунена (Ви пишете про переклад Бліка, та jа jого не бачив.) Подати повні переклади таких діл ваша бібліотека не зможе, а зробити з них резьуме наврьад хто у Вас ліпше зможе, ніж Верн. В усьакім разі зверніть увагу на Kuenen, Introduction historique et critique aux Livres de l' ancient Testament (jесть і німецькиj переклад), а також на M. Vernes, Une nouvelle hypothese sur la composition et l' origine du Deuteronome. P. 1887. А по части критики составу Нового Закону маjте під рукоjу Holzmann, Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament. А по історіjі того часу: Lechler, Das Apostolische und Nachapost. Zeitalter (3 вид.), наврьад чи не буде Вам більш в пригоді, ніж Hausrath, хоч і тоj добре.[1]).

---

[1]) Чи jесть у Львові Volkmar, Jesus Nazarenus (Zürich 1882) і Keim, Aus dem Urchristenthum (ibid. 1878)?

Зверніть увагу на прецікаву роботку Vischer, Die Offenbarung Johannes (Leipzig 1887, 1875). Автор преостроумно доказује, шчо цьа головоломна книжка перш була писана жидом, а потім перероблена христіјанином: звідти ј најбільш головоломна! Ја, звісно, згоджујусь редакторувати все, шчо Ви мені пришлете з Н. Бібліотеки. Сам ја јак черга дійде пожалуј дам Вам частини з іст. літератури. „Дуалізм“ мій спинивсь через мого сотрудника жида, бо усьа сіль роботи в паральельах з Талмуду, котрого ја не вкушу. Шевченко спинивсь за стереотіпами. Коскена тепер треба цілком переробити, бо треба розібрати не тілько методу Грімма-М. Міллера і проти неjі Бенфеја, а шче ј Ланга (англич.), котриј добре перечепив по ногам обидві школи, підјіхавши з мітологіјеју, казками ј звичајами диких, та все таки не дав собі ради до кінцьа. Ја, на скільки мојеjі сили, справльајусь тепер у цім водовороті ј јак доберусь до чого небудь јасного хоч дльа себе, то може ј дерзну виступити на світ.

Спасибі за Ваші поезіjі. Багато свіжого і справді поетичного, та місцьами ја не вхопльу в Вас стиха, мабуть у Вас таки зовсім инша проводіја. Шчоб јеjі зрозуміти, треба послухати јакого доброго чтецьа з Ваших. А мене колись пробував учити Верхратськиј, так ја втік, бо не міг витримати ні јого декламаціjі, ні јого поезіjі.

І за „Зорю“ спасибі. Тепер певно приjде сьа прохати ј 11 номера ј т. д. Напишу шче чолобитну до Лесі Украјінки, шчоб справила свіј орган до јеjі дьадька аккуратно. Огоновськиј мене звеселив а потім засмутив: бідниј чоловік, очевидно сам не розуміје својіх слів, — а до того шчо ж можуть ученики, коли универс. професор не зна термінів і позвольаје собі писати про речі, котрих він очевидно не читав і не бачив!

Ні Н. бібліот. ні В. Тілье шче не получив. Думају, шчо не вијшли.

Міј собесідник, звісниј і Вам, просить спитати Вас, чи позволите Ви јому лишити частину јого книг у Вас на вакаціјі. Потім хтось забере од Вас. Ја кажу, що про це нічого ј говорити, — так тој все таки хоче, шчоб у Вас поспитатись. Шчо ја ј питајусь. Жінці Вашіј кланьајусь.

Ваш М. Драг.

Шче один резон за те, шчоб скорше пускати брошьуру про біблійну крітіку: в Россіјі про це нічого не вільно писати ј по московському. Через те такі речі будуть там читати јак новину, котру перше понесе туда слово украјінське.

Прочитав ја оце зараз Вашу рецензіју на Ватру. Дуже інтересне те, шчо Ви розказује про мотіви, по котрим Ваші „естетики“ засудили ту чи другу пјесу в refusées. Не знају тільки, чи в Кијіві читајуть „Prawdę“, і чи второпајуть суть діла. Тільки ја з Вами не згожујусь в суду над Ватроју. Мордовцева повість усьа чепуха і по детальам (не вірним) і по тенденціјі (клерікальніј), Мирного Лови страшенно не оброблені, кінцьа навіть зрозуміти не можна. А Казка Нечуја просто сором: нанизано, подвојено, потројено казкових мотівів без усьакого глузду, не то потреби. Вже ліпше б просто взьав казку народньу з Аѳанасіева або Чуба, коли вже не зна folk-lore на стільки, шчоб скомпонував зводниј варјант та стислиј. Та інтересно, чим Вам одплатив рецензент „Зорѣ“ на Ватру. Інтересно також, шчо думајуть собі Ваші „естетики“, коли подајуть такі твори јак Ася або „Преступл. и Наказаніе“. Јак же можна потім буде до „Соколиків“ вернутись? А впрочім даје ж Н. Проломъ Бран-

деса, а послі дасть певно впјать шчо небудь подібне „Шупакам“. Ні, справді, шчо воно собі такі льуде думајуть? Јак у них голова пороблена?

N. 70. Кореспондентка до І. Ф.

Ја був такиј задурениј, коли посилав Вам остатніј лист, шчо позабув за багато важних річеј: 1) В мене нема тих брошьур німецьких, про котрі Ви пишете. Пришліть на час. 2) Ја радиј писати рецензіјі в Kwartalniku. Пришліть ту брошьуру, шчо про неји треба писати. 3) Ні јубилејного N. Зорі, ні N. 11 а також ні одного післьа 16-го в мене нема. 4) K. Lw. дістају дуже неаккуратно: спершу доходив мајже шчо дньа, хоч з пропусками, потім самі недільні н-ри, а тепер вже не звістно, по јакому систему. Чи так і треба, чи се коверзујуть розсилачі? Шчо з Кијіва? Чи звістка в „Дѣлѣ“ N. 114 пријшла з певного джерела, чи взьата з јакоји австр. газети? В Парижі готовить сьа нове виданьньа de Gubernatis, Dizzionario biografico, — тільки по французському. Чи Ви дістали запрос давати нові данні про Вас? Коли ні, то пришліть мені јіх по німецькому. Ја думају обернутись до Зорі, Пролому і до См. Стоцького, шчоб прислали звістки про своіх літераторів. Чи варто? Ваш М. Др.

N. 71. Лист. до М. Павлика.[1]) *Ch. Dancet 14. Јуньа 22. 1887.*

Тижнів зо два јак дістав Ваш лист, а оце сьогодні ј вирізку з Ruchu[2]) N. 12 (а ја ј 11 не

[1]) Друкую тут отсї два листи Д—ва до М. Павлика, яких оріґінали знайшлись у мене, задля звязку їх змісту з попереднїми листами, пропускаючи в них все особисте. *І. Ф.*

[2]) Ruch, польський тижневник видаваний польськими „поступовцями“ Болеславом Червінським (пізнїйшим автором

бачив). За вішчо сконфіскували Вашу статьтьу? Хиба за те, шчо говорить про „заборонені письма“? бо в самому тексті нема нічого особливого. В усьакім разі спасибі Вам за пробу; мені самому було цікаво перечитати резьуме з писаніј, розділених на чималому протьагу часу.

Післьа конфіскати не знају, чи буде шчо далі з Вашим планом дальших статеј в Ruchu про нашу евольуціју. Мені самому не хочеть сьа писати про себе (хоч колись безпремінно приjдеть сьа злагодити мемуари), а тепер до того бојусь, шчо написане так і зостанеть сьа мишам на сніданьньа. От нехај трохи увільньусь (остатніми часами почав читати іј. Ви думајете, шчо? Самісінькиј Талмуд! Треба дльа генезіса укр. легенд!), то напишу Ruchowi рецензіјку на Огоновського Іст. Лит. про јеjі наукову вартість і там трохи зачипльу ј јого погльади про „націоналізм і радікалізм“, — та тілько богато говорити не буду. Ліпше просто јти својеју дорогоју, видавати своjі роботи, а тих мерців залишити jіх долі. Од того мене тепер најбільше інтересује, коли б скорше вијшли Віча. Тоді ј ја, побачивши синицьу в руках, сьаду ј за Швејцаріју ј Брацтва. Коли б скорше ј так, шчоб через близьку оказіју переслати ј на Украјіну, де впрочім вже ј тепер настајуть вакаціjі.

До Коц. прикладају листочок, в котрім прошу јого дати Вам лист міј. А Ви з ним будьте мньакші зо взгльаду на јого хоробу. Може јак діјсне зложить сьа в Вас прогрессивниј гурток, то він до нього ј пристане, — а ні, то все таки з нього буде шчось ліпше, ніж з Цеглинського.

пісні „Czerwony sztandar“) і Болеславом Спаустою виходив у Львові півтора року. В ньому друкували ся статї II—ка Kronika ruskiego ruchu в ч. 10—12. *Л. Ф.*

(К слову: І чи був цеј Цегл. в Січі, в Відні, чи не був? Ја шчось таке памјатају подібне до нього.)

Прикладају ј листа до Франка. Робльу це ради економіјі, та окрім того там нема нічого не то секретного, а навіть індівідуального, то дају Вам право навіть прочитати јого. Шче посилају ј лист до Вас Гулабчева[1]), котрого коверту ја порвав.

Вашіј роботі про 50 р. прогрессу гал. літератури ја на лихо не можу помочи, бо нема в мене ані однісінького одтиску мојіх статеј з В. Евр. 1873 р. Колись ја давав јіх Бучинському, чи не можна там здобути? Давав ја јіх і Др. Лихв. і Просвіті, та в цих певно нема.

А Коцовському ја б сказав, коли б можна було без церемоніјі, шчо псевдонімів Дрозд і Красьученко ја не тільки тим не буду відкривати, шчо ја „чужих хусток з карманів не краду“, а ј тим, шчо в мојіј книзі ја буду говорити тільки про самі талантливі ј характерні твори (це не буде певно бібліографічна історіја), а ні зерна таланту ја ні в Дрозда, ні в Красьученка не бачу. В першому бачу тільки брак правдивого реалізму на стільки, шчо ја bona fide думав, шчо „Въ гостьах добре“ писав Галичанин, бо нијак не ждав, шчоб такиј „Разговор в царстві мертвих“ міг хто небудь написати в Россіјі. „Горовенко“ трохи реальнішчиј, та тут друга біда: описував гімназіјі, студентів 60-х років, учительство, нігілізм і т. д. очевидно чоловік, котриј не знав нічого того близько; невірностів, анахронізмів і т. и. јак „свиньа в репјахах“; до того автор зробив свого героја дурнем, хоч ви-

[1]) Спіро Гулабчев, Болгарин, тоді був студ. київського університету, приїздив літом 1887 р. до Галичини і написав лист до М. Др—ова. *І. Ф.*

димо цього не хотів. В кінці најшкодливша книжка: донос на себе (то б то на украјнофілів) публиці, шчо, мовльав, дурні; начальству, шчо хоч з неволі, то дінамітчики (коли таких між украјнофілами в загалі, а тіјеји раси, котру Красьученко виводить, не було ніколи). Коли ж повернутись од творів до автора, то ја не знају противнішчого з морального боку дива, јак чоловік, котриј пишчить в „Зоряхъ“ нігілістичні біди, а в В. Евр. воспіва Пелеша ј у Галичині підпіра Андрijашевшчину тамошньу, хоч би ј проти Вас з Фр—ом.

Не знају, чи варто таке говорити Коцовському, навіть мньакше, ніж ја написав. Ви з ним бачитесь, то розсудіть. Звісно, добре б було, јак би Ви јому розтовкли, шчо треба ж мати собі јаквј небудь культурно-політичниј minimum ідеј в голові, а не кидатись јак Марко по пеклі од Пипіна до Пелеша, аби вискавчать јаку небудь прихильність до укр. націоналізма, та розтовкли јому, јаку шкоду він приніс підпирајучи народовських обскурантів проти једино свіжого елементу в Галичині. Та наврьад! Хоч би Ви до чого небудь і дотовкли цьу тупу голову, то вона завтра все забуде і впјать почне своји викрутаси. Prz. Społeczny з своjім листом ја не получив. Та здајеть сьа не получив і 10 N. Ruchu, бо чогось не знахожу јого (бачив у читальні польськіј), а 11—12 і не бачив. Ваш М. Др.

Чи не можна Вам мені позичити у Дѣд. „Поэтическія воззрѣнія Славянъ на природу“ Аѳанасьева усі три томи?

N. 72. Лист до М. Павлика. Chemin Dancet 14. 5. Авг. 1887.

Оце пережив цілиј мајже місьаць перескоків через Женеву всьаких соотечественників, розмов,

спорів, конфіденціј, конспіраціј, сьурпрізів, в роді того, шчо один тут волосьсьа на собі рвав, думајучи, шчо јого кузину по дорозі звідси арештовано або ј убито локомотивом, бо од неји чотирі тиждні не було звісток; бідолаха ганьав мене по місцьу ј Леману посилати депеші, писати до других, шчоб довідались про панночку; ја казав, шчо вона льубісінько сидить в Полтавшчині та јість вареники, — а все робив те, шчо од мене требовано; нарешті зопсували ми до біса крови, нервів, електричества, грошеј, — а вијшло на моје: баришньа јіла вареники, а не писала тому, „что нечего было писать". Були, правда, розмови ј інтересні, в усьакім разі поучительні. Вивод: льуде не так то вже подуріли на Украјіні, јак можно було думати хоч би ј по дурним листам патентованих украјнофілів, мојіх колишніх пријателів, — та на тепер не можна шче ждати там нічого енергічного, шче менше рішучого. Нічого робити, треба з цим примиритись і зачекати, поки нові зростки підростуть. А нові зростки все таки јесть. Правда, можна опасуватись, шчо вони впјать пристануть не до нашого прапору, коли наш (??) будуть держати кијівські Огоновські ј Вахньанини, та ј з цього боку зјавльајеть сьа шчось нове. Недавно тут прејавилась програма „нових" террористів-народовольців. Та вони звуть себе федералістами, зрікајуть сьа „захвата власти" ј т. и. і тепер делегат јіх пријшов до мене, засів читати В. Слово, В. Спілку, висліджувати конституціјі Швејцарську ј С. Американську і т. и. По всьому видно, шчо аж тілько тепер наступаје публіка дльа наших ідеј, бо раніше ні украјнофіли, ні всероссіјці до них були не приготовлені, кождому було в них шчось проти шерсти, а всім вони були за надто „западні", европејські. Спеціально ж кажу про пријательськиј кружок, то коло нього побуд до критики, до звороту до евро-

пејцьа дали між инчим і консервативні (власне нігілістичні, од nihil) листи патентованих до мене, так само јак у Вас уразила свіжішчих льудеј консервативна декларацiја Цеглинського. Консервативниј нігілізм почина збуджати проти себе реакцiју, серед котроjі ј самі конс.-нігілісти почувајуть себе не дуже добре, тим паче, шчо всі вони добре розумiјуть і самі, шчо теорiјі своjему нігілізму вони всеж не можуть виробити.

Думајучи таке, ја дуже охолодів до долі мого листу, котриј Ви так клопочетесь переслати на Украjіну. З особистими справами, котрих він торкајеть сьа, можна ј пождати, тим паче, шчо літо вже скінчилось, і вијаснилось де шчо, котре трохи инакше направльаје наші сімејні справи. (Про це дальше). А прінціпіальні речі в тому листу ја писав більш дльа себе, шчоб ставши на папері не давили мозку, ніж дльа приjателів. Јак би можно було пустити лист в більшу публику, то він би може ј привернув кого до нашоjі программи. Та пустити јого приjателі не схотьать, навіть коли б це ј можно було. А jіх самих переконувати не варто, бо діло тут не так в прінціпах, јак в інстинктах: чоловіка перельаканого, ј нерухливого јак Ви переконајете теорiјами дiјства? До того кијівська компанiја ј завше була не дуже міцна з боку теорiјі: про членів јеjі можна було завше сказати, шчо вони льуде доброго серцьа ј чесні (не ташкентці, јак усі обрусителі в Кijіві). А власне розумниј і скілько небудь образованиј чоловік у них був і јесть тілько один В. Б. А. Так то чоловік до болісті полохливиј, по прінціпу брехливиј (не встіјниј), а до того в остатні роки зовсім одставшиј од Европи навіть науково (він все стоjіть на теорiјі „національних духів“ і „фактів“ і новішчі методи соціологічно-порівньані зве „плаваніемъ по безбрежному морю“). Він зо мноjу і споритись теоретично не стане; навіть коли приперти јого до

стіни, то скаже, шчо в усім згоджује сьа ј пообішча все (јак це робив у листах зі Львова), та тільки вее таки зверне на своје: шчоб нічого самому не робити, окрім minimum навіть обовјазкового офіціально, і другим не давати робити більше. А так јак він все таки своју дольу робить (про других і то сказати не можна), та до того сидить там на місці ј товче шчоденно в голови, то проти нього случајними листами з заграниці нічого ј не поробиш. Одна надіја тут на те, шчо загальниј прогресс покаже свіжішчим льудьам навкруги, јак авторітет цеј тікајучи од безбережного морьа, вліз у болото моральне, політичне ј навіть наукове. Початок такого одуманьньа вже јесть.

Не богато вдіјали б і Ви својіми словами на Украјіні, хоч звісно, пујіздка Ваша була б дуже добрим ділом через то, шчо Ви побачили б крај і льудеј, але навіть дльа спеціально галицьких Ваших планів. Ви б були адвокатом справи Украјінцьам невідомоји, а дльа консерваторів шче ј пристрасним адвокатом. Перш усього Вам з пријательами треба самим шчось зробити, заосновати в Галичині, та потім вже ј притьагати до того Украјінців. От через шчо мене аж за серце здавило, коли ја прочитав у Вас, шчо навіть виданьньа про віче одкладено та шче ј ad calendas graecas. Одно те, шчо ја вже написав декому в Россіју, шчо ось мовльав таки починајеть сьа в Галичині систематична акціја свіжоји компанијки, та ј збрехав, — а друге, шчо коли літні вакаціји пропали дльа пропаганди брошьури, то пропав цілиј рік. А так небагато треба було, шчоб видати хоч Віча! Ја думају, шчо ј Батьковшчина скорше не втекла б од Вас, јак би були вже на світі брошьури Вашоји компанијки. А впрочім Ви ж самі, памјатају, одреклись од Б—и, коли Вас виеліміновало „Дѣло“, так шчо винуватити Р. ј. Н. за те, шчо не оддали власне

Вам „Б—ни“, нема резону. Друге діло, шчо вони оддали јеjі Л—ому післьа всіх јого скоків і подлостів. Ја не знају, чи виходить далі Додаток до „Б.“? Коли так, то Ви мусите остерегти Добр. і Комп., шчоб не влопались так з Л., јак Куліш зоставивши јому на руки своjі папери. Ја з свого боку перекажу на Украjіну, — але не знају, чи скоро міј корреспондент здибаје Добр—еву і Комп.

Тоj філософ, на котрого Ви рахували, шчо він перевезе міј лист, певно j не поjавить сьа у Львові. Ја сам прохав јого не брати лист, бо в теперішні часи најінтереснішче дльа наших справ мати живиј переказ між Женевоју j Украjіноју, а дльа того він мусить jіхати через границьу чистиј. На нього ж наведено вже підозріньньа через те, шчо Львовjане безупину говорили про нього з іменем, јак про чоловіка, котриј перевозив книги. Теж саме зробили і з Добр. Скажіть про це Фр. і Коц. Хоч у Вас і конституціја, а все таки можна б знати, коли розпускати јазик, а коли держати за зубами. Може бути, шчо ја напишу Вам, куди вислати міј лист, шчоб перевіз јого другиј хто. Так коли хочете знімати копіју, то треба, шчоб вже була готова. Та j копіја не јесть публична власність, јак це роблено з позаторішньоју, котру мені цітіровав Коц. Нарешті шчо таке передано в Bibl. Ossolińskich, коли і на јаких кондіціјах? Чи можна видерти звідти те, шчо там зложено? [1])

Ну, на сьогодні буде з Вас. Ваш М. Др.

Чи Ви пишете шчо химіјеју на тих білих листках, шчо вкладајете, чи ні? До Вас може заjіхати видавець Трудів Ефименковоjі. Це гарниј чоловік. Скажіть јому, шчо не треба ніјаких клопотів про „баришньу“. Знајшлась!

---

[1]) Тоді ходила чутка, що Коцовський передав свої папери бібліотеці Оссолїнських; чутка оказала ся неправдивою. *І. Ф.*

N. 73. Лист до І. Ф. Ch. Dancet 14.
15. Авг. 1887.

Шановниј земльаче! Давненько вже нема од Вас звісток. Певно нові заботи на службі батька одбирајуть Вам час. П—к писав мені, шчо у Вас родивсь син. Поздоровльају Вас і жінку Вашу з тим і бажају Вам усьакого добра, а најбільше молодіј мамі здоровльа, та все десь піде гарно.

А все таки ја мушу потурбувати Вас дејакими біжучими справами.

1) Послав ја недавно на адреси Скор. і Шух. по дві пачки книжок і лист дльа К. Н. в Акад. Гр. Пора б вже мати звістку, чи дійшло все благополучно, та такоји звістки не получив, то ј обертајусь до Вас.

2) Скор. мусите получити од Зан—ча кілько грошеј, — то дльа мене зворот довгу, котриј ја јому покредітував.

3) Чи ві Львові Коц—иј? Ја все жду од нього одповіді хоч про те, јакі книги ја мушу вислати дльа Нар. Дому?

4) Лист міј ad Kianos передавајте тілько тоді, коли мајете певність, шчо переносчика не вхопльать на границі. Кажуть, у Вас пријателі дуже необережні ј не вміјуть держати секретів, так шчо досить, шчоб чоловік з Россіји повертівсь у Львові, шчоб зараз же були звісні ј ті діла ј у Россіји. Ваш М. Др.

Чи не був у Вас недавно один молодиј чоловік з мојеју карточкоју? Це дуже добриј хлопець.

Буде в Вас цими дньами земльак В. П. Дајте јому прочитати лист ad Kianos.

N. 74. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
15. Okt. 1887.

Шановниј Добродіју.

Прошу Вас переслати листок до П—на.[1]) Коли схочете, то можете јого ј перечитати; там побачите причину, через шчо ја довго не писав ні до кого ј до Вас. Сподівајусь, шчо Ви на тому нічого не стратили, бо зо справ порушених Вами в остатньому листу хиба тілько Вовкова мала трохи „діловиј“ характер, тај то не спішна. В. готовиј дати дльа Н. Б. своју працьу, та каже, тепер треба јеји дуже переробити. Це він по троху ј зробить в Парижі, куди тепер він поіхав (там знајшлась јому робота). Пита Вовк, коли власне можно б сподіватись, шчо Ви пријметесь друковати јого працьу? Ја думају, шчо не дуже скоро, бо коли шче Ви вправитесь напр. хоч з Читальньами?! Од того ј про моју Історију літератури говорити шче тепер зарані. Про замір видаваньньа газети чи в Львові, чи в Станісл. мені писав Окуневськиј, та тепер шчось нового не чују. Ја до будушчоји газети так само берусь відноситись, јак обіцьав до „Поступу“.

З Кониським і про Кониського багато нічого говорити. Добре јому миритись з панами ј попами, јак він увесь свіј вік скаче по верхам усьаких справ, — а хај би попробував хоч одну скілько небудь глибше, науково зачепити, то ј побачив би, јакиј мир зробили б з ним самі пани чи попи. Мені здајеть сьа, шчо так треба одповідати всьаким мирольубцьам. Про земльака ја з Вами не буду спорити сь: ја суджу про јого по својім

---

[1]) Полуніна, тай же Корсиканець. *І. Ф.*

вражіньньам, а Ви по Вашим. В усьакім разі він мусить бути чоловік шчирij, а міньајуть сьа наші земльаки частенько, јак до місцьа, а то ј до мухи, јака вкусить. Не слід би тілько брати все на рахунок Украјінців у загалі, јак јім на рахунок Галичан. — А шчо такого Араб. у Вас росказував? Ја од нього так листа ј не получив. А Ви чи мајете звістку хоч про те, чи він благополучно пробравсь у Россіју і чи довелось јому перевезти ј багаж свіј?

Получив ја оце лист од јакогось Jana Żalplachty (były gimnazyalista lwowski) об тім, шчо мовльав Павлик чи Budzynowski мусіли мені писати об тім, шчоб пересилати книги в Гал. через Руминіју і предлага своји услуги.[1]) Чи не можете дати світла до цеји справи, бо ја ні од кого з Галичини про це не получав ні слова. А міј лист ad Kijanos чи взьав хто, чи так він і лежатиме у Львові? Великоји біди з того не буде, а все досадно, коли даремне пропаде працьа на писаньньа.

Ну-те, вибачте на сьогодні, бо зовсім ніколи писати багато. Шче лежить на души відповідь на Бельгіју Гінсові (Hins, професор в Athénée Royal в Charleroi), котриј оце прислав мені початок Légendes chrétiennes de l' Oukraïne, з мојеји збірки. Хочу вговорити чоловіка, шчоб і Чубінського матерјал узьав до својеји праці, — та на лихо Чуб так пороскидав свіј матерјал, шчо трохи за багато примушувать чужинцьа збирати јого до купи, треба це зробити самому. Не памјатају, чи писав

---

[1]) Ян Жальпляхта, один із польських молодих соціялістів львівського гуртка, шпільний товариш Будзиновського, був сином Поляка-еміґранта, що став досить важним урядником при руминських зелізницях. Здаєть ся, що через нього йшли якісь транспорти женевських видань у Россію. Молодий Жальпляхта стрічав ся мені ще 1893 р. в Відні, де, здаєть ся, і вмер. *І. Ф.*

ја Вам, шчо цеј же самиј Hins переклав (прозоју) Катерину Шевченка ј надрукував у одніј брьуссельськіј Revue?

Ваш *М. Драгоманів.*

N. 75. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
21 Окт. 1887.

Шановниј добродіју.

Оце зараз дістав Ваш лист. Спішусь одповісти про Н. Б. Коли буде скоро печататись Верн, то чи не добре б додати до нього ј програму історіјі релігіј, котру він переробив з голландського? Коли згодитесь у прінціпі, ја зараз пришльу книжку. Программа не візьме більше $1^1/_2$ листа. Вовку ја одпишу Ваші слова, та наврьад він скоро виготовить своју роботу. Дльа того, а також і дльа всього инчого беріть сьа за Остапову роботу. Од мене теж не ждіть на цілиј 1888 рік нічого окрім Козаків, котрі, јак писав мені П—к, давно вже перекладені ј на котрі було ж уже объявлено абонентам.[1]) В загалі не ждіть помочи од Россіјан, а покладајтесь тілько на власні сили. Та на скільки мога не гајтесь з такими річами, котрі можуть заманіфестовувати Ваші наукові прінціпи. Зовсім не дивно, шчо „молоді консерватори“ бујствујуть позаду старших, бо все таки вони мајуть за собоју хоч папер друкованиј, коли вже не справжньу роботу старших, а ми мајемо тільки добрі заміри.

Напишіть мені, шчо таке справді робить сьа в Брацтві. Не розуміју ја, јак таки взьати тај вникнути книжки тільки через те, шчо вони россіј-

---

[1]) П—ків рукопис сего перекладу десь затратив ся і я так і не дістав його. *І. Ф.*

ські? Хто ж перешкаджа Вам додати од себе німецьких, англіјських і т. и.? Чудасіја робить сьа в нашіј Славјанщчині! Урьад россіјськиј робить все можливе, шчоб задурити р. літ. і по части вспів, а тим часом Ваші консерватори гнівајуть сьа на цьу літературу за реалізм і позітивізм, — а недавно росказувала одна розумненька німкеньа з Берна, котра прожила 10 років у Харькові ј Криму, шчо книгарь у Берні, котриј видав кілька перекладів з россіјського (Л. Толстого), казав, „шчо він би більше видавав, та між Німцьами појавилась партіја, котра жаліјеть сьа, шчо вже за дуже богато перекладајуть з россіјського ј шчо через те за богато революціјних думок вносить сьа до німецькоји молодіжі“. Те, шчо Ви пишете по словам Ар. про украјінців, мабуть правда. Сумне те, та нема на це ліків, бо коли льуде самі добровольно хотьать бути дурньами, мајучи все таки під боком европејські літератури, то тут нічого не поробиш. Најсумнішче те, шчо по всьому видно, шчо всероссіјськиј рух, а також польськиј впјать прокидајеть сьа, хоч і всероссіјане не можуть похвалитись мудростьу, а шче менше образованностьу. Треба впрочім сказати, шчо дејакі Россјане, котрих ја бачив тут, не сердьать сьа, коли чујуть, шчо перше ніж писати політико-соціјальні программи, треба хоч одну европејську констітуціју прочитати, ј беруть сьа навіть до того, шчоб вчитись. Правда, бувшиј тут „політик“ теж саме обіцьав за себе і за товаришчів, та тілько по всьому, шчо ја знају про них, вони јакось в усьому вјалі та ј дуже зајньаті своїми особами. А до наук јім трудненько приступитись, коли навколо домове „самобитництво“ опирајеть сьа на авторітет најрозумнішчого і највченішчого чоловіка, котриј сам колись став із Польака Украјінцем че-

рез Руссо та Прудона, а тепер „самобитність“ сіје. Того ради впјать кажу, шчо коли Галичина не вивезе наш рух, то довго сидітимемо в болоті.

Чи звісно шчо небудь в детальах про крах транспорту Ар.? Чи не вхопили кого персонально? Ја бојусь за Пчілку, хоч правду сказати, коли б не жаль було дітеј, то радиј би був, јак би јеји посіпали трохи. Шчо за дурницьа перепроваджувати рукопис Товаришок (в котрих, к слову сказати, все набрехано проти дійсности) немов јакиј папірус часів Рамзеса II.! Передајте поклін жінці Вашіј. Ваш М. Др.

Передајте б. л. міј лист П—ку. Бојусь, шчо јого вже нема ві Львові. Ја з листами трохи спізнивсь: треба було јіздити в Лозану, а потім писати ціліј мемуар дльа Петербурга.

N. 75. Лист до І. Ф. Genéve, Chemin Dancet 14. 10 Нов. 1887.

Ш. Д. Перш усього: помилујте і пожалујте: заведіть европејськиј звичај писати на кожнім листу Вашу адресу, а то завше треба шукати по паперах, а в мене јіх більш, ніж піску морського. Посилају Вам книгу Верна. Программу, про котру ја писав, знајдете на стор. 230—249. Вона далеко не першиј сорт, та коли ж готова, а окрім того авторітетна, може ј дльа цензури. На тепер з нас доволі буде, коли пустимо в публіку самиј прінціп, шчо релігіја річ не постіјна, а еволуціјна. Дльа $^3/_4$ публіки ј цього доволі, а $^1/_4$, коли схоче довідатись деталі цеји еволуціји, то ј без нас потім знајде собі раду. Ја думају, шчо аби перша брошьура (З науки про релігіју, — чи јак јеји назвати?) була собі ціленька, безпремінно треба в ніј помістити Верна ж про Евангеліја по

Рејсу та статејку Les origines des évangiles (чи шчо), котра в Revue Politique et littéraire, шчо ја Вам јеји послав N. вкупі з Mélanges (сьогодні ходив дивитись коллекціji цеji Revue, то саме ті роки (1881—1882), де мусьать бути ті статьті, забрані в нашіј Société de lecture). Коли згублено тој N., то швидче пишіть, ја добуду новиј. А тільки цьу статьтьу непремінно треба пускати порьад з статеју про Пентатевх. Коли хочете, то ја напишу коротеньку передмову до книжки, скажу про вагу і стан науки про релігіју і про те, чому наука про жидівсько-христіјанську віру, можно сказать, сконцентрувалась коло питаньньа про зріст Пантатевха ј Евангеліji. Про другу релігіјну брошьуру, Рејса, шче мајемо час поговорити, а надто про моју передмову, котроji Ви хочете ј котру ја бојусь писати. Коли мені дозволите подавати голос в ціј справі, то ја б радив Вам подати післьа Читалень зараз же Верна, а потім Козаків.

Так би були поставлені стовпи ј стовпчики на головнішчих шльахах, по котрим хоче јти пропаганда бібліотеки. Про Украјіну нічого не можна печатати, поки не подано огльад јеji політ. історіji, котра чи так чи сьак нашкіцована в „Козаках". „Козаки" ж не зајмуть богато місцьа і пригодьать сьа ј патріотам, а то може ј скоро розіјдуть сьа. Чудесно, шчо „молодо-консерватори" провалились. Та чого вони власне хотіли? Чи вони коли небудь росказујуть в детальах своjі прінціпи? Адже ж і сам винаходчик укр. нац. консерватизму, здајеть сьа, не напечатав своjеji промови торішньоji.

Критики Дашкевича на Петрова ја сам не бачив. Обіцьали мені прислати од самого автора, та на тому ј стало. Це академічна рецензіја (Петров подав книгу в Ак. Наук. на уваровську премiју, јак наші Ист. П., Житецького Звуковая

ист.), Академіја поручила рецензіју Дашкевичу і надрукувала в трудах Академіјі наук за одповідниј рік (1884-го 5-ај), а в окремій продажі не було: inde difficultas! Јак шчо Вам посчастить сьа добути, то позичите ј мені.

Коли Вам Корсиканець писав? Ја од нього дістав назад тому 5 тижнів лист, в котрому він обіцьав писати докладно, та ј не пише. Це може значить: або вмер, або хориј, або арештованиј, або просто не пише! А все таки дльа догадів, — цікаво б знати, коли він Вам писав, значить, був живиј і цілиј. Ваш М. Др.

Коли схочете, шчоб ја написав передне словце до Vernes, то зверніть мені швидче книжку јого, шчо посилају.

N. 76. Лист до І. Ф. Chémin Dancet 14.
24 Дек. 1887.

Давно вже слід було написати Вам, та все не скінчив пер. слова до „З науки про релігіјі". Треба дешчо на ново перечитати, та окрім того получив нову книгу Chantepey, Lehrb. d. Gesch. d. Religion, то ј затьаглось діло. Впрочім бачу, шчо задержки не буде, бо шче ј Читальні не појавились. В усьакім разі, коли дуже треба, то напишіть і тоді ја скінчу своју дольу на парах і зараз же пришльу. З цікавостьу читав ја обмін екубок між Вами (Kraj), Н. Проломомъ, Дѣломъ, та скажу, шчо цього всього за мало. Коли вже Ви стали до того, то раз на завше треба висказати всьу правду, котра по мојему ось де: 1) не може бути потрібноји [згоди?] руськоји інтелігенціјі, поки там јака небудь партіја буде ставити етнографічно-літературне питаньье фанатично і робити з јого справу політичну, та шче ј справу

вірности династіјі Габсбургів (чи рікошетом Романових), 2) теперішні народовці, по крајніј мірі јіх львівські проводирі наробили чимало доносів і нечемностів против старих (напр. за спиноју донос в Відні на І. Головацького), јакі колись робили проти них старі, тоді јак і „козацька мова“ вважалась ізміноју Австріјі; 3) ті ж народовці показујуть себе тепер такими ж реакціонерами, јак і старі в усіх реально-культурних, політ. і соціјальних справах і також нетолерантними до прогрессістів; при чому вживајуть тих же способів інкрімінаціјі (напр. Ви тепер дльа „Дѣла“ польак); 4) Русини мусьать згрупповатись в партіјі не по погльадам національним, а по культурно-суспільним прінціпам. Хај іде реакціонер до реакціонера, а прогрессіст до прогрессіста. Та ceterum censeo: час би вже обновити заходи до уніјі молодих товариств, котра пробувалась в 1876 р. Чи не можна б було попробувати јеjі з поводу рефератів, про котрі Ви пишете в Ак. Гр., шчоб товариші обох корпораціј взајімно ходили на реферати?

Дістав ја звістку про конфіскату Віч. Не вже ж так вони ј пропали, а „Читальні“ чи проскочили зовсім? Багато в них інтересного, хоть можна б було систематичнішче обробити матерјал, та тону різкого позбавити. Бојусь, шчоб ради јаких фраз не сконфісковали. Треба б було, коли вже почали розмовльати про мене ј про вплив других Россіјан на новиј рух в Галичині, то сказати про це трохи докладнішче, напр. нагадати хоч полемику Просвітьан з К. Телеграфом і иншим, з котроjі видно, 1) шчо власне ми докорьали Просвітьанам, шчо вони не видајуть реальних книг, навіть господарських і јуридичних, а самі „византіјські“ книжки, на шчо Просвітьане одповідали, шчо „треба перше зробити народ моральним“; 2) шчо ми ж докорьали за те, шчо Просвіта

і Тов. Шевченка нічого народу про Шевченка не говорьать і нічого з нього не дајуть народу. Може це буде можливість сказати при нагоді в полемиці, або в корреспонденціјі.

Посилају Вам корректуру з адресу публикованого тут з поводу университетських розрухів у Россіјі. Перепечатајте јого в Kurjer-і замітивши, шчо він надрукованиј по франц. в женевських газетах. Підписів поки шчо не печатајте, а скажіть, шчо між підписаними јесть Россіјане, Украјінці, Польаки ј Кавказці; дльа Россіјі шче виробльајеть сьа екземпльари адрессу ј може будуть нові підписи, а поки з публікаціјеју француськоју треба було поспішитись.

Чи мајете јакі звістки з Кијіва? Ја ні слова не мају. Навіть Д—ва[1]) з Ментони не пише. А корреспонденціја, котру K. Lw. напечатав про Москву, з помилками. Також і цьурихскиј адрес, котриј похвалив K. Lw. — безтактниј. Студенти в Россіјі стојать не на політичному полі, а на академічному, јім через те менше бојіть сьа сочуствовать публіка ј профессори, і заграничним студентам не треба сходити з акад. грунту, хоч до часу, коли царськиј урьад рішучо покаже, шчо він не згідниј задовольнити студентів. Тоді тілько можна виступити з політікоју, та ј то треба б, шчоб з неју виступили батьки, а не студенти. По правді, ја мало на це мају надіјі, і через те печально чекају післьа свьат, коли одчиньать університети і впјать почнуть сьа розрухи. Та треба б зробити пробу: вдержувати студентів од політики, а підбивати батьків, а окрім того ми вже нераз бачили студентську політику в Россіјі, та шчо з того вијшло? Там треба вирости ліберальниј

[1]) Доброгреева.

публиці — з студентів, а дльа того треба, шчоб вони, поки студенти, то не політікували.

Дуже ја поспішајусь скінчити лист, і через те пишу недокладно і навіть нескладно. Та Ви мене зрозумієте. Шчо у Вас кажуть про Wolne Polskie Słowo і јого замітку о Rusi? Жінці Вашіј кланьајусь. Доброго нового року.

Ваш М. Др.

Рік 1888.

N. 77. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève. 1 февр. 1888.

Шановниј земльаче.

Цими дньами пошльу до Вас передне слово до релігіјноји брошури, а поки шчо звішчају, шчо посилку Вашу получив. В ніј тільки нема тіјеји етнографічноји книжки (збірки пісень), про котру ја мушу написати дльа Квартальника рецензіју. А јак мені писати про Етнографіју Славјан, ја ј не думају. Там така Духиншчина, шчо терпіти јеји не можна, та ј попівшчина. Јак же моју рецензіју пријме „Квартальник", польськиј та шче ј попівськиј редактор? Спробују написати зразу про Стодольського і Петрушевича та „змазати" обох: одного за москвофобіју, а другого за москвофіліје — обох во імја науки, — то побачу, шчо з того буде. Тільки наврьад буде добре, бо науки також не треба польським патріотам, јак і всьаким иншим.

Не без страху приступав ја до автобіографіји О. Пч. та вспокојів сьа: неприличного там нічого нема, дејакі деталі лишні, а взагалі історіја пропажі кијівських јеји праць навіть типічна: мајже всьакиј украјінськиј літератор шчо небудь та втратив, іноді најважнішче з својіх праць. Се-

стра моја могла б розказати, згадујучи про нашого батька, шчо більша частина јого збірки пропала, завезена на Крим на показ тамошнім виселенцьам з Полтавшчини (звісно, панам) ніким инчим јак матірју мојеји жінки! Ја иноді јак згадају про цеј товстьучиј зшиток, котриј писав сьа між 1839 і 1841 роками, коли шче зшитки старих пісень були цілі, і котриј ја бачив, будучи дитинoју, то мені аж хочеть сьа помститись над мојеју жінкою, наслідницеју виновноји. Та јак подумају, шчо остатні зшитки пропали просто в домі батька, а самиј остатніј привезениј мноју вже студентом у Києів і переданиј Судовшчикову, пропав уже в нього, то ј подумају, шчо нас би всіх 20,000.000 украјінців треба б вибити, а за неможливостьу такоји операціји треба простити. А одмітити таку полосу в нашіј громадськіј історіји все таки слід.

Ваших планів на дальші випуски Н. Бібліот. критикувати не стану. Коли схочете видавати книжечку дльа характеристики історіји галицькоји громади в 70-ті роки, то ја дам свіј вклад тільки на переднье слово, јаке Ви просите. Обридли мені передні слова, та нікого вони не научајуть, а хочете Ви, то ја Вам дам докладні спомини моји про австріјських Русинів з 1867 по 1877 р. З горьача ја вже почав писати ј написав вступну голову: коротку евольуцију мого украјнофільства ј мојіх праць про Галичину в росс. журналах, і другу про моји відносини з Галичанами у Львові, Відні ј Цьуриху від 1873 до першого мого приїзду в саму Галичину. Виходить довгеньке оповіданьнье. Та нічого робити, треба јого колись написати, а там і буде воно напечатане чи ні, — не моје це діло.

Будьте ласкаві напишіть мені возможно більше про Нар. Раду. Чи буде там хто небудь з Ваших?

Ваш *М. Др.*

N. 78. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
22 Фебр. 1888.

Шановниј земльаче.

Накінець посилају Вам рецензіју на Стодольського. Не знају, шчо з неју буде робити пан Ліске (здајеть сьа він ксьондз?). Ја тілько прошу це переміньати в мене нічого, а коли редакціја з чим не згідна, то хај приписује примітки. Ја за своје ручајусь фактами, котрих берусь виставити під усьакоју тезоју. Та шчо такиј цеј Ст.? Дльа Галичанина він усе таки досить начитаниј в россіјському, — а дльа Россіјанина дуже вже „народовець". Не вже це вијать Кон.? Кумедно б було. Посвјативши цілих 16 сторін Ст—ому ја вже бојусь, шчо не буде мені місцьа дльа Петрушевича ј через те одкладају јого на другиј раз, — а може Ви мені зовсім јого простите, а дасте мені замісць јого тој збірничок пісень, про котриј перше згадували та не прислали. А на далі напишу вже про самих Европејців: нові твори про folk-lore (Andrew Lang, Cosquin і др.). Так скажіть і редакціјі. Та добре б було, јак би мені прислали хоч один N. Квартальника, шчоб ја знав, в јакому стільу туди писати.

Простіть, шчо ја спізнивсь з рецензіјеју, а шче більше з Пер. словом до Релігіј. Живу в великіј колотнечі. Вијшла така комбінаціја, шчо ніјак не можна одкласти праць над корреспонденціјеју старшого Герцена, котру передав мені јого син. На першу дольу пішли листи Огарева з 1833 до 1848, страшенно цікавиј матерјал дльа Kulturgeschichte, та написаниј маком, без дат і т. п. Дні ј ночи проводимо ми з жінкоју за цими листами: копіјује жінка з Лідоју, а ја комментаріј пишу. До того розум неспокіјниј: до

Шевченкова в Лейпціг приїхала мати д
в Росиїй, та тяжко захорувала. Ш. трат
зиму в Лейпцігу, Лиза тут, за нею Льу
а з ними і ja. А тут треба не запускати
В уміньшім разі будьте певні, шчо ja не за
печатальна книги з науки про релігіjу.
треба, то начинаjте печатати, Передне слово
найкраще і моєї.

То споминачи про Галичану виходить
шчо не маjу jак і бути: велике виходить,
шчо чарно одержати не хочеть сьа. Склон
нарешти к тому, шчоб писати про все докл
а там уже побачите самі, чи шчо треба вики
А дрьа вже зі вимчари будуть „очисти
шчо".

Спасибі Вам за вістки про Н. Раду,
шчо шчо від Окуч. шче нічого не маjу. (Ja
бути у Лозові, то чи дав він Вам кілька пр
шчось про Бурмаку? ja jому писав про те;
ні, то непорозуміє: мені шче він не прислав
шчо. І шчо, мені здаjеть сьа, шчо збори
шчо розумніші, ніж можна було ждати. По
шчо найбільше відкиjе над—ці не зробили, а
шчо шчоньше дерщо і дьла „прогрессу". Спр
шчо, шчо відно з Ваших тих дверець не
друге шчо. Ja тепер не получаjу Черв. Русл
шчо, шчо мені говорила про збір і про в
грамаду.

А „Дзи" так шче хрестіяне стало, ніж бу
Дзи—чи шчо шановаіє бог-я. „Зо
А не дачо, шчо кілька разів писав
шчо, бо шчо, мені і подумаль, шчо од
шчо шчо, бо шчо поліціjа хапа? Шчо в В
про Бурмаку? Чи знидуть шчо небуда Ва
Ja абсолютно певно, не маjу з Украjін
шчо, шчо шчоньше на моjе „широковѣщ
шчо шчоньше, шчоб хтось мені присла
Вісник, чи шчо від Лисенка, присланого те

невідомо ким з невідомого місточка в Австріјі. В першому листі говорить сьа, шчо позајак міј лист против мојіј волі став мајже отвертим і ві Львові ј там, то одповідати мені на нього важко, а потому одповідь і одкладајеть сьа до ліпшого случају (певно дорога вже не через Львів, а Ніццу не ліпша). В листі Л—ка всьакі особисті лірізми. Од П. — ні слова! Von Paris nichts Neues, — або на Шипкѣ все спокойно! јак хочете. А можна ј таке добавити: воду вари, вода ј буде.

Кланьајусь жінці. А јак Ваша дінастіја? Посилају Вам листок „Самоуправленіе" з правом про јого писати в K. Lw.. Треба Вам росказати јого історіју privatissime. Певна купка задумала було видавати цеј листок у Россіјі, та нарешті не вправилась з трудностьами ј переслала матерјал сьуди, шчоб надруковати і раптом перевести в Россіју першиј N—р. Другиј думајуть або печатати там, або рішучо перевести виданьнье сьуди. В усьакім разі все мајже виданьнье N—ру 1-го вже в Россіјі — і publice говорить сьа, шчо воно там і вијшло. По мојому всі передові, россіјського походу статьті — темна вода во облаціх; характерно тілько те, шчо недавні „народовольці" взьали імја дльа свого журналу з багажу „вольнословців", шчо похвальајуть „Письма эмигрантовъ", в котрих теж курьоз: всі недавні росс. рев. зіјшлись з реакціонером Др—вим, навіть протестанти Освоб. труда, котрі тілько приплутали до својеји загальноји программи деталі в роді N. 1 і 2 про вибори в парламент, мов би то завтра Аксельрода ј Плеханова будуть баллотирувати, та напутали нелогичностів в роді того, шчо в §. 6-му виголосили рівноправність, а в 8 му вијать говорьать про „уничтоженіе сословныхъ подраздѣленій". Інтересно ј те, јакиј смирниј соціјалізм у террориста Степньака. Прочитав ја в Kur. Lw. виписку про панславізм Аксакова.

Чому б Вам не напечатати в K. Lw. программу Костомарова, котроjі jак навмисне в Галичині ніхто не зна; навіть Огон. в Истор. Литер. показав, шчо не бачив автобіографіjі Кост—ва. Звісно, ні галицьким Польакам, tels quels, ні народовцьам та программа не подобаjеть сьа, та треба jеjі перш усього знати. Посилаjу Вам виписку, всуньте jеjі в K. Lw.

25 февр. Получив лист од 22. Посилаjу, шчо готове. Прикладаjу і замітку про правопись[1]), шчо написав, коли думав, шчо будете скоро печатати. Робіть з неjу, шчо знаjете, може де за реферат буде. Мені тепер і перегльанути ніколи. Цими дньами jа зовсім хориj, та j домові клопоти не впадаjуть, а шче вбільшуjуть сьа.

Ваш *М. Др.*

N. 79. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève. 14 Апр. 1888.

Шан. земльаче.

Ви певно сердитесь, не маjучи од мене одповіді, ні роботи. А jа мушу Вам написати, шчо ні рецензіj, ні Пер. слова Вам не пошльу j тепер, бо мені так важко, так гидко на здоровjу, на шчастьу в сімjі, а через те j мojому, шчо не то писати не можу, а не знаjу, jак на ногах держусь. Та простіть, переждіть, може витримаjу, то впjать буду до чого спосібниj, та j надолужу свіj пропуск.

Дльа Отто[2]) все рівно в цім році не міг би робити, бо j так набравсь роботи через силу,

---

[1]) Друкуеть ся в додатку до сього тома. *І. Ф.*

[2]) Ottův Naučný Slovnik почав тодї друкувати ся в Празї, а до нього просив Otto через Фр. Ржегоржа до співробіт-

шчоб сурјозно виповнити. Вовку писав, і од нього Ви мусите отримати лист в ціј справі. Инші, котрих Ви думајете притьагти до праці, не годьать сьа до неjі.

Не вже ж так про „панславізм“ Вам і не можна писати далі? Јакі власне точки звели на себе конфіскату? Кланьајусь вашіј жінці. Коли вона вже в Болехові, то перекажіть, шчо ми скоро будемо писати Кобр—ськиј.

Сестра моја певно через те мовчить, шчо вона родила дочку. То, шчо розсказујуть Зорьане, буцім то вона писала, шчо згожујеть сьа з ними, а не з Кобр., конечно, брехньа. А шчо вона в остатнім куснику „Світла“ (бесіда украјнофіла і соціјаліста) вилила води на млин Зорьан, це правда. Ј перша біда, шчо вона зовсім не бачила універс. молодіжі украјнофільськоjі і соціјалістичноjі. Хиба росс. соціјалістів була в тому, шчо вони не були европ. соц—ами (котрі не мислили без культури ј політ. волі), а були бунтарьами - народниками. А бунтарство - народництво, то ј видумали власне украјнофіли (Гајдамак, бунт. Ст. Разина, Мордовцева моногр.) ј подали ј Россіјанам, котрі трохи помазали јого інтернаціоналом і Парижськоју Комуноју. А тим часом укр. сучасноjі программи не дали, а гајдамацтва перельакались, і вијшло, шчо між укр. ф. і росс. рев. тільки була ріжницьа, шчо перші були гіпокрити, а другі шчирі. Звичајно укр. ф. навіть не спорились з росс. рев., а говорили: та ј ми того ж хочемо, тілько не казали, јак. Ја цеб міг доказати документально, бо в мене јесть навіть укр. бунт. прокламаціjі, котрі М. Вовчок і К-о писали дльа Бакуніна ј Нечајева.

Ваш *М. Др.*

ництва Драгоманова, Хв. Вовка й мене. Тілько Вовк надрукував там декілька статей та я дав пару дрібних нотаток.
І. Ф.

Питајете, шчо таке „Свобода“? Видавець Турськиј, на $^1/_2$ польак з „Набата“, індівідуально мошенник, котрого навіть фр. поліціја шукаје за éscroquerie. Сотрудники — одні такіж, другі навіть і на éscroquerie нездібні. Всьа росс. еміграціја од јіх одвертајеть сьа. „Самоуправленія“ ініціатива јде з Россіјі, та дурні вони ј тупоголові. Тепер друкујеть сьа 2 N. теоретично шче дурнішчиј, та хоч з фактами.

N. 80. До І. Ф. Chemin Dancet 14
26 Јуньа 1888.

Шановниј земльаче.

Получив ја Ваші посилки, лист і 1 арк. Товариша. Дуже всьому радиј, окрім, звісно, кумедіј Гр—ча, од котрих мені спати хочеть сьа. Печалить трохи ј те, шчо К. Ст. јде через Вас: шкода часу, праці ј грошеј. Вже ж стариј редактор, хоч був і „крутопопа“, а все таки посилав Толмачову в Женеву, — і скінчив дні своји на постелі в Кіјіві, а не на ешафоті ні в Сібіру. Ј на јаких це кондіцијах і од кого К. Ст.? Питају через те між инчим, шчо Кузьм—иј маје шче від того року велику працьу (Буддійскіе элементы въ легендахъ о Паліи и Маркѣ Богатомъ) і наперед дума послати молодіј редакціјі дві невеликі статьті, та не зна, јак јому бути, чи соватись?

Гладиловичіјаду в „Дѣлѣ“ читав[1]), але ніјак не міг пригадати, шчоб тут був в ділі ј Кон. Така вже охота до крутіјства! Полтавець! Та

[1]) Забавний епізод, як лист Гладиловича до В. Б. Антоновича попав у руки Афіноґена Антоновича, урядовця й не Українця, проф. політ. економії, а сей опублікував його в „Кіевлянинѣ“ на велику радість гал. москвофілів. *І. Ф.*

мене в усіј справі ціј більш усього інтересује, шчо буде з Волод. Антоновичем. По теперішнім часам в Россіјі јого мусьать вигнати з профессорства. ја навіть склонниј думати, шчо Аѳиногенъ Яковлевичъ А—чъ дльа цього ј цьу всьу бучу головнішче збив, хоч возможно, шчо він, знајучи характер Вол. Бон. розчитував, шчо він і сам промовчить і Дѣлові звелить мовчати і через те клевета на народовців вијде гарно. В усьакім разі по логиці наших і Ваших обрусителів і то добра виграшка, коли такого стовпа „укр. ф—ства", јак Ан—вич В. Б. виженуть з університета.

Ја, јак буддіјськиј монах, або Богородицьа в апокріфах, і плачу ј сміјусь при ціј пригоді. Жалко буде, коли Ан—вича діти потерпльать натому, шчо батько посаду стратить, але жаль також архівнојі праці студентів з А—чем. А теоріја укр. ф—ська може шче ј вигра, бо А—ч в остатні роки зовсім в старомодну дудку гра (мені навіть плакавсь на нього один Харьківець, на $^1/_2$ вчениј), а окрім того наганьав на все укрф—ство кијівське страху, шчоб не сміли компромітуватись. І треба скомпромітуватись власне на львівських народовцьах, котрих А—ч і Кіјане взьали в своју опіку проти нас з Вами. Памјатајете, шчо ја писав в остатніј Epistola ad Kianos, шчо вони не втечуть од політ. одвічальности: коли не хотьать бути з нами прогрессистами-федералістами, то будуть volens-nolens Пелешо-сепаратистами з Дѣломъ. Комізм вијшов крајніј шче в тому, шчо В. Б. А. здавна член комітету памјатника Б. Хм—го, за статьтьу з поводу котрого в „Дѣлѣ" вчепивсь Аѳиноген Яковлевич (а хто писав статьтьу: чи Белеј, чи Александр Јаковлевич?)

Але пора до Товариша перејти. Нічого говорити, јак ја јому радиј. Зміст 1-го N-ра ви-

дить сьа мені вдьачним. Ваша новелька мені подобајеть сьа. За своју ж статьтьу трохи бојусь, особливо за кінець про Білорусів. Ја тоді поспішавсь і бојавсь, шчо б не дуже довго вијшло, та ј не знају, чи јасно ја сказав те, шчо Білорусь власне дла слав. етнографіјі дуже важна річ, бо в ніј звјазь Польшчі, Московшчини ј Украјіни, — та тільки до науки про неjі треба не Стодольського заходу. Думав було вже попрохати в Вас цього кінцьа до перегльаду, та вже нехај іде так; коли треба буде, иншим разом напишу. Тільки шче бојусь, коли б заголовок статьті не пријньали за претензіјниј. Може б Ви в кінці зробили примітку, шчо готовилась статьтьа дльа другого виданьньа, јак часть критична, ј шчо заголовок дали јіј Ви.

Дуже жаліју, шчо мушу скоро вијіздити на село, та шче в таке місце, звідки не то шчо з звісного Павлику Шетьера, важко діставатись до Женеви, а то ја б засів писати статьті дльа дальших NN—рів Товаришча. Хотілось би мені дешчо з етнографічних матерјалів обробити, а також написати статејку „Націоналізм і космополітизм в укр. нар. справі". Логічно вона б мусіла јти за рец. на Стодольського. Та нічого робити: хај вже јдуть Правопясь і Попи, коли вони Вам подобајуть сьа, а ту статьтьу пришльу в осени. Тепер посилају мілкі замітки: Лист Шевченка ј Сміх і горе. Може шче видасте јіх до 1 N. Посилају також дльа Вас поправки до 167 N. Kur. Lw. Поправку про Кир. Разумовського треба б і напечатати.[1])

Посилају ј 3 статејки Куз—ого до К. Стар. Будьте ласкаві, одішліть јіх в ред. К. Ст. з листом, шчо коло јіх. Дуже противно обертатись до цих кијівських Сушкевичів. Покіјник Леб. ні гро-

---

[1]) Були в Kurj. Lw. і друкують ся в додатку до сього тома. *І. Ф.*

шеј, котрі сам обішчав, за роботу не платив (разприслав 50 р.), ні навіть на листи не одповідав; нова редакціја не попросила сотрудничать, та шче журнал перестала висилать (тепер мабуть іде через те, шчо ја прохав сестру абоніровать сьа). Та куди дітись з матерјалом, шчо набравсь? Лишити јого мишам на сніданьнье? Приходить сьа жебрувати, шчоб добитись мочи служити своји же крајіні. Воно б і нічого, та в самого себе підривајеть сьа пошана до себе.

Ну, та буде об тім! І в загалі на цеј раз буде. Кланьајусь жінці і Павлику. Останньому покажіть цеј лист. Ја јому осібно написати мабуть не вспіју ранішче, јак через тиждень. Та шчо воно за справа, по котріј Ви можете прујіхати сьуди? Напишіть, јак будете вијіздити, шчоб нам не розминутись. Хоч впрочім ја не певниј, шчо ми вијідемо на село: помешканьньа замовили, а грошеј на перејізд нема. Јакось то буде.

Ваш *М. Др.*

Поправки до Kurj. Lw. N. 167, стор. 2, кол. 2.

Kir. Rozumowski не був зовсім człowiek nie posiadający żadnej oświaty, вчивсь і в Петербурзі, а потім в Кенігсбергу, Берлині, Геттингені, Страсбурзі, објіздив Париж і Јталіју, знав мови франц., німецьку, латинську. В Берлині вчивсь він під догльадом звісного астронома-математика Ејлера. Hellbig, Russische Günstlinge 215 каже про нього, шчо він був вихованиј добре, мав познаньньа, говорив прегарно по франц. ј по німецькому. Перовські були незаконними дітьми Олексіја Кириловича Розумовського (сина гетьмана і президента Академіјі). З них три здобули титул. Лев, шчо був міністром внутр. справ

в 40-ві рр. і Василь, шчо був оренбурським ген. губернатором в 1835 р., ходив на Хиву (а не на Сибір), але несчастливо, а в 1853 р. взьав хоканську кріпость Ак-Мечеть, котру ц. Микола I. звелів назвати фортом Перовскіј. Графом зробивсь в 1835 р. Третіј брат Олексіј писав романи з украјінського панського житьа під псевдонімом Погорільского. Гр. Борис Пер. нічим осібним не звісниј. Софіја Перовська не походила ні від Льва, ні від Василья, ні від Бориса, а також здајеть сьа не від Олексіја Перовських, а від Миколи II—ого, теж сина Ол. Кир. Розумовського, але од другоји матері.

N. 81. Лист М. Др—ова до Кониського в справі співробітництва в Правді. Chemin Dancet 14. Genève. 5 Јульа.

Шановниј Добродіју.

Лист Ваш получив ја вже кілька днів назад, та не міг зараз же відповідати, бо треба було вијіхати, шчоб поховати доброго пријателья, Левка Мечникова (тіло всеж козацьке, тај душа европејська-украјінська). Та таки ј завдали Ви мені нелегку завдачу своїм листом!

В такіј справі, јак та, з котрју Ви обертајетесь до мене, відректись важко, тај пристати мені не легко, мајже неможливо. Звісно, јак ја шче з роду не відрік сьа від роботи ні в одніј русько-укр. часописі, котра хотіла мојеји роботи або навіть не відкидала јеји, то не може бути і сумніву, шчо ја буду робити і дльа „Правди“. Але друге діло стати в „головах“ виданьньа або навіть написати програмову статьтьу. Дльа першого в мене тепер за багато роботи коло історіји укр. літератури (ось напр. ја більш двох місьаців сижу в апокріфах, гностичних сектах, легендах усьаких Азіатів, без чого ја не можу написати

голови про укр. нар. легенди та кольадки — і кінцьа не бачу цьому морьу). Але і дльа программовоји статьті треба перш усього хоч знати, з ким у спілку јдеш. А потім треба бути певним, шчо маје сьа хоч невеличкиј гурт льудеј, з котрими в основах сходиш сьа думками.

Ви ж не пишете мені, ні хто „ті льуде, шчо наказали вам удатись до мене“, ні хто буде в редакціји, навіть в дірекціји (бо Ви кажете, шчо Ви за це не беретесь), а ја не можу собі здумати навіть трьох чоловіків в Галичині, з котрими б заходивсь в думках про політичні справи, а до того пригадујучи те, шчо Ви самі писали в Галичині і навіть в В. Европи, думају, шчо між нами наврьад можлива така згода, јака потрібна, шчоб в купі вести політичне виданьньа. І в Вашому листі ті кілька слів, в котрих ви натьакајете на напрьамок проектованого журналу, мало мені надаје надіји на згоду. Ви кажете, шчо хотіли б „наперти на објединителів“. А ја думају, шчо боротьба з „објединительами“ в Галичині і Буковині ведеть сьа так нетактовно, починајучи з терміна „објединителі“, проти котрого Марков і К-о досить зручно виставльајуть термін розјединителі, а часом так навіть гидко і мајже завше з такоју ненауковістьу, шчо по крајніј мірі на першиј час новиј орган мусів би по мојіј думці дати спокіј публиці з усьакими напорами на објединителів, а нальагти на вијасніньньа положительних прінціпів својіх, політичних, соціјальних і культурних, — або коли вам вдарьати на кружок львівських псевдо-објединителів, то заразом бити і псевдоукрајнофілів. Окрім того ја думају, шчо „Наумовиччині“ в Галичині даје хід по части вандрујучиј рубль, котрого звісно ніјакоју полемікоју не випреш, а по части ј најбільше польська політика, котра не дурно ж колись і Богдана Хмельницького і Паліја до Москви пхала, — так зна-

чить випірати усьу дольу објединительства треба не полемікоју з неју, а зміноју обставин. Нарешті ја думају, шчо основу регрессівному панруссізму робить најголовнішче церковшчина, котру, значить, і треба випірати новоју европејськоју наукоју.

Далі Ви кажете, шчо треба „вказати австрійському урьадові, јакі помилки він робить полохајучись објединителів“.[1]) Ја ж думају, шчо дльа нашоји всеји націји австр. урьад јак навіть усьа австр. Русь маје не так то велику вагу, бо все таки нас більше 80 раз живе в Россіји, і треба мати дуже палку фантазіју, шчоб думати, шчо з них навіть половина може коли небудь одірвати сьа до Австріји. З цього виходить, шчо укр. національна партіја мусить најголовнішче думати про те, јак би јіј добитись волі в Россіји. Ну, а цього австр. урьад, поки він такиј јак тепер, буде завше бојатись наврьад чи не більше шче, ніж теперішнього москвофільства, бо Галичина навіть з Краковом можуть потьагти за водоју Висли ј Сьану та Дністра до Варшави, до Одесси і таке інше. Був уже час перед 1863, коли власне украјнофільство і kosakische Sprache вважались в Австріји staatsgefährlich. Окрім того ја тіјеји думки, шчо ј австр. урьадові ј Польакам нічого не вкажеш, а треба јіх просто привчити до того, шчо ми јесть на світі і жијемо дльа себе, то вони хоч чухатимуть сьа в потилиці, а будуть подаватись, ось јак нап. тепер подајуть сьа не тілько перед Чехами, а ј перед Словінцьами.

Шчо до Европи, то в урьадовоји Европи дуже мало до нас інтересу. Треба бути таким моральним нулем, јак Діло, шчоб тішитись тим, шчо јака небудь Post пише про кијівське коро-

---

[1]) А Ви ж чого ж јіх полохајетесь, коли хочете напирати на них? *М. Д.*

лівство, та шче таке пише, шчо трохи свідомиј чоловік просто засміјеть сьа. Урьадовіј Европі інтересні ті, хто тепер силу (арміју) маје, а не ті, шчо за них шче треба кров лити, гроші платити. Літературна Европа (котру ја напр. трохи знају і з котроју пробував говорити) справді було почала інтересуватись нами вбачајучи в нас початок новоји прогрессивно-демократичноји сили, і охоче слухала, коли јіј говорили про Костомарова та Шевченка. Але тепер вона вуха відвернула від нас, коли ми не тілько не пішли вперед післьа тих старих (власне шче 1847), але посунулись назад та бојімось навіть надрукувати старого Шевченка без цензури царськоји, а шче гірше добровільноји (Просьвіта). Тоді, јак наш рух спинили а то ј змертвили неуцтво, страхи іудејські та поверховниј націоналізм, літературна Европа довідалась, шчо в Москалів јесть живі льуде, котрі не думајучи бути непремінно „націоналами та оріґіналами", хапајуть сьа просто за всесвітні моральні задачі та говорьать про них јак умијуть і невольно зјавльајуть сьа оріґіналами, хоч часом і плетуть дурницьу. От Европа јіх переклада, чита. Вона дльа цих Москалів забува навіть Польаків, котрих звикла по головці гладити і котрих націоналізм колись підходив до того ліберального і національно-автономного руху, котриј обіјмав в 30—50 роки всьу культурну Европу, та шче ј мав за собоју ефектні і сміливі вибухи — повстаньньа, еміграціји і т. ин. Навіть спеціалісти етнографи та фолькльористи европејські, і ті від нас відвернулись; недавно можно було хоч товшчиноју коли не толком копиць Чубінського јіх заінтересувати, а тепер і того нема. А тим часом ја знају льудеј, шчо в Парижі та в Флоренціји читајуть, хоч і крјахтьать, напр. Москальа Веселовского, — а хто стане читати

навіть Сумцова або Огоновського, не кажучи вже про Горленка або молодших етнографів, котрі не знајуть навіть того, шчо в Чубінського копицьах нагребано? Так і тут і перш усього ми мусимо стати чимсь у себе дома, стати дома Европејцьами, тоді ј Европа нами заінтересујеть сьа. А тепер по крајнїј мірі ја за себе скажу, шчо особливо з тіјеjі пори, коли мені украјінські національ-культурники сказали, шчо виданьньа повного Кобзарьа та політичних пісень укр. народу јім навіть шкодьать, то в мене јазик не повертајеть сьа говорити з Европоју про укр. справу.

Оттакі моjі думки! Тільки одвітно до них міг би ја написати программову статьтьу до Вашоjі „Правди", а Ви б безпремінно забраковали таку статьтьу. Чи ж писати јеjі? Коли хочете, на пробу напишу. Де моје не пропадало? А може на таке пристанете: ја напишу своjі јересі, а Ви чи хто иншиј хај jіх опровергне, то шче послужить дльа вијасненьньа программи.

З матеріјалів того сорту, про котриј Ви питајете, јесть у мене дешчо про відносини украјнофілів до Герцена і Тургенева і т. и. (та на лихо најбільше про Марка Вовчка, котра шче жива), про перші проби закордонного револьуцијного виданьньа украјінського, рев. прокламаціjі. Можно б з цього матеріалу вивести і філософіју, та вијать доволі јеретичну. Ждатиму тепер Вашоjі відповіди, а в усьакім разі дьакују Вам за те, шчо згадали мене. *М. Драг.*

P. S. Получив лист від Фр. і бачу, шчо Ви кликали јого до участи в Правді, хоч все таки не знају, хто там шче буде писати і хто буде в редакціjі. Цеј міј лист посилају через руки Фр. з тим, шчоб він показав јого і Павликові, котриј переслав мені Ваш лист. Думају, шчо

Ви не знајдете в цьому нічого злого. А ја всьакі літературні справи в Галичині звик обговорьувати з цими льудьми.

N. 82. Лист до І. Ф. Montrées, commune Ouches, H. Savoire (France), pension Gallay. 6/VIII 1888.

Листи Ваші дістав, але Т—ша ні; кудись запроторили моји женські коммиссіонери. Вступного слова до статеј релігіјних не можу прислати ранішче, ніж вернусь в Женеву, т. ј. через місьаць. Там же подумају ј про рецензију на Петрушевича. Тільки ја хотів би јеји не писати, бо треба б детальнішче знати гал. історију, ніж ја. По змісту 1. N. Т—ша, шчо прочитав у „Дѣлѣ“, бачу, шчо він вже дуже виклькучно літературниј окрім хиба статьті Павлика. Чи не можна б здобути економічного матерјалу з тепер. нар. житьтьа? Навіть з корреспонденціј можна б шчо небудь зшити нового ј поучајушчого. З „Правдоју“ Кон. покрутив більше шче, ніж можно було ждати. Може бути, шчо шче ми ј у одвіті за нього будемо. Та шчо робити? К. тим вишче других укр—філів, шчо хоч крутитьсьа. Через те не треба јого одпихати, та тілько не слід јому піддаватись. Коли в јого така маньера, шчо він каже: та ја ж з цим згоджујусь, то нехај і печата, шчо Ви јому дасте. Ја своју дольу зроблью, напишу вступну статьтьу, јак думају. Пропаде, то де наше не пропадало! А піде, то нехај здоров зносить і К. і Барв. Ховати ж моји особисті статьті під псевдонім чи анонім ја не згожусь, та ј Вам не раджу. Це значить піддержувати крутіјство і туман, котрого ј так в украјінофільстві більше, ніж можна терпіти.

З К. Ст. не знају, шчо ј робити. Впрочім матеріјалів ніјакіх за старим редактором в мене

не зосталось, а зістав тілько довг јого за статьті (навіть по ціні, по котрій оплачено Стар. драм. сцени, рублів з 350), та цього вже нічого ј згадувати. В мене тілько зосталась незалічима біль в души з цього поводу через те, шчо посередник наш, премудриј Одіссеј, котрого влопали Кон. з Гладиловичем, навіть не відповів на лист Кузьм—го. А біда, јак далі бути з новоју редакціјеју: перш усього, шчо вона не відповіла на лист, — це ја вважају за свинство, котрого дарувати не слід. А далі јак же буде з тими двома статьтьами, шчо Ви переслали від Кузь—ого? Так вони ј пропадуть? Але ж то льудська працьа — не водицьа. Коли б Ви могли це пояснити редакціјі, то зробили б добре діло. Слід би пояснити ј те, шчо велика статьтьа Кузьм—ого „Буддійскіе элементы въ укр. преданіяхъ о Паліѣ и Маркѣ Богатомъ“ прьамо привјазујеть сьа до „Буньаки“, так шчо переміна „многоуважаемаго изслѣдователя“ буде досить глупа. Окрім того така переміна більше збудить поліцејську увагу, ніж продовженьье житьтьа К—ого, котриј, јіј богу, не розуміју, кому в чому шкодив, шчоб јого в гріб класти. На решті јак же таки „многоуважаемому“ вмерти без некролога? Без шуток, може приjдеть сьа Вам хоч в Т—шу некролог написати. 20/VIII. Перервав лист, бо напившись води прьамо з глетчера на Mer de Glace заробив було таку біль в зубах і в усі, шчо чотирі дні крутивсь јак скаженој, а потім дістав лист від Олекс. Барв., в котрім він плачеть сьа, шчо не дістав від мене обіцьаноји (!!!) мноју програмовоји статьті. Мусив ја статьтьу дописати ј сьогодні висилају јеји, але прошу не печатать зразу, а дати на обраду сотрудникам, котрих післьа мене треба поіменовати. Пишу ј К—ому ј Б—ому проти анонімів (звісно не Россіјан, і в політичних статьтьах). Пишу Б—ому, шчо починати журнал, поки К—ој

не вернеть сьа, не раджу. Шчо з того вијде, не знају. Дуже жаліју, шчо не мају часу зробити копіју з својеји статьті, шчоб прислати Вам з П—ом. Прошу Б—ого, коли він сам перепише јеји, то орігінал переслати П—ові, але впјать не знају, шчо з того буде.

Кланьајусь Вашіј жінці. Ваш *М. Др.*

Читају ја в Kur. Lw. і в „Дѣлѣ“ про Дрентельна, та ј думају навіть оступитись за цього царського слугу. Звісно, він був ц. слуга ј обруситель, але нічого спеціального проти Польаків јак націјі, а шче менче проти Украјінців не робив, а ненавиділи јого пани польські јак і россіјські в Кијівшчині, бо він держав сторону мужиків в аграрних справах. Він навіть написав царьу, шчо дельановські правила в гімназіјах противні русским інтересам, бо богатші кльаси в К. В. Под. губ. — Польаки. Пани навіть один час пустили про Дрентельна такиј анекдот (коли він не хотів під војенниј суд підводити крестьан за аграрні розрухи), шчо мовльав у Кијіві тепер генер. губерн. Драгоманов, бо Дрентельном править Меркулов, М—вим Рудченко, а Р—ком Драгоманов. І в справі універс. јубилеју Др—н держав себе прилично. На свіј лад то був россіјськиј Стадіон, — јак і Безак. Inde irae. Так чи личить і демократам і Русинам за польськими панами лајатись? Ја мају кілька анекдотів за Др—на, та куди јіх дати? К. Lw. не візьме. А чи візьме К. Lw. статьтьу з поводу консервативних декларацій Тихомирова?

N. 83. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
7. Септ. 1888.

Шановниј земльаче.

Вернувшись кілька днів тому назад до Женеви, застав „Товариша“. Усе легеньке ј повер-

ховненьке, але свіженьке ј зачіпливе, так шчо мусить розворушити трохи Вашу публіку. Коли піде другиј N-р? Ја Вам скоро пришльу пер. слово до релиґ. статеј, а також першу частину австро-руських споминів, — але поки шчо замісць остатніх радив би, коли хочете чого мого, печатати замітки про правопись і церков (остатнье в Павлика).

Про „Правду" пишу Павлику. Попросіть у нього, шчоб розказав. Нудно писать двічі про нудну справу.

Про Дрентельна писати не буду, бо все таки ја про нього мало знају, та ј чорт з ним: все таки він був царськиј генерал. А про Тихомирова коли писати, то треба б трохи довше, бо не хочеть сьа тільки репортером јого „доморошченоји" мудрости јавльатись. Чи пријньала б редакціја K. Lw. три статејки в роді Ваших про панславізм: 1) резьуме катавасіји Тихомирова ј јого антіфонів, 2) Огльад еволюціји „народновольства" в Тихомирові, 3) критику відносин між росс. соц. рев. рухом і справоју політ. вольности в Россіји. Та шче дізнајтесь делікатненько, чи може Kur. Lw. заплатити за статьті, чи ні? Звісно, ја напишу ј без плати, а коли б були дејакі гроші, то здались би на книги, бо ја богато вже потрібного з галицьких виданьнь не мају (напр. бібліографіі Левицкого), а грошеј чортма. Мені таку міну, здајеть сьа, підвела цензура, шчо 3 місьаці праці мојеји ј жінчиноји до посліпліньньа очеј пропадајуть марно.

Ваше подорожьжье в Америку мене дуже інтересује і ја жду від нього користи і дльа Вас і дльа справи, хоч бојусь, шчо на перших же порах Ви попадете в конфлікти з попами. Вже одно те, шчо Ви пријдете, непремінно викличе проти Вас јаку небудь „Червону Русь", а далі

діјде ј до митрополіта. Ну, ј піде. Та вовка бојатись в ліс не ходити.

Про Вашу дорогу нічого не мају порадити, бо не мају жадноји ідеји, јак јідуть в Америку окрім того, шчо читав иноді в газетах. Тут јесть коло Женеви один Американець, з котрим ја недавно познајомивсь (він до мене обернувсь з поводу мојіх літер. робот і сими дньами він буде в мене), то ја јого поспитају хоч про те, в јакиј сезон најліпше јіхати через Океан; не думају, шчоб глибокоју осіньньу або зімоју.

Про шчо спитати Вашіј жінці ј П—ку, јак пајіде в Россіју, з мојіх справ, пишу окремиј листочок, котриј прошу Вашу жінку ј П—ка добре прочитати, шчоб привезти мені по возможности точні відповіді, хоч ја практичного наслідку з того ј не жду, бо, јак чују, Н. В. К. дуже хориј, так шчо наврьад виживе. А другі... Хај јім вибачить бог та свьата мати!

До того, шчо ја написав в листку, додам просьбу јак небудь видрати в Петерб. у Цвітковського статьтьу „Изъ народной словесности и старинной письменности", ј переказати јому, шчо ја дуже перепрошују јого за те, шчо понепокојів јого својеју комісіјеју і шчо ја б сього ніколи не дозволив, јак би він сам мене до того не візвав.

Так багато треба писати, шчо цеј листок так і обірву. Кланьајусь дуже Вашіј жінці. А шчо Ваша династіја? Мојім дітьам добре повелось у горах. Ваш М. Др.

Шче одно запитају: чи K. Lw. взьав би серіју статіјок про політику украјінську у відносинах до Польшчі з поводу напр. апокріфічних прокламаціј, шчо польські газети взьали за настојашчі? Шчо Ви думајете про ті прокламаціјі? Звідки вони дістались до редакціјі і т. и.?

N. 84. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
28. Септ. 1888.

Шчо з Вами робить сьа, шчо нема звістки? Може вже в Америку вибрались? І від Вовка мају аж два листи, в котрих він питаје про Вас, каже: він вислав Вам роботу дльа Otto, получив від нього подьаку за ту роботу ј просьбу далі робити, але не мајучи від Вас звістки, він не зна, шчо мусить робити. Вдовольніть јого, будьте ласкаві. Ја одно про Вовка скажу, шчо јак побачите Олесницького, то скажіть јому, шчоб написав до Вовка лист, в котрім би запрохав јого до сотрудництва в „Правді". Треба, шчоб редакціја обходилась по льудському з сотрудниками.

Мені писав Барв., шчо будучи ві Львові бачивсь з Вами і шчо Ви обіцьали писати в „Правду". З мојеју статьтьеју він зробив не по мојому, але ј не по першому својому, а власне напечатав јеји за підписом „Видавництво Правди". Чи додержить редакціја консеквентно всіх тих јересів, јакі написані в тіј статьті, а надто јак пријіде автор „Оповістки" (котру ја вилајав на всі боки в листі до Барв.), не знају. Але ніколи старші народовці не робили стільки уступок нашому напрьамку, то ја думају, шчо нам треба держати себе так, шчоб не можно було сказати, шчо ми не помогли „Правді" стати на ноги. Звісно також, шчо треба нам добитись того, шчоб наша часть в редакціјі була гварантована. А дльа того јак пријідуть Б. і К. у Львів, то треба влагодити коллективну редакцију, в котріј ачејже Ви ј П. пријмете дольу. Шчо Ви скажете про думку передати в „Правду" богословські статьті, коли на них знајдуть сьа осібні гроші? Шчо також скажете про те, шчоб программу Правди дати в Kurj. Lw. јак в најширших витьагах? До мене оберта-

лись недавно Польаки з Галичини, доволі впливові, з запитом про те, јака може у них з нами бути згода? Хај знајуть, чого ми хочемо, та хај розберуть нашу программу ј покажуть при цьому ј своју.

Послав ја Вам сьогодні N. 7 Journal de Genéve зі статьтьеју про Штроссмајера. Дуже б прохав Вас перевести јеjі усьу в K. Lw. Резонів, ја думају, розказувать нічого. А коли хочете, ја Вам розкажу другим разом про посередника між Римом і Штроссмајером, Італіјанцьа Tordeni de Quarenghi, котриј був і в мене ј переклада Шевченка на іт. вірші. Јак будете перекладати моју статьтьу, то зробіть увагу, шчо половину јеjі підтвердив, сам про те не відајучи, Побьедоносцев.

Шчо ж Ви, јідете в Америку? А Ваша жінка чи поjіхала в Кијів?

30. Септ.

Получив Ваш лист і бачу, шчо дејакі моjі слова про „Тов.“ і „Правду“ не до діла. Коли Ви починајете печатати N. II. Товариша? Посилају Вам дльа нього першу голову мојіх Споминів. Думају, шчо вона приjдеть сьа до ладу при теперішнім настроју до згоди партіј коло практичних справ. А впрочім віддају jіх Вам на суд. Дальшу голову пришльу незабаром, та ја думају, на 2-иј N. T—ша досить буде ј першоjі. Візьміть у Павлика лист міј про церкву, — частину того, шчо ја писав до NN. (Смальа Стоцького) в нашіј переписці про правопись. П—к мені казав, шчо цеј лист буде друковатись вкупі з рец. на Стоцького ј статьтьеју про правопись. Може б тепер же пустити јого за статьеју про правопись, — звісно, написавши додаток від редакціjі, котриј би привјазував одно до другого. Воно можна відкласти це на 3 N-р, та коли јесть місце, то ліпше

вже цьу моју публіцістику викинути в публіку за разом, а на 3 N. ја дам шчось більше гелертерське. Впјать таки ј це все віддају на Вашу вольу.

Про Багацтво шче јесть у нас, а Хліборобства зовсім не маје. Б. ј книжки Ваші цими дньами вишльу.

Чим боліје Ваша жінка? Чи шчо гострого, чи другого чада ждете? Незабаром вишльу Вам початок французькоји праці мојеји ј дочки мојеји про болгарські легенди, — подібні до украјінських.

Статьті про Тихомиріаду сьаду писати скоро, треба пождати, поки вијдуть шче дві брошури нігілістьачі про це. Ваш шчиріј М. Др.

Забув написати про Дашкевича: коли Ви не поможете мені здобути јого книгу, то ја нијак јеји не здобуду. Зостајеть сьа одно: напишіть јому, шчо знајете одного писательа, котриј спеціально інтересујеть сьа справоју і не незнајомиј із самим Дашкевичем, та не сміје обернутись до нього просто, та ј просить через Вас дати јому екземпльар. Будьте ласкаві, напишить це скорше.

Ваш М. Др.

N. 85. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
30. Окт. 1888.

Шановниј земльаче.

Посилају Вам цілу вјазку паперу. Вона вже давно готова, та за хоробоју, шче ј всьакими клопотами ніколи було перечитати та таки ј від Вас чекав звісток про Товариша. Аж ось сьогодні дістав лист від Павлика, — шчо Товариш уже не Ваш, — так ја думају, шчо моје писаньнье пропавше, то посилају јого Вам, прочитајте, — та

хоч викиньте, а замітку про казки попросіть Вашу жінку порепсати та пошліть у К. Стар. (Мојеjі жінки письмо шче перельака наших мудрих заjців). За одно попросіть, шчоб вернули статьтьу про вдову, коли не хотьать печатати. Получив сьогодні (тільки післьа того, jак написав Ол—ому) Правду. Шчо jого робити з тим дурнем Кон—им? Jа уже думаjу просто про теjе писати Б—ому, шчоб помістив у Правді. В усьакім разі треба, шчоб був редакціjниj комітет, а то сьупризів і сорому не обберемось.

Поки шчо проберіть Ви в будушчім N-рі Львівськиj Січовиj комітет за те, шчо зльакавсь покликати мазурських крестьан. На тому стала справа „польсько-руського демокр. товариства.“

Простіть, шчо сьогодні більше не пишу. Очі больать.

Еге, згадав. Прохав мене Кормош з Перемишльа прислати jому книг mit Nachname. Jа послав jому просто, а гроші прохав післати Вам. Думав через Вас закупити книжок (мені б хотілось Карловича (Литовські?) казки, а також другі подібні відбитки з крак. Wiadomości та Левіцкого Бібліографіjу). Та не маjу j звістки від Кормоша, чи получив книги.

Брошьур наших про Бог. про Бідність і т. и. нема зовсім. Ваш М. Др.

N. 86. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genéve 11. Нов. 1888.

Шановниj земльаче.

Кумедно оце, jак ми під рьад на очі заслабли. Чи не закласти нам сліпецьку спілку? Ви ж можете у нас і за лірника jти, j навіть нові думи складати. Воно б і з того боку було б

добре, шчо могли б з честьу викрутитись із тоjі плутанини, шчо натворилась коло Товариша j Правди. От уже свьата правда, шчо ліпше з розумним згубити, ніж з дурнем знаjти!

Комбінаціjі Ваші з рукописьами, котрі назначать дльа Т—ша, наврьад практичні. Ділити Сміх і горе між Тов. і Пр. незходно; то все писане під одним тоном і мусить іттн в купі, наjліпше jак би в „Т—ші". Мемуари, jак Ви кажете, до козаків ніjак не вjажуть сьа і у Наук. Біблі. не jтимуть. Та j мені писати jіх частинами було б невигоднішче, — в антрактах житьтьа (Jа П—ові писав, шчо jа викінчив до приjізду у Львів у 1878 р.). Правда коли б і згодилась печатати Спомини, то з четвертоjі голови певне розсердить сьа, jак діjде до Вол. Барв. Все звертаjеть сьа до того, шчо наjліпше б печатати в Тов. — так коли ж jа старішиj від Вас, а туди треба молодих? Хиба підписати це все замісць М. Др. Світозор або Зорька Др—в? Како будет сіе? З Правдоjу зовсім мені темно. Jа писав П—ові, шчо послав лист Барв., лист до редакціjі з поводу москвофіліjі j доноса на Червоноруссів; jа приложив привітниj лист Б., в котрім кажу, шчо коли того не напечатаjуть, то муситиму заjавити, шчо jа на просьбу ред. написав програмову статьтьу, але тепер зрікаjусь Правди ради вопіjушчоjі неконсеквенціjі. Писав також, шчо консеквенціjа 6 N-ра примушуjе мене настоjувати на тому, шчо казав раніщче, шчоб був ред. комітет. Коли б повернуло на те, то прошу Вас, підпираjте j Ви цьу думку. Jа писав Б—ому j К—му, шчо подаjу голос у комітет за Вас і Павлика; коли ж обом Вам там не можна бути, то jа прошу Вас, підпираjте кандидатуру П—ка. Резони ось jакі: Ви вже і без того пишете в Пр. j зходьучись з Правдьанами матимете свіj вплив, а окрім того це підніме духа П—ові, котрого jавно обминаjуть

Правдьане. 13. Нов. Вчора дістав лист Кон. спеціально посвьачениј мојему протесту. Каже, шчо пише јого побалакавши з Франком. Јаке було те балаканье, чи таке, јак розмова одного панка з царем Миколајем, котриј јому сказав: „Пошелъ вонъ, дуракъ!“ а потім тој пан хвалив сьа, шчо „розговаривалъ съ Государемъ“, — чи инша, К. не каже. Пише ж, шчо јак міј лист надрукује Правда, то зараз же вмре, а јак надрукују ја, то вмре на 3-му N-рі, бо в першім случаји ті, шчо піддержујуть Правду, образьать сьа, а в другому шчо буде, нічого не каже. З першого преміссу можна б подумати, шчо ті, хто піддержујуть Правду, сепаратисти ј москвожерці з прінціпу, — так нї: сам К. каже, шчо опротеставані мноју дописі — помилка, на котру јому вже показувано ј без мене. А над цими всіма мудрими консідераціјами К. пише таку загальну: „З того шчо я чув і бачив на Украјіні, я конечно запевнений в великій потребі органу, котрий би не зразу, а повагом будив сонних людей і проводив хоч по троху поступові думки. Я запевнився, що такий орган на перший час, коли зичить собі житья і впливу, то мусить чимало де в чому (детальному) не зходитись з Вами (Јак Вам подобајеть сьа це — чимало де в чому? Мені воно дуже мило, бо нагадује молоді часи, коли ја дратував одну полтавську панночку, дуже покірну, котра написала својіј матері: „можетъ быть, пусть Марья привезетъ мнѣ платокъ“). Јаким робом з цього виходить, шчо ја мушу взьати назад свіј протест проти москвожерства ј доносів австр. поліціјі, ја ніјак не второпају. Ја відповів, шчо протестовані речі не деталі, а основні і через те ја пропустити јіх не можу і шчо смерти „Правди“ не бачу непремінно; коли редакціја стојатиме на тому, шчо національну ненависть треба ширити ј доноси треба подавати, — вона

тільки дасть мені чесну одставку, — та ј житиме собі јак схоче. А про загальниј considerant К. пишу таке: „Це все, простіть, зовсім не по мојому адресу. Ја наврьад чи не најсмирнішчиј, најпоміркованнішчиј з усіх украјінських „воздыханцевъ“, котрих ја шче ј доси мајже всіх знају особисто, з гори і з низу; та тільки в мене нема двох јазиків: одного дльа шепотіньньа, а другого дльа голосу, одного дльа поезіјі, другого дльа прози і т. и. Ја завше стојав і стоју за тим, шчоб іти повагом, та тільки водин бік, а не скакати на всі боки. Дајте мені гурт, котриј би згодивсь на таку політику — чесно, безповоротно, то ја готовиј стати шче смирнішчим і навіть згожусь, шчоб мені гурт відмірьав кожниј міј ступень, аби тільки в певниј бік“.

Виписав ја Вам слова К. ј моји, шчоб показати Вам маньеру крутіјів россіјських і галицьких, котрим коли вкажеш на јіх крутіјство, то вони відповідајуть: „та, бачите, Д—в занадто великиј радікал“. А в решті шчо тепер буде робити зі мноју К. і јого „Правда“, господь відаје, бо з такоју лемішкоју, јак у К—го і К—о, може бути все јак раз несподіване.

Јак же Ваше Польсько-русько-де мокр. Товар.? Ја радиј, шчо воно не закопало сьа у пісок, — та тільки гльадіть, шчоб ні в програм мі, ні в прокламаціјі не було мови про відбудова ньа Польшчі від морьа до морьа (Польаки так вже привикли, шчо все мусить робитись дльа того), а просто шчоб справа була поставлена на практичниј грунт — поправу стану обох народів у Галичині.

Чи Ви думајете поговорити про программу Правди в К. Lw.? Чи можно буде сподіватись, шчо К. Lw. надрукује міј лист, коли Правда не схоче?

У нас тут справа виданьньа россіјського ту з децентралістичним напрьамком посува-

јеть сьа на перед, та јіј пошкодили арести в Москві, про котрі аж сміх і горе було читати мені в Дѣлѣ: панславіст Гольцевъ, а далі Гольцевъ та все таки панславіст. А Русская Мысль же не за горами!

Спасибі Вашіј паніјі за клопіт і за обіцьанку; стидно мені влопотати јеји з маленькоју дитиноју мојеју пересилкоју. Буду тут обходитись; тілько ось біда; руку мојеји жінки самі Кијане знајуть, то ј бојать сьа, — а дочка, котра писала за К—ого, через 5—6 тижнів јіде в Болгаріју. Давати кому чужому переписувати — псевдонім відкривати. От тобі ј знај. Будьте здорові.

Ваш М. Др.

N. 87. Лист до Ол. Кониського. Chemin Dancet 14. Genève. 12. Нов. 1888.

Шановниј Добродіју. Оце получив Ваш лист і поспішајусь відповісти на головне. Лист міј, котрого надрукованьньа ја прошу в ред. Правди, торкаје не деталі, а оснівні речі: 1) москалежерство (післьа чого хто иншиј піде в Правді за льахожерством, жидојідством і т. д.), 2) і поліц. донос на осібну від нас партіју. Дописі, котрі ја опротестовују, просто виступајуть проти прогр. статьті в јеји основі, — значить, просто рвуть основу умови редакціјноји і вже через те шкода јіх пропустити. Але це шче најменче. Дописі ці ставльать Правду так, шчо вона не може сповньати своју службу, котра ж левно в тому состојіть, 1) шчоб винаходити способи, јак би наш народ розвивати, јого справи влагожувати, а не в тому, шчоб дражнитись та лајатись з сусідами, та шче ј з брехньами на них, 2) шчоб наш народ вести до автономіјі, а не дльа того, шчоб вбивати в нього вірнопідданство ав-

стрijське, чи россijське, чи може шче јаке инше. Коли „Правда“ закладалась не дльа таких цiлiв, то не варто було ј закладати. Так не тiлько ја думају з тими Галичанами, котрi ј Вам вказали обернутись до мене за програмовоју статьтьеју, але видалось, по Вашим листам, i Ви, бо инакше досить було б Вам i „Дѣла“, хоч i „Дѣло“ не доходило до цiнiзму дописi з Кijiва. Коли, јак можна думати з Вашого листу, недокладности N. 1-го „Правди“ ввjшли через те, шчо „добре шче, шчо ј такиј вijшов N-р“, то Ви б першi мусiли б тi скандальнi дописи опротестувати чи обговорити так чи сьак. В усьакiм разi ја не мiг не виступити з протестом, мајучи на те резони јак гуртового, так i особистого характера i пiсльа Вашого листу не бачу резону брати мiј протест назад.

Ви кажете, шчо пiсльа мого протесту Правда вмре. Але перше: Правда редагована цiлком по тим думкам, јакi вилазьать в опротестованих мојiх дописьах, або навiть в такiј мiрi строкато, јак 1-иј N-р. — просто шкодливе виданьнье (строката навiть шче шкодливiшче), i ја по кр. мiрi не мају нiјакого резону бажати јiј вiку, та шче ј нести за неji вiдповiдальнiсть; а вдруге ја зовсiм не бачу, чого Правдi вмирати пiсльа мого листу. Одно з двох: або теперiшньа редакцiја згоджујеть сьа в основi з мојiм листом (то б то з програмсју самого 1. N-ра) i тодi вона прибере јак небудь формальну сатiсфакцiју тим, хто вмiстив i написав опротестованi дописи, або вона маје собi иншу программу, бiльш згiдну з тими дописьами, нiж з старојy программоју, — i тодi вона так i напише пiд мојiм листом i тим дасть одставку менi ј тим, хто згоджујеть сьа на стару программу. Цьа операцiја обiйдеть сьа редакцiji всього коштом двох сторiнок! Вiд цього журнали не вмирајуть. Тепер про те, шчо Ви звете „по-

хвалкоју“, і шчо јесть тільки показаньнье конечности, на случај, јак ја не мало дізнавсь в стосунках з галицькими редакціјами. Шчо ж мені справді робити (за себе ј за тих, хто згоджује сьа зо мноју), коли б Правда не напечатала мого листу, јак не печатати јого осібно і не прибавити до того, шчо ја автор программовоји статьті (бо без тоји прибавки ја вискакују јак Филип з конопель)? То, шчо Ви пишете про спенсіонуваньнье Барв., лихо дльа Вас, навіть мене дивује; аже ж коли ја протестују проти доносу на Маркова ј Мончаловського, то не дльа того, шчоб доносити на Вас і Барв. Коли ја буду змушениј печатати міј лист осібно, то ја додам історіју прогр. статьті тількі в основних зарисах, — то б то скажу, шчо „ја получив запросини від ініціаторів справи стати на чолі виданьньа, написати программову статьтьу“, шчо ја не хотів братись за те, опасујучись незгоди, але получив запевненьнье, шчо незгоди не буде, — аж ось вона вијавилась, — і ја мушу розпрошчатись в Правдоју ј објаснитись перед товариством. Ја думају, шчо ніхто не заперечить, шчо це моје право ј навіть обовјазок.

На кінці мушу сказати про ред. комітет, про котриј пишете Ви, — шчо „комітет тіж льуде, і коли він вестиме „Правду“, то не обіјдеть сьа без помилок“. Ја не знају, хто вкладав 1 N-р „Правди“, але певно не комітет. То коли ј Ви признајете, шчо в ньому богато помилок, то значить, справу треба јакось перемінити. Ја радив і раджу комітет вибраниј сотрудниками, ј подају голос за те, шчоб у тому комітеті були Франко ј Павлик, або хоч один з них. Подају ја голос за то, бо вони мені видајуть сьа між відомими мені Галичанами најздібнішими, шчоб придати Правді тој новиј, европејсько-науковиј характер, котрого бажаје ј оповістка ј про котриј објавлено ј у Россіји (через Од. В. н-р. і т. і.), а також шчоб

забезпечити Правду на далі від таких ветхозавітних ідеј і змагань, јакі проскочили в 1 N-рі.

Ось, здаје сьа, все, шчо треба було сказати з поводу справ, котрі мајуть т. ск. јуридичниј характер. А тепер перејду до більше теоретичних, хоч теж грунтових.

Ви ј у остатньому листі двічі говорите мені, шчо ја здалека не знају дијсного стану річеј, а через те не можу вірно судити про справу Правди. Ја вдруге прошу Вас детально вказати мені, чого ја не знају ј у чому помильајусь, а то, простіть, ја буду брати такі слова за звичајну фразу, котру говорьать емігрантам, коли нічого сказати. Ја нагадају Вам, шчо Ви, не-емігранти, власне проти мојіх способів роботи, причинились до того, шчо на 3 роки спізнились з новим органом в Галичині; проволочились і других проволочили „Зорями“ та „Дѣлами“. Далі скажу Вам, шчо ја ж мају очі на то, шчо всі можуть бачити, та не так то вже ј відрізаниј і від Украјіни. Ја бачу напр., шчо в Россіјі украјнофіли льубісінько вживајуть сьа, хоч би ј у К. Ст., не тілько з Будановими, а ј з Лашкаревими. Знају ја ј те, шчо напр. ті земці, котрим і Ви писали статьті, не сепаратисти-ж, не москалежерці. І тут коло мене живуть троје Украјінців, котрі прибули сьуди з крају; з них один член черниговсько-земсько-учительського украјінофільського кружка ј навіть сотрудник „Зорѣ“, — і всі вони і не сепаратисти і не москвожерці, а власне сотрудник „Зорѣ“ назвав опротестовані мноју дописі в 1 N. „Правди“ — „чистим скандалом“. З Галичини ја мају теж звістки ј можу документально показати Вам, шчо в молодчих, і в старших навіть, та не львівських народовців (зовсім навіть не отрујених космополітизмом і соціалізмом, котрих теж тепер в кешеньу не сховајеш, бо за них власне час і Европа) — зовсім нема москалежерства ј навіть воно вважаје сьа

просто шкідливим. Так напр. думајуть організатори вічів у Станіславові і Коссові (ја читав усьу корреспонденцију з поводу одного віча, між инчим і з Марковим, котриј писав зовсім не глупі речі про те, јак львівські народовці шкодьать справі солідарного виступу перед народом за живі справи). Ось на дньах ја получив лист від краківських акад. Громадьан; кажуть, шчо тепер јім би најбільш придалась дльа розвитку здорового народовства — россіјська беллетристика. Ја в цьому переконав сьа власними очима і в Січі і в Акад. Кружку ві Львові, з котрого вијшли Фр. і Ц—к. Нарешті прочитајте голос і в самиј „Зорѣ“ 1888 р. ч. 20 стор. 342—343. З цього всього виходить, шчо москалежерство, не кажу вже про доноси на проступки проти австроруськоји нелојальности, зовсім тепер не в моді навіть у Галичині.

Теж, шчо Ви кажете в словах, шчо Ви впевнились на Украјіні в тому, шчо новиј журнал мусить не зходить сьа зо мноју чимало де в чому (детальному) — бо там думајуть, шчо треба не зразу, а повагом будити льудеј і т. д., це все, простіть, зовсім не по мојему адресу. Ја наврьад чи не најсмирнішчиј, најпоміркованішчиј з усіх украјінських „воздыханцевъ“, котрих ја шче ј доси мајже всіх знају особисто, з гори і з низу: та тілько в мене нема двох јазиків, одного дльа шепотіньньа, другого дльа голосу, одного дльа поезіјі, другого дльа прози ј т. и. Ја завше стојав і стоју за тим, шчоб іти повагом, — та тілько в один бік, а не скакати на всі боки... Дајте мені гурт, котриј згодить сьа на таку політику, чесно, безповоротно, то ја готовиј стати шче смирнішчим і навіть згоджусь, шчоб гурт відмірьав мені кожниј ступень, аби тільки в один певниј бік.

Більш на сьогодні не мају шчо сказати окрім того хиба, шчо ј у мене очі больать, — ergo вибачте і пр. Ваш *М. Драгоманів.*

N. 88. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
3. Дек. 1888.

Шановниј земльаче.

Отце тільки тепер мају час відповісти Вам скільки небудь докладно. Про міј лист у Правду і про јеји редакціју уже огидло ј говорити. Звісно, навіть ліпше, шчоб поправив тој хто пошкодив, то б то редакціја, хоч воно ј смішне. Хтож Вам виннај? Де Ваші очи були? — спита публіка. Та јакі ј јеји гарантіјі, шчо завтра того ж не вдијете? Ну, та це діло самоји редакціјі, коли вони вилізе смішити льуд. А ја бојусь, шчо Вам вамажуть јаснішчі місцьа, замітки або шчо, Ви јак не Россіјанин не гавважите дејаких точок, котрі безперемінно треба зачіпити. З таких точок најголовнішча — спомин про те, шчо Костомаров вирік анафтему тим, хто проти Перејаславськоји уніјі, та про те, шчо Антонович сам монумент порьадкував і під „е д и н о ј у н е р а з д ѣ л ь н о ю Р о с с і е ю“ (котру переложив Юзефович з јакобінськоји La r é p u b l i q u e u n e e t i n d i v i s i b l e) підписавсь. Кажуть, шчо Кон—му не подобајеть сьа міј спомин через те, шчо він понаписував у Дѣлѣ про Кијівські юбилеји. Так не зоставльати через це публіку в тумані. В загалі один з најперших обовјазків укр. журнала вивести справу укр. сепаратізму з туману. Коли справді јесть сепаратисти, то нехај вилазьать на світло, хоч не з іменами (то було б најчеснішче і в усьакім разі најліпше), то хоч з јасними програмами. А коли јіх нема, то нічого світ баламутити. Про состав

редакціі писав мені Барв. Про Павлика не згадује. Дивниј мені цеј радікальниј комітет, в котрому засідајуть торіі, і в котрім з двох радикальних кандидатів про одного ј слухати не хочеть сьа. Зостајеть сьа тільки доповнити піснью.

Ој ти брате, ти Мусіју,
Чи бачив ти чудасіју? і т. д.

новими куплетами, котрим впрочім в нашіј справі і казати не передбачить сьа.

Про Ваш новиј пльан науково літер. бібліотеки можу тільки сказати шчо можно ј так! Аби виходила! Ја вже писав Павликові, котриј вмовльав в мене, шчоб ја не протививсь окремому виданьньу мојіх споминів, шчо прошу прислати мені корректуру споминів.

На ваші запити відповідају

1) Тредьјаковского в мене нема.

2) Про Сам. Кішку можу написати, та тільки по новім року, матеріалів ніјаких мені не треба, бо післьа мого комментаріја в Ист. II. појавились до того тільки Науменка робота в К. Стар.

3) „Петрусь“ безспорно wandernde Geschichte, написати про це не трудно, та треба б шче перегльанути, чи нема европејських варјантів в виданьньу Child, та јого за божевільноју ціноју (400 фр.) ја шче не бачив II-го ј III-го томів. Приjдеть сьа прохати Вовка, шчоб гльанув у Парижі.

4) III-ј вип. Політичних пісень у мене готовиј до печати, коли печатати в Женеві, та не готовиј, коли де инде, бо самі пісні переписані сотнеју ортографіј і јіх чортова безодньа: одних про рујіну Січи більш 100 варјантів. Објем книжки мусить бути подібниј до I та II-го випуску. За Левицкого і другі льубјазности Ваші ј жінки Вашоји дуже вдьачниј ја з Лідоју, та Ліда поjіде в Болгаріју сама через Відень і Пешт. Жених

јеjі стріне тільки в Цареброді (коло Драгоманівського пассу!!), де вони будуть вінчатись. Значить, в Галичину можуть загостити тільки за рік, коли може поjідуть у Россіjу. Jа було думав, шчоб хоч у Відні jак небудь притулитись Лідіjі на день два в jакіj галицькіj родині. Мені писав був Jаросевич з Кракова, шчо обертав сьа до посла Озаркевича, та це читаjу в Дѣлѣ, шчо сам Jаросевич помер[1]). Шість раз жалко, бо по листам видно, шчо був шчирвj і розумниj чоловік. Будьте здорові. Ваш *М. Др.*

Чи буде шчо в Kur. Lw. про программу Правди? Jа написав дльа россіjського журналу, шчо буде виходити тут, статьтьу: Земськиj лібералізм в Россіjі 1885—1883. Вона буде листів на 3, коли б jеjі напечатати брошьуроjу. Jа думаjу видати jеjі і по англіjському, але najкористнішче б було пізнати россіjськиj земськиj рух — Польакам. Шчо б можна було зробити дльа того?

---

[1]) Була така чутка, коли Яр. у Кракові сильно занедужав, та вона оказала ся неправдивою.

Рік 1889.

N. 89. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. февр. 25, 1889.

Шановниј земльаче, корректуру І. частини споминів послав ја Вам на другиј же день, јак получив, а з листом опізнивсь між инчим через ІІ-гу частину, котроји ніјак не зважувавсь випускати з рук. Вона мені дуже не подобајеть сьа, бо мені ніјак не вдало ся в ніј видержати гомеричниј тон, јакиј мусить бути в мемуарах і јакиј хоч трохи та вдержав у І- іј частині. А цьа ІІ-га вијшла місцьами просто зла. Бив сьа ја, бив сьа направльајучи, та здајеть сьа, шче гірше зробив. То посилају Вам, шчоб хоч з рук дати та за другі роботи взьатись. Досадно мені, шчо така вилилась цьа частина ј бојусь ја, шчоб і дальші вијшли не такіж, коли не гірші, бо хоч мајже усе украјінське мені льубе (ја себе чују безмірно счастливим, коли напр. працьују коло пісень і т. и.), та все украјнофільське мені противне, галицько-народовське все рівно, шчо ріцинова олија, з душі верне. Так јак тут бути Гомером, навіть коли б мати моја породила мене гомерідом? Зрештоју прошу Вас, перегльаньте уважно цьу несчасну голову і јак шчо дуже вже не до ладу, замітьте, то ја поправльу. Часу до 4-го випуска буде. Думка

Ваша притьагти в Вашу бібліотеку старих писателів, мені подобајеть сьа. Ја берусь обробити 1) Гаваттовича, 2) Вертеп, 3) Вірші різдвјані ј пасхальні. 4) Јоанна з Вишні ј 5) Апокріфи. Тільки моја робота буде јти поволеньки.

В усьакім разі не задержу так, јак пер. слово до Верна. Це чистиј скандал. Та бачите, одвик ја писати цензурно, а надто дльа цензури галицькоји. Написав ја давно аж два пер. слова, так одно за довге, а друге за коротке. Скінчу тим, шчо пришльу Вам скоро остатнье. Нічого навјазуватись публіці, а то ј прокураторіји самому. Хај Верн одбувајеть сьа сам і за себе ј за нас.

Книг, про котрі Ви пишете (Закр., Труды Общ. Нестора і т. и.) у мене шче нема. Запорожців скоро получу з Петербурга, куди посилају ті 25 р., шчо дістав від К. Ст. через Ок— (решту викльучили за два рочники журналу). Ну, а Нестора јак квјівське виданьнье, звісно, не скоро побачу, а коли там не дај Боже јесть робота Антоновича, то наврьад чи ј побачу. Ја 2 роки добивајусь реферата про печери на Дністрі. Може у Вас јесть, то пришліть на час. Та пришліть мені Казки Карловича, шчо вијшло. Там, чују через „Wisłę“, јесть варјант одноји казки дуже мені потрібноји до роботи, з котроју вожусь вже більше 2 років (Буддійскіе элементы въ сказаніи о Паліѣ и Маркѣ Богатомъ). Хочу јеји вигнати з дому, а то не даје другого робити. Коли у Вас јесть під рукоју переписчик другиј, ніж Ваша жінка, то пришльу скоро скінчену роботку: „Укр. легенды о пожертвованіи собственнымъ ребенкомъ“. Може за неји заробльу хоч по таріфу К. Стар. (2 р. стран.), то розплачусь з довгом у Львові, Вам першому. Посилају вам 2 листи газети женевсько-россіјськоји, котра все „излазе“, та не вилізе. Скажіть мені, чи можно б було пустити з неји моју статьтьу в польськім перекладі

в Now. Ref. чи окремо? Поговоріть про те з Гіршбергом з інститута Оссолінських; коли б пішло в газету, то дејакі довгі примітки можна б було переписати в текст. Перегльаньте листки, та рішіть справу в прінціпі, а ја незабаром пришльу Вам статьтьу моју в брошурі, з ліпшоју корректоројy, бо в газеті через мудрость одного наборщика ј незручність новичка редактора јесть скандальні опечатки. Гаваттовича добре б було, коли б П—к дістав у латинськіј транскріпціјі з книг, шчо в Крашевського, бо Лебеденців сам переписав кирилицеју, а мені копіјі Крашевського не звернув.

Будьте здорові. Кланьајусь Вашіј жінці

Ваш *М. Др.*

Дурень ја! Пропустив справу Вашого переходу до Віднья — в студенти до Јагіча. Звісно, шчо було б добре! Та про практичниј бік діла ја не можу судити. Шче одна коммісіја побігла до Вас. Посилају шче манускрипт повісти Недоразумѣніе. Передајте јеjі в К. Ст. видумавши јакого хочете автора, та тілько накажіть, шчоб скоро рішали, чи будуть печатати чи ні, а јак напечатајуть, то шчоб не барились вислати гроші авторові; коли ж не схотьать, то хај би послали назад, написавши мотіви, чому не хотьать печатати.

N. 90. До І. Ф. Chemin Dancet 14.
12 Марцьа 1889.

Получив оце К. Lw. NN. 63 - 69. Трохи Ви поспішились, а Св. Р. запізнилась, бо 4 лист впјде тільки сьогодні. Коли шче час, то зробіть дејакі зміни на стор. 12, а власне в 3-му рьадку 1 колона післьа менѣе удачный поставить „во всѣхъ отношеніяхъ“, а далі и въ свое время...

аж до общества (вкльучно) викиньте. Потім же в рьадку 20 післьа смыслѣ поставте „Письмо исполн. Комитета Нар. Воли къ Александру III-му читается на росхватъ во всѣхъ слояхъ общества". В 2 колонні в примітці **) переставте рьадки, слова „Это довольно широко, да на Аксаковскій ладъ" поставте на самиј кінець післьа 5 февр. 1880 г. На стор. 15, в 2-ј колонні, в прим. **) в 8 р. при общемъ дѣлѣ добавте N. 54.; далі в р. 10 замісць переговорахъ поставте либеральныхъ начинаніяхъ, в р. 16 замісць Тигрисомъ, поставте и Тигромъ (Левъ Тихомировъ); в р. 21 замісць N. I. поставте N. III.

Ја хотів би написати передне слівце до окремоји брошури польськоји.

Почав був писати Вам довгиј лист, та впјать біда наскочила: Радка моја тіф захопила, добре, шчо легка форма! Вчора лікар сказав, шчо cela ne sera rien! Цими дньами писатиму. Пришльу листи Желиховського до IV. вип. Споминів. Ваш *М. Др.*

Пришліть 1. частину замітки про Sw. Ross. в 2 примірниках і II. в одному.

N. 91. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève. 12 Апр. 1889.

Поспішајусь написати Вам два слова: Завтра посилају Вам 30 NN. Св. Р. Не думају, шчоб воно могло бути заборонене в Австріјі, і сподівајусь, шчо Ви јеjі получите з комори. Јак получите, телеграфујте. (Завтра пошльу Вам 20 фр. на росходи). Јесть думка послати Вам більше на склад. Дльа умови прijіде до Вас знакомиј. Чи не мајете на оці дорог у Россіју? Колись були такі у Коц. Коли це все Вам не на руку, то скажіть просто. Сьогодні ніколи більше писати.

Ваш *М. Др.*

N. 92. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
21 Апр. 1889.

Шановниј земльаче.

Хоч з Галіціјі завше треба ждати јакого-сьурпрізу, але все таки ја здивувавсь, діставши Вашу депешу про конфіскату текста. Чим могла завинитись Своб. Россія перед австр. урьадом? Це просто фантазіја провінціальних чиновників і дозволити јіј торжествувати було б просто злочинством з нашого боку. Того ради зробіть Ви кому слід процесс. Беріть адвоката і хај почина, а ми заплатим кошта. Мені здајеть сьа, шчо ініціатива мусить бути Ваша, бо пакет јесть дійсно-власність Ваша. В усьакім разі пишіть про цьу справу докладно, пишіть і скільки грошеј треба на процесс. А јак він почнеть сьа, то треба најбільше галасу наробить в газетах.[1])

Шчо за причина, шчо K. Lw. перестав печатати „Земск. Либер.“? Чи нема тут впливу Мілковского, котриј дуже „po koleżeńsku“ змазав нас в P. Woln. Sł.? Чи Вам попалась до рук та змазка? Виходить, шчо і крестьан у Россіјі освободила Польшча. Мабуть і Мертвыя Души написала Польшча! В загалі нічого не мају зі Львова окрім газет, і не знају, шчо там робить сьа цікавого, — напр. з виборчоју агітаціјеју. Чи дістали листи Желих. і шчо думајете робити?

Сам ја дуже заклопотаниј, та з хоробами вожусь. Очі зовсім не годьать сьа. Кланьајемось Вашіј жінці. Доброго здоровја з дітьми!

Ваш *М. Драгоманов.*

---

[1]) По „обєктивнім“ процесі, який відбув ся за для сеї конфіскати, львівський суд затвердив її майже без мотивовани. *І. Ф.*

Коли адвокат буде нас боронити, то накажіть јому, шчоб він не розписував нас јак дуже консерваторів, антісоціјалістів і т. и., а хај стојіть на одному, шчо в Св. Россіјі нема нічого противного австр. законам.

N. 93. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
2 Мају 1889.

Шановниј земльаче.

Посилају Вам, шчо вспів виготовити: поправки до напечатанного Z dziejów, а також фінал. Ради Аллаха і Шајтана помістіть і одно і друге. Та добре б було, јак би вже скорше те все спускалось у публіку. Ја мају надіју, шчо буде ј німецькиј переклад. Прочитавши в Вашому листу тілько спомини про листи Жел., а ні слова про лист (один) М. Буч., котриј теж ја, здајеть сьа, послав Вам, обіцьајучи прислати коротеньку увагу, ја перельакавсь: листу М. Б. у себе ј не знајшов. Не вже пропав?! Заспокојте мене, або в усьакім разі напишіть хоч карткоју, шчо не мајете. Буду шче шукати. Јак напишете, шчо лист у Вас, зараз пришльу увагу.

Більше не буду писати сьогодні ј далі до понеділка. Ніколи навіть і не підсліпуватому. Кланьајемось Вашіј жінці. Јак діти?

Ваш *М. Драг.*

Получив VII кн. „Правди". Зовсім такз вони дурні — редакціја. Кому вони служать? Про цьурихських бомбістів, котрих слід вилајати, та не так — зовсім гидко читати. Курјозно, шчо ці бомби навіть більш польське діло, ніж россіјське, та шче ј польське властиво старо-патріотичне, прикрите тілько інтернаціоналізмом. Читали Ви

„Walka klas“ кн. III. та брошурки Na Dziś NN. III. і IV.?

Дуже жалко, шчо примітка про јакобінство викинута. Шче раз скажу: переклад, так переклад, а не подобајеть сьа, то хај перекладчик не бере сьа, або сам пише про те своју брошуру. Навіть маленьку примітку, — шчо В. Сл. також дивилось на політ. уб. јак тверськвј адрес, і ту не слід було викидати, бо автор на вішчось јеји писав.

N. 94. Лист до І. Ф. Genève, Chemin Dancet 14. 19 Јуньа 1889.

Шановнвј земльаче.

Прочитавши в „Дѣлѣ“ звістку, шчо вже II-га голова мојіх споминів вијшла, ја сів писати III-ьу, а тепер поспішајусь послати јеји Вам, шчоб не лежала перед очима ј не одбивала од других праць. Вијшла вже не така зла, јак II-га, та все таки сумна. Та це вже не моја вина. Пишучи јеји ја знову пережив ту задуху, котра мене давила, коли ја спустив сьа з вишин европејського побуту ј својіх мрій на дно львівське. Тепер певно у Львові трохи инакше, але шчоб було зовсім инакше, треба показати дзеркало тодішнього Львова јак можно правдивішче, без страху, шчоб не образити когось. До спомину прикладају лист Буч. Надрукујте јого, тілько без імені ј без тих особистих річеј, котрі ја перечеркнув. Це тој самиј лист, про котриј ја Вам писав, чи не в Вас він? Јому б ліпше було бути при II-ј голові, та коли не так вијшло, нај іде тепер.

За лист Качали ја Вам дуже вдьачниј. Дуже він мене смішить; ја јого перечитују чисто дльа розваги. Јого треба напечатати при IV чи V го-

лові, там де буде розмова про моjі стосунки з „Другомъ“... Та передаjте мені, шчо робити з Листами Украинця до ред. „Друга?“ Приjдеть сьа робити з них так довгі витьаги, шчо чи не ліпше передруковати зовсім, тим паче, шчо тепер і з собаками „Друга“ не здобудеш.

III-у голову Споминів оддаjу на Вашу вольу. Але ліпше б jеjі довго не задержувати, бо вона jде до теперішнього стану Галичини.

Ждете Ви чого од виборів? Чи так мильним пухирем і скінчить сьа? Так нігде навіть не поставить сьа розумна программа русинська?

Шчо кажуть у Вас про Чудака в Зорі? Посилаjу Вам лист Дебагоріjа. Будьте ласкаві зробіть jому можливу сатісфакціjу. Може візьмете jакиj галицькиj адрес? Не пишу більше, бо страшенно втомлениj і заклопотаниj. Скоро може розкажу, чим.

Жінці Вашіj кланьаjусь.

Ваш *М. Драгоманов.*

N. 95. Лист. до I. Ф. Genève, Ch. Dancet 14. Јульа 7. 1889.

Ну, міj голубе, скинув jа з себе камінь з плеч і написав нарешті вступне слово до брошьури З науки про релігіjі. Простіть, шчо так спізнивсь. Jак би Ви гльанули на моjе житьтьа в остатні часи, гльанули в моjу голову, затурбовану сборами j у Париж на фолькльорниj конгрес, на котрому jа хотів би виступити з рефератами, j Болгаріjеjу та воjноjу з хлопчиками, котрі хотьать з себе виставльати „свободную Россію“, та всьакого роду домовими справами, вкльучно до арихметики з моjеjу Радоjу, котру земльаки Кальвіна j доси вчать так jак у XVI ст., — та

обширноју перепискоју, то б не дуже винуватили мене.

Перегльаньте добре Вступне слово, чи нема там причіпки дльа прокураторіјі, — та тілько постарајтесь јак најменше зміньати, а шче менше викидати шчо небудь, — а в усьакім разі пришліть мені корректуру. Посилају ј IV частину Споминів. Спішу написати јак більше наперед, бо в Софіјі не буду довго мати галицьких і старих россіјських періодиків. Прошу Вас непремінно викинути в III част. примітку про моји особисті відносини до Подол. Вони там не на місці, а натомісць додајте в Прилозі, де слід, замітку з поводу Кистьаковського, котру посилају тепер. IV частину прошу напечатати јак јесть і непремінно перепечатајте з Правди 1872—1874 р. обидва листи одкриті і примітки редакціјі. Так буде видно, на скільки ми посунулись за 16 років. (Зовсім не посунулись, і читајучи тепер хоч би ј Правду можна сказати, јак візницьа в оповіданьньу Горбунова: „16 лѣтъ и всё на эфтомъ самомъ мѣстѣ!“ Хај Вам жінка роскаже цьу сцену. Безпремінно треба ј прилогу про Чуба напечатати з усіма виписками в ніј. Дехто буде сердитись, та шчо робити? Історіја тим нікого ј не вчить, шчо јеји дуже запізно подајуть льудім.

Сестра пише мені з поводу Споминів, шчо в Кіјіві „вони много способствуютъ просвѣщенію и что мысль написать ихъ и замѣтки въ Зорѣ — счастливая мысль“. А моју ж сестру зовсім було втьагли в украјнофільське болото. Будьте ласкаві, скорше звістіть мене, в јакому порьадку ј коли будете печатати дальші книжки Наук. літер. бібліотеки? Та чому б Вам не брати двіјну ціну (20 кр.), коли книжечки виходьать двічі більшими прсти норми?

К. писав ја про пересилку. Ја бојусь, шчо коли зачастьать посилки на Ваше імја, то шчоб

до Вас не причепились. Најліпше б јак небудь перетьагти транспорт через Руминіју, чи шчо. Жду од К. і од Вас ради. Книжки Ваші посилају, але зо страхом бачу, шчо јіх стојіть в мене на полці тілько 2 і в них не знахожу Стоюнина, і помишльају з неменшим страхом: чи не вхопив јого сам Хведір Вовк іменно ради Стоюнина? Буду пильно шукати.

Жінці Вашіј, К. і П. кланьајемось.

Од П—ка дістав звістку про јого розрив з Батьк. Скоро злетіло з Нагірного швејцарство, а з М. Буч. віденство! Не вже таки не можна в Вас закласти гурток дльа свіжоји нар. літератури? — Вчера прочитав реценаіју на I вип. Этнографическое Обозрѣніе въ Москвѣ. Ось уже ј москаль випередив нас, јак і Вісла! А ми колись, шче в 1882-3 рр.ројектовали folklore = не виданьнье у Львові. Чи не заснувати нам наш фольклорниј курінь вже під дахом болгарським? По крајніј мірі моја статьтьа одна вже там друкујеть сьа. Јак буду в Софіји, то чи не станете ј Ви з П—ком писати в виданьньах болгарських? Чим це гірше польських? А в „своји хаті і в своји Правді“ зостануть сьа вовки ј пугачі! Кумедно! Ваш *М. Драг.*

N. 96. Лист до Б. К.[1]) *Софія, Капанска улица 13/25 Нојабр. 1889.*

Шановниј Богдан Александрович. — Дуже ја зрадів Вашому листу, раз јак голосу пријате-

---

[1]) Один із Россіян арештованих у Львові 1889 р. разом із Деґенами, Павликом і зо мною. *І. Ф.*

льа, котрого засадили не знать за шчо в Дьадьків хутір і котриј на силу визволивсь, а в друге через те, шчо Ви оповідајете про дуже цікаві річі. Ваша характеристика галицького болота јак раз підходить до того всього, шчо ј ја про нього знав. Поступ впрочім јесть, хоч дуже невеличкиј, а јесть. Коли б Ви знали, јак ја, Галичину назад тому років з 15, то може б навіть шче ј похвалили теперішніх Галичан. А все таки јіх треба підганьати і може б добре було, јак би Ви написали своји замітки дльа печаті. Зробіть це не одкладајучи, бо післьа процессу, јак пој ідете в Россіју, то ја непевниј, шчо з Вами там буде. Скільки јесть правди в тому, шчо писало „Дѣло", буцім то Новицкиј дістав виговор за своју ревность в арештованньу Араб. і К-о? Коли б це було правда, то значило би, шчо звідкільсь повіјав розум у дурні голови політіків россіјських, бо навіть коли б вони надумали сьа без усьакого сінтезу, а просто втерши носа станчиківськіј поліціјі по прінціпу „пикировки секретарей" (котриј колись був свого рода habeas corpus в Россіјі), то ј це б було дуже розумне дльа теперішних правителів наших. В усьакому случаји Вам не важко довідатись, звідки бере „Дѣло" звістки про виговор. Також Ви певно мајете звістки про Араб. і др. Не вже јім так таки нічого ј не зробльать, навіть не випхнуть Ар. з університетських стіпендіјатів? Будьте ласкаві напишіть мені про це, та додајте ј про те, шчо Ви знајете про „старих". Ја зовсім не можу зоріјентуватись навіть у тому, шчо Ви писали мені перед арестом, а в тому, шчо Ви тепер пишете про „доноси" Ваші мені, так і подавно. Коли там гору взьав О. Ј., то скажіть мені, — на бісового батька він мене втьагав у „Правду" і шчо він може про те говорити? Јак він пој асньа ріжницьу программи

„Правди“ з својеју „політікоју“? Коли ж там на О. J. дивльать сьа јак слід, — напр. јак дивились, коли ја шче там був, то чого вони з ним плутајуть сьа? В додаток, звідки виходить те, шчо в остатніх відносинах братіјі до мене нема ј сліду не то особистоји прихильности ј шчирости, котра була ж колись і в котріј зо сльозами на очіх присьагались льуде, котрі були не так давно вже на женевському озері, — а нема навіть елементарноји товариськости, а прејавилась јакась софістика, навіть прокурорська, а далі післьа того, јак ја поставив питаньньа ј прохав шчироји відповіді, навіть вказівки, шчо ж мені робить? — наступила більш ніж двохлітньа мовчанка, під кінець котроји товариші підпали дијсним інтрігам, і коли не доносам, то наглому перекручуваньньу О. J.?

З літа ја шче менше став розуміти галицько-украјінські справи, бо не мају навіть „Зорѣ“ ні „Правди“. Післьа виходу з „Зорѣ“ Борковського ја не діставав газети, аж ось тепер прислано мені остатніј н-р сьуди, післьа листу мого до Ок., котрого ја просив здобути мені всі недоставлені NN. „Правду“ в мене теж одібрано післьа того н-ру, в котрім вона виганьбила Чудака. Писав ја ј про це Ок., та шче відповіді не получив.

Мају тільки „Дѣло“, хоч страшенно неаккуратно. Нова делегаціја руська держить себе досить добре, по крајніј мірі на погльад з далека. Дурницьу на стариј лад пустили тільки одну — в справі катехитів. В усьакім разі виступ на дорогу економічно-демократичну та шче ј спільно з хлопством польським јесть новина дльа Галичини. Звісно, можна б усе робити більш рішучо. І в справі арестів навіть один Ок. міг би шчось зробити, та јавльајеть сьа питаньньа, чому поль-

ська „лівицьа“ сама нічого не робить в справі висилајемих процесу Вислоуха?

Передајте Франкові окрім поклону ј подьаки за К. Стар. (Сентьабрь) просьбу справити сьуди Kur. Lw., бо ја јого тепер вже від $1^1/_2$ міс. не мају навіть через Женеву.

Хотів би написати Вам дешчо про себе, та мајже нічого. Ја страшенно заньатиј. Позајак ја викладају по россіјському, то видају студентам записки, котрі вони перекладајуть і літографујуть по болгарському. А це в мене забира багато часу, так шчо від коли ја пријіхав сьуди, то не знајшов хвилини навіть, шчоб перегльанути дльа печаті міј парижськиј реферат: Les origines bouddhistes du Dit de l' Empereur Coustant et ses traces dans la folk-lore slave. Јесть, бачте, стариј франц. роман про імп. Константина Вел., переіменованого в Coustant, подібниј до наших казок про Марка Багатого і счасливу дитину ј параллельниј до казки сербськоји про початок Цареграда, подібноји до нашоји легенди про Паліја, а цьому всьому јесть параллельні дві болгарські пісні про „дѣте самотворно“ і „Царь Константин“. Так ја цеј увесь матерјал вивожу од буддіјських легенд про Чандрагупту. Французам дуже подобалось, коли ја читав јім міј реферат, а довгиј дослід ја був думав дати в К. Ст. Та мені треба стільки клопоту витерпіти, поки доберусь до К. Ст., та шче нова редакціја стала стільки задержувати моји роботи, шчо ја јеји тепер дам Болгарам у Збірку Мін. Нар. Просьвіти, јак уже дав легенду про милосердну пару, роботу, котра теж стільки, а може ј більше торка укр. матерјал, јак і болгарськиј і котра походила по Россіји даремне з рік. Поки шчо це једина користь дльа мене з мого побиту в Болгаріји, шчо ја можу збути болгарському виданьньу Мін. Нар. Освіти готові вже своји етнографічні праці. На нові нема

часу. Може далі буде, а може ј ні. Коли ні, то буду дуже жалкувати, шчо пријхав сьуди. Та мені не можна було инакше поступити, коли з одного боку Болгаре прохали послужити јім, а своји находили моју роботу шкодливоју јім і навіть з працьами археолого-етнографічними таке витворьали, шчо не можна инакше витолкувати, јак нехіть-тьу до космополітичного методу, шкодливого дльа јіх націоналістичноји школи. (В Петербурзі так одну роботу по просту істребили).

Кланьајусь земльакам, шчо з Вами, а також Фр. з жінкоју і Павлику.

Ваш шчиреј *М. Драгоманов.*

N. 97. Лист до І. Ф. Софіја, Капанска улица. 13/25 Нојаб. 1889.

Дорогиј Земльаче.

Зараз дістав Ваш лист і дуже јому зрадів, між инчим і через те, шчо з нетерпльачкоју ждав звісток зі Львова. Ја відповідав Павлику ј післав 100 фр., а також відповідав Кист—ому, та від обох не мају звісток. А тут пошти такі неаккуратні, а надто корреспонденціја з Галичиноју до того непевна (Діло ја дістају через N-р, та шче так, шчо прејде N. 247, а потому через 2 дни 245), шчо ја непевниј, чи дијшов до П—ка навіть грошовиј лист. З Вашого листу ја нічого не довідујусь про П. і К., та хоч від Вас слово почув. На лист Ваш треба б відписати діссертаціјеју, на шчо в мене нема і часу, а головніщче матерјалу, бо всьа моја бібліотека лишилась шче в Женеві ј навіть папери мені звеліло вишче начальство (жінка ј Льахоцькиј) не брати з собоју в дорогу з Женеви в Софіју, — власне паперів,

бо јіхав ја саме післьа того, јак Вас і К-о арештовано ј по думці начальства могли вхопити ј мене. На лихо шче ј жінка моја тепер не в Женеві, а в Montreux, куди втекла через кокльуш нашого хлопцьа, так шчо ја можу відповісти на Ваші листи тілько мало, з чистоји памјати.

Апокриф „Никодимове Еванг.“ надрукованиј в грецьких і латинських варјантах в коллекціји Tischendorf, котру звеліть начальству Оссолінських купити або шчо, бо без цього кита наука стојати не може. З праць про апокрифи мені були підручні звичајно Tischendorf, Thilo (Corpus apocr. N. Testamenti), Migne, Dictionnaire des Apokryphes, Brunet, Études sur les Évangiles Apokryphes, і Hoffmann, Das Leben Jesu nach d. Apokryphen.

Книжка францускаа про легенди мусить бути певно Alfred Maury, Légendes pieuses du moyen âge. Це необходама річ, хоч тільки просто до Вашоји роботи теперішньоји Ви ј не богато там знајдете. Та јеји не купите тепер, хиба случајем у антікварьа. Ја мав з женевскоји Société de lecture, та тепер ја вже не матиму. До Никодимового јевангеліја, Хожденіја Богородиці по мукам і т. д. пекельних сьужетів раджу Вам проштудујте Maury, статьті в Revue Archéologique.

До Рахилів і т. п. треба прочитати текст церковних драм францускько- ј німецко-латинск. Тепер не мају під рукоју точних тітулів виданьнь (здајеть сьа головнішче ја назвав у замітці про вірші). Загльаньте в Ploesz чи Ploets, Geschichte des Dramas I, і в јого ж Geschich. d. Dram. Kunst und Dichtung in Deutschland. (Раджу також Морозова, Начала русскаго театра). Ці речі теж мусить мати бібліот. універ. міста, qui se respécte. А дльа дому раджу Вам врујнувати своју кассу на $2^1/_2$ франки та купити Ga-

ston Paris, Histoire de la littérature français au Moyen Age. Це золото, а не книжка дльа всеjі староjі літератури в Европі — скрізь мајже однаковоjі по темі; там за кожним словом сидить по 15 років вченоjі праці, не кажучи вже про розум і талант і спеціально парижськиј тонкиј ньух.

Раджу Вам також перегльанути Голубинского Ист. Церкви прав. в Болгаріи, Сербіи и Румыніи, і jого ж Ист. Русской Церкви, а також Ист. Р. Церкви Митроп. Макарія, а надто томи про Западно-руську Церкву. Він будучи в Вільні мав случај спеціально застановитись над сьужетом, і між инчим даје інтересні покази про книги по манастирьах, церквах і т. и. Окрім того певно в Ваших москвофілів јесть Холмскій Мѣсяцеслов, Холмская Русь Батюшкова (?) і т. п.

Про рукописі і в загалі про галицьку старовину XVI—XVII ст. мені в Вас вчитись, а не Вам у мене.

Про збірник Головацького Вам може сказати Антонович. Ја јого ј не бачив. В часи ѕјізду Голов. на мене дививсь јак на чорта ј водивсь хиба з Ант., котриј мене не посвьашчав у тајни своjеjі дипломатіjі. У Антоновича мусить бути і другиј збірник, книжечка галицька в сапјані з XVIII ст. Там чимало кантичок рукописних і віршів. Мені jеjі подарував Ів. Левицькиј (бібліограф Ваш), јак ја був у Львові в 1876 р, а ја виписав з неjі кілька віршів більш простонародніх і між инчим і пісньу-віршу про Гонту, певно сучасну 1768 р. Та на біду копіју ја зробив не діпломатичну, а фонетично. В 1880 р. ја дав книжку Антоновичу, та потім коли ја писав про неjі Лебединцеву, то тој мені відповів, шчо в Ант. нема. Чи це дипломатіја, чи справді книжка згубилась, не знају. Поспитајгесь. Там певно знајдете шчось. А ја Вам своjі копіjі здобуду з Же-

неви, јак жінка вернеть сьа. Загльаньте шче в Wackernagel, Gesch. der Kirchenlieder in Deutschland та в Goedeke, Grundriss. d. G. d. Dichtung (нове вид.).

6 Дек. Спинивсь з листом на јакијсь день, а там настав час великоји облоги: дочка родила мені внука, при чому вијавилось, шчо ја мушу не тільки історіју, а ј акушеріју читати та шче ј віденськіј geprüfter Hebamme. Горе з цім Віднем тутки: все нікчемне збува сьуди!.

Голова моја не своја. Через те наукові питаньньа на кілька часу залишу. Про „Правду" ја нічогісінько не знају, бо јеји мені не посилајуть з Јуньа (остатніј N. був з заміткоју про Чудака в Зорі) — і через те не можу відповісти Вам на питаньньа, шчо з неју робить? Може буде Ваша ласка пришлете тој N., де нас лајуть, то ј побачу. Скажу Вам тепер, шчо таки Ви пријньали гріха на душу, не піддержавши мене зразу, коли ја ставив умову, шчоб був комітет ред., а в нім Ви ј Павлик, а потім тоді, коли намовльали ј мене не настојувать, шчоб непремінно міј протест з поводу 1-го N-ра був напечатаниј буквально. Крутіји ј побачили, шчо з нами церемонитись нічого.

Шчо сталось з П—ком? Чи дістав він міј лист і 100 фр.? Тут почти пренеаккуратні. Од К. дістав депешу і 2 листи з Руминіји. Јак би було він написав мені зарані, то ја б јому здобув пасс сьуди. А то ја не вспів навіть одповісти јому на важні питаньньа. Просить одповісти через Вас. Пождіть трохи. Одно тільки скажу, шчо не розумію, јак можна питати мене, чому ја не хочу одступити Кобзарьа нашого Просьвіті, або К. Громаді, коли в мене ніхто того Кобзарьа не просив?

Поклін Вашіј жінці.

Ваш *М. Др.*

Про ціни на земльу тутка ніхто з мојіх знакомих (філософів) не зна; кажуть тілько, шчо дешево. Радьать піти в міністер. внутр. справ, до самого Стамбулова, та тепер він заньатиј великоју політикоју в парламенті. Треба перегодити.

N. 98. Лист до І. Ф. Софіја 4/21 Дек. 1889. Капанска улица.

Шановниј земльаче.

Получаје оце наша школа замовлену мноју серіју богословських підручників, а в ніј книгу Köstlin про церковну службу, — то ја посилају јеји Вам, може знајдете там шчо дльа Вашоји праці. Докладају Вам і россіјську книгу про Св. Маріју. Можете держати усе місьаців зо 2. Коли хочете, то пришльу Вам Тішендорфа Apocryphi і Hoffmann, Das Leben Jesu nach d. Apokryphen.

Цими дньами був у мене один земльак, еміссар звісного Вам бородатого пријательа, і богато ми з ним розмовльали. По всьому видно, шчо на Украјіні таки зростајуть купки „нових льудеј", не подібних на ті „старі" і „молоді" громади, јакі доси ми знали. Певно за років 2—3 там складе сьа шчось зорганізоване, таке, з котрим можна буде мати діло. Поки шчо нам треба не кидати својіх початків. Ја думају најбільше про Літ. Наук. бібліотеку. Брошурочку про рел. науку треба пускати скорше, а далі ј Спомини, коли не хочемо, шчоб вони були зовсім уже „стариноју". Напишіть мені скорше, скілько треба на те грошеј. Ја може, а не навірно, бо дольа оце уже в третіј раз післьа того, јак ја лишив Женеву, бје мене по дітьах, а значить і по кешені, не рахујучи вже голови: то було хлопчина запо-

пав кокльуш, і жінка мусіла вијіздити в Montreux і жити в пансіоні, там Радка захопила катар в легкому і доси не виправилась і в Женеві, а тут австріјська культура в образі аккушерки (gut für den Orient) осложнила роди Лідіни так, шчо окрім усього иншого ја мушу бути вдьачниј, коли всьа історіја обіјде сьа мені тілько в 300—400 франків. В усьакім разі треба віддати початі вже літературні праці. Напишіть же скорше Вашу думку.

Так Ви певно мајете статьті Дегена ј Маршинського ј розмови редакціјі про јіх. Пришліть мені на час. Хочеть сьа побачити, чи справді в Россіјі навіть Піхни ј А. Я. Антоновичі починајуть до розуму доходити.

Все жду від Вас вказівок про Правду, шчо вона власне про нас пише. Сестра мене звішча, шчо крутіј шчось скомпонував про мене особисто, так то не інтересно, тим паче, шчо коли јого приперли до стіни в Одессі, то він звернув усе на непорозуміньньа, котре виходить з того, шчо льуде розділені географічно ј не можуть обміньатись живим словом. Ја сьогодні посилају Ол. Барв. лист з поводу того, шчо Скобельськиј (хто се за один?) спалив відповідь Правді Чудака. Коли Барв. не схоче печататати в Правді і то скоро, то б. л. напечатајте в Kur. Lw. Та ја все таки не дістају Kur. Lw. Скажіть, шчо ја радиј заплатити пересилку, тільки треба знати, скільки?

Листок передајте Павликови. Жінці Вашіј поклін.

Ваш *М. Др.*

John Gulka

1890.

N. 99. Лист до І. Ф. 1/16 Февр. 1890.
Софія, Капанска ул.

Шановниј земльаче.

Получив ја позавчера Народ, N. 2—3, Кольади ј К. Ст. За все дуже дьакују, тільки дльа порьадку спитају: чи Ви послали цеј пакет франко чи ні, бо болгарська почта взьала з мене 2 ф. 30 с. Ја не сам получив, а наш розсильниј, то він мені не приніс паперу, в котрому був пакет. Ја војујусь з поштоју тутешноју, котра не маје ніјаких правил і робе дурости безмірні, то хочу знати цеј факт докладно.

Тепер до важнішчих справ. В Вашіј праці про кольади богато мене заінтересовало, тільки скажу, шчо вона трохи розкидана, а окрім того на вішчо Ви назвали јеjі „Наші кольади“ в загалі, коли говорите про один тілько вид кольад і до того, јак у нас, то не самиј розширениј. В посилајемих книгах знајдете більш бібліограф. вказівок, ніж ја міг дати Вам.

Простіть, шчо запізнивсь посилкоју. Окрім того, шчо ја був заклопотаниј, дејакі книги тільки були мноју замовлені в Лејпцігу, і коли ја писав Вам, шче не були прпјшли. Коли можете, не за-

держујте јіх довго, бо Ev. apocrypha напр. і тут потрібні.

В јакім стані Наук. літер. бібліотека? Непремінно треба пускати скорше 3 науки про релігіјі, бо де далі, моја статьтьа запізнить сьа перед новими працьами, а Верн так навіть зовсім граје нам, видавцьам, штучку і в нових своїх працьах він дуже відходить від голландсько-німецькоји школи і пристаје до тих, хто понижа часи складу Hexateuch'a і пророків на післьа-вавилонські часи. Методологічна суть не зміньајеть сьа, звісно, але деталі дуже зміньујуть сьа і треба поспішатись з нашим 1-м випуском. На далі прајдеть сьа дати переклад Верна ж статьті з Revue Historique des religions: Quand la Bible fut elle composée. Треба б не дуже пізнитись і з австро-руськими споминами, шчоб наростајучиј рух в Галичині ј на Украјіні мав під рукоју матерјал, котриј показав би јому, јак 15 років тому назад наші громадки проходили власне подібну ж крізу і через шчо тоді не вигоріла також справа, про котру тепер пеклујеть сьа Народ і навіть старі партіјі в Галичині. Напишіть мені, јак стојать фінанси Бібліотеки. Може ја вмудрьусь зекономівувати 100—200 фр. дльа неји, коли дольа перестане мені сьурпризи робити. Доси вона так зі мноју росправльалась і в Женеві ј тутка, шчо ја при 1.000 левах, котрі мені даје Булгаріја, не вспів навіть заплатити книгарьам, котрих мају шче на 400 фр. А в перспективі шче перејізд зо всіјеју мојеју компаніјеју, за котроју ја мушу сам јіхати в Швејцаріју, звідки мені на прошчаньньа з Европоју безпремінно треба поїхати в Лондон, де ја не був. Та не знају, чи вдасть сьа це мені.

14/26 Февр. Бачите, аж коли кінчају лист. Наскочили ріжні клопоти і роботи, між иншим рецензіја на одну глупу річ, котру подав один

чутешнiј філозоф мiнiстерству, шчоб напечатати. Мiнiстерство передало јеji менi на рецензiју. Дуже прикра робота, на котру жалiвсь шче Бѣлинскiй — „и все затѣмъ, чтобы сказать, что ихъ не слѣдуетъ читать“. Ја би радиј був заплатити, шчоб увiльнитись вiд таких робот, та коли вже так випало, то добре, шчо хоч мiнiстерство заплатить менi, то ја оберну гроші на Лiт. наук. бiблiотеку. Тим часом приjшов кiнець Вашого „До світла“. Прекрасна річ. Чому б Ваша жiнка не переклала jеji? Може б ја вмiстив jеji в В. Евр. з Вашоју боградiјеју i бiблiографiјеју.

Приjшла ј 5 кн. Лiт. н. бiбл. Ја на Вас дуже розсердивсь, шчо сьте змiнили мiј заголовок статьті, не вмовившись зi мноју. Це вже в другиј раз i обидва рази „не въ попадъ“. Далi, коли вже за мојеју статьјеју поставлено не Верна, а Ф. Гамельа (шчо може ј лiпше), так треба було змiнити кiнець мојеji статьті, а то читач жде про Рejса, а јому дајуть Гамельа! Це такиј недогльад, котриј понижа пошану публiки до видавцiв. Ја не берусь судити, на скiлько практика вимагала змiни загального заголовка З науки про вiри на З публичного вихованьньа, тiлько не розумiју, јак Ви вбгајете пiд остатнiј заголовок статьті Верна ј друге подiбне, шчо не викладајеть сьа в школах, а просто друкујеть сьа. Шчо Ви думајете довести в 2-иј вип. сеji серiji? Коли Верна, то ја б радив пiсльа тих двох статеj, котрi у Вас jе, дати јого ж Quand la Bible fut elle composée? Ја напишу коротку примiтку, шчоб звјазати одно з другим. Коли думајете пускати 3-иј вип. Споминiв? Поки шчо пришлiть менi 25 екз. остатньоji брошьури. Тут вона здасть сьа студентам, котрим ја викладају тепер iсторiју Жидiв. Ја на пасхальні вакацiji троха буду вiльнiшчиј, то подумају, може можна дејакі кус-

ники јеjі ужити в Галичині. А тепер цілком ніколи думати.

На скілько јесть шанси, шчо лист до Кист. або Араб. діjде і jім не пошкодить? Ја б одповів jім через Вас.

Бувајте здорові з жінкоју і дітьми.

Ваш *М. Др.*

Хто такиј Тріјцьа в листі К.? Запитајте Белеја або Зорьу, чи не помістили б вони моју статтьу Пожертвуване дитини? Адже ж вона мабуть чи не більш дльа Украјіни, ніж дльа Болгаріјі писана. Ја міг би прислати манускріпт россіјськиј.

N. 100. Лист до І. Ф. 29 Марцьа — 1 Апр. 1890. Капанска улиц. Софіја.

Дорогиј земльаче.

Вчера дістав Вашу посилку, а перед тим лист. А ви певно дістали збірник. Коли можна, вишліть мені або в счот 20 фр., шчо здајеть сьа јесть у Вас мојіх, а коли ні то в кредіт 3-иј том Kolberga Pokucie. Там јесть, кажуть, легенди, між инчим про сотворіньньа сьвіту. А ја Вам вишльу Н-р Revue des Religions з статтеју Верна про початок Бібліјі. Воно власне не буде дуже противне тим, шчо у Вас јесть, бо Верн тільки не згоджујеть сьа на те, шчоб Второзаконіје ј т. п. могли написатись до першоjі рујіни Јерусалима, а суть діла признаје ј доси не дуже одмінно од Кьунена ј К-о. Ја хоч і діллетант, а дозвольају собі на $^3/_4$ згоджуватись з Верном навіть в виступах проти „раціоналістів“, або ліпше раціоналістів не досить радікальних. Сьвьату бајку треба так просто ј признати бајкоју, а не підчишчати

јеји ј перекручувати, шчоб вона мала фігуру історіји, то б то стала ј не бајкоју і не історіјеју. Навіть і в спеціальнij справі про Второзаконіје ја дозвольају собі згоджуватись з Верном в тому, шчо нема резону вірити, шчоб справді при Јозіји знајшли „книгу закону“, бо напр. легенди јегипетські розказујуть про знаходи навіть в часи дінастіји великих пірамід. Та шче ја спитају: а коли б і справді знајшли, то чи ж то непремінно буде Второзаконіје? Зрештоју про цьу книгу ја думају (всьміхајусь), шчо вона новішча од Priester-Codex-а, в чому не згоджујусь і з Верном, а думају, шчо чорта за хвіст ліпше всіх гебрајістів-раціоналістів ухопив Havet (L' origine du Christianisme і De la modernité des prophètes). Шчо мене дивује у Верна, так це вибрики проти тих, шчо дуже розривајуть цільність библејських книг, — коли він сам на кожнij стороні каже про une autre plume. В усьакім разі ми пустимо Верна ј те, шчо у Вас јесть і те, шчо ја пришльу, тілько треба буде примітку зробити. Напишіть мені, на јакиј срок думајете пускати цеј томичок, а також скілько б ја мусів Вам і коли прислати субсідіју на Гал. Р. спомини? Мені болгарське міністерство винно гроші за роботу, правда, шче не скінчену в печаті, та ја соображу, коли в нього требовати. До Вашоји повісти дошліть коротке curriculum vitae, де не забудьте сказати і про те, шчо з Вашого було напечатано по польськи (і де), по німецькому, а також і про тој процесс, з поводу котрого Ви дістались в „арестанти“. Јак тільки получу це все від Вас, зараз пошльу в Петербург Вашу повість. Тому, шчо Ви видајете збірку Ваших новелл, ја радиј і за себе і за публіку, і звісно радиј буду написати переднье слово (гріх Вам казати, шчо це „честь дльа Вас“), та тілько чи воно Вам потрібне ј чи не пошкодить воно Вам перед

цензуроју в Россіјі? А сама книжка може јак небудь переjде через иностраннују цензуру, напр. через Полонского. Напишіть мені, јак у Вас стоjіть справа виданьньа Шевченка, між инчим, коли думаjете, воно виjде? Бачите, мені треба знати, шчо робити з женевським виданьньам. Потративши стільки часу через те, шчо земльаки не схотіли скінчити „шкідливого“ того виданьньа, jа задумав тепер скінчити jого своjім власним коштом. Тільки ж дістав з Женеви звістку, шчо од часу (а jа думаjу j од безпорьадку) богато стереотипів попсувались. Хто винен, довго розбірати, а тілько готові стереотіпи просто треба покинути, а з ними стариj пльан. Жінка моjа j Кузьма тепер підхопили один з моjіх планів, а власне видати тільки II том пражськиj маленькоjу книжечкоjу, і вже набираjуть. Мені зостаjеть сьа тільки заплатити кошта, котрі, конечно звернуть сьа в свіj час. Шчоб Ваша цензура не заборонила, треба буде обернутись за фірмоjу до Грегра (з котрим вже торік умовивсь Георг), звісно, одступити jому 50%, котрі б могли піти jакому небудь Галичанину, jак би тоj осьміливсь поставити своjу фірму. Так де такого Галичанина взьати? А тепер jа прошу Вас сказати мені, jакі по Вашіj думці дурно приписані Ш—ку поезіjі jесть в II пр. томі в роді Полуботка, і jакі jесть пропушчені? У мене під рукоjу нема ні нотаток ні книг, ні газет галицьких. В загалі це буде зовсім не моjе виданьньа, а жінки моjеjі та Кузьми, так само jак і перше було не моjе, а Кузьми та Антоновича, а потім Вовка, з приjіздом котрого власне діло почало jти к чорту. Jа тільки докладав гроші післьа того, jак прислані Ан—чем виjшли, та під кінець узьав на себе увесь сором недоведеного до кінцьа діла. Побачу, jак то буде тепер! В усьакім разі доброго виданьньа не буде, а коли б хоч повторити глуповате пражське ви-

даньньа та без вопіјучих јого дурниць. А вже Ви з Огоновським возведете Шевченку та ј собі monumentum aere perennius.

Кланьајусь Вашіј жінці, ј поцілујте дітеј.

Ваш *М. Др.*

Kur. Lw. получају страшно неаккуратно. В „Зорі“ не получив початку повісти Левіцького. „Правди“ останнього N-ра не получив. Дѣла не мају з ч. 8 сего року. Говорили Ви Белеју про моју статьтьу (Жертвоприношеніе дитины)? Вашого Р. Фукса не читав. Дзвінка в мене нема.

N. 101. Лист до І. Ф. 12/24 Мају 1890. Капанска улица, Софіја.

Дорогиј земльаче, оце вже днів з 10—12 збирајусь писати до Вас, та все перешкоди виходьать. Таки Јехова, чи хто там, гнівен на мене, хоче пробити. Тепер пригадав наслати на мене лихорадку, формальну malaria, таку јак у мене бувала в Квјіві та Італіјі, і про котру ја забув у Швејцаріјі, 13 років не бравши в рот хініну. А ось сеји весни вже два рази наскакувала на мене „треска“, і це мене льака за будушче. Та шчо јого робити? Не тікати ж відси. Ну, до річеј цікавішчих. Про Пражського Шевченка не можу Вам написати нічого „ко славѣ“ видавців, навіть мало можу написати сурјозного. Ембріологіја цього глупого виданьньа була ось јака: кијівськиј книгар Федоров, один з тих мошенників, котрі завше підлазьать до Антоновича, задумав був в 1870 р. видати Кобзарьа, ј купив те право в родичів Ш. за 500 р. Обернувсь до Антоновича, шчоб тој јому дав редактора виданьньа. Ан. дав јому Волкова, тоді студента-натураліста.

В. не довго думавши взьав виданьньа Кожанчикова 1867 р. (не знају ким упорьадковане, але казавше в пер. слові, шчо воно держить сьа рукописів Ш.) і пришив до нього таке зо львівського виданьньа (котре теж претендувало передавати рукописі, але котрого глупости Вам відомі), шчо можна було надіјатись, шчо цензура пропустить. Тимчасом цензура відповіла Федорову, шчо не пустить нічого. Так пројшло років з 3, аж ось у Кијіві наступила ера Чубинського, усьакоји еквілібрістики ј скоропалительности і т. и. Задумано було провести Кобзарьа через заграничну цензуру, то б то через Полонского, пријателья Ш—нка і Чуба. Льуде трошки з глуздом казали, шчо коли вже так, то треба видати нового Кобзарьа за границеју. Думка осушчествилась в 2 томах Вам звісних. Дльа неји здобуто в Костомарова рукописі, головно 2 маленькі книжки, шчо мусіли носитись в хальавах ($^3/_4$ міхвологіја). Тільки ж до діла не приступлено критично, а просто до Вовкового елаборату, котриј вернувшись од Федорова (за 500 р., котрі були дані Ф-ову акціонерами-громадьанами, одкупившими у братів Ш—ка право власности на Кобзарьа) виріс, вмістивши в себе усе, шчо зоставалось з львівського виданьньа ј шчо добавлено з рукописів, а потім навіть опечатки ј јавні дурости з Лејпцигськоји брошури „Стихотворенія Пушкина и Шавченка". З того ј вијшло таке, шчо оснівниј текст напечатано не знати по чому (частішче по львівському), а в низу добавлено раз „по рукопису", далі: „по першому рукопису", а шче далі „в другому рукопису", „по власному рукопису" і т. д.

Звісно, тепер критичне виданьньа треба б зробити зовсім независимо од пражського і львівського, по печатаним при Ш—ку та по рукопи-

сьам. Але де рукописі? Ја можу тільки сказати, шчо Руссов передав було ті рукописі, јакі були в јого в Празі, на виставку слав. пресси в 1876 р., і шчо потім јіх забрав Вовк і одвіз у Россіју, де вони мусіли достатись у руки Беренштама з Рубінштејном, јако властителів творів Ш—ка, по контракту з братами Тараса. Але де вони тепер? — питајте в Россіјі. Може бути, шчо Вам јіх дадуть, а може ј не дадуть.

Шчо Кијане недовірьајуть Львову в цім ділі, ја розуміју, — хоч звісно, тут і не без обструкціонізму. Огоновськиј не може зробити нічого розумного, а коли шче почне виповньать тој план, про котриј Ви мені пишете, то б то довести шче ј естетичну оцінку Ш—ка, то просто насмішить льудеј. Того ради постарајтесь Ви вибити з јого голови подібні плани, бо таки ј независимо од Огоновського ј јого естетики не слід мішати два діла. Видавці творів јакого автора мусьать подати текст творів, реставрованиј јак најточнішче критичним способом, а всьаку оцінку мусьать зоставити на окремі праці. Так по кр. мірі скрізь на світі робить сьа і нічого тут вигадувати своји мудрости. Та воно скорішче ј діло піде. Впрочім, ја не думају, шчоб у Вас воно пішло скоро, і через те рад, шчо все таки в Женеві вијдуть „Поезіјі Шевченка заборонені в Россіјі". Правда, виданьнье не без дуростів, бо Кузьма (alias Льахоцькиј) не міг пропустити случај показати своју мудрость — на цеј раз індівідуальну, напр. уперто не посилав мені корректури, ні навіть спису, шчо печата. Ну, та ја вже привик, шчо наші справи не обходьать сьа без сорому, котриј непремінно паде на моју годову (инші бо, бачите, всі beaux masques!). А все таки појавить сьа на світ 4.000 екз. Кавказу, Маріјі ј т. п.

Ваша автобіографіја цікава, ја жалују тілько, шчо вона не довша, та в В. Ер. јеји цілу помі-

стити годі, бо вона виходить довше повісти. Јак би Ви згодились не підрізувати ходу в Россіјі Вашіј будучіј книжці (В поті) мојім передвім словом, то автобіографіју ја б помістив у критичну статьтьу з поводу книги. А тепер уже нічого не видумају дльа В. Е., јак короткиј витьаг з автобіографіјі. А мені б хотілось, шчоб публіка прочитала всьу біографіју. Подумајте, чи не пустити б јеjі при кінці В Поті, сохранивши јеjі форму, листу до мене, про шчо ја б сказав і в переднім слові?

Та коли В поті вже печатајеть сьа, то присилајте мені листи, а то ја через 6 тижнів вијіду звідси ј почну кружити по Европі, бо думка је скочити аж у Лондон на прошчаньньа з Западом. А чи не можна б нам тепер зјіхатись у Буда-Пешті? Ја думају вијіхати звідси 2 або 3-го Јульа старого стильу, значить, коли не спиньусь в Білграді, то буду 4—5-го в Пешті. Подумајте.

Цими дньами вишльу вам 100 фр. на Бібліотеку. Не висилав доси, бо не мав, одіславши всі своjі гроші жінці, а болг. урьад мені шче не заплатив за побічні роботи. Цими дньами обіцьајуть дати, то ја перед Вами буду чистиј. В усьакім разі рахујте на мені вірних 100 фр., котрих коли б не вислав тепер же, то пошльу в кінці місьацьа, јак получу „жалованьньe“ за Мај!

Ну, шчо чуть про Правду ј Циклопа? Јакось оце получив Дзвінок NN. 1—9. Од чијіх це шчедрот? Од Ваших? Од Барв. получив тој N. Правди, де міј лист на окладці. А перед тим 2 N-ра ј послі не получив. Одіссеја теж. Ја прохав Вас через Павлика пренумерувати мені Правду за 1890 р. і Одиссеју, при чому оповістити, шчо ја мају 1-иј N. 1890 р., а тепер і тој, де міј лист. Будьте ласкаві тепер не забудьте та напишіть мені, скілько ја буду винен Вам, коли

20 фр., шчо казалисьте, мати мојіх на текушчім конто за вијімкоју III т. Покутьа не вистарчить.

Шче јакі новини мајете з Кијіва? Чи згоджујеть сьа Белеј печатати моју печену дитину?

Бувајте здорові з сімјеју.

Ваш *М. Др.*

Можете мені написати скоренько документальні резони, чому приписујуть Гарно твоја кобза граје Чужбінському, а Полуб. Руд—ому? Остатнье, памјатајеть сьа, ја бачив у манускриптах Руд—ого. А Наум. і К-о в покажчику до Петерб. вид. Кобзарьа лічать обидві річі до Шевченкових.

N. 101. Лист до І. Ф. 23 Јуньа — 5 Јульа 1890. Капанска улица, Софіја.

Шановниј земльаче.

Не писав Вам довгенько через те, шчо був зовсім дурниј. Наскочила було на мене 3-ј раз за весну треска, та така, јакоjі і в Італіjі ја не мав. Чи через те, шчо ја в Швејцаріjі забув був, шчо то таке лихорадка, чи через те, шчо тут вона сурјознішча, тільки ја зовсім був одурів од трески ј од хініну, котриј јів кінськими дозами. А тут шче ја взьав був собі 2 години лишніх лекціj на тиждень, шчоб хоч јак небудь скінчити курс. Так Ви простіть, — зовсім ја був дурниј і тільки ј міг машинально читати книги про речі, до котрих звик, та автоматично вичитувати з катедри. На Ваші запити одповідају: 1) в Европу хочу вијіхати 3/15 Јульа, значить 4-го коло 4—5 годин по обіді можу бути в Пешті, а на ніч у Відні. Коли хочете бачитись у Пешті, то прибігајте на це число. Готельу ја там ніјакого не знају, бо забув, де ја жив у 1876 р.

(Памјатају, шчо в Hotel National). Најліпше стати денебудь зараз коло двірцьа та написати звістку на poste restante (і Вам і мені), то ми обидва ј получим взајемні звістки. Мені резоннішче спинитись на 1—2 дні в Білграді тепер, ніж коли ја буду јіхати з жінкоју ј дітьми, — то може ја прибуду в Пешт тілько 6-го (18) Јульа. Ја про це Вам напишу звідси. А Ви мені поспішіте одповісти шче на цеј лист. Коли Вам тепер ніколи, то одкладім нашу conjunctionem на Август, коли ја буду јіхати назад в Азіју. 2) Переднє слово тоді напишу, јак получу всі листи Вашоји книжки. Не задержу јеји, будьте певні. Про Народ і т. п. пишу П—ові. Шчо Ви заплатили довг „Правди", сему дуже дивујусь. П—к мені радить христіјанське незлобіје в Споминах, а Ви, бачу, мабуть чи не в буддізм уже обернулись, шче дітеј оддасте паскудного виду брамінові, јак царевич Вессантара. Буддізм діло добре, та не треба забувати, шчо по теперішнім часам иноді навіть смішне, так шчо плачевна колись джатака про зајцьа-Будду тепер у Шчедрина зовсім не сльози, а сміх будить. Ја ніјак не можу собі прибрати најдалекшого навіть резону, чому Ви мусите платити за Правду? Ви певно получили 300 фр. од мене. З них 100 мојіх на Літ. Наук. бібліотеку, а 300 на „Народ" з тіјеји 1000 фр., котрі мені дав у Парвжі тој земльак, котриј викладав мені недовольство громади за москвофільство і космополітізм статеј в „Зорѣ" і мусів мені објавити: umkehren! Осталось тепер у мене тих грошеј 300 фр., котрі б ја хотів задержати в запас на 1891 р.

Буду говорити з Г. про „Народ", тільки надіји ніјакоји не покладају на ці розмови. Дльа росс. Украјінців така справа јак Народ дуже проста і скучна: ні украјнофільських викрутасів, ні динаміту нема! Вструјујте собі грунт у Гали-

чині, тоді ј Украјінців притьагнете, хоч не скоро. А перш усього вирвіть таке погане зільлье јак те, шчо Ви пишете про Терл., котриј не хоче оддавати 200 р., та тих радикалів, шчо зібрали з пренумерантів 80 р. та не дослали редакціјі. Поставте јім просто питаньнье про свинство. Јакі тут прогресси, коли льуде елементарних обовјазків порьадности не сповньајуть! Ну, поки шчо бувајте здорові з жінкоју ј дітьми.

Ваш *М. Драг.*

N. 102. Лист до І. Ф. 29 Јуньа (11 Јульа) 1890.

Можу ввјіхати звідси тільки 3/15 Јульа. Мушу бути в Бьелграді 1 - 2 дні, так шчо буду в Пешті тільки 17—18 н. ст. Житиму в Hotel Orient. Туди хоче прибути ј Г.

Ваш *М. Др.*

N. 103. Лист до І. Ф. 3/15 Јульа 1890. Капанска улиця. Софіја.

Дорогиј земльаче.

Дуже жалко, шчо тепер не побачимось. Книги вишльу з Женеви, тільки в мене не всі је, шчо Вам треба. Посилају Вам curriculum vitae. Раджу Вам напечатати јого в початку повісток післьа мого пер. слова. Листи повісток шліть у Женеву (14. Ch. Dancet).

Ваш *М. Драг.*

N. 104. Лист до І. Ф. 8/20 Дек. 1890.

Про Народ і т. и. пишу Павликові. Мало мају надіјі, але треба јакось держатись. Вам посилају Печену дитину, та тілько без хвоста, бо јого згубив очевидно переводчик. Впрочім, јак побачите з болгарського тексту, пропало не богато. Додајте в усьакім разі і дописку редакціјі Сборника. На мене, коли вже печатати сьу печену дитину, то по німецькому, шчо не буде противно характерові Чернов. університета, а пустить в ширшиј світ славјанськиј матерјал, котриј славјанська публіка може взнати і з болгарського „Сборника".

II і III том Сборника Вам будуть послані.

Книжки Ваші розшукају празниками, коли буду порьадкувати своју бібліотеку. Тепер абсольудно нічого в ніј не најду.

Звиніть, шчо мало пишу. Зовсім ніколи. Також вишліть мені Огоновського вип. III а то ј IV, коли вијшов. Та зведіть мені рахунок, шчоб ја Вас не обмошенничав.

Довершіть благодіјаніје і пришліть копіју з Sw. Grzegorz із Баронча. В мене јесть 2 екз. книжки (јесть і Grimm, Dän. Heldenlieder), та тепер не одшукају в хаосі, котриј був колись мојеју бібліотекоју. Напишіть замітку, звідки Grimm взьав пісньу.

М. Драг.

Рік 1891.

N. 105. Лист до І. Ф. София, Владайска улица. 17 Марцьа 1891.

Дорогиј Друже! Зараз принесли Ваш лист і посилочку. М. Верна прочитав, переклад добриј. А Јулијана шче не читав і може не скоро зберусь. В оригіналі ј у Тургенева перекладі мені сьа річ не приј шла до смаку. На јаку мову переклали Ви печену дитину? Зверніть увагу, шчоб у свіј час була мені вислана Р. Школа.

Дуже радиј, шчо Константин зацікавив Вас, та тільки закид Ваш, чому ја не дав огльаду Буддізму і інд. літератури, не можу признати вірним. Моја працьа — монографічниј дослід, котриј мусить у читателів предполагати загальні знаньньа, а надто про Буддизм. Досить того, шчо ја взгльадно на славјанську публіку розказујy, шчо таке напр. Сукасаптаті або Sinhasana-Dvatrinçati, а вже говорити, шчо таке Lalitavistara не сміју. Тому, хто трохи зна діло, цітати моји не покажуть сьа случајними, бо вони јдуть з усіх переложених на европ. мови джерел, котрі можуть мати в собі певні варјанти.

Тимчасом бажаннья Ваші, шчоб Вам дали докладниј огльад інд. літератури і јеји інтернаціонального впливу. Такого огльаду нема, а треба

його собі зліпити. Санкритська література огльанута повнішче других (A. Weber і M. Mutter, History of ancient Sanscr. Literature і The Renaissance of Sanscrit Literature). Инші діалекти огльануті монографічно (будд. канон у Kern'a, R. Davids'a, новішчі діалекти у Garcin de Tassy і др. Добрвј огльад казково-фольклорнсјі літератури зробив Barth у Мельузіні. Ја јого цінују. Напишу Вовку, шчоб купив 2—3 н-ри Мельузіни ј вислав Вам. Огльад релігіј індіјських все таки најліпшиј Barth (одбитка з Dictionnaire des sciences religieuses Lichtenberger'a; повнішче по англіјському тај дорогше), De Miloué (в Bibliothéque de volgarisation du Musée Guimet) доповньа дешчо про Джајнізм і т. и. і картинки даје. Про старі релігіјі не мало јесть і в Lefmann'a, в котрого до того цінні картинки. (Замічу, шчо можна б було написати по статујкам, рельефам і т. и. хоч би тим, шчо јесть в музејах Лондона, коли б за діло взьавсь не тілько вченвј, а ј образованвј чоловік, шчо дуже рідко бува в купі).

Вовка статьтьа[1]) в Mélusine мені не подобалась. Назва не сходить сьа з змістом, порівньанньа переходить в аккумульаціју, до того вивод неожиданнвј: післьа того, јак навіть великоруські биліни вдержали побратимство наше, підгонить сьа свіжі признаки, шчо ті сліди побратимства, јакі приводить Вовк із Новороссіјі, занесені Сербами. Цілком се не неможливо, та треба це доказати. Ось про весільльа Вовча статьтьа справді прекрасна. Тепер він переводить јеји на французське ј містить, здајеть сьа, в Revue Anthropologique. Де Ви думајете писати Ваші рецензіјі?

Прочитав Јулијана — переложено добре, на скілько можу судити не мајучи орігіналу.

---

[1]) Мова про статю „La fraternisation en Oukraine", що була перекладена також на укр. мову. *І. Ф.*

N. 106. Лист до Вас. Н. Ковалевського 18. Маја 1891.

Кілька місьаців назад писав ја Вам з цејуж самоју окказіјеју, але недавно довідав сьа, шчо лист міј був Вам не переданиј. Тим часом ја рахував на те, шчо „мовчанка — знак згоди“ і з великим задивуваньньам почув про дејакі несподіванки, котрі розбили багато планів і поставили справу видавництва в дуже небезпечниј стан. Тепер пишу не стільки дльа того, шчоб осьагнути певних практичних результатів, скільки шчоб вијаснити стан річеј. Почну з того, шчо скажу знов дешчо з того, шчо говорив у листі, котриј не дійшов до Вас.

Там ја шче раз пробував впевнити Вас, шчо план Ваш, по котрому ја мусив би, мајучи од Вас певну сумму, організувати літер. працьу в справах европејських і словјанських, не одповіда дійсному стану річеј. На лице је всего двоје пишушчих земльаків: аз грішниј і парижанин. Ја ј без організаціјі пишу, шчо знају і про шчо мені вважаје сьа потрібним писати. Парижанина[1]) ја прохав написати про крестьанські ассоціјаціјі во Франціјі, котрі розрослись післьа закону 1884 р. (справа, котра післьа мого переконаньньа стала шче інтереснішчоју дльа Галичини, бо тепер обіцьано видати јакијсь закон про подібні ассоціјаціјі в Австріјі), але п-нин не зміг сьа виповнити мојеји просьби.

Окрім того думка здобути од сторонніх інтересну літературу, навіть при великих грошех на це ассігнованих — фальшива в основі. Інтересна література росте тілько на грунті громадських інтересів, котрі пхајуть писати самих заінтересованих. Ergo — пишіть самі. Сторонні можуть тілько печатати. Шчо до мене, то ја писав

[1]) Парижанин — Хв. Вовк. — *І. Ф.*

і пишу, але правду кажучи, стратив надіју заінтересовати закордонну публіку. Може ја ј справді ніколи, а тепер тим паче, не розумів јеји інтересів.

Тількож по цеј бік кордону стан річеј дльа мене јаснij: в народі і в інтеллігенціji галицькіj виробльајеть сьа поступовij рух европејського характеру. Ја чују обовјазок помогати јому тим паче, шчо самі крајеві льуде просьать об тіј помочі. Значить, і Вам ја мушу сказати: тој кредіт, котриј Ви шче мајете до мене, перенесіть на тој рух і на тих, хто вже стојіть на чолі јого в Галичині. Поможіть јому најенергічнішче.

Звісно, Вам трудно слідити за тим рухом і через те він може вважатись Вам не так інтересним, тим паче, шчо він дльа Вас все таки закордоннij, хоч јак не багато в Вас говорить сьа про једность націіі. До того в початку својему він мусить Вам вдаватись занадто вже крајевим. Навіть те, шчо ја пишу в остатні часи, мусить Вам показуватись далеким од Вас, хоч ја вже по роду својему можу ставити всьакі справи близче до Вас, ніж Галичане. Але розберіть діло уважно.

Перш усего новому руху в Гал. треба пустити коріні в свіј грунт, і дльа того він мусить мати крајеву барву. Далі — ледви він почав пускати такі коріні, јак наскочила політична справа: угода части народовців з польським панством, при умові підданства унijатським архијерејам, а далі вибори в віденськіј парламент. Ці дві справи потребовали боротьби по кілько місьаців і шче потребујуть не мало. Алеж не думајте, шчо все те спеціально галицька справа. Угода була переведена ј од имені росс. украјінців, і в ніј прьамо замішані најважнішчі јіх інтереси, а окрім того најважнішчі інтереси загальні: політичні, соціальні ј культурні. Угода — рішуче ренегатство од усіх ліпших традіціј украјінських, почи-

најучи з Шевченкових; једине оправданьнье дльа неjі (коли це оправдительне) це, шчо вона не шчира, а jесть тілько проба „одурити Льаха“ j Австріjу, видурити в них дejакі маленькі полекшіньньа. Так і дльа того, шчоб угодовці получили jіх, треба, шчоб була оппозиціjа, котра б требувала більшого, бо инакше 57 польських послів просто задавить 7 Русинів і зробить з них лакejів таj годі. Орган мусить робити таку неперестанну оппозиціjу і при тому будити массу, шчоб оперти на ніj політіку рішучу, прінціпіальну замісць політіки рабського дуріньньа сегодньа Москальа, завтра Льаха, з котроjі дурньами правдивими виходьать тілько наші. Можна вже j тепер сказати, шчо орган добивсь дejаких результатів: певна частина народу, мajже всьа молодша інтеллігенціjа за него, таj між старшими прінціпіjально jесть згідні з нами. Окрім того jесть результат, котрого Ви може зразу не оцініте, а він важниj: молодіж москвофільськоjі партіjі переходить на наш бік, а це najбільше j заріже цьу власне партіjу. Цьа молодіж, звісно, не піде на украjінофільськиj націоналізм, але ловить сьа на думки демократичні; а раз тілько вона стане на демократичниj грунт і почне працьувати, то фатально стане j украjінофільськоjу в тіj долі, на скілько це треба дльа діла.

Тепер Ваша поміч потрібна дльа того, шчоб зібрати до купи хоч коло справи літературноjі та виборчих агітаціj ті радікальні сили, котрі вже наросли j наростаjуть. Тепер уже, бачите, справи стоjать в Галичині так, шчо навіть боротьбу проти радікалів ведуть в „Дѣлѣ“ екс-радікали, котрих тут беруть (бо своjіх нема) на чорні роботи. Пригадаjте, шчо з 60-их років народовство виступало у Галичині з радікалізмом... *(Кінця нема).*

N. 107. Лист до І. Ф. 23. Јуньа 1891. Владайска ул. София.

Дорогвј земльаче, Ваш лист получив ја серед клопоту домового, бо всі моји, не рахујучи вже мене, на ріжні лади розхорувались, — через те Вам доси ј не писав. Впрочім за лист Ваш зоставалось тілько подьакувати, а факти јого „принять къ свѣдѣнію". Непоправні коміки наші К. пријателі. Ну, а Б. мусить же ј сам знати, шчо те, шчо він там говорив про академіју — брехньа. Не розуміју ја такоји псіхіки.

Получив ја лист П—ка, котриј пише, шчо јого заміткоју „На чужім празнику" зостались недовольні товаришчі і взьали јого під дозір. „Діло не так зле", каже П—к. А по мојому дуже зле.

Перш усього всьака неправда — зло. Јакіб не були „тактичні" резони пол. соц. ходити в патріоти „Истор. Поль.", навіть јак би мав подібні резони ј хто з Русинів — а в цілому ні Русини, ні соціјалізм не мајуть шчо робити з 3 Мају, 30 Новембра ј т. и. польськими старомодними свјатами і коли при всьакіј нагоді не будуть того говорити польським патріотам, то зле прислужать сьа і јім самим, бо підопруть у них тој елемент, котриј зајість у них всьакиј соціалістичниј рух і поверне всі јіх заходи на старісінькі дороги. П—к сповнив свіј обовјазок і перед своїми ј перед Польаками, і за це заслугував подьаки, а замісць того дістав догану. Це гірко. Далі јака шче буде коллективна редакціја, — треба побачити, — а П—к все льудина випробована. В партіјних ділах треба так, шчоб на чолі ј перед льудьми ј дльа справи зоставались Ви ј П—к. Правда, над Вами обома висить јакась фатальність, про котру Ви самі згадујете в автобіографіјі. Ви мусите спори-

тись з П—ком, јак він з Вами. Простіть мені, з примірів, про котрі ја знају, виходить, шчо прінціально правішчиј був П—к. То Вам слїд застосоватись до того ј удержувати своји нерви. Пора вже всім нам точно знати і своји сили ј своји хиби. Шчо до П—ка, то він маје своји хиби, але це најконсеквентнішчиј і через те најнадежнішчиј з усіх Галичан. Тим то справа буде најбільше забезпечена, коли він зостанеть сьа в середині Народа з вільноју ініцїативоју ј з особистоју одвічальностью, котрі в загалі потрібні дльа всьакого діла. Ја Вам пишу отверто своју думку, припускајучи, шчо ја можу ј помильатись, та шчо Ви звернете увагу головно на замір. Од Вашого такту буде залежати, јак угодить сьа справа на ділі, не гльадьучи на те, јак вона поставлена формально. В таких справах ја вважају најліпшими порьадки англіјські. Партіја вибира л і д е р а та вже јему лиша вольу ініціјативи ј виконаньньа, вибору најблизших політиків і т. и. Це одповіда ј законам природи, бо рубајуть гострим кінцем сокири, а не обухом. А вже ж в Англіјі самиј загал партіј складаје сьа з льудеј випробованих. А у Вас? Мајже всьа партіја — студенти, а студентам так легко бути радікалами, шчоб потім стати Белејами або шче гірше. Ја дуже жаліју навіть про те, шчо П—к мені не сказав зарані про думку назвати Народ органом партіјі. Ја б тому противив сьа по праву, котре, думају, ја мају передавши П—ові 1000 фр. на заклад Народу і тепер служачи посередником між Народом і Украјінцьами. Шчо „партіја“ доси зробила дльа „Народа“? Чи дала хоч статі чим небудь цінні? Тај у загалі чи дала хоч більше 3—4 статеј? А редакторсько-адміністраторські таланти вже показали сьа по „Товаришу“. Ја дуже бојусь, шчо ј Народ також само заріжуть, јак і Товариша. В усьакім разі ја не берусь висту-

пати перед Украјінцьами за редакцију дльа мене невідому ј непевну, замісць за Павлика ј Вас, котрих ја знају добре. Тај Вас і П—ка знајуть індівідуально на Украјіні, а других не знајуть. Дльа того хто хоче добра Народу, тој мусить вести — *(тут бракує кількох рядків рукопису, що був на окремій картці. І. Ф.)* Посилају статејку. Коли у Вас уже јесть друга на подібну ж тему, то можете закинути јеји. Але подібне треба сказати.

Дужеб хотів побачитись, та хоч час нашого вијізду близить сьа, а все не знајемо, куди пођідемо. Мені можно буде јіхати коло 3-го Јульа ст. ст. Чи можна буде тодіж пуститись і жінці, не знају шче. Куди јіхати? — Кажу шче темно, бо кожному з нас треба иншого. Певно тільки, шчо не минемо Пешта, а може ј Віднья. Ја згоджујусь оселитись зовсім в Бадені коло Віднья, та може пођіду в Штиріју, а може в Тіроль чи Зальцкамергут. В усьакім разі коли ми мусимо перејіхати через середину Австріјі, то нам не трудно буде побачитись хоч тепер, хоч јак будемо повертатись до дому.

П. писав мені, шчо Ви думајете написати рецензију на моји болгарські праці. Рецензију мені булоб інтересно прочитати, бо Ви б шчо небудь зауважили, на чому ја не спинив сьа. Але Вам певно не скоро знајде сьа час на докладну рецензију. Ја б бажав скоріше чисто бібліографічноји звістки, шчоб на Украјіні знали, шчо ја не гульају і не забувају укр. науковоји праці, а то певно правдьане там брешуть на мене. Мені ж хотілось би мати дејакиј авторітет, шчоб служити ним Вашим справам. Ваш *М. Драг.*

Ја не памјатају, чи послав Вам „Славянскитѣ варијанти на една евангелска легенда“. Може б јеји пустити в Р. Школу післьа печеноји дитини?

N. 108. 23. Авг. 1891. Salmannsdorf bei Wien. Hotel zu den 3 Löwen.

Дорогиј Друже, зараз дістав Ваш лист з виписками. Дуже вдьачниј за виписки, тілько дечого в польськіј не розберу. А казкоју, записаноју Охримовичем, Ви влучили прьамо в моју теоріјку: поповнили недостачу між староруськоју писаноју історіјеју і фінськоју устноју казкоју. Жінка, котріј ја сказав про своју радість, сміје сьа і каже, шчо Ви навмисне сочинили казку. І можна б подумати, шчо так, јак би Ви знали моју теоріјку. Про попів-магарів або волів ја послав Вам моју статејку позавчера. Јесть шче варіант у збірочці Шејковського, та тіјеји збірочки ја не знајшов у својіј бібліотеці, шчо ј доси в Софіјі в хаосі через моји хороби, і з Россіјі не міг добитись. Можете докорити мені в рецензіјі, шчо ја не знају всіх украјінських варіјантів. Про рецензіју Вашу ја вже писав П—ку. Дуже вже Ви мене захвалили: так не треба з својіми, — а окрім того вбільшили моју роль і в школі і в Сборнику.

Вашу статьтьу про Шумльанського ја читав. Мені подобалось, шчо Ви все таки зробили інтересноју цьу досить заврьадну фігуру. Та здајеть сьа, Ви пропустили јого віршу про стан Украјіни, напечатану, здајеть сьа, у Величка[1]).

Про Кобилицьу, конечно, буде шче інтереснішче і зовсім нове. Ја про нього нічого од Федьковича не чув, хоч, памјатајеть сьа, він мені обішчав був шчось написати. Добре б було, јак би Ви взагалі сказали про роль мужиків - русинів

[1]) З вірші Шумлянського подано у Величка лише 3 строфи, і то не з початку, а з середини. Сю віршу в повній формі я віднайшов у Жеґоти Паулї, Pieśni ludu ruskiego і опублїкував у Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. *І. Ф.*

у віденському парламенті 1848 р., про промову Капушчака і др. У мене десь јесть виписки тих промов з протоколів парламенту. Јесть чудові міста!

Про Вашу збірку приповідок можна тільки сказати: кріпіть сьа та кріпчајте та нікому на цензуру не давајте, а там „може бог дасть та св. Микола“ (јак казав мені Гуцул про будушчу віјну на жидів), јак небудь видасть сьа. Може ј Кијане пријмуть у своју „академичну“ збірку, бо шчоб вони примусили Тов. Шевч. видати, то не віригідно: не в звичајах Кијан показувати енергіју за порьадних льудеј проти прахвостів.

Reed'а книги ја не знају, а Ви англ. мови не біјтесь: трохи провчіть граматику, а там беріть книгу тај читајте. А без англ. книг справді не можна.

Про містеріјі напишу Вам з Софіјі і можу дешчо прислати своје і з учит. бібліотеки. Мені памјатајеть сьа, шчо коллізіја подібна тіј, шчо у Вашіј містеріјі, јесть і на Западі, та дуже вже давно ја читав тој матерјал і то переважно різдвјанськиј, хоч з вірш наших виводив, шчо у нас мусіли бути містеріјі ј пассіјні ј воскресні.

Новаковича і Караджича розшукају вже в Софіјі. А може, коли мені поліпша, то вертајучись у Софіју спиньу сьа в Білграді. Жаль буде, коли ред. дасть сконфіскувати моју статејку без протеста перед судом. Значить, усьа кампанија зразу програна, навіть без вистрілу. Це вже буде дуже по рутенському.

Про партіјні і редакціјні справи писав П—ку ј Јаросевичу і не хочу повторьуватись. Скажу тільки: робіть јак знајете, тільки доводіть до того, шчоб редакціја Народа зоставалась хоч підписана Вами ј П—ком, бо инакше з Украјіни важче буде здобути поміч. А шчоб льуде, все

таки вже згідні в основному, не могли порозумітись, ја того не можу собі вбити в голову.

Про квестіонар скажу, шчо він заразом архистудентськиј і рутенськиј. То питајуть льудеј трохи не про битіје боже (§. 1—11), то про сполученье дворів з громадами і навіть про целібат. Учера були в мене Січовики і ми вкупі гірким сміхом сміјались над тим квестіонаром. Говорили також про Наумовича. Не можна зоставити публику між панегіриками „Гал. Руси“ і негаціјеју „Дѣла“, між инчим не можна через те, шчо тоді панегіристи візьмуть гору. Треба непремінно помістити в Народі хоч коротеньку замітку, де вказати на дијсні заслуги ј хиби Наумовича. Схему замітки посилају.

Дуже б радиј з Вами побачитись, та тілько коли ја буду німиј. Тепер впрочім голос міј трошечки ліпшиј. Аби мені можно було лекціјі читати, то махну рукоју на заказ Нотнагельа: nicht sprechen! Schreiben können Sie, aber nicht sprechen. На всьакиј случај скажу Вам тепер, шчо јак пејідете в Кијів, то скажіть Arbeitgeber'у[1]), шчоб готовив гроші на III. вип. Політ. пісень, бо јак тільки ја могтиму говорити і жити в Софіјі, то зараз же пријіхавши почну виправльати дльа друку ті пісні, — і ачејже чорти-боги дадуть мені кілька місьаців віку, шчоб кінчав Рујіну Січі. А коли не могтиму говорити, то вже хај вибачать, бо дльа мене тепер говорити — робити — јісти — сіноніми. Бувајте здорові.

Ваш *М. Драгом.*

Шчоб не забути! Дајте мені слово, шчо в К. скажете по кр. мірі 5 громадьанам, шчо коли ві Львові вијде Наукова Збірка при јіх участи,

---

[1]) Так прозвали були в нашім крузї Вас. Мик. Ковалевського за його власною радою. — *І. Ф.*

то непокликаньньа мене туди до праці ја вважатиму за смертельну обиду, котрој ја нічим не заслужив — ergo за первокласне свиство з јіх боку[1]).

N. 109. Лист до І. Ф. 23. Авг. 1891. Salmannsdorf bei Wien, Hotel z. d. 3 Löwen.

Дорогиј Друже!

Посилају Вам 20 рубл. і фотографіју дльа Павлика, котриј певно вијіхав із Львова, про шчо мені писав, але адреса не подав. Фотографіја софіјська, зньата дльа коллекціјі по случаіу першого випуска з нашоји школи. Це пробниј екземпльар, то скажіть своју думку, чи годить сьа. А позајак II—к прохав фотографіју, то хај јому зостанеть сьа, коли Ви одобрите, бо Ви все таки бачили мене торік.

Чи побачимось цеј рік? Ја во всьакім разі востанусь тут шче місьаць. Голос міј трохи поправив сьа, але чи це конституціја природи, чи результат тілько досить софічного (?) ліку, котриј ја вживају і котрого довго вживати не можно (ерготін, котриј здавльује мускули ј напружа нерви, јего дајуть жінкам, шчоб родили або викидали) — побачимо.

Ја забув в остатньому листу сказати про Armer Henrich. Ја јого перегльадав 15 років назад, јак читав Gregorius auf dem Stein, — і зробив виписку із уступу, — але епізод про лік прокази кровіју не звернув на себе мојеји уваги, тим паче, шчо власне лік прокази кровіју досить розширена думка в середні віки. Б. л. тепер ви-

[1]) Про якийсь Науковий Збірник український, що мав бути виданий у Львові, я не чув нічого і він не вийшов ніколи. — *І. Ф.*

пишіть мені цеј епізод; треба гльанути на деталі, шчоб судити, чи це так собі совпало з мојеју темоју, чи це заблудша дитина мојеј теми, јак і казка про св. Тујіну.

Хотів би ја почути Вашу думку про партіјні і редакціјні справи. Моја рада: редакціју укладајте јак знајете, та тілько так, шчоб вона справді робила шчо, а не так јак в Товаришчі, а окрім того так, шчоб по формі не зміньать нічого, тоб то, шчоб Ви ј П—к були підписані, јак було, та шче шчоб в усьакім разі були в ред. комітеті. А про партіју скажу, шчо квестіонар даје лиху прогнозу архиабстракціјности ј архистудентства, кружковшчини! Треба рішити, чи бути Вам першоју справді політ. партіјеју (і тоді треба программу виложити в роді виборчоји), чи академіјеју соціально-космографів, та шче ј дуже зелених?

Мушу зараз јіхать у Відень до лікарьа і через те вмовкају. Ваш *М. Др.*

Поправте в остатньому N. Народа: збірка луж. пісень Гаупта, а не Германа.

Б. л. зајдіть у ред. Зорі і спитајте, доки вони будуть мене мучити? Вже днів з 12 ја послав јім 10 рубл. і прохав вислати Зорьу за 1891, Нечуја Над Ч. морем, і Огоновського І. том літер. і вип. II. другого тому і далі, а доси нічого не получају. Вже з Ньу Јорка б получив. О Рутеніја!

N. 110. Лист до І. Ф. 29. Авг. 1891. Salmannsdorf bei Wien, Hot. zu den 3 Löwen.

Не турбујтесь з Бідним Генріхом. Учора був ја у Відні ј купив переклад з бібл. Реклама. Стоју на тому, шчо до мојеји печеноји дитини власне

це не јде, бо нема власне мотіва приношеньньа дитини в жертву батьком. Це стрічниј мотів ліченьньа прокази кровју, але просто такиј, котриј треба взьати на увагу трохи більше, ніж ја це зробив. Тујіна більше підходить до мојеји теми, бо хоч там дитина попарилась і сама, але подаје јеји мати, а окрім того там јесть старець, котриј требује дитини, јак у болг. і укр. варјантах.

Получив запросини на зјізд. Спасибі. Звісно, не прijiду, але замітки б радиј був послати, та шчо мені робити? Ја радікально не згоджујусь на характер программи, котриј видно шче більше в квестіонарі. По программі виборчіј мож було думати, шчо партіја поверта на земльу з небес, куди залетіла на программі виробленіј торішнім зјіздом, але по квестіонару видно, шчо вона тепер летить шче дальше в небеса, навіть не самоји нашоји планети. Моји уваги можуть показатись ловцьам партіји за шчуку або навіть за рака. Окрім того ја рішуче проти того, шчоб у партіју пријмати студентів, тобто льудеј без сталоји профессіји.

Лікарьа свого не застав у Відні ј не знају, шчо казати про своје здоровја. Говорьу трохи ліпше, але болить в руках і грудіх мабуть шче більше. Ходити ја не гідниј. Ревматизм в обох руках, та шче ј на оці јачмінь. Поклін Вашіј жінці ј Вам од мојіх дам. Ваш *М. Др.*

Посилају 100 рубл. з тіјеји субсідіји, котру ја обіцьав „Народу“, се мусить бути сума з 285 фр. Та Ви мені пренумерујте Правду, і зараз же хај пришльуть остатниј N. Ја мају до 1890 р. тільки вип. I, IV, VII, VIII. Прохав Вас, памјатајеть сьа, пренумеровати, та Ви шчось в часи замиреньньа Пр. знајшли в тому невдобне. Тепер пожалуста виправте мені ті N. N., шчо не стаје,

а далі хај редакціја шле правильно. Бісові Зорьане книг не шльуть. Трачу час.

Ваш *М. Драгоманов.*

N. 111. Лист до І. Ф. Salmannsdorf bei Wien 6. Сент. 1891. Hotel zu d. 3 Löwen

Дорогиј Друже! Помирімось в науковому спорі трошки по Маниловському. Признајмо, шчо ј Тујіна ј Генрихова дівчина однаково одскоки мојеји теми, в котрих основа вже поламалась. Це не буде примір ізольованиј власне серед релігіјних легенд, котрі зајшовши з Азіји — досить цільві, або коли зміньујуть тему, то органично в славјанському світі (переважно восточному, богумільському), ламајуть сьа в романців і германців.

А магаре і по болгарському осел. Варјант укр. до Чуб. јесть у Шејк. в осібному збірничку казок, котриј јесть в дебрьах мојеји бібліотеки. Впрочім памјатајеть сьа, там нічого осібного нема. Ја б душевно рад пошукати в Азіји оригіналів поза апокріфами. Та де? Звісні мені буддіјські приміри метаморфоз, а також показані жидівські не такі.

Прислав оце мені Јарос. лист одного мужика, з котрого видно, јак зачинајеть сьа противупопівськиј рух по селах і јак він пријма грубі форми — те ј друге більше через самих попів. Це мені шче раз нагадало моју погибшу статејку в Хліборобі. Невже вона конечне погибла? Чи не можно б јеји переробити та повторити в Хліб. або осібноју брошуркоју, котру можна напечатати напр. в Відні? Тілько в остатнім разі треба, шчоб хтось узьав за неји јуридичну одвічальність. Не вжеж так цілиј кампаніји і пропадати через фантазију львівського прокуратора?

Повість про Јуду. бл. пришліть. Јак раз до ладу буде!

Шчо таке власне случилось на Украјіні, шчо нагнало страх? Алеж власне там беззаконного тільки ј творить сьа, шчо правдьанська угода. От би було кумедно, јак би „наші“ одповідали за правдьан, хоч воно було б „въ порядкѣ вещей“. Коли Вам не можно јіхати в К., то чи не могла б Ваша жінка поїіхати?

Од „Зорѣ“ не получив ні газети, ні книг. Брешуть вони: нічого не посилали. А може винајшли рутенці такиј спосіб посилки, шчо по нему 2 місьаці треба буде ждати. О роде лукавиј!

Про редакціју „Народу“ ја все таки скажу, шчо треба, шчоб Ви з П—ком там зоставались, а окрім того може бути ј комітет, коли члени јего будуть дійсно представльати јакі групи, шчо хотьать активно підпирати газету і коли вони індівідуально компетентні в літературніј роботі ј літерат. справах. Ваш *М. Д.*

N. 112. 12. Cent. Salmannsdorf bei Wien. Hotel zu den 3 Löwen.

Позамовкали Ви всі, а Павлика так ја ј адреси не знају. Тим часом мене кортить получити звістки, а також хоч лист Народа. Та не знају, шчо ј з Хліборобом конечне стало. А ја, шчоб не думати про своји болісти, усе пишу, між инчим написав 1875 р. своіх споминів Австроруських (подорожжьа по Австр. Руси), а шче зараз кінчив популярну статејку „Шість сот років Швејцарськоји спілки“ дльа Хлібороба або дльа брошури, або дльа того ј другого вкупі.

Напишіть, шчо думајете може зробити в ціј справі. Зорьу і книги ја дістав накінець вкупі. Вам брехали, шчо посилали. Тільки не получив

чч. 3 і 5, ані Вересаја. Б. л. нагадајте. З Зорі довідав сьа, шчо Ви видали Сурку, а ја јеји не получив. Коли вијшли ві Львові Повісти Чајченка, то попросіть Зорьан вислати мені в міј рахунок. Та шчо нового в Росіji? Ваш *М. Драг.*

N. 113. Лист до І. Ф. Salmannsdorf bei Wien 22. Сент. 1891. Hotel z. d. 3 Löwen.

Дорогиј друже.

Сьогодні ја поборов Вашу копіју з Кольбера, окрім двох слів, котрі Вам посилају на дешіфровку. Б. л. скорше відпишіть. Та пришліть і Народ цілиј N., певно вже давно вијшов.

З поводу пропавшої статті в Хліборобі ја б з Вами поспорив. Дльа народу простого так писати не можна, јак Ви радите. Це ми, книжники, вимуштровані факти в однім місці читати, а виводи в другім, або „читати проміж рьадків", а прості льуде цеjі науки не мајуть. На мене, то ја б шче раз дав у Хліборобі статьтьу з випуском місць, котрі образили прокуратора, а потім, коли б конфіскували, то пријньав би процес; публікаціја, при котріј мајже всьу б статьтьу репродуковали, зробила б більше, ніж Хлібороб. Напишіть, чи пристајете? Друге: може в Женеві перепечатати? Шчо про се думајете? Також напишіть скорше про Швејцаріју. В ніј 30.240 буков, значить, најбільше $1^1/_2$ листа. Ја б міг заплатити кошта, і хај би печаталось і в Хлібор. і окремо. Та вже јак прокураторіја сказить сьа, то ліпше печатати в Женеві, хотьа в мојіј статьті нічого противуконституціјного нема. А чи не можна так зробити, јак з Кобзарем, то б то виставить накладчика Львојанина?

Споминів далі писати не можу, бо тепер треба казати про переписку з „Другомъ“, а дльа того треба мати журнал і листи під рукоју. Це в Софіјі? Шчо Ви думајете, чи не слід передруковати в ціј частині Споминів листів мојіх з Друга? А може більше слід додати спомини Ваші ј П—ка об тім, јак ішла всьа цьа справа. Ја закулісного з того нічого не знају, але здајеть сьа, закулісне грало досить велику рольу. Посилају, на случај буде треба заштукувати дірки в слід. NN. Народа, своји дві замітки. Простіть, шчо посилају нефранковано. Пошта звідсі за $1^1/_2$ кілометра. Ваш *М. Др.*

Перед тим, јак печатати замітку про Певного, гльаньте в јакиј кльасичниј лексікон, шчоб провірити, котриј імператор почав будівльу Колізеја. Памјатајеть сьа, шчо Веспазіан.

Ја мају звичај завше провірьати всьакі дати, та тут ні по чому.

Прijіхав Шишманов і каже, шчо в Софіјі получив остатніј N. Народа. Це Ваш експедітор туди послав, а ја тут не получају.

Передајте б. л. листи Јаросевичу. Напишіть мені скорше, чи Псалтирь Куліша був виданиј у Львові, чи де инде? Лист адресујте в Відень, Hotel de France, Schottenring, бо в пјатницьу ми туди перебирајемось, а в понеділок або ві второк јідемо в Софіју. Моје здоровја поправилось мало. Голос став трохи ліпшиј, та нікуди не гідниј, а болі мабуть чи не більше. В Софіјі матиму одпуск до 1. Нов. ст. ст., а ліченьньа хронічне можна робити ј там. В Відні без сімјі мені ніјаково оставатись, а діти мусьать ходити в Софіјі до школи.

Прijіхав Гриневецкиј, і ја јому передав усе моје Сальмансдорфське „Литературное Наслѣдіе“, шчоб зараз же переслав Вам. Робіть, јак ліпше,

та најскорше ја б хотів побачити друкованоју Швејцаріју. Може Ви хочете печатати у цьому N. Хлібороба? В газеті мого имені не підписујте, а тількі на книжці, або в газеті на самім кінці.

N. 114. Лист до І. Ф. Wien, Hotel de France, Schottenring. 5/10 91.

Мині везе! В пјатницьу перејіхав у Відень, а в суботу Рада заболіла крупом. Мајже все моје поліпшеньньа за тиждень набуте під впливом енергічного ліку пішло к чорту. Та добре, шчо хоч сегодні лікар знајшов, шчо процес крупу іде diminuendo і шчо можна буде вијіхати післьа завтрього. Чи поправльусь у Софіјі, чи впаду в кінець, в усьакім разі матиму місьаць хоч лежати на однім місці, в своіј хаті — хоч без сили, без волі, бо про правду вже ј говорити нічого, — тим паче, шчо мені лікарі виразно заборонили всьаку політіку ј публіцістіку, а дозволили тілько фольклори, а коли голос буде, по троху лекціјі. Один навіть каже: објавіть про це в галицьких газетах, то льуде Вас оставльать у покоји ј Вам кораблі будуть одрізані.

Ну, буду терпіти. Випрошу хиба право написати рецензіју на роман Чајченка, та він не скоро скінчить сьа, то ја або поправльусь знов троха, або вже зовсім нічого не писатиму.

Получив Вашу депешу. Спасибі! Та не одповідају телеграммоју ж, бо треба јти јакијсь кавалок на станціју, а ја поклав собі кілько часу навіть не ходити. Через теж не посилају ј Швејцаріјі. Пошльу вже з Софіјі, — шче за одно там перегльану дејаку статістіку і може добавльу.

З мојеју статејкоју про мову в церквах робіть, шчо хочете. Ја на авторство не претендују і дивльусь на цьу пробу тільки јак на ballon d'

essai, а окрім того хоче сьа перебігти дорогу народовцьам, шчо не вони перші, а ми упоминались за нар. мову в церквах. Пришліть скорше в Софіју Ваш переробб.

А сурјознішчу серіју почну з Старо-персідськоји віри. Далі піде Будда, а потім і жиди. Іран інтереснвј дльа нас, бо мајже всьа попульарна есхатольогіја у нас — іранська (богумильська). Зрештоју про це поговоримо. Про книги напишу з Софіји. Звідти пришльу і фотографіју.

Ваш *М. Драг.*

N. 115. Кореспондентка до І. Ф. 31. Окт. 1891.

Знов до Вас просьба. Виписав ја собі Wisła Карловича і К-о, та шчось не шльуть; певно, повноји коллекціји вже нема, бо в редакціју Сборника прислали тілько V. том. А мені до зарізу скоро треба т. II, де на стороні 762 і 766 надруковано Bystroń і Karłowicz, Poleskie podania spokrewnione z legendą o św. Grzegorzu. Чи не можете Ви де видрати цеј випуск і прислати мені на тиждень? Ваш *М. Др.*

Јак Павликова Influenza? Мені не шльуть ні 17 N. ні 19 і т. д. Зорі, хоч ја двічі писав. Попредстательствујте за мене.

N. 116. Лист до І. Фр. София, Владайска ул. 18 Нов. 1891.

Дорогиј земльаче. Простіть, шчо довго не пишу. Ті невеличкі хвильки, коли мені дозвольајеть сьа сидіти і писати, јдуть на екстренну роботу — виправку Едіпа. До того про книги, шчо Вам треба, не міг ја написати, бо Нар. Бібліотека була замкнена через переробки, хоч на перед ја знав, шчо напишу Вам: тих книг нема.

та најскор
Швејцарију.
N. Хлібоpo
а тількі на

N. 114.

Мині
а в суботу
је поліпше
енергічного
хоч сегодн
diminuend
завтрього.
в кінець, і
жати на о
ли, без во
чого, — т
ронили вс
лили тіль
троху лек
в галицьк
у покоji j
Ну,
писати ре
скоро скі
троха, або
Полу
повідају т
валок на
навіть не
царіji. По
перегльану
З мо
біть, шчо
і дивльусь

дльа того, шчоб потім готовитись уже до натуральноjі смерти. Властиво огльаду історичного староjі літератури jа не мав на плані, бо думав написати огльад того, шчо написано або j говорено j наспівано на справді нар. мові. Инше все входити мусило у вступну частину: історіjа літературних мов на Украjіні взгльадно до історіjі національноjі самосвідомости. Дльа того Вам тим паче вільна вольа писати Вашу працьу, а коли jа можу Вам чим стати в пригоді, буду радісінькиj.

9. Дек. Од П—ка взнаjте, чому довго не одсилав листу. *М. Драг.*

1892.

N. 117. Лист до І. Фр. София, Владайска ул. 17. Фебр. 1892.

Дорогиј земльаче. Вчора дістав Ваш лист і виписку Кольберга. Спасибі. Тілько додајте, в јакіј провінціјі записаниј тој варјант К-га. На ньому видно вплив украјінських варјантів. А про тој Дрогобицькиј вар., шчо в Вас був, розстарајтесь. Цікаво, чи він пішов од латинських проповідеј, јак моравськиј і 2 польські, чи самостіјнішчиј і більше привјазујеть сьа до восточних варјантів? Ја тепер власне пишу про це дльа Сборника, т. ј. більше номерују, а писатиме Шішманов. Треба заробити грошиј, шчоб јіхати літом лічитись в Париж, коли дотьагну до того часу, а коли не дотьагну, то хоч зоставльу по собі шче 1—2 монографіјі. Мені дуже погано! На всьому гірше, тілько голос ліпшиј. Шчо воно за знак, ні ја, ні моји лікарі не розберуть.

А лист Ваш з Јудоју пропав. Јакась Јуда підхопила мабуть по дорозі через Руминіју ј Лом-Паланку. Це прокльатиј тракт! Або вмістіть Јуду в рецензіју, або јак буде довга, то дошліть мені. Знајшовсь шче болгарськиј варјант історіјі Павла Кесаріјського (котриј обіцьано) і піснья болгарська подібна до датськоји ј украјінськоји. Окрім

того жду з Россіјі шче одноји рукописноји історіјі кровосмішеніја. Вијде повненька монографіјка.

Проти Вашого плану приповідок не мају нічого закинути ані доповнити. Радив би тілько не вживати тіјеји дурноји алгебри, јаку запровадив Чуб. без мене в Истор. Пѣснях. Нудна робота, а јак трапить сьа помилка писарьа чи друкарьа, то варіјант пропав, тај результату мало. А в приповідках навіть місцьа не багато виграјете. Ліпше означати подібні слова в варјантах осібними шріфтами. Про порівньані замітки ја не знају, шчо Вам і казати. Це безконечна робота, котра потрібује бібліотеки. Попробују гльанути в тутешні книжки, чи је шчо. Тілько наврьад, шчоб знајшльось. Дальа шче знајдете в Россіјі, а Снегірева вже не купити! Колись ја писав Вам про Albo Vanucci, Proverbi latini. Недавно вијшло шчось про еллінські приповідки, та не одшукају в својому хаосі усіх фольклорних бібліографіј, јакі в мене јесть. Може счастьа поможе. Шче јак би посчастило Вам дати скілько небудь повні параллелі з Бібліјі, классіків, Арабів, Німців та Славјан, то добре б було. Та ідеал порівн. науки — показати не тілько спільне, а осібне. А дльа цего в Вашіј темі треба років роботи та шче ј не одного!

Брошурки ј Зорю получив. Спасибі. Гејне читају з пријемностьу, а другим невдоволениј. Дон Кіхот виходить тільки дурень, а тимчасом полковник Ньукол у Теккереја ставить Дон Кіхота в числі книг, котрі він льубить читати, шчоб „бути в товаристві джентльменів“. Тај Ви фінал книжки написали не до дурньа. Казка за довга, нелогічна і конкльузіја не витіка просто з Ваших картин; та ј науку — працьувати нічого мужикам проповідувати, вони ј так працьујуть. Ја все таки думају, шчо ј на Вас, јак і на Нечуја ј Мирного, це гр. Толстој пустив казкову манију. Так і в Тол-

стого часом науки шкандибајуть, але при всему Толстој маје ньух на казку і вона в нього коротка, проста, аллегоріјі прозорі. Најбільші мајстри в сему старі Азіати і дльа того ја б радив нашим льубительам дідактичноjі поезіjі — Jatakas, Avadanas, Панчатантру, Калілу-ва-Дімну, Талмуд. В мене колись була думка вибрати звідти первотіпи најбільше звісних у нас бајок, шчоб показати, на скілько ці первотіпи ліпші од нових Лафонтенів. Два-три приміри ја показав у своjіх монографіјах. А propos, јак Ваша англіјська мова?

Хотілось би мені написати скорше рецензіју на Промінь Чајченка, та не знају, јак мені позволить моја аорта. З цеjі ночі шче шчось причепльајеть сьа. Бојусь, чи не інфльуенца. Ја јеjі певно не видержу. Бувајте здорові з жінкоју ј дітьми. Ваш *М. Драг.*

N. 118. Лист до І. Ф. 24. Јуньа 1892. София, Владайска ул.

Дорогиј земльаче! Так провинив сьа перед Вами, шчо вже хоч топись, јак би тут річка була. Спершу моју відповідь задержали справки в редакціjі „Сборника“ і в міністерстві, котрих своjевременно було годі здобити, бо Шишманов виjіздив на $1^1/_2$—2 міс. у Відень, та в бібліотеці, куди ја міг добиратись лишень у Середу, бо в другі дні в мене лекціjі, а ја не можу двічі на день здиратись у вишчі етажі по сходам, — а нарешті јак почали мені скакати через голову, досить придурену, усьакі справи, хороби і т. и., то зовсім і глузд утратив. І тепер напишу тілько про головнішче.

1. Вашу працьу про болгарські апокрифи в малоруських списках приjме „Сборникъ“ і за-

платить по 100 фр. за 16 сторін. Ви перегльаньте Срезневського Замѣтки о малоиз. памятникахъ, Тихонравова, Пыпина і Порфирьева видання апокріфів, М. Соколова Матер. и зам. о старослав. литературѣ — зробіть список „болгарських басень" і випишіть з Ваших коллекцій ті, котрі підходьать. Добре, јак би можна було підхопити ј болгаризми в мові (В К. Стар. Ви пропустили хранима, котре поправлено храмина, а воно болгарське храни; храна — пища).

II Шчо Сборника Вам не висилајуть, про те плачу і старајусь, шчоб вислали, та тут на все такі формальности, шчо скоро справа не робить сьа. Діло в тім, шчо т. I—III уже мајже розіјшлись і можуть видаватись тілько за дозволом міністра. А дальших томів не висилајуть чекајучи II—III; ја сам прохав у міністра дльа Вас томів II ј III і він дозволив, але тоді не було Шішм.; тепер він је, а міністра нема. Пријде сьа шче чекати.

III. Казку про ангела ја вжив у статі, котра вже печатана, хоч шче книга Сборника не појавилась. Про Јуду помішчу в додаткову статьу про Едіпа. Коли можете, то присилајте все, шчо мајете до того мені в Париж (29, Avenue de Wagram chez M. Dr. Holstein). Про Григорія тільки спомјану, бо то варјант повісти Костомарова = Gesta Romanorum.

IV. Збірка, з котроји Ви виписали Григоріја, дуже цікава. Ја б Вам радив „болгарську історіју" не чекајучи других послати в редакціју „Сборника", а решту в К. Старину.

V. До рецензіјі про моји праці мају дејакі уваги. Напр. ја вважају історіју перевертаньньа попів у волів, ослів і т. и. взьатоју не з історіјі перевертаньньа дітеј в кози (те само собоју јесть у нас, јак ја показују), а з історіјі молодцьа-осла в апо-

кріфах. Індіјські оповіданьа про метампсіхозу зовсім другого характеру, ніж апокріфічні метампсіхози.

VI. Охримовича статі не бачив, бо чомусь мені VI кн. Этнографическаго Обозр. не присилајуть, тај годі. Також не шльуть і Вісли с. р.

VII. Хочу вијіздити звідсі в Париж між 3/15 і 5/17 Јульа, а в Відні бути два дні (Schottenring, Hôtel de France), та не знају, јак шче буде, бо наскочила нова хороба — катар живота, котра мене ослабила сама, примусила перервати лік аортноји хороби і т. д.

Жінці Вашіј кланьајусь дуже. Ваш *М. Др.*

Наврьад, шчоб ми могли побачитись тепер у Відні, та ја Вас і не кличу. Нова хороба — в кишках — наскочила на мене і ослабила сама по собі, а тут шче мусів придержати ліченье аортноји хороби, так шчо зовсім став нікуда не гіднај знову. Не знају, чи буде ліпше на Септембер.

N. 119. Лист до невідомого Українця, без дати.

Прочитав оце виписки з Вашого листу. Не буду боронити Wochenschrift[1]), бо хто не спотикаје сьа. Ја сам не в усім згоджујусь з ред. і говорьу своји уваги, та требаж і за неју признати право, при јеји обставинах, мати своју думку ј вольу. Ја буду говорить про головне.

Ви требујете наукового розвоју программи, та шче максімальноји. На перше скажу, шчо науковість — діло відносне. Може робота мати форму „газетну“ (в газеті тим паче) і бути науковішча од діссертаціји. Не все схольастичне — на-

[1]) Wochenschrift очевидно „Народ“. *І. Ф.*

укове! Не все „публіцістичне“ — ненаукове. Про максімальність же скажу, шчо це наліпшиј спосіб зарізати орган і справу. Максімальне досить звісне тим, хто јего шука, і з німецьких оріґіналів і з росс. перекладів і з укр. популярізаціјі. Та тепер в усіј Европі певна справа перејшла на питаньньа мінімальні, котрі в усьакім краји поки шчо инші. В Австріјі тепер чергова справа најмінімальнішча — реформа вибору в усьаких товариствах, шчоб усьакиј член мав голос. Коло таких справ мусить стојати Wochenschrift. Позајак оппоненти јего стали по противному боці, то ј мусила наступити полеміка. Ја стоју на тому, шчо полеміка веде сьа Wochenschrift'ом ganz wissenschaftlich, хоч звісно, не таким способом јак в курсах, а таким, јак в клініках, а надто амбульаторних. Јакого хорого привезуть, про ту хоробу ј говорить сьа. Іноді ј окрикнеть сьа на слуг, котрі не держать порьадку, або на знахарьа, котриј трохи не вморив хорого. Тілько така полемика ј допускајеть сьа в Wochenschrift і без неји жива справа не обходить сьа. Мовчатиж про најважнішчу справу, котра стојіть коло Wochenschrift під боком, значило б видавати схоластичне, а не живе письмо. Жалкувати хоч на форму полемики Wochenschrift Ви можете хиба через те, шчо не бачите Monatsschrift[1]) і др. Оттам полемика: перекручуваньньа чужих думок та напади, клевети на особи. Приjіздив тут один миротворець-угодовець, котриј перед прихильниками Wochenschrift хвалив „угоду“ ј наклоньав јіх до „науковости“ ј одмовльав од полемики. Тілько ж він не предложив својім напр. не ставить Gegen-Kandidat'а против д-ра Даниловича і навіть не порадив Monatsschrift'ові перемінити своји способи полемики. А він вважајеть сьа в угодовців і в

[1]) Monatsschrift очевидно „Правда“. *І. Ф.*

Monatsschrift за великиј авторітет. Післьа цего боротьба мусила пітти натуральноју ходоју. І коли в угодовців наука не оберне сьа зовсім в ancillam Theologiae, то тілько тоді, коли вони будуть під сталим дозором критики-полеміки Wochenschrift-у. Коли Wochenschrift упаде, справа піде гірше. Противна сторона зовсім піде з назадниками, тим часом, коли молодіж і масса та навіть і частина старших все таки хоч під впливом Віднья ітиме вперед, — і через кілька років злости буде більше. Тепер Wochenschrift мусить переробити дві старі партіјі та звести до купи дві молоді, без чого одна з них піде просто на Восток.

Так Ви про це добре подумајте. Коли Ви не довольні тим, шчо Woch. більше говорить про своји крајеві справи (хоч у них власне фундамент дльа сили партіјі), ні тим, шчо пише сьа в нему про Ваші, на це нема иншого ліку, јак пишіть самі. Не диво, шчо льудина говорить про полтівську пропасницьу, коли живе над Полтвоју, а мовчить про ветльанську чуму, коли јеји не бачить.

Ја все зводжу до одного: возьміть своју дольу в праці, а крајевим льудьам в Wochenschrifti признајте автономіју. А коли першого не хочете робити, то тим паче признајте друге, піддержіть Woch. рік-два, поки він пустить корні, виробить нові напрьамки, та тоді ј побачите, чи шкоду він приносить, чи ні? Коли ж Вас така завдача Woch. не вдовольа, то доповньајте јеји Вашими власними працьами. Перше, шчо ніхто так не потрапить вдовольнити потреби льудини, јак сама вона, а друге — нішчо так не мирить чоловіка з працеју другого, јак власна робота. Шче скажу: старајтесь з прьамих джерел познакомитись зо справами, про котрі говорить Wochenschrift, бо Ви очевидно знајете про них через дзеркала дуже невірні і навіть навмисне брехливі, а тим часом

діло јде про справи важні, наслідки котрих будуть даватись в знаки на 10-ки років.

Лист прошу показати Arbeitgeber'ові.

P. S. Чују, шчо Wochenschrift-ові приходить сьа доволі трудно вистојати без помочі з боку. Справди без неjі јему важко буде вдержатись, але коли він на јакијсь час навіть замре, то власне дльа него це може мати навіть добрі наслідки. Незабаром він устане власноју ініціјативоју најблизчоjі громади. Стратить тілько справа братів сусідів, на котрих упаде сором, шчо вони не зрозуміли стану річеј, потреб часу ј не схотіли зробити малого, шчоб помогти напрьамку, котриј јединo може вивести јіх на світлу дорогу.

N. 120. Лист до І. Фр. 16. Авг. 1892. Paris 29. Avenue de Wagram.

Дорогиј земльаче.

Вже більш јак днів 10 получив Ваш лист, та весь міј писательськиј час забирали викінченьньа статі про чортів (Дуалістичні космогоніјі), шчо мусив уже з тиждень одіслати в Софіју, а ј доси не одіслав. Посилају Вам Соколова. Ви јего мені в Октобрі вернете. Про Вашу „болгарську басньу“ не можу нічого сказати, бо книг під рукоју нема. Здаје сьа в устніј слов. Славјан јеjі нема, а в писаніј мусить бути. Треба подивитись в Пипіна. „Опытъ ист. р. повѣстей і пр.“ та Кирпичникова Варлаама и Іоасафа. В мене в Софіјі вони јесть, та все рівно, шчо нема, бо потоплені в морі нерозкладаних книг. Пипіна апокріфи — розуміју III. т. Памятників, вид. гр. Кушелева-Безбородко, а IV—V. т. т. цего виданьньа, памјатаје сьа, не було. Костомарівські легенди робльать I—II. т.

План Ваш јіхати в Відень, звісно, добриј, навіть коли б в кінці екзамена ј не вијшло (Чому Ви в Черн. не кінчајете?). Тај в Москві ј Петерб. знајшов би богато цікавого. Та ба — гроші! На дурне јіх богато в світі видаје сьа, а на розумне чортма.

З мојеју фотографіјеју не знају, јак бути. Всі порьадні ательје поставлені дуже високо, — ја туди не злізу, а до того парижські фотографи не так то ј знамениті, хиба шчо дорогі. Не знају чому, післьа Італіјі најліпші фотографіјі в Россіјі. Не злі фотографіјі ј у Софіјі, де ја знімав сьа, јак бачите. Чи не пристали б Ви на таку комбінаціју: або ја знімусь у великому форматі в Софіјі, або один парижськиј мальар зробить по фотографіјі софіјськіј, подібниј до Вашоји, масльаними красками скільки треба потретів по 15 фр. за штуку. К новому року він зробив дльа Рада один — прекрасно. Більшиј формат коштује по 30 фр. за штуку. Може јак буде більше, то зробить скидки, напр. за 70 гульд. 12 портретів кабінетових.

Жалко, шчо Народ спинив сьа, а ја не ждучи цего, вже приписав у Free Russia, шчо ред. Народа пријма збори на друк дльа росс.-укр. баптистів. Ја вступив в переписку з одним із ліпших ораторів баптиских у Англіјі Кліффордом, до котрого справив і Степньака. Окрім того Ст. мусить бачитись з секретарем Baptisch Union, јак тільки тој поверне сьа з морьа. Кліфорд заінтересував сьа справоју штундистів і возможностьу пришчепити баптизм в Галичині. Певно, в осени вони пошльуть согльадатаја в Галичину, а м. б. ј на Украјіну, а потім отворьать спеціальну міссіју дльа наших сторін. Ја хочу написати рьад брошурок про баптистів і др. поступові прот. секти, а також біографіјі таких сектантів, котрі заслужились працеју дльа практичного

христіјанства, то б то гуманних справ до соціалізму включно. Почну з Roger-a Williams-a, основательа першоjі держави (Rhode Island) на підставі толерантности. Перше, загальна брошура вже в мене готова. Шчо Ви скажете про всьу цьу справу? Народ јакось мусить бути, хоч укорочениј, бо инакше обірветь сьа зиjазок Укр. з Галичиноjу в поступовому напрьамку, з чого виграје москвофільство. Це треба витолкувати украjінцьам, тілько хто за те візьметь сьа? В мене шче буде оказіја переказати де шчо в Петербург, а з Кијівом не маjу зносин, і навіть Jар. мовчить. Де він? Дльа комплету мушу сказати про своје здоровја. Держав ја консультаціју з тутешньоjу знаменитостьу, Potoin-ом, котриј мене заспокоjів, але чи тим, шчо з мене справди не так зле, јак Віденці гадали, чи тим, шчо він далеко культурнішче (сумліннішче) ніж Німці, котрі все таки барабаншчики в нутрі і з маньерах — не знаjу. Тільки з усьакім разі нерви моjі в Парижі дуже підньались, — чому безспорно причиноjу j дуже приjатна і приjазна до мене компаніја. А ходити все таки не можу і болить у мене в руках і боках скрізь, хоч говорити далеко легше. Кажуть терпіти шче рік-другиј, а далі стерегтись до кінцьа віку. Ну, і терпльу!

Смоминів тут не можу писати, бо власне тепер треба Друга листів і т. д. Книжку V і Чудацкі Думки піджидаjу. Жінці Вашіј кланьаjусь.

Ваш *М. Др.*

N. 121. Лист до редактора „Правди". Paris, 29, Avenue de Wagram 7. Окт. 1892.

Високоповажаний Пане Редакторе, маю честь послати Вам в купі з сим листом замітку з поводу напечатаної в „Правді" статі д. Черниговця.

По всему видно, що д. Черн. писав свою статю не для особистоі полемики, а для того, щоб виснити справу діскусією. Через те я думаю, що Ви зробите щось приятне самому д. Ч—цю, коли напечатаєте мою замітку в Правді. Колиж ні, то прошу Вас продержати мою замітку у Вас на схові, поки я попрошу кого небудь узяти єі у Вас. Маю честь зостатись Вашим покірним слугою.[1])

М. Драгоманов.

N. 122. Лист до І. Фр. Paris, Avenue de Wagram, 29, 9. Окт. 1892.

Дорогиј земльаче, Ну, ја в Відні — а коли ја там буду, мабуть і Бог зна, бо ја не думају, шчоб јего премудрость могла потерепіти ті скоки, котрі робить холера, а при тому такі дурниці, јак Балканські карантани. Мені пишуть із Софіјі, шчо в Сербіјі і в Болгаріјі прийде сьа одбувати карантин в купі 11 день і шчо в Цариброді такиј карантин, шчо мені абсолютно там помирати без усьакоји холери. Попав сьа ја з Болгаріјеју, јак зајаць у тенети! Окрім карантинів ось ја̑ка вијшла чепуха: контракт міј з болгарським міністерством скінчив сьа 1 Авг. с. р. В контракті сказано було, шчо розрив јого мусить бути мені вимовлениј од $^1/_2$ р. до кінцьа, тоб то 1 Февр. 1892. В Јулі мені сказали, шчо, памјатаје сьа, вже мін. нар. осв. писало в мін. раду про те, шчоб контракт поновити шче на 3 роки. Ја з тим вијіхав, коли вже в Августі мені пишуть, шчо міністер нар. просвіти не певниј, чи рада згодить сьа продовжити контракт, але в усьакім разі хоче мене задержати і просить, чи не зостав сьа б ја без контракту і з платоју по лекціјам, јак јесть у нас бувшиј міністр Балабанов, і з тим, шчо ја можу писати в Сборнику, скілько хочу. Потім пи-

[1]) Правопись оріґіналу. *І. Ч.*

шуть, шчо мін. рада одкинула поновлїньньа контракта і шчо міністр просить мене зостатись на инших умовах. Ја одписав, шчо дльа мене контракт — пусте діло, бо за мене нїјаке посольство не заступить сьа, але шчо ја держусь за дві умови: 1) ранг ординарного професора і 2) старе ж жалуваннье 12.000 фр. в рік, бо инакше ја трачу авторітет у товаришчів і профессорів. Ја знају, шчо сего по правилам звичајним, тоб то без нїјакого контракту, не можна зробити, і готовльусь зоставатись у Парижі, тілько плачу, шчо моја бібліотека, мебель, папери і Рада зостались у Софіїі. Мені пишуть спершу, шчо моїі умови не підходьать під правила, але вчора получају лист: міністр говорив з коллегами і ті готові зробити зо мноју контракт на рік, коли ја згоджујусь. В мене один тілько мотів: јіхати в Софіју, шчоб за рік ліквідіроватись, привести в порьадок папери і т. и., але діти тратьать шче рік, бо Болгарами јім усе рівно не бути, а од Франціїі јім шче на рік треба одрізатись. А Зорьку ми вже вчора записали в 9 кл. ліцеју. Шчо јего робити? А тут шче карантин. А тут зіма надходить, а наша навіть тепла одежа в Софіїі. Хиба до ворожки јди! А поки будем філософствувати про наші громадські справи. Не раджу ја Вам дуже поспішати сьа з початком друку квартальника. Вам тепер і без него буде чимало роботи, тај Ваша робота в квартальнику буде ліпша, коли Ви попрацьујете в Відні дльа чистоїі науки. Жаль Вашого таланту, читајучи такі речі, јак замітки про Співомовки. Коли Ви будете писати таке дльа квартальника, то жаль буде ј Вас і јего. Вам не багато зосталось молодости — не тратьте јеїі. Далі „Шевч. і Міцк.“ мене льакајуть. Бојусь, шчо се буде балаканина. Охр. і Лев. не дали дльа Народа нічого дїјсно вартого друку (а надто Охр., бо Лев. хоч дав звичајні газетні статејки), тој не

бачу, чому б вони могли б ліпше виступити в квартальнику. Јім би ліпше вчитись, а потім писати. Зостајеть сьа одна працьа О. Терл., та чиж јеjі коли небудь автор пустить у світ? На решту ја не розуміју, чому б не можно було і в Народі напечатати, јак би шчось знајшлось вартного?

П—к мене трохи посвјатив у справу Окуневського, јего вступу в клуб і јего безгласіја в сојмі післьа того, јак він обішчав коломијцьам сказати промову, в котріј скритикував би стан річеј у Галичині. Сумна річ цьа невидержка Окун.! Вона показује, шчо він зовсім не маје ньуху на стан Галичини. Тимчасом еміграціјниј рух показује, шчо настріј народа став рішучо гострij. Коли справди Австріја ј Росіја готујуть сьа до віјни, то австр. урьад не поправить діла малими дарунками Романчуковому клубові формально-національного характера, тоді јак Россіја буде оперувати на грунті аграрного пессімізму народу. Лік може бути тілько один: проти радікалізма мітологічного, церковного поставити радікалізм реальниј, европејськиј. Поки австріјськиј урьад це зрозуміје, треба нашим льудім голосно своје вигукувати. Коломијці говорьать про те, щоб виборці зајавили Ок. недовірьа. Ја не раджу того, але раджу отверто скритикувати стан народу і недогльад послів, в тім числі ј Ок. Спеціјально Ок. мене не дивује. Він і перше хотів јакось проскочити проміж дошч. Але треба, шчоб осібно од нього, а таки чутно було правдиво-радікальниј голос, а инакше так не варто і писатись радікалом. Ліпше просто „возвратитись на блевотины“ народовецькі. На сегодньа буде. Ваш *М. Др.*

Јаке шче митарство мусить проходити справа забраного Вікліфа? Чи не пора вже јого напечатати в Женеві?

N. 123. Лист до І. Фр. 28. Окт. 92. Paris, Avenue de Wagram.

Дорогьј земльаче. Ја шче тут і пробуду мабуть з тиждень. Про арест Кістьак. писав уже мені П—к. Жалко в двіјні, бо ја певнісінькиј, шчо К—му нічого було плутатись у польські справи. Це вже така звичка в наших льудеј: робити мінімально дльа свого діла і путатись у чужі. А з чужих діл најчужішчі мусили б бути справи тих Польаків, котрі з Маркса вивели нову шльахетчину і нову полонізаціју. Хтів би знати, чим власне скомпрометовані Косачі, і чи в Дерпті просто (там М. Косач), чи в Волині?

Де власне знаходить сьа Воронцова, не знају. Бојусь, шчо навіть коли вже і в Парижі, то тутешні Лавровці ј Плехановці не пустьать јеjі до мене, або збрешуть, шчо мене вже нема.

Пишіть мені шче сьуди. Може зберете газети, шчо пишуть про еміграціју галицку. З N. 19 Народу бачу, шчо вона вијать підньалась, та тілько тутешні газети ні слова не кажуть про те. Цьа еміграціја — јавниј доказ, шчо ніјакі „угоди“ в Галичині лиху не поможуть. Треба радікальних ліків. Невже про це не можна писати в німецькі газети? До скорого побаченьа.

Ваш *М. Драг.*

N. 124. Лист до І. Фр. Paris, 29 Avenue de Wagram. 4. Нов. 92.

Дорогиј земльаче. Хотів би ја вијіхати звідсі в Недільу (7 Нов.) і значить, бути в Відні в середу (зостанусь на 1 день в Цьуруху в Hôtel National). В Відні вијду в Hôtel de France, Schottenring. Поки шчо посилају Вам рахунок типографічниј і пишу дејакі відповіди.

Cosquin статејка про Варлаама і Јосафата приложена (јак і про египетських 2 братів) до јого казок, котрі вже в мене ј прijідуть зо мноју в Відень.

В чім заґа о Пшемиславі, ја забув, а може ј не знав ніколи, а варјантів слав. про великого грішника багато. Дејакі показані в статејках Карловича про Мадеја в Віслі. Ја думају писати про них, вернувшись в Софіју, де в мене богатенько зібрано про це матеріјалу.

„Русское Богатство“ виходить в Петербурзі. Ја јего иноді бачу в Софіјській бібліотеці. Це народництво тіпа В. В. Колись Р. Б. нічого не платило за статті; чи тепер платитиме, не знају.

Антікварів так упорьадкованих јак німецькі, тут нема. Та все ја розстарајусь каталог тих, шчо је. Ліпшого благодітельа по нашим спеціальностьам јак лејпцігськиј Koehler нема. По фольклорам тут богато маје Rolland, так не друкује каталогів. Вирізки про еміграціју дістав. Спасибі. Вже спорудив Post-sciptum до статі, шчо мусить појавитись в Децембрі або в Јанварі. Сподівајусь, шчо буде „изрядная пимфа къ носу нѣкоторыхъ благородій“. А шчо собі думајуть кијівські угодовці з поводу еміграціјного руху? Не вже думајуть звојувати јого, а за одно ј москальа, фонетикоју або ј хоч новоју катедроју у Львові? Чи не розказували чого прijізжі Ваші Россіјане? (Шчо се за льуде?). А про еміграціју, ја думају, треба пустити в великі німецькі органи, або в англіјські. Јак би хто склав добру статьу по німецькому, то јаб узьав сьа знајти јіј місце в Лондоні або в Единбургу в великому журналі. Тілько звісно, дльа Англичан треба написати з дејакими прелімінаріјами. В усьакім разі пора підньати крик про галицькі справи на всьу Европу, бо, по правді кажучи, говорити перед самими Русинами та Польаками не варто, — все рівно, шчо про-

повідати камньам. Та про це поговоримо. До побаченьа.

Коли шчо екстренного буде, то пишіть шче сьуди. Хто зна, чи вијідемо ми так скоро.

Ваш *М. Драг.*

N. 125. Лист до І. Ф. 25. Нов. 92. Владайска ул. София.

Дорогиј Друже. Вже 7-миј день, јак ми вискочили зо чрева китова, і вже ја ј лекціјі почав, а все голова не пријшла в порьадок післьа дурости карантинноји. Треба јеји будити навмисними намовами. З таких намов одна з перших: чому ти не пишеш Франкові? јак тобі не сором? Хоч би двома словами подьакував јего за ту прихильність, котру він тобі показав шче раз у Відні і т. д. Таке казала моја совість голові мојіј вже днів з 4, аж таки голова не одмовилась і звеліла рукам брати папер, перо і писати, — шчо руки робльать дуже повільно, мов працьу дльа них дивогльадну. Ну, та все таки робльать, і може по троху згадајуть стару науку. А поки шчо пождіть і зразу од мене не требујте нічого мудрого, а вдовольајтесь тим, шчо все таки ја живиј і не здурів, јак ті два хлопці, котрі здуріли в карантині при нас.

До того ја поки шчо не багато мају розказати Вам. Најцікавішче — лист получениј мнју од Мордовцева з Пітера. Розказује, шчо було, јак він зібрав громаду, шчоб обсудити міј лист про стан партіј у Галичині і про потребу помогти радікальниј партіјі. „Прочитав Ваш лист — пише М. — „Добре, добре!“ А другі мовчать, ждуть. Коли один схопивсь, мов Пилип з конопель. „Э, нам, братці, воно не тее, а тее як его. Коли йти сюдою, то ми пошкодимо тудою. А вони й там за чуби взьали ся, вони там бьють ся, а ми

їм канчуків мусимо посилати". Та ще й натяка на якогось Р. Я. у Вѣстн. Европы, що пише про Галичину. „Це, каже, його пальці тут знати — у свою руку тьагне" (се б то Ви, добродію). Так і розбилась наша череда: усі пішли за бугаєм і оставили нас троє куцих".

Позајак більше ја не можу Вам дати, јак даје документ, то ј розсуждајте далі самі. А ја скажу, шчо все таки добре, шчо справа поставлена ребром у Петербурзі. Шчо скажете про статьу Р. Я? Ја в усьакім разі безмірно вдьачниј Стасьулевичу, бо та статья не подобаје сьа всьаким угодовцьам починајучи од Спасовича, јого пријательа а часом і Егеріјі.

Вам оберну дуже смішну просьбу: напишіть мені коротенько, в чому справді Ваш парламентськиј крізіс і јакиј смисл јого кінцьа, а також јаку рольу тут грајуть Русини і чи буде јакиј вплив на Галичину? В часі карантину ја не читав газет, а тепер нічого не розберу з N. Fr. Presse. То вже наставте і вразуміть.

Ваш *М. Драг.*

Жінка дуже шчиро Вам кланьаје сьа і дьакује.

N. 126. Лист до Ів. Фр. 10 (22) Дец. 92. Улица Денкоглу (Владайска), София.

Дорогиј Друже! Принесли оце Ваш лист з патретом дітеј, — а то ја було починав сумувати, шчо з Вами. За фотографіју дуже велике спасибі. Павлик помилив сьа, вивівши з мого листу, шчо ја захорував. Не знају, јак сталось, а ја видержав карантин досить благополучно, хоть це була не проста штука висидіти 8 день в такіј дурості, де під стіноју вода мерзне, а коло печі шкура репајеть сьа од жару і де треба було че-

рез кожну годину будити слугиньу, шчоб підкладала углів. А шче ми були в прівілегірованному стані і навіть остатні 4 дні провели в консульськім бараці! Не описував ја Вам цеји погані, бо нехај јіј біс, шче присниться сьа або Вам, або мені.

Про Вашу притчу написав Стојану Новаковичу, та шче не мају відповіди. Це не так велика вгајка, бо друк VIII кн. Сборника спинив сьа через брак паперу (жовтого), а на кн. IX Ви поспіјете[1]). Гоммельа книжка — уви! — не те, шчо ја згадував; то Die erste christliche Redaktion і т. д. Погльаньте у Gaston Paris у примітки. А ја не трачу надіји знајти в својіх нотатках. А шчо китајська повістка вијшла подібна до слав., то бува шче ј не таке в фольклорах. Поки шчо треба такі пригоди занумеровувати.

Погано буде, коли Ви свіј скептицизм доведете до того, шчо не напишете статьті про Галичину до англ. журналу. Справа зовсім не мудра і досить јасна: сісти тај писати. А propos: в чому власне Вислоух міј противник?

Цікавльусь на інд. легенду. Вложити јіји в уста Будди трохи сміло, ну, та тут рішаје ефект праці на публіку. Побѣдителя не судятъ, — јак написала Катерина на раппорті Потемкина об тім, шчо Суворов узьав. Ізмаіл проти приказу головнокомандујушчого.

Мају до Вас просьбу: одішліть посилајемі рукописи в К. Старину в закритім пакеті. На се посилају Вам 1 рубль, котриј вже років з 5 лежить у мене в портфелі.

Кому Ви здали тој куферчик з дамськими річами, шчо дала Вам жінка? Тепер уже пропускајуть такі речі в Білграді без дезінфекціји, і в Відень пујіхав кузен Шішманова, котриј му-

---

[1]) Поспів одначе аж на XIII. *І Ф*

сять узьати куферчик. Ја дав јому до Вас каргку, та бојусь, шчо јак Dienstmann Вас спита і дістане відповідь, шчо відјіхав, то тим і вдовільнить сьа і куферчик не пријде до свјат і т. д. Јак сему запомотти? Веселих Вам свјат з сімјеју.

Ваш *М. Драг.*

Чи не могли б Ви мені посилати NN. Kurj. Lw. з цікавими даними про еміграцію і Kulturkampf? А шчож Ви мені не шлете мого екземпльара статі Арабажина про Галичину? Не по правді Ви з П—ком зробили, шчо задержали, а шче ј доси не шлете. Напишіть, б. л., кому Ви посилали в Россіју Чуд. Думки, і пришліть мені 5 екз. комплету Австрор. Споминів. По мојому треба всі наші виданьньа посилать в Петерб. в Имп. публ. библіот. і в бібліот. Имп. Акад. Наукъ і в усі університетські бібліотеки, а також в ред. Вѣстника Европы.

Поки Ви у Львові, заждіть у ред. Зорі і візьміть у неjі моју статьтьу Інтерес укр. літератури, та напишіть мені, чи варта вона чого[1]).

---

[1]) Була друкована в „Народі“ 1893 р. з підписом автора: М. Гордієнченко. — *І. Ф.*

Рік 1893.

N. 127. Лист до І. Ф. 10 Јанв. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже, Насилу діждав сьа Вашого листу. І Ви не поспішались јого писати, тај боги насипали стілько снігу в Угоршчині ј тут, шчо ми 5 день не бачили пошти. Одповім Вам в порьадку матеріјі у Вашому листі.

Інструкціјі Ви дали Вашіј хазьајці у Відні про куферчик дамськиј премудрі, та тілько на лихо не звістили про них нас. Вијшла проста річ: пријшов Dienstmann з листом мојім до Вас, јого ј одправили! Тепер буду ждати, поки получу од Вас звістку, шчо Ви в Відні, тоді напишу, шчо робити в ціј справі. Тоді вишльу і Cosquin, котриј добрав сьа до нас купно з другими парижськими книгами.

Статьу з ред. Зорі б. л. видеріть, а то ја не дуже на них покладајусь. При случаји спитајте В. Лукича, чи дістав він недавно послану мнoју брошуру „Забѣлѣжки“ і пр. і чи діставав і попередні подібні брошури і чому він не вдостојује звістити про них в бібліоґрафіјі, коли вони не менше тичать сьа Украјіни, ніж багато других книг, про котрі Зорьа звішчаје.

Сербських виписок раджу тепер добиватись самим з Віднья, а то при теперішнiј катавасiјi та чорних кабінетах наврьад ја добјусь чого небудь звідсі. На шчо Ви пишете: die erste kirchliche Recension, коли ја написав Вам заголовок: Braunholtz, Die erste nichtchristliche Parabel des B. und J. (Halle 1884). З премiјеју поздоровльају. Тілько хтож получив перші дві?

Книжки од Вас получив, а газет шче не мају. Случајно мав одну Вашу статејку з зашчитоју попів і трохи здивував сьа. Своју думку про це ја сказав у статејцi, котру П—к хоче надрукувати в ч. 1. Народа. Про Ваші будушчі драми покишчо бојусь говорити, бо власне програмів драм не бачу, а тілько зачеплені характеристики моментів.

Записок Тов. Шевченка не бачив. Хто б мені jіх прислав прокльатому? Писав мені про них Вовк з Парижа, бо він маје фавор у Львові, куди jего навіть кликали в часи угоди, коли мені Вовк писав угодовські листи під впливом „откровенiј", јакі јему робив А—ч з Віднья. Коли Ваш роман буде печататись в K. Lw., то звеліть мені висилати NN.[1])

Араб. статьу получив. Гарненька, хоч не без помилок. Не думају, шчоб вона мала дуже великиј вплив у Россiјi, бо дуже коротка. Та все добре.

Јак буде час, то прочитајте Vernes, Du prétendu polytheisme des Hébreux. Там јасніші јего думки і мусить бути богато вірного, хоч в спеціально релiгiјнiј части він загарьачив сьа:

---

[1]) Мова про повість „Для домашнього огнища", що була написана мною первісна по польски, але не друкована в тій мові *І. Ф.*

політеjізм усе таки видно в Біблijі. Але католикам радіти з Верна нічого.

Поньатно, шчо Чуд. Думки розходьать сьа мало. В Галичині всі, кому вони інтересні, вже читали в Народі, а до Россіjі jім добратись трудно, тај мало там про них звісно. Кому Ви послали jіх? Ја першого имені не розібрав. Пипин? А Будиловичу ја послав шче з Віднья. Тепер пошльу шче „Кіевлянину". Хај вилаје і зробить рекламу. Жаль, шчо Слав. Обозрѣніе закривајеть сьа, а тоб і воно вилајало.

Послав ја на Ваше имја (т. ј. жінки) 2 листи. Один реком., бачу, приjізжа земльачка получила, а другого певно ні. Шчо з ним буде?

Ја думају, шчо в Жит. стане великодушіја напечатати моју заміточку. Мене jего разглаголіја з поводу дум і т. и. просто сердьать. Нема в нього власне étoffe d' un savant, а jесть тілько „комонь краснорѣчія", јак про него казали товаришчі шче јак ми були студентами. Куди jого тој комонь занесе, туди він і попаде, і через те крутить сьа.

Ну, а шчож буде тепер з катедроју історіjі ві Львові? Ја сумнівајусь, шчоб тепер льахи взьали кого з Россіjі.

Ви мені купіть Зап. Тов. Ш., а ја Вам пришльу гроші у Віденъ. В мене зосталось кілька тульденів. Кланьајемось Вам і жінці Вашіј.

Ваш *М. Драг.*

Ја пишу Коцовському, *шчоб або скорше послав мені статьтьу, або передав Вам. Коли він передасть Вам, то пошліть зараз статьтьу Павлику, а одповід Ком. Т. И. мені.*

І так дольа Вас примушује досить розкидатись, працьујучи то дльа хліба, то дльа партіјі. Концентрујте себе хоч в науці, тим паче, шчо в Вас шче не видно — простіть — того, шчо фр. звуть une methode serrée. Мені іноді дуже жалко читати напр. Ваші рецензіјі на моји праці, јак Ви кидајете основне, женетесь за побічним, зводите до купи ріжне ј т. н. Мені один читатель Народу, на $^1/_2$ фольклорист, казав, шчо Франко показује сьа ученостьу, — то неправда, але може мати такиј вид через брак методу.

Не беріть мені за зле цих усіх слів. Ја Вас льубльу јак брата ј бажав би Вам најліпшого дльа Вас і дльа праці ј слави Вашоји.

Ваш *М. Др.*

N. 130. Лист до І. Ф. 2/14 Февр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже, Учера дістав Ваш лист, а сегодні N. 3 Народа, і хоч плач! З Вашого листу і одповіді П—ку видно, шчо Ви таки „льуті" на П—ка. Остатнье замітив і Шишманов, читајучи Вашу замітку в 2 N. Нар. Він не знав нічого прелімінарного, а просто читав јак најдалекшиј од індівідуумів чоловік, і спитав мене: шчо таке? Фр. з П—ком посварились. Вольа Ваша, а в кількох місцьах тон роздразненнј! Тепер абсольутно безтактна одповідь П—ка в 3 N. Народа мусить підлити масла, і мені, котриј попавсь у середину, зостаје сьа тілько плакати не тілько через те, шчо прријателі моји бјуть сьа, а через те, шчо діло псује сьа. Јак мені вмолити Вас обох жаліти один одного, і не знају! В справі того, шчо ја обернув сьа до Вас з поводу Вашоји статејки, ја страшенно бојусь, шчо на Вас робить вражіньньа, буцім то П—к жаліје сьа мені на Вас. На

ділі ми з П—ком давно звикли один одному все писати, може шчо ј не треба, немов думајучи в слух. Мені показалось, шчо ліпше буде спинити полеміку між своїми з за справи побічноји (инакше ја б бажав, шчоб усе вијшло на верх; напр. јаб радив помістити статьтьу Будз., котру тепер П—к одкинув); ја Вам і написав, — а вијшла шкода. А тепер уже не знају, шчо ј вијде. Можу тілько молити: бијгесь, коли вже треба, та не забувајте, шчо нам обох Вас жаль, коли вже Вам чомусь не жаль одному другого. Ја думају, шчо тут винні в обох нерви, котрі самі виходьать з гірких обставин обох Вас, і так виходить, шчо Ви замісць жаліти один одного тим більше — бјетесь.

Нијакого N. 12-го Зорі 1892 р. мені не прислали. У них страшеннвј безпорьадок в експедіціјі. Мені напр. не дослали богато н-рів за 1892 р., в тім числі N. 23 з інтересноју ст. Нема грошеј, котра каже дешчо з того, шчо ја казав у конфіскованіј статті. Шчо мені робити? Ја писав навіть Коц., просив јего скорше або прислати статьтьу або передати Вам. Не вжеж він знівечив моју роботку?

Вашоји посилки шче не получили.

Коскена посилају, а вкупі ј Зап. тов. ім. Шевч. Ваш екземпльар ја пописав замітками, а цеј получив недавно зі Львова з печаткоју тов. друкарні. Чи це Ваша жінка замовила, чи друкарньа удостојіла?

Жидівшчину ја залишив, абсольутно ніколи. А Щерб.[1]) радвј буду бачити з лексиконом і без

---

[1]) Мова тут про росс. князя Сергія Іпполітовича Щербатского, що був тоді у Відні на університеті як індолоґ, слухач проф. Білера. Через д-ра Мурка я познайомив ся з Щербатским і в переїзді Драгоманова через Відень познайомив також їх обох. Драгоманову Щерб. дуже подобав ся і він часто в листах розвідував ся про нього. *І. Ф.*

него, та мало надіјусь, шчоб він добрав сьа до вас такоју довгоју дорогоју. Поки шчо дуже јему кланьајусь.

Зараз мені принесли од Тов. ім. Шевч. новиј статут і вмісті просьбу вступити в члени. Не знају, шчо робити. Одмовити — скажуть народовці: бач, прозали, сам не зхотів, — а пристати: противниј Барв., тај Вас і П—ка вони не пријньали. Напишіть мені, јак це сталось: хто Вас предложив у члени, хто не пустив, шчо було говорено на загальних зборах Товариства і т. д. Ја надумавсь так зробити: поступльу тепер у члени і на загальні збори подам записку про потребу безпартіјности товариства і т. и. — новому виділу предложу в члени Вас і П—ка; коли одкажуть, виjду з товариства. Треба знати Вашу думку скорше, бо 26 фебр. не далеко.

Ваш *М. Др.*

Напишіть мені адрес Шчерб.

Получив листи з Галичини. Виходить віјна між Коломијцьами і братіјеју. Біда. По мојому оба боки винні: Кол. тим, шчо поцілувались з намістником, а віденці тим, шчо за попів дуже стали; но, конечно, коломијці цілком праві, коли не хвальать танців Буда. і бр. з Марковим та з віденськими москвофілами і всіјеjі політики „тактичного вбиваньньа клинів“ (між попами ј епископами, ріжними народовцьами ј москвофілами) ј забуванньам прінціпів. Ја взагалі не дају багато ваги ціј віјні — аби Народ вдержав сьа, — а держить сьа він більше з Россіјі, ніж з Австріјі, і в Россіјі більше приносить користи (јак бачу по листам). В Австріјі ж головне діло — мужики, т. ј. Хлібороб. Сам ја, зо взгльаду на Россіју мольу П—ка ј Вас тілько об однім: робіть шчо знајете, та тілько зоставајтесь обоје при

Народі, а то ј ја подам в одставку — по безсильности!

Дајте мені адрес Јаросевича.

N. 131. Лист до І. Ф. 3/15 Апр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогвј друже, Давно писав Вам. Був хорвј. Два місьацьа мајже пропало. Од мого јодистого лікарства став у мене катар горла, а до того прискочило шчось подібне на інфльуенцу, та таке було, шчо нікому не хочу: кашель, головоболіје, нудота etc. etc. Сидіть навіть не міг, а серед того всего мусив читати лекціјі, задихајучись од кашльа. Перед пасхоју троха полекшало і ја сів писати запушчені речі.

А з Вами шчо? Чому таки Ви мені слівцьа не написали? Ажеж могли догадатись, шчо коли такиј говіркиј мовчить, то значить, не може вже ј јазиком повернути. Тепер ја власне не знају, куди Вам і писати. Чи Ви в Відні, чи вже ві Львові?

Писав мені П—к, шчо Ви з січовиками задумујете видавати квартальник. Писав також, шчо Чајч. і др., котрих цензура притиснула в Зорі і котрі не раді јти в „Правду", готові посилати своји повісти ј поезіјі в Народ, — так Народ не маје права печатати беллетристику ј поезіјі по декрету св. собору 1891 р. Тај не маје за шчо. Ја вважају декрет собору глупим, та тепер післьа того, јак собор нічого не робив і не робить дльа Народу (тај у загалі шчо він робить?), зовсім не обовјазковим. Друге діло argumentum a pecunia. Ну, а Ваш квартальник јакі маје літературні ј грошеві?

З Тов. Шевченка ја скінчив написавши, шчо в теперішньу хвильу не можу до него приступити. Головниј резон — предсідательство Барв. Післьа проби в Правді і при політиці Барв. хто зна, куди вступиш з таким шефом.

Шчо Ви робите цікавого?

Ја написав кілька дрібниць дльа Народа і V листів на листи Вартового в Буковині — окрім індівідуальноји одповіді, котру послав у саму Буковину. Ред. обішчала напечатати, та не знају, чи зважить сьа містити міј терпкиј суд про Нечуја, Кониського і т. и. начальство? В Листах, котрі послав у Народ, јесть дејакі прибавки до Чуд. Думок, та на біду нема в мене під рукоју матерјалів. Не міг ја розшукати в својому книжному хаосі Ралеєва і Історіи Руссов.

Ну, поки шчо бувајте здорові.

Кланьајусь Щерб., коли Ви обоје шче в Відні.

Ваш *М. Драг.*

Хтось мені присила зі Львова К. Стар., котру ја получају својім порьадком з Кијіва на імја Шішманова.

Не вже не можна одібрати в Коц. моју статьтьу „Інтерес укр. літератури“? Ја писав Коц., та він „не восхотѣ разумѣти“.

N. 132. Лист до І. Ф. 7 Јуньа 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Ја не занедужав знову, а так багато діл, шчо иноді аж нічого не робльу — діло діло перебиваје, думка думку, і иноді мозок не видержује, рука бере Шекспира або Пушкина,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] Руську. а на неї [illegible] по [illegible] розбіжних [illegible] [illegible] більшій частині по пустому. Сподіваємо, що і тепер так буде і що по кр. мирі Лєбіць природа і подивить сьа накінець на конституцию Галичину.

Ваші рахунки про 100.000 р. на Народ. [illegible] всім фантастичні. Звідки такиx гроший [illegible] маленьким льудім? „Моценат" жо [illegible] один і jесть, та j тоj [illegible] „Правдоjу" [illegible] tive A—чем) хоч і на 100.000. Будемо [illegible] jак доси, аж поки не буде в Росиjи [illegible]

та хоч би вегетувати, шчоб не давати льудім зовсім спати та скрізь сон народовствувати. А в Галичині нема надіїі ні на шчо окрім на мужиків, та до них треба заходу хоч 5—6 душ „інтелігентних“, так і тих не набереш!

Та се вже не новинка!

Пипіна „Очеркъ ист. р. повѣстей“ Вам не можу прислати, бо в мене не 2 екз., а 1, тај того знајти годі в хаосі. А пришльу Вам і у подарунок Dunlop-Liebrecht, бо учора получив нове англіјське виданьньа, зрештоју не важне. Ја набирају дльа Вас книги з својіх дуплікатів і набрав би чималеньку коллекціју, јак би кому јеjі запакувати ј вислати.

Тепер певно Ви вже екзаменујетесь і бачите, шчо чорт зовсім не страшнај. Кінчајтеж швидше. А діссертаціју Ви певно будете писати спершу по німецькому.

Писала мені двічі Кобринська. Просе статі дльа јеjі збірки. Ја радај і навіть обіцьав, та послі вже получив N. 4 Зорі і прочитав дурницьу јеjі про радикалів. Позајак вона сама про те заговорила зо мноју, то ја јіј сказав своју думку досить прьамо про чепуховатість і непримістність јеjі вибрику. Тепер не знају, јак і бути: і не хотів би рвати з неју, і противно мені, шчо так вона „убухалась“.

12 Јуньа. Одібрав Вам дејакі книги. Всего не знајшов з того, шчо одклав, бо на тих полках серед фолькльору шукав собі дечого Ш. і водворив порьадок. Тепер треба робити пакет, а се візьме часу. Тим часом шчоб лист не задержував сьа, посилају. Простіть усі моjі дурниці. Јіј богу, сил нема серед 10 діл, робінзонівшчини і непорьадку, та шче ј хорому.

Ваш *М. Драг.*

Пишіть скорше про екзамін і т. и.

Вас мусить розшукати Вульф, доцент мінералогіјі, котриј пробуде в Відні кілька місьаців. Сам він льудина ординарна, учениј чиновник, рождениј росс. чиновником (діректор. гімн.) в Польші. Але жінка јого симпатична, хоча більше пташечка ніж льудина. Добра музикантша. Головнож пријателька наших пријателів: Гольштејна, Гревса і др. — і в неји ј через неји можете здибатись з досить інтересними льудьми з Россіјі тіпу Шчербацького. Шч. кланьајусь. Він може познакомити Вас з В—ами. Ја оце шукају листа В—оји з адресом, та не знаходжу.[1])

N. 134. Лист до І. Ф. 4/16 Јуньа 93. Улица Денкоглу. София.

Дорогиј Друже, Спасибі за звістки і за прокламаціју „москаликів". Цікавиј ја, шчо то видумајуть січовики. Бојусь, колиб не дополітікувались до новоји національноји свјатошчі — церкви. Дльа мене в усіј катавасіјі најцікавішча звістка, шчо кілька газдів у Тучапах виписались у Confessionslos. Коли церков не поділено од держави ј нема громадськоји автономіјі в церк. справах, то одно остајеть сьа навіть тим, хто јакусь віру маје, але не хоче слухати поліціјі і поліцејських попів — виписуватись в Confessionslos, а там собі бути чи православним, чи буддістом, чи еволуціоністом.

Од Гр. вже получив листи з Рима. Петербурськиј укр. пријатель пише сумно і сум наводить тим, шчо показује, јак в суті діла далекі од них укр., а надто галицькі справи. Плакати вони за Украјіноју вміјуть, а реальну працьу дльа неји

[1]) З Вульфами менї не довелось познаймити ся. *І. Ф.*

навіть здумати не можуть і через те шче більше плачуть. До того јім, јак і всім россіјанам хотілось би праці в оперних формах, з прапорами, оркестрами і т. п.; шчоденна „сіренька“ одежа јім скучна, — ну, і тим наче плачуть. Се все мені не нове. А нове наріканьньа на те, шчо ми занадто полемизујемо з народовцьами замісць того, шчоб виробити з ними modus vivendi. І се пишуть льуде, котрі бачили на очі Корнила Сушкевича ј чули самі јого афорізм про хлопа „під грушкоју“. Ја вже јім нераз казав: попробујте намовити народовців, шчоб виробили ј вони modus vivendi з нами. Так јакось одскакује.

Пригода з Русовими і Комп. сумна. Зостаје сьа молитись богу, шчоб далі Харькова арешти не пішли. Та може так і буде, бо Харьків у загалі не дуже то маје звјазків навколо.

Шчерб. кланьајусь, коли шче застане мij лист јого. Ја получив од січовиків лист, шчоб збирати јім книги од авторів з Россіјі. Скоро одповім. Тепер тілько ј можу переказати про се декому через Гр. А Ви скажіть Шчерб., хај поговорить з Вернадським.

Може з Вами через місьаць побачимось у Відні.

Ваш *М. Драг.*

N. 135. Лист до І. Фр. 6 Авг. 93. Faris, 29, Avenue de Wagram.

Дорогиј земльаче, Одповів ја вже був Даниловичеві, коли получив листи Ваш і П—ка. Приходить сьа поспиратись, по кр. мірі дльа Вас. На скілько ја знају, вольа значить і в Галичині, а в усьакім разі на Украјіні теж саме, тоб то

маје 2 значіньньа: 1) libertas, 2) voluntas. За остатнье поцітују пісньу:

Ој циганочко та Солошечко
Та вволи моју вольу.

Не мају спеціјально прикарпатських джерел тут, а тоб певно поцітував би Вам. До того вистројівши під рьад всьакі прояви „народництва" II—ка, не кажу вже про других коломвјціи, ја певнісінькиј, шчо вони самі перше мали на думці власне наперти на voluntas. Та діло і не в тім, шчо в Россіјі всі так зрозумијуть і шчо всьакі Кониські підуть кричати, шчо II-к і Др. хотьать бути украјінськими Тихомировим і Лавровим. А загородити уста таким крикунам нічим, навіть колиб де в Народі і було раз напечатано, шчо, мовльав, наша „Нар. Вольа" не те, шчо петербургська. Шчо до того, шчо Ваш народ про јакобиншчину і т. и. не чув, то се не резон, шчоб јему забивати голову власне такоју старовиноју, котру потім приjде сьа в него з голови вибивати.

Нарешті в сіј історіјі сумно ј те, шчо льуде не хотьать не тілько поправити безспорну помилку, а навіть признати јеjі, і пускајуть сьа на мене ж, котрому зроблено најноганьшиј (і далеко не першиј) сьурпріз. І за шчо сердьать сьа? За те, шчо ја не хочу помагати јім у ділі, котре порішили без мојеjі ради і котрому ја при даних умовах абсольутно не можу помогти, навіть колиб хотів: на Украјіні ніхто не схоче ј слухати про Нар. Вольу, а в печаті росс. теж не можна буде про неjі сказати. Хотьать, шчоб ја побив себе самого без усьакого хоена навіть дльа них. Курјозно, јак у мене з коломвјськими народновольцьами повертаје на туж саму дорогу, на јакіј вламавсь у мене віз з росс. народновольцьами, з правдьаками, з Бурцевим ј т. и.

Наша Kabinetsfrage може рішитись хиба так: буду писати в Народі, бо пишу ја там дльа тих, хто хоче, шчоб ја писав, дльа росс. укр., а коломијські народновольці хај собі робльать, јак і шчо хотьать. Ја јім помагать не в силах. А то, шчо на мене з јіх поводу будуть брехати Кониські, го вже ја здоров зношу, јім дьакујучи.

Обішчаного Вами 2-го листу буду чекати.

Ваш *М. Драгоманов.*

Не розумију, чого Ви думајете, шчо ја можу бути невдоволениј Вашоју заміткоју про Січ. Ја на неји ніколи оптимистично не дивив сьа і навіть шче в блискучі часи јеји — діктатури Терлецького переконав сьа нагльадно, шчо з неји мало проку. Помагав ја закладати јеји бібліотеку, бо се входило в моји обовјазки, і то помагав тілько раз по власніј ініціативі — в Кијіві, коли О. Т. був на зјізді археол. 1874 р., а потім двічі невільно, коли О. Т. в 1875 р. потребував, шчоб јему в позичку дали 800 рублів (котрі гарантували ја і шче один громадьанин і јіх потім заплатили), здержані јім на бібліотеку, котра de facto більше січова ніж јего, — нарешті коли в друге взьав у мене О. Т. теж 800 р. у Відні в 1876 році јаку плату за роботу в Громаді. Тоді О. Т. і двоје Січовиків сказали мені, шчо треба дати јему сі гроші, бо инакше він утопить сьа в Дунају, а гроші — казали — мусьать пітти Брауміллеру за книги. О. Т. дльа „Громади“ не написав нічого і ја поповнив јіх у кассу „Гром.“ з своіх. Про бібліотеку Січі ја, здаје сьа, не писав нігде окрім Австрор. Споминів. І мені нераз приходило в голову, шчо ліпше було заснувати бібліотеку ві Львові, а не в Відні. Та кому јеји дати? Старим? то вони не будуть пускати молодіж; а молоді розкидајуть і на зло одні другим знишчать. У нас шче льуде елементарних громадських правил не вмијуть держатись.

N. 135. Лист до І. Фр 29 Sept. 1893. Paris, 29, Avenue de Wagram.

Дорогиј Друже, шчо Ви так замовкли? Скучив сьа за Вами. Тепер звішчају Вас, шчо в Вівторок, 3 Окт. вијіжају з Парижа і буду в Відні, в Hôtel de France, Schottenring, 5-го. Зостанусь два дні. Можу вијіхати і 4-го замісць 3-го, то значить, увесь каліндар треба на 1 день переробити. В Білграді буду сидіти в карантині 3 дні, а в Цариброді 5.

Хотів би получити Ваш лист у Відні, а також довідатись, хто јесть з Галичан у Відні і јак јего здобути. Чи знајете, шчо вијшла робота Ernest Kuhn, Barlaam und Joasaph, eine bibliographisch-literaturgeschichtliche Studie (aus Abhandlungen der k. bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1893, 88 сторін. Ваш *М. Драг.*

Коли Дѣло не хоче напечатати мојеји замітки про Огоновського, то візьміть собі і держіть до мого показу, шчо з неју робити.

N. 136. Лист до Ів. Фр. 4/16 Окт. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Учера виліз ја зо чрева китова, де був 3 дні і 3 ночі і прибувши в Софіју застав Ваш лист. Все таки жалко, шчо Ви не написали мені ні в Париж ні в Відень, хоч би про те, когоб з Русинів міг ја знајти в Відні, а то ја в друге пројіхав через Kaiserstadt, нікого з земльаків не бачивши.

З поводу Русалки скажу, шчо имја мені не подобаје сьа: сентіментально і неточно, тај віри в јеји довговічность не мају ј думају, шчо ліпше

реформувати і розширьувати готові виданьньа, јак Зоря і Народ, ніж заводити нові. Бојусь ја ј уступок цензурі россіјськіј. Ну, та в таких справах у мене правило: не перечити шчирому заміру других, а коли льуде беруть сьа за діло і просьать помочи, то помагати.

Дуже багато помогти Вам не можу, бо ј так роботи мају аж через силу. А все таки поможу і статьтьами і матеріјалом фольклорним. Може зважусь пустити і Коскена статьтьу з својіми прибавками.

З поводу фольклору скажу, шчо ја не раджу дуже висовувати, шчо се буде спеціјально фольклорне виданьньа, а зајавити программу јак најширшу, хоч переважно літературну, і сказати, шчо фольклор зајме видне місце. А там можна буде пускати ј історіју і літературу і фольклору давати в кождому числі. Перекладів з россіјського раджу давати јак најменше, і дуже добрі, ergo Евг. Онѣгина, коли плохиј, не пускати. Евг. Онѣг. в Росіјі зна на памјать всьака письменна душа, і коли трохи вијде слабиј переклад, то тільки сміху наживете.

З поводу Роланда нагадају Вам, шчо јесть діло G. Paris, Histoire poétique de Charlemagne, а чи A. Lang видав книгу про Роланда, чи статьтьу, ја вже забув. Треба перегльанути своји замітки, а також Revue Critique і the Athenaeum і т. и. Де Ваша сімја? Чи не чуть чого нового з Россіјі? Пишіть хоч карти, а то сум бере, коли довго звісток нема.

Ваш *М. Др.*

Зо „Сборникомъ“ все вам буде влагоджено, аби була в руках мојіх Ваша робота.

Шчось нема довго Народа. Не мају і звістки од П—ка та з Віднья.

N. 137. Лист до І. Ф. 17 (29) Окт. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Два дні јак получив Ваш лист і все думају про Ваш журнал. Чи не назвати јого Життє і Слово? Ја вже склав дльа нього Матерјали дльа історіјі віршів украјінських, котрі ј посилају. Јавилось питаньнье про правопись. Матерјал фольклорниј требаб давати женевкоју, бо инакше він не буде гідниј дльа філологічних студіј. А тоді чи не печатати і все так? Тепер же розльучені на Кулішівку москвофіли станутъ ласкавішчі до женевки. А може дозволите всьакому сотрудніку своју правопись. Позајак справа не рішена між нами, то ја не виправльав текстів својіх віршів на фонетику, а зоставив јак вони колись були написані вагльадом Россіјі. Коскена ја розуміју статьтьу Les origines des contes européens, переклад мојеји жінки і моји примітки. Ја јеји мушу розшукати і перегльанути. Се булоб і загальне і національне по прозајічному фольклору. Шче загальнішче — јаб радив переробити статьтьу Шишманова.

На частину релігіјну јаб радив дати спершу Brahmanisme і Buddhisme з La grande Encyclopédie. З неји можна куповати окремі випуски по 1 франку і коли статьтьа в одному випуску, то ј коштуватиме по 1 фр. Ја звичајно кажу книгареві: дајте тој або ті випуски, де јесть така статьтьа.

Посилају Вам випуск з Буддоју і Буддизмом. Думају, шчо статьті сі треба дати в перекладі на першу книжку. Коли згодитесь, то ја допишу вступну заміточку. На жаль про Брамајізм в Gr. Encyclopédie статьті не важні. Треба почекати, поки виjде нове виданьнье книжки Барта Les réligions de l' Inde, а се мабуть буде шче

сеjі зіми, jак казали мені в Парижі. З жидами jа вагаjусь. В мене jесть лекціjі про них з досить обширноjу вступноjу статьтьеjу про історіjу бібл. критики і теперішні спорні вопроси, та мені соромно не гебраjісту лізти в печать. Можна б позбутись, давши переклади Vernes, Bible, Critique sacre, Canon і т. д., так Верн усе по своjому ставить і треба б більш объективно показати стан спору. Мабуть приjде сьа мені заховати сором і дати Вам кілька статеjок під заголовком „З новоjі біблijноjі науки. Зріст біблijноjі критики, оповіданьньа про початок сьвіта і льудеj. Оповіданьньа про початок Ізраельа. Заповіді. Пророки. Мессіjа". Та пождіть до 2 книжки. На першу, а може j на другу буде з Вас Буддизма.

По історіjі европеjській у мене jесть серіjа статеj „Старі хартіjі свободи" (Англи, Нідерланди, Америка), заготовлена мноjу дльа Болгарского Прегледу. Коли хочете, можу дати вступну статьтьу шче на 1 книжку. Зовсім нового почати не можу — рішуче нема часу і сил. Jак би був знав про Ваше виданьньe, тоб не обіцьав нічого Б. Прегледу, а тепер назад одступити не можу.

Про христіjанство раджу дати Vernes, Les évangiles, Les apôtres, Les Épitres і jак виjде Jésus (з Encyclopédie), а також з Nuova Antologia про недавно знаjдені вривки jевангеліjа Петра. Хтоб міг перекладати се все не по рутенському? Нальагаjте Ви на россіjан і т. и.

Думаjу, шчо сего всего на моjу дольу буде. З пісень і т. и. повибираjу шче матеріjалу. Дам кілька рецензіj і заміток. Напишіть Вовку (85, Boulevard, Port Royal). Jа вже одчаjав сьа вимолити в него шчо дльа Галичини; він заньатиj біганиноjу дльа хліба, а окрім того „угода" (А—ч) і „академична" важність jему голову покрутила. А шчо чуть про А—ча катедру?

Ваш *М. Драг.*

Пишіть скорше!

Про Потебньу не можу писати, бо не мају јого всіх праць. Перші — необрітајемі. Торік ја шукав Дольу і не знајшов. Поки шчо дльа „нашоји“ публіки досить того, шчо сказано в Кіевской Старинѣ.

Шче рада: не показујте в новому виданьньу великоји учености. Досвть буде, коли воно даватиме сьвіжиј матеріјал і точні реферати того, шчо пишуть учені льуде.

N. 138. Лист до І. Ф. 30 Окт. 1893. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Ви певно получили Будду і Буддізм. Коли будете јого печатати (јак ја радив би), то зробіть таку примітку: *[Вона надрукована в Ж. і Сл. І, стор. 75—76 у нотцї до перекладу]*.

Тілько тепер можу вислати Вам „Матеріјали до історіјі віршів“, бо насилу зібрав по льудіх своју К. Стар., без котроји не можна було написати потрібних уваг до текстів. Прошу Вас дуже напечатати в першіј же книжці по кр. мірі першу половину, вірші про речі церковні, бо хоче сьа мені по фольклору дати Вам з початку своју працьу.

Вступну статьтьу про Хартіјі постарајтесь перекласти јак најскорше, шчоб пішла теж у 1 кн. А там буду справльатись з Коскеном, хоч навіть розшукати јого по мојім портфельам буде не легко, а надто зваживши, шчо вже в мојему кабінеті-бібліотеці досить холодно.

Ну, та рахујте на те, шчо ја мушу в усьакіј роботі спершу розіјтись; на першу книжку буде і двох мојіх праць.

Сегодні віјшлось богато діла та шче і лекціја і рада післьа обіду, то скінчу сеј лист, щоб не задержувати посилку.

Ваш *М. Драг.*

Пустіть також у 1 кн. і матерјал з Угор. Руси — дльа маніфестаціјі.

N. 139. Лист до І. Ф. 22 Нов. 93. Ул. Денкоглу, София.

Простіть, міј голубе, шчо спізнивсь з висилкоју манускрипту. Захорував і препаскудно. Простудивсь та шчось лихе зјів, і таке причинилось на грунті мојеји остилоји хороби, шчо хоч у гріб льагај: і пече мене і ріже в усіј верхніј половині тіла незносно. Ледви можу трошечки почитати та пописати, і те роблью, аби не думати про себе.

Посилају кілька листків історичноји статьті. По болгарському саме тут кінець печ. листу. А јак у Вас? Треба мабуть дослати шче кільки. Јаб хотів зробити у Вас 200—300 одтисків, за котрі заплатив би. Тілько треба јіх робити дльа всеји праці. Напишіть мені, кілько се коштуватиме на 1 лист?

Посилају заміточку про Сумцова. Пропаде чоловік, коли јого не вилајуть. Ја було полајав јого в К. Ст. за бунт проти порівньаного методу і він поправивсь, та вже такого почав крутити, шчо шче гірше. Може тепер схамене сьа.

Довідујусь ја з Украјіни, шчо там не знајуть, јак розуміти наші відносини до Тов. Шевч., бо ја проти него, Ви сміјетесь над уставом і Барвінським, а дајете јому своју роботу. В мене зоставсь в голові спомин, шчо Ви взьали своју роботу назад, чому ја був радиј, — аж перечатав Ваш лист і бачу, шчо одну роботу Ви взьали,

а другу дали. Батечку, сеж promiscuité, котру може звиньати хиба останньа крајність. Мајучиж дльа својіх робот Ж. і Сл. і К. Стар. Ви зовсім не в крајности. Прекратіть же скандал: возьміть своју статьтьу з тов. Шевченка. Гірко мені писати Вам таке, але мушу, бо бачу, јак наша кулка топить сьа в загальніј деморалізаціјі. Вас мені спеціально жалко, бо не з одного приміру бачу, шчо навіть народовці, хоч раді послуговатись Вами і вказувати на Вас, напр. јак Ви порадили Ок—ому в новоерськиј клуб, над Вами ж потім сміјуть сьа.

Ваш *М. Др—ов.*

Б. л. пришліть мені самі Загірнојі Хведора Християнина і Діву Орлеанську. І коли можна тілки скорше. Гроші порахујте. Та мені шче треба Соколова Матерьялы.

Чи не моглиб Ви здобути в ред. Правди моју замітку про Костомарова, в ред. Дѣла про Огоновського, а в ред. К. Ст. про Житецького?

В кінці замітки про Сумцова поставте тітул студіјі про Коскена. Вона була в Revue des questions historiques і памјатаје сьа, перепечатана в Contes lorrains.

N. 140. Лист до І. Ф. 12/24 Нов. 1893. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Дістав Ваш лист і запросини до предплати. А ја вже більше тиждньа вагајусь з манускриптом „Старих Хартіј“, все бојусь посилати Вам початок, коли не виправлениј кінець хоч першојі статьті. Перекладајучиж на украјінське ја иноді виправльају і росс. оригинал, а то обхопить скептицизм, і піду гудьати по Арістотельах та Полібіјах, і робота затьагаје сьа

Тільки безпремінна охота, коли вже мені писати у Ваше виданьнье, то в I книжці, — пха мене послати Вам тепер третьу частину вступноjі голови про азіjацькі народи. Шчоб вијшло на Ваш лист, треба буде шче сторін з 10, тоб то $^1/_2$ Еллінів, котрі ја пошльу в понеділок, бо треба шче передивитись дешчо. Сподіваjусь, шчо не задержу Вашоjі I кн., в котру ја непремінно хочу попасти, коли тілько Ви всьу моjу працьу не забракуjете. В мене jесть осібні „соображенiја", шчоб бачити, непремінно бачити сьу працьу в I кн. В дальші Ваші адміністративні порьадки не вступаjу, але радив би не дробити дуже статьтів по австро-галицькіj методі, котра в мене напр. часто виклика біль в голові. Статеj основних не можна давати менше jак по 1 листу (16 сторін), а то j по два л. Инакше забуваjеш, об чім власне розмова jде.

Попросіть сестру моjу дати Вам лірницькі пісні. Ја Вам дам на далі ненадруковані шче кобзарські матерjали і м. и. рітуал кобзарського посвjаченньа в маjстри.

Кременьушок-Гребеньушок украjінських знаjде сьа у мене кілька варjантів. Погльану також у замітки про параллелі. Тілько про такі сьужети тепер не можна писати не маjучи Child, Scottish and English Ballads, де приведені усьакі параллелі в страшенному числі. А се виданьнье коштуjе коло 200 фр. Ја jего не купуjу, бо тепер такими річами не заjмаjусь, а був зовсім виписав дльа бібліотеки училишча. При нагоді того ректор математик наплутав з рахунками і вислав Брокгаузу в Лондон 7 фунтів замісць 7 шиллингів, та нова плутанина вијшла, так шчо j гроші не вернулись і книги не получились. Ніjакоjі теоріjі про Гребеньушку ја не маjу і думати собі не позвольу об тім, поки не матиму Child'a.

Бібліографіјі болгарськоји ні ја ні Ш. Вам не напишемо, бо по кр. мірі до нового року так завалені роботоју вже початоју, шчо ј дихати ніколи.

Пришліть мені хоч 1 сторону корректури, шчоб ја мав ідеју про формат і правопись Ж. і Сл. Дуже плачу, шчо дольа судила мені бути батьком „женевки“ і шчо ја не можу виступати лишень јеји адвокатом. Не розумію, јак можуть розумні льуде, јак Ви ј П—к, писати такоју нелогичноју правописьсьу, јак власне Ваша, галицька Кулішівка. А до того шче ј Ви пишете на один лад, а Народ на другвј, і ја біднвј навіть не знају, јак мені писати Вам навіть слово рускиі, чи руськиі і т. д. Кого Ви бојітесь, кому Ви догоджајете, одкидајучи женевку? Не розумію.

Ваш *М. Драг.*

Чи було шчо в гал. печаті про Голос украјінців? Чи Ви переклали јого в K. Lw.?

болгарські моjі монографіjі, шчо забороньа росс. цензура і редакціjа Зорі однаково. А поки шчо мені також гидко робити візити новорочні такіj публиці jак і Побідоносцеву.

Ну, та шчо случилось, то случилось, коли тілько се в остатніj раз і коли б се не навчило Вас шанувати самого себе більше, ніж се показалось в сему випадку.

Нічого jа не можу Вам зробити тепер дльа хроніки сеjі книжки. Про Верк. не читав jа нічого в болг. газетах, котрі не тим заньаті. А тут шче j Шишм. нема, поjіхав на ревізіjу. У него jесть листи, котрі доказуjуть документально, хто фальшував вірші, котрі бідниj Верк. видав за Веди славjанські. Здаjе сьа, сі листи будуть у X. кн. „Сборника“.

Напишіть мені, скілько увіjшло моjіх Хартіj. По болгарському $^1/_2$ того, шчо jа Вам дав, зробило 14 сторін, то Ви мусите мати на 2 книжки. А зрештоjу мені треба знати, шчоб поспішатись з працеjу далі. То прошу Вас дуже, напишіть мені скоро.

Спасибі за звістки про зjізд. В них jа нічого не розберу, шчо то таке клерікали, брати Черльунчакевичі. Рутеніjа jак Клеопатра в Импровизаторѣ Пушкина — la belle regine ne aveva molti. Jакоjі се власне масти? Не розберу і того, шчо Ви одповідали Антоновичу про відносини радікалів до попів — і цікавиj jа знати, jак то Ви не належачи ні до jакоjі церкви будете боронити екон. бит і нар. характер попів. В Америці, де поділена церква од держави, не видно, шчоб методісти порьадкували церкву епископальну, а секульаристи, контісти і т. и. методістів. Певно, Рутеніjа шчось покаже світові невидане. Прошу, передаjте міj листочок П—у jак наjскорше.

В мене важна новина: моjа віденська німота вернулась досить несподівано і раптом. Ось

уже 10 днів, јак можу говорити тільки шопотом. А јісти по старому јод — нікуди: ја ј так уже отројенвј јодом, котрого вже в Парижі вменшили порцију, а до того кашльају післьа плевріту і інфльуенци. Не знају, шчо буде далі, але певно прийде сьа подавати в одставку од профессури. Кумедна моја хороба. Тепер мало чују болі, тільки кашель та німота, а голова вільна — і писав би, писав би шче може років 10. От і в остатні тижні перечитав силу і написав чимало. Тепер викінчују Рај і поступ. Прохав ја Вас Утопістів Лімановского. Тепер не треба, знајшов самого Т. Моруса. А коли б Ви прислали Новиј Завіт Куліша і Пульуја, то був би вдьачнвј. Тілько скоро! Бувајте здорові з сімјеју.

Ваш *М. Драгом.*

N. 131. Лист до І. Ф. 14/28 февр. 94[2]*). София.*

Дорогвј Друже! Получив Ваш лист і довідав сьа, шчо Ви без мојеји волі печатајете Замітку про Жит. Це вијать некорректно. Јіј богу ж се аксіома, шчо не спитавши автора не можна розпорьажатись працеју, а з бунту проти аксіоми ніколи добра не виходить. Пригадајте, шчо так Ви мені зробили в брошурі про нову теологіју: ја говорьу про Верна, а Ви напечатали друге. Так само скандал вијшов і в Чуд. думках, де ја зробив одні заголовки, а Ви ијх у кінці замістили својім індексом. На шчо Ви таке робите? Мольу Вас, покиньте сьу самодурську звичку! Ви писали мені, шчо у Вас моја замітка про Ж. і питали, чи не напечатати? Але ја не одповів Вам, бо шче не рішив, шчо робити. Тепер, коли вијшла книга Ж., нема змислу в мојіј уривочніј

---

[1]) В листї через помилку виставлено рік 93. *І. Ф.*

замітці, а пробіцьати Вам рецензіју на всьу книгу ја вагав сьа, бо через хороби бојусь брати на себе нову роботу. А Ви ј поспішились без мене. По настојашчому требаб Вас попросити викинути моју замітку, та се б був новиј скандал. Приходить сьа робити скандальчик: напишіть редакціјну замітку такого сорту: Замітка з поводу ст. Ж. була написана дльа К. Ст. шче в кінці 1892 р., та редакціја К. Ст. довго продержала јеји ј звернула јеји нам. Позајак замітка та обговорьује дејакі точки, котрі можуть бути вијаснені лишень свобідноју науковоју діскусіјеју, то ми печатајемо јеји тепер, але сподівајемось дати пізнішче осібну рецензіју на цілу працьу д. Ж. з поводу укр. дум, котра вијшла тепер осібноју книгоју". Б. л. непремінно напечатајте таку замітку, хоч би ј далеко од мојеји статејки, бо инакше і вривочність јеји і криптонім не мајуть смислу. А вперед б. л. не робіть сьурпризів ні мені, ні кому другому.

Пише мені Вовк, шчо јому подобалась 1 кн. Ж. і Сл., та плачеть сьа на моју обиду Сумцова. Каже: „все вірно і все се треба було сказати, та ја, јак звичајно, не видержав міри і т. и." Чомуж сам Вовк не сказав у міру? Се звичајне украјінофільське „двуручничество". Але Вовк доходить до простого предательства, зрештоју теж звичајного в украјінофілів. Він каже, шчо порадив Вам поправити справу, написавши Сумцову. На се ја јему одписав: „Напишіть зараз же Фр., шчо јак він послуха Вашоји ради, то ја перерву з ним всьаке знакомство, та і з Вами теж".

Ваш рахунок пренумерати і коштів Ж. і Сл. не веселиј, та иншого ја не ждав, або ждав

---

[1]) Замітка під кріптонїмом Р. Л. Н і під заголовком „Творцї козацьких дум" була надрукована Ж. і Сл. I, 289—292. *І. Ф.*

гіршого. По мојому і 140 абонентів багато дльа Ж. і Слова в Галичині. Чи не можна б підвисшити плату в Россіју, бо Ви писали, шчо 100 абонентів звідти була б рујіна дльа виданьньа при теперішніј платі. Звісно, упадок Ж. і Сл. при тому, јак Правда і Зап. Тов. Ш. дістајуть підмогу через Антоновича, најліпша осуда паскудства політики остатнього, та се впјать натурально. Ја думају, шчо помалу Ж. і Сл. 94 р. розкупить сьа јак книга, але јак періодика непремінно муситиме впасти. Quod erat demonstrandum. Те саме треба сказати ј про Павликову екскурсіју в Броди. Коли тут хто винен, то більше всего Ваша Нар. Вольа. На шчо було ставити П—кову кандидатуру од товариства, при всіх данних умовах: браку грошеј, незвісности П—ка в місці, јого хоробі і т. и. А тепер бачили очі, шчо купували!

Мені најбільше гірка з усіх Ваших новин, се звістка про пропажу Ваших двох драм. Чи не можна пристројіти јіх у Россіјі? Думају, шчо напр. Кропивн. міг би ј заплатити, а на кошт Австріјі ј цензура россіјська могла б бути милостивішча. Шчо Ви знајете про Катренка-Вартового? Јака јего профессіја і образованьньа?

Пожалујста, јак тілько вијде Ж. і Сл., пришліть мені, та надписујте via Budapest, бо јак тілько піде на Руминіју, то впјать сьаде де-небудь.

Ну, будьте здорові! Ваш *М. Драг.*

Чи замітили Ви колоссальну дурницьу, јаку написав Огон. в кінці голови про Костомарова? Чи показати јеји в кн. III. Ж. і Сл., чи махнути рукоју?

N. 143. Листок Ом. Огоновського до Драгоманова зі Львова 11/23 лютого 1894 з увагою Драгоманова.

Високоповажаний Пане Професоре! Спасибіг Вам за тее, що зволили менї прислати деякі звістки про Ваше житье і про Вашу лїтературну дїяльність. Алеж досї не получив я с почти ні Ваших болгарських моноґрафій, ні студії про дуалістичне миротворіньня. А рад би я прочитати найпаче ось-ту студію, позаяк вона відносить ся до етноґрафії. С поважанем маю честь зостатись Вашим покірним слугою

Омелян Огоновський.

Увага Драгоманова.

Про житьтье нічого не писав, а одіслав до De Gubernatis, додавши, через шчо тепер про житьтье моје дльа земльаків не можна писати. З бібліографіјі написав дешчо про заграничні роботи і рецензіјі на них. Дуалістич. миротв. одна з болгарських монографіј, а всі вони однаково належать до „етнографіјі“!

N. 144. Лист до І. Ф. 18 Февр. (2 Марцьа) 94. София.

Дорогиј Друже, получив учора Вашу рукопись і перегльанув. Показував і Шишманову. Все јак слід, — тілько не пошкодило б згльадом на „нашу публіку“ поставити разів 4—5 в ріжних місцьах слово „болгарськиј“. Ш. каже, шчо роботу Вашу бере до Сборника. Тепер кінчајеть сьа книга X, значить, Ваша робота піде в XI або XII, коли знајдуть, шчо в XI вже комплект го-

товиј, а надто заграничних сотрудників (јесть уже Вовка статьтьа). Думају, шчо піде в XI і вијде к літу. Тоді тілько получите і гроші.

Тепер жду нетерпливо Ж. і Сл. З Анконоју ја незнакомиј, а G. Paris не буде з Вами міньатись на Romania, бо ні він, ні хто другиј в јеји редакціји Ж. і Сл. читати не зможе. Та звичајно такими виданьньами хазьајнујуть книгарі, а не редактори.

Вашу „трагедіју“ ја так і пријмају за частину нашоји спільноји трагедіји. Јака частина більш трагична, не розбереш. З објективного погльаду всі однакові, або трагичні, або коли хто схоче, комічні, а терпіти јіх теж всьакому одна ково. Та нічого не видумајеш, јак терпіти. А правда все таки на нашім боці, то тим паче треба терпіти. Колись, јак нас не буде, хто небудь і спасибі скаже. Властиво терпіти нічого б не коштувало, јак би бути певними за дітеј, шчо з них без нас будуть льуде. Та при всіх теперішніх обставинах діти — лотеріја. Инше прекрасно обставлено, а виходить на свиньу, а инше препогано, а дивись, вијшла льудина. Мораль будемо робити по совісти, поки сила, а шчось то вијде навіть з дітьми.

На счот Ж. і Сл. ја певнісінькиј, шчо воно збанкрутује, але коли книжки јого будуть видержані, јак і слід, то по троху буде росходитись і свіј плід принесе. На цензуру россіјську нічого і огльадатись. Наврьад вона розрішить, а коли ради јеји треба робити уступки, напр. не печатати статеј Верна і др. про Біблију, Евангеліја і т. и., то се б значило підрізувати виданьньа. Ја вже не жалкују, шчо почали ми справу занадто систематично, з Буддизму а не просто з Бібліји. Та Будда поможе Вашіј диссертаціји, тільки бојусьа, шчо Буддизм Ви довго тьагти мете. Лесьа пише, шчо Біблија буде готова на III. кн. Ја так

думају: дати Bible, Évangiles, може Genése, а далі наспіје Jésus de Nazareth.

З Кулішем ја ј сам знају, що справа небезпечна. Капризниј він дуже та ј стариј, иншого нијак не вбере в голову, та все таки він маје талант, а окрім того і доси најбільше образованиј з усіх наших писателів, і јак не дивно, навіть нові речі пристајуть до него скорше, ніж до других. Ја допевнив сьа сему переписујучись з ним про Біблију. Лихо тілько, шчо він впевнив сьа, шчо тепер најголовна річ — боротись з козачиноју! І де він ту козачину бачить, коли тепер навіть недавні козаки лиш ex professo стали народовцьами! Звісно, Ви з Кул. своју лінију ведіть, та будьте трохи обережні на слова.

В остатніј книжці Этнограф. Обозрѣнія јесть звістка про Ж. і Сл. Тамже Кр. говорить про Зап. Тов. Шевч. теж саме, шчо ј у Народі.

Посилају Вам јак епістолографу листок Огон., котриј шче раз впевньа мене, јак нічого квапитись нам з біографіјами нашими і портретами перед „нашу публіку". Колиж вона шче навіть до бібліографіјі не доросла!

Чи не моглиб Ви прислати мені остатну Христоматіју Барв.? Ја мушу незабаром получити кілька рос. ассігнаціј, то вишльу Вам рублів з 10 на текушчиј счот дльа таких комісіј.

Чи Ви взьали в Дѣлѣ моју замітку про Огон.? Візьміть і держіть у себе в схові.

Будьте здорові з жінкоју і дітьми.

Ваш *М. Др—ов.*

Ја Вам добавив легенду про єдинорожцьа з Чуб. I, 211. Зо мноју колись сталась пригода, котра мабуть близча до Вашоји притчи, ніж історіја шотландськоји баллади. Ішов ја з пријателем і Радкоју, котріј було років 6, в Альпах у низ по рівчаку, де було навалено сосен. Радка по-

сковзнулась у низ. Ја біжу за неју, коли вона пада досить низько; ја скачу, але Рада пада на соснові гілки, ті јеји підкидајуть і потім Рада летить у низ зовсім далеко, јак камінь; ја ледви памјатајучи себе стрибају до неји і чују вже плач јеји, коли се Рада предовольна протьагује руку і почина јісти малини! Вона впала счастливо на гілки сосни јак на пружини і тілько перельакалась, але побачила просто рота кушч малини з прекрасними јагодами, котрі зо сміхом почали јісти і ја з пријателем.

N. 145. Лист до І. Ф. 3 (15) Марцьа 94. София, ул. Денкоглу.

Кілька день уже јак нолучив Барв. і 2 N. Ж. і Сл. Піджидав і листи, та певно Вам дуже ніколи. Номер Ж. і Сл. вијшов досить живиј, та жаль, шчо в нему мало фольклору, тобто матерјалу. Лесині Куп. пісні підходьать під те, шчо Ви ж кажете про польські печатаньньа: перевод паперу, бо нового в тих варјантах нема нічого. Не вже в неји і сестри нема нічого свіжішчого? А шче сидьать на селі! Та і в Вас мусить же бути. Нарешті хочби Ви напечатали чорта і бабу з листка Красіцкого (котрого тільки Ви не мали права звати повним іменем). Не везе мені з сим прекрасним анекдотом: в Преданіја запізнивсь, а в К. Ст. не схотіли печатати, а тепер коли б шче не згубивсь.[1])

На 3 N. наврьад ја Вам дам Хартіјі, хоч буду старатись. Хотів би дати рецензіју на V том Ренана Hist. du peuple d' Israel, та не знају, чи вспіју тепер.

---

[1]) Оповіданечко було друковане Ж. і Сл. II, 146. І. Ф

Перечитују Барв. і хоч плач за Вашу школу! Незнаттье, крутіјство, партијність! Мабуть помішчу рецензіју в „Народі". На лихо міј пражськиј Кобзарь далеко. Напишіть мені, про јаку думу Ш. Полуботко говорить Барв.? Здајесьа ніјакоји такоји думи Ш. не писав. Гльаньте б. л. в пражського Кобзарьа і в Огоновського та одпишіть мені не дуже барьучись.

Шче про Ж. і Сл. Не розумијусь ја в поезіји Маковеја. Дльа мене там нема ні поезіји, ні навіть стихотворства.

Ваш *М. Др—ов.*

N. 146. Лист до І. Ф. 7/10 Марцьа 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже, мовчите Ви і навіть П—к. Нічого не знају об тім, шчо робить сьа в Галичині, а тимчасом бачу по N. Fr. Presse, шчо там Ром. і Кор. робльать угоди, шчо вчера мусів бути зјізд, де ј Ви і Дан. мусіли бути. Дуже ја бојусь, шчо в најліпшім випадку скінчить сьа на „программі 1848 р.", тобто на самостојачести національніј, при чому всьа політ.-демократ. ідеја піде к чорту, а далі і всьа самостојачість поверне на рутенство. Тимчасом і в мене до Вас јесть нове діло. З петербурськоји газети „Русская Жизнь" просьать у мене корреспонденціј про Галичину і в загалі про Славјаншчину. Перш усього просьать статьті про партіји в Галичині. Ја абсольутно не можу взьатись за нову роботу, і надумавсь зарекомендувати Р. Ж. Вас. Беріть усьу Австріјську Славјаншчину! Дешчо ј заробите. Раджу, подајучи біжучі факти, давати і ретроспективні огльади і філософіју. Сподівајусь, шчо Вам буде ліпше ніж в Kraju, бо редактор „иностран-

ной политики“ в Р. Ж. — радикал, Вас. Вас. Водовозов. Жду од Вас звісток.

Ваш *М. Драг.*

N. 147. Лист до І. Ф. 10 (22) марцьа 94. Улица Денкоглу. 24.

Дорогиј Друже. Получив оце Ваш лист, а бандероль мабуть пријде завтра. Про Хартіјі скажу так: ја думав написати серіју: 1) вступ, 2) середневічні англ. хартіјі, 3) середнев. нідерландські хартіјі, 4) середнев. швајц., угорські і др., 5) англ. хартіјі XVII ст., 6) Америк. XVII—XVIII ст. і відносини до них француськоји Declaration. 1789. Всего в сеј рік не вберемо, вкорочати ж не слід. Ergo: јак бог дасть, а на IV кн. ја Вам пришльу 2 голову всьу, пришльу потім незабаром і Нідерланди. Принесли зараз посилку Вашу. Перегльанув ја Лучак. Ні, рецензіјі писати не буду! Дітеј Ваших не увільньу од визубрьуваньньа таких глупостів, а собі віку вкорочу. Хај пише хто дужчиј. Тілько мајте на оці, шчо не в однiј Галичині таке зубрьать. Ја колись, за часів царьа Миколи учив в гімназіјі риторику, потім бачив јак јеји вигнали з гімназіј російських замінивши історіјеју літератури, думав, шчо вже світ увільнив сьа од риторики. Аж у Женеві бачу: моја Ліда вчить фігури, аж 36! При нагоді кажу директору École secondaire про своје здивованьньe. — Е, каже, јак ја поступив у директори, то вчили дівчата 48 фігур. — А коли се було? — питају. — Років з 15 тому назад. — Ну, кажу, значить, ранішче јак через 40—50 років фігури не счезнуть з École secondaire de Genéve. — Дај боже, каже, шчоб і за 100. — Тепер чују, і в Росіјі риторику возстановили. Камо бѣгу?

Величка IV т. одшукаје жінка і завтра пошлемо. Ніјакоји студіјі про него ја не памјатају. Хиба јесть шчо в Г. Карпова, Источники для исторіи Малороссіи, та ја страх давно бачив сьу книгу, а виписувати пробував та не діставав. Може Ви будете счастливші.

Чи зјість свиньа Кальдерона, не можу вгадати, бо шче свинологіја не підньалась до ступньа астрономіјі. Одповідно теологічному стану сеји науки треба молитись богу, памјатајучи: „Богъ не выдастъ, свинья не съѣстъ", а јак зјість, то бачити в тому попушченіје за гріхи.

Чит. Барв. получив. Спасибі! До всеји Барвиншчини можна прикласти шче одну пословицьу московську: „Мели Емеля, твоя недѣля". Про „Новика" поговоримо, јак скінчить сьа. А шчо се воно означаје, шчо мені оце прислано відбиток статьті О. М—ея з „Зорі" в куверті Тов. ім. Шевч.? Ні слова при тому, ні підпису. Чи се јакијсь криптогамичниј заклик на конгрес 15 Маја, чи впјать западньа? Шчо Ви ждете од конгрессу?

По части криптогаміјі вијшла мені нова штука. Получив сими дньами листи К. Паньк. і Макарушки в справі карти етнографічноји Руси-Укр. Шче в Женеві предложив мені К. П. криптогамічно од имені Просвіти зробити таку карту. Ја в принципі згодивсь і вмовив сьа з Перроном, картографом Рекльу і Гашета, послав рахунки і 2 проекти сітки. Та Просвіта одклала справу, навіть мені ніхто не одповів, а ја взнав лишень з газет, шчо мовльав увіходили в переговори з Гашетом (?!) та одклали. Післьа того ја вијіхав з Женеви і читав нераз, шчо роботу веде Величко. Тепер пишуть мені К. П. і М., шчо карту Вел. дали літографувати, та запримітили, шчо вона нікуди не годить сьа, то виділ Просвіти поклав віднестись криптогамично до мене через К.

П., шчоб ја дав суд про карту Величка і робив нову. Карта мусить получитись сьогодні, бо принесли поштову звістку. Побачу карту В. Але своји робити не можу. Де мені за нові роботи братись? А до того ја сам чертати карт не вмију. Се б робив Перрон під мојім догльадом, а јаб јему давав лишень матерјал, план і текст карти. Тоді справа була так налагоджена, шчо місьаців за 5-6 карта могла б бути готова. А тепер прошло 6 років, і...

N. 148. Лист до І. Ф. 22 Марцьа 94. Улица Денкоглу. София.

Получив ја од Вас газети і тілько шчо роздумавши добре надо всім матеріјалом шчо до зјізду 19 М. хотів писати Вам, јак получив од П—ка текст 1 §. пригаданиј Вашими децемвирами — і розсмијавсьа над „своју віроју і обрьадом“ (з правом бути і без віри і без обрьаду і без сего права) і над стілем таким і над думкоју, а також і над собоју, шчо стільки тратив чорнила на сьу справу. Очевидно шче з одного пункта з сеји програми, шчо галицьким поповичам без віри не прожити, бо вони навіть коли може і в бога не вірьать, то таки чорта бојать сьа, а окрім того страшно таки пуститись на отверте політ.-соц. поле, јак би було, коли б вони признали кожному вольу думок етнографічних і релігіјних. Јім хоче сьа туптатись на однім місці. Ну, і будуть туптатись! Рішучі москвофіли все одно не пристануть на §. 1 ради „малоруськоі національности“, рішучі радікали, коли такі јесть, не пристануть ради віри ј того, шчо вони ж казали проти самого прінціпу перемішуваньньа справ культурних з політичними, і все скінчить сьа новоју угодоју рутенсько-народовецькоју, пів-

оппозіцијноју Барвиншчиноју, тобто новим туптанньем на однім місці. По правді ја волију чисту Барвиншчину! На місці Вашім і Дан. ја б на спільнім зборі мужів довірја стојав би все таки на тому, шчоб §. 1 викинути, а натомісць пријньати §. 4 з наших (Ваших) пунктів, напечатаних в 1 N. Хлібороба, — та не знају вже, чи слід мені плутатись більше в сьу справу такими радами, чи сказати просто: „Аллах великиј, да буде вольа јого!“

А „Зорі“ возвішченоји Вами зовсім не получав. Де вона запнулась? Јак Ви јеји послали? Набіг 3 N. Кіевск. Старины і виклика у мене дві замітки, котрі посилају. Тут јесть один досить розумниј чоловік, проф. нашого училишча, котриј хоче познајомити сьа з економічноју статистикоју Галичини. Шчо јему порадите купити? Жінці Вашіј кланьајусь.

Ваш *М. Др.*

Писав мені Морд., шчо в Петерб. ходить Ж. і Сл.

Лихо мені тај годі! Прислав мені П—к Ваш листок і просить, шчоб ја написав Вам своју думку про §. 1 Ваших децемвірів. А јак мені писати Вам, коли ји прибитиј або до мусулманського: Аллах великиј, або до сміху надо всім, починајучи з себе. Попробују ухопити в себе уже не індівідуум, не собрата Вашого по першіј, а хоч ученика класичноји гімназіји, котрого все таки вчили писати сіллогізми і хріји.

Јак нам пристати на своју віру і свіј обрьад, коли стілізаціја смішна (свіј замісць наш), а до того допустивши, шчо в кого з нас јесть віра, так ні в кого з нас нема обрьаду? Јак ми можемо писати таке ради політики, коли в пункті нашоји політики власне стојіть поділ політики од літератури, віри і т. и.? Втіша-

тись тим, шчо нас не обовјазује ні до чого тој §, не можу, бо тоді москвофіли скажуть, шчо јіх не обовјазује малорускість, хоч в суті москвофіли получили в згоді більше нас, 1) бо вони получили мало, а 2), бо ніхто ніколи з них і не одрікав, шчо јесть „малорускиј говоръ“, јак јесть малопольани ј т. д. Народовці скажуть, шчо јіх не обовјазује всьа згода і т. д. В тім і була завдача зјіздів, шчоб знајти політично-соціальні точки, спільні всім фракцијам і виставити јіх јак обовјазкові, а решту зоставити на вольу ј објавити сеј pactum unionis et tolerantiae.[1]) Навіть признаньньа самоји толеранціји було б нове і... олијем дльа всьакоји рутеншчини, московшчини і т. и. дьачковшчини ј фанатизму, а тепер виходить јакијсь спільниј обман один одного і світа, з котрих остатніј не такиј дурниј, шчоб јего не розібрати і не посмијатись над усіми утопістами, а надто над нами. Аргументаціја Р—ка, шчо того хоче урьад, сеж стара рутеншчина-лакејшчина 1848—1890 рр. Ја волију чисту лакејшчину Барвінського, бо за неји може пан міні дасть шістку, а півопозіціјна лакејшчина не даје вигоди ні оппозіціји ні лакејшчині.

Ја не можу розбирати, чи резонно зроблено було П—ком і Коломијцьами, коли вони скликували зјізд 2 февр., та шче ј без Вас, але вже коли Ви були на зјізді і згодились на пункти напечатані в Хліборобі N. 1, то фраза Ваша: „треба стојати до кінцьа“ повертајеть сьа проти Вас. Стијте Ви до кінцьа на тих пунктах, і ні в јаку рутеншчину не путајтесь!

---

[1]) Др—ов уживае звичайно форми tollerantia, а ся форма не відповідае етимольоґії слова. *І. Ф.*

Практичноји користи з того ја не жду ні дльа кого і ні дльа чого. Пресса москвофільська, особливо „Бесѣда“, не перемінила сьа в справі малорусізму, народовці не перестануть јеји лајати. Завтраж можуть знајтись нові Гнилички[1]), і народовці вијать закричать: staatsgefährlich! Урьад і польаки не помирьать сьа з тим, шчо Ваші децемвіри не јдуть до Барв., а стилізаціја Вашого §. 1 не одрізује ні урьаду ні польакам права загльадати Вам в душу. То шчо Ви повписујете кілька радікальних §§. в программу акціји уніји партіјноји, самоји акціји не вбільшить. Було вже вписано чимало таких §§. в программу „Нар. Ради“, та шчо з того? А зајава, шчо релігіја, націон. і т. и. јесть eine Privatsache, заставила би власне всі старіји партіји робити шчо небудь політичного ј соціјального. Нарешті тілько така зајава вибавила б Вас усіх од епископів, а тепер і вони будуть плутатись до Вас і Романчуки і Королі бігати до них, а самі епископи будуть брехати Вам усьаку чепуху, а гладити по голові Барв.

Не розуміју ја ј того, чому про Ваш §. не можу писати? Кожниј з децемвірів скаже текст јого пријательам, і секрет, котриј в таких ділах непотрібниј, не вдержить сьа, а лишень спинить сьа діскусіја, котра могла б до 15 Маju вијаснити шчо небудь массі публики і помогти тому, шчоб на зјізді пријньата була резольуціја більш раціональна. Можна б сподіватись, шчо на II-му зізді при помошчі консеквентних москвофілів прој-шов би і §. 4 наших пунктів в смислі поділу політики од етнографіји і релігіји. В такомуж смислі говорив Кул. на зјізді 19 Марта. Ја думају, шчо колн б Ви показали себе твердішчим, то і децем-

---

[1]) В рукоп. „може«... „нове“. *І. Ф.*

віри могли б пријньати јего, шчоб усьа справа згоди не пропала.

Таке пишу Вам примушенај П—ком, котрај пише мені, шчо звістив і Вас об тім, шчо попрохав у мене написати Вам. Простіть, шчо навјазујусь Вам, бо всеж таки Ви самі не написали мені про справу і мојеји думки не питали, то мені зостајеть сьа лишень в печаті јеји висказувати. Там ја не перестану виступати проти всьаких рутенських темнот і мертвих плодів в роді Вашого §. 1.

N. 149. Лист до І. Ф. 17 (29) Марта 94.

Получив ја окрім Вашого листу шче N. Fr. Pr. а од П—ка вирізку з „Дѣла“ з пунктами згоди і бачу, шчо суть пунктів просто взьата з тих наших, шчо були в Хліборобі, та тілько виложена темнішче. Дуже жалко, шчо наші пункти не були доси напечатані ні в Народі, ні в Kurj. Lw. ні, здајеть сьа, окремими листочками. Се тільки в нас таке бува, шчо ми не виступајемо не тому, шчо пријмајемо і зоставльајемо того, хто виробив шчо дльа всеји спілки і шчо неју приньато, так мов се лишень јего особиста справа. Через те наші праці і летьать в Лету! §. 1 јесть чистісінька рутеншчина і ја дивујусь наівности предлагати јего јак згоду. Та стилізаціја, котру предлагајете Ви, впјать однобічна, тоб то јесть думка Вашоји фракціји і не може бути пријньата всіма. Тој же трехчленнај вступ, котрај Ви написали, вигльада справді јак Witz і конечно старими не буде цринятај, бо вони самі зовсім не одноцільна партіја. Тим то ја думају, шчо один вихід поставити на першај план пункти згоди політичні в такому напр. порьадку: §. 4 (1), §. 2 (2), §. 3 (3), §. 5 (4), а в кінці поставити пункти

про внутрішньу толеранціју в стілізаціјі пунктів Хлібороба. Ја думају, шчо старі підуть на те з разу, бо јім се ліпшиј вихід, а народовцьам пријде сьа або зректись усіјеји згоди, або пријньати теж наші пункти.

Окрім усего иншого ја жду од пункту толеранціјі такого послідку, шчо він тихенько та віжливенько одсува епископів од усьакого кньазьуваньньа політичного. Звісно, вони будуть сердитись, таж усе рівно вони можуть симпатизувати лишень з Барв. і в усіх других комбінаціјах лишень плутати. Ја жду на будушчих виборах рішучого паролья з польського боку не допустити нікого в сојм окрім Барвінців. Коло польське, епископи і Барвінці стануть за одно, а всім иншим треба буде стати за одно. Пункт толеранціјі влекшить остатнье і дасть можливость і нам требовати, шчоб при постанові кандидатів спільним комітетом були вділені хоч дві кандідатури і нашим.

Того ради добре б було, јак би Ви держались з Ок. твердо за пункт толеранціјі. Ја пишу Ок., та Ви од себе напирајте на него. А инакше скінчить сьа не тому, шчо може Король і кілька других рутенців пристане на стилізаціју Ром. і вијде дві новоеріјі: N. 1 — Барвінського і N. 2 Романчука, а решті сторін, москвофілам і радікалам пријде сьа все таки спати окремо, — то Барвиншчина і візьме гору, Ја б волів би вже, коли так, так зразу Барвиншчину.

Посилају Величку. „Зоря“ шче не пријшла. Посилају про Огоновського. Шчо хочете, те ј робіть. Жінці Вашіј кланьајтесь.

Ваш *М. Драг.*

N. 250. Лист до Ів. Ф. 1 13 Апр. 94.

Дорогиј Друже, Дуже вдьачниј ја Вам за остатніј лист, котриј мені вијаснив стан річеј в децемвіраті. Помилка вијшла з того, шчо післьа того јак на Зборах 19 Мар. льуде јасно показали неможливість 1 §., децемвіри почали јего „стилізувати“ замість того, шчоб просто јего викинути. Тепер зостаје сьа згодитись на те в новому зборі. Клерікалам нічого бојатись такого викиду, бо він більше признаје јім, ніж чудна своја віра або шче чуднішча батьківська віра (Перун? православіје? уніја?). Гірше всего, шчо за клерикалів починајуть укладати формули півклерикали à la Romantschouk.

Шчо до того, јака користь буде із згоди радікалам і народу, то ја з Вами згоджујусь, шчо аби більше було користи остатньому. Та лишень на перших порах ја думају, шчо урьад попробује „виелімінувати“ із сојму і парламенту всіх окрім Барвинчуків, і певно се јему зробити буде не важко, та лишень з сего часу Русини почнуть навчатись бути політичним народом.

Звернемось до Ж. і Сл. Пісні про Кошута в мене јесть і гарненькі, та треба лізти в спеціальну скриньу, а вона в холодному місці. Попробује жінка полізти. Ја думају вислати Вам галицькі збірки, то Ви там знайете всего.

Вовка ја не міг сполохати, бо писав јему лишень про Сумцова, і в загалі тепер з ним ні про јаку роботу јего дльа Галичини не говорьу. Мене занадто сердить в нему брак ньуху на те, шчо він почитајучи себе укр. соц. мусить чим небудьојавльати себе власне в наших виданьньах, а не напів новоерськими буркотаньньами, котрими він наповньав листи до мене з 1890 р., коли јего накрутив був Ант. З Петерб. мені Морд.

тільки ј писав, шчо там „по руках ходить Ж. і Сл.“, а шчо ходить лише в однім екз., то се зовсім в петерб. укр. стілі. Морд. пише в остатнім листі, шчо до „закуски“ багато охочих, а до діла нема. — Про Рачкого нічого не можу Вам сказати. Сам ја місьаців зо 3 нічого не бачу. Возможно, шчо К. Стар. зовсім не напечата Вашого Варлаама, коли Ви там не вставите чого „южнорусскаго“.

Кінець статьті Вашоји дльа Сб. получив ја і в свіј час передав Ш—ву, та післьа того сам Ш. забіг. Вислали јего спершу розсліджувати страјк гімназістів в Віддіні (кажуть, буцім то тутешні марксисти, не мајучи 4-го стану, котриј міг би дбати про діктатуру, страјк гімназістів упорьадкували: 2 класси в Віддіні перестали ходити в гімназіју). Страјку Ш. не вгамував, а тілько в снігу в Балканах трохи не загруз, — і через день вернувшись, був посланиј в Антверпен, порьадкује болг. відбитовку і буде там мабуть до $^1/_2$ Мају. Вже через те нічого про дольу Вашоји роботи не знају, окрім того, шчо Ш. сказав шче при получці першоји $^1/_2$, шчо буде вже напачатана. З грішми за статьті тут стілько формальностів, шчо і коли посилајуть, ціла процедура. Попробују розвідатись, чи не можна мені получити гроші за моју статьтьу в X кн. і коли дадуть, то вишльу Вам франків з 150—200.

Карту ја одіслав назад, сказавши, шчо вона не лаха, тільки треба градусну сітку навести, та може б зробити дејакі додатки. Ви мене кличете власне на конгрес літерат. у Львів, — ја не знају. Все шчо ја получив: конверт Тов. ім. Ш—ка, а в нему одбиток статьті з Зорі. А „что сей сонъ означаетъ?“ — ја не знају. Само собоју

розумијеть сьа, шчо ві Львів ја не пођиду. Куди мені! За фотографију спасибі. Дуже добра!

Ваш *М. Драг.*

Зорі все таки не получив! Мені треба саме листи до Погодина.

N. 151. Лист без дати до І. Ф. 1894. Улица Денкоглу, София.[1])

Carrissime.

На мене наскочило нове лихо, — або 2-ге виданьнье плевріту сухого в лівому легкому. 5 день лежав колодоју в гарьачці. Ледви вчора полекшало трохи, — і ја згадав, шчо хотів Вам написати дльа фіналу II кн. похвалу Сумцову, між инчим шчоб не думали, шчо ја все лајусь. Не знају, чи тепер наспіје. Пишу карандашем, бо можу писати лишень пів лежучи. Уткніть, голубчику, коли можна шче в II кн.

Німота моја все в старому стані. — Не мају звісток од П—ка, ні „Народу". Хотів би мати газетні думки про зјізд 2 Февр.

Непремінно напишіть Кулішеві про сотрудництво в Ж. і Сл. — В нього багато јесть перекладів з Шекспира і Бајрона. Ја јему писав про Ж. і Сл. Погано буде, коли Ви јему не пошлете книжок і не напишете. Не одкладајте!

Ваш *М. Драг.*

N. 152. Лист до І. Ф. 17/29 Апр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже.

Тільки шчо получив Ж. і Сл., Ваш лист, а в купі з ним і лист П—ка про Вашу згоду-не-

[1]) Листок написаний, здаєть ся, десь у половині лютого і попав сюди тому, що я вже по надрукованю попереднього аркуша віднайшов його між своїми паперами. *І. Ф.*

згоду. Де тонко, там і рве сьа, а все таки досадно, шчо увірвалось власне на нашому кінці. Коломиjці погарьачились, а надто в справі программи, але на скілько ја розбирају діло, винні більше Ви: 1) тим, шчо забули про приньатиј Вами §. 4 умов згоди, предложениј 2 февр., і шчо почали „стілізовати“ незгоду, — тобто укладати §. 1 децемвірскиј і 2) тим, шчо поспішились в печать з декларацiјами, про получениј Вами вотум недовірја і т. и., тоді, јак і по Вашому листу виходить, шчо Вам товариші писали уваги, про котрі шче був час порадитись до 15 Мају сім раз. Зрештоју ја шче ніколи не бачив таких товаришів, јак Ви з II—ком, котрі јакось так завше зробльать, шчоб один другому перерізати шчо небудь.

Шчо власне робити далі, ја не придумају з такими інгредіјендами. Слід би в усьакім разі, шчоб і Ви і Дан. і коли можна, то ј II—к були на зјізді 15 Мају і там проводили §. 4 з 2 Февр., котриј дуже легко можуть приjньати і москвофіли. Инакше всьа „згода“ зведе сьа на те, шчо Ром. + Кул. зробльать Барвіншчину N. 2 коло Барвіншчини N. 1.

Може воно так і бог велить рутенцьам, та все таки досадно — на сьу хвильу по кр. мірі, бо діло було почало повертатись на льудське, а не на рутенське. Коли б ја міг сподіватись, то дуже прохав би Вас зробити можливе, шчоб поправити помилки, котрих все таки більше всего зроблено Вами.

Ж. і Сл. розрізав. Досить інтересниј N. Статьтьу Вашу про легенду Ш—ка прочитав. Дуже інтересна, хоч про Ценгл. до речі не належить. Дејакі поправки пришльу — про Граматику і т. и. Ваш *М. Др.*

Ст. про Костом. продержіть шче. Здаје сьа, ја вже все сказав тамтошнье в др. статьтьах;

Простіть, шчо послав Вам мало грошеј. За своју статьтьу ја шче не получив плати і не получу, поки не вернеть сьа Шишм. з Бельгіјі.

Получив ја доволі чудниј лист од Гар.[1]) з припискоју од Дан. Там склалась буча на мене через те, шчо Ок. пустив в оборот лист міј до него, де ја говорив про некорректність того, шчо не покликано на зјізд П—ка, а також про непевність Дан. в справі клерікалізму і про те, шчо Ви самі, јак поет, можете запертись туди, де б не слід. Гар. і Дан. пишуть, шчо мені злі інформаціјі дав П—к, а ја про Дан. суджу з поводу історіјі з мојеју статејкоју „Віра а гром. справи", котру держали 4 м., а потім напечатали з таким початком, котриј мусив замазати справу і котрого ја не розумію. Про Вашу поетичність ја не ховав думок својіх од Вас самих і казав і Вам і Ок. напр., шчо вступ Ок. в клуб новоерскиј, котриј він оправдув Вашоју згодоју, був превеликоју помилкоју і невстојкоју. Можете хоч розстрельать мене, а ја скажу те ж саме, шчо говорив Вам нераз, між тим і те, шчо треба Вам взьати себе в руки холоднішчоју прозоју, коли хочете зајматись політікоју, та ј в наукових справах бути трошечка не таким скорим. Коли Вам се непријатно, шчо ја говорьу, то простіть, ја мовчатиму, але ја говорьу не з лихими замірами на Вас, а з самого братнього почутьтьа. І в угодовіј справі вијшло лихо м. и. через невстојку і Вашу і Дан., — а власне, шчо Ви забули і про зјізд, котриј пропоновано було 2 Февр. і на котрому репрезентаціја партіј мусіла бути раціональніщча і не залежати од ласки Ром. + Кул. і К°, — а також забули про IV §. приньатих Вами резольуціј. — А тепер виходить такиј шче коміам, шчо буцім то в розриві угодовоји акціјі

[1]) Гарасимовича. *І. Ф.*

і в тому, шчо Ви вијшли з комітету і Нар. Волі, винен ја, — ја, Мих. Драгоманов persona proprіa!!! Откуду мнѣ сіе??

Мені се не в перше і ја, јіј Богу, не серджусь, не сердьтесь же і Ви і поправльајте помилки, ідіть на зјізд 14 Мају, настојујте там на §. IV Ваших резольуціј, то решта налагодить сьа

N. 153. Лист до І. Ф. 10/22 Мају 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже.

Посилају Вам хвіст Хартіј на сьу книжку. Тут натуральниј перерив. Далі будуть 3. Католицькиј клерикалізм і початок ліберальноји свідомости в Англіјі і 4) Великі Хартіјі і стверджіньньа јіх. На сему скінчимо рік. Јак богдасть віку мені і Ж. і Сл., то потім буде III. Хартіјі Нідерльандські. IV. Хартіјі Швејцарські. V. Хартіјі англіјські XVII ст. VI. Хартіјі англо-американські, і кінець — вплив јіх на франц. декларацију прав 1789. — На 5-ту 6-ту кн. Ж. і Слова буде приблизно по стілько ж, скілько на 4-ту.

Міні все жалко, шчо угодова акціја увірвалась не без вини нашого сторонництва. Та тепер нішчо робити. Формально тепер мусить виступити тој комітет, котриј установив зјізд 2 Февр., бо куди ж він дів сьа? Јего ховати рад. партіја не маје права, бо вона ж скликувала зјізд.

Зјізд самих радікалів був би в усьакім разі потрібниј, хоч ја розуміју скептицизм П—ка і $^3/_4$ јого сам дільу шчо до тих, хто доси пријмав участь в зјіздах партіјі і хто на них покладав постанови і плутав ними других (власне робучих), а сам ніјаких дльа себе обовјазків не признавав. Та може на новому зјізді знајдуть сьа нові льуде.

Ceterum censeo студентів не пускајте, бо студенти мајуть свіј обовјазок — учитись і через те вже не можуть сповньати обовјазків партіјних. А без обовјазків навішчо ж і конгресси збирать, программи укладать і т. д.?

Хотів би ја знати, хто і через шчо інтересује сьа мојіми Хартіјами? Гарно писати далеко од публіки і без крітіки! Також хотів би знати хоч Ваш суд про мојіх богів і про Рај. Ја писав јіх з запалом, а тепер иноді думају, шчо даремно! Коли б мені самому прочитать јіх 2—3 розумним мужикам! Та ба! То хоч би помогли пријателі својіми увагами.

Вам мусили недавно послати IX і X кн. „Сборника". По кр. мірі з міністерства приходили питати Ваш адрес. Шишм. шче не вернув сьа з Антверпена.

Всего ліпшого Вам з сімјеју.

Ваш *М. Др—ов.*

Саме тепер замітив недогльад: замість Хартіјі вільностів написано — вільности. Libertatum вірнішче, ніж libertatis. Поправте в IV кн. і на сорочці одбитків. Догльаньте, шчоб і книга Bemont була названа Chartes des libertés anglaises без помилки.

N. 154. Лист до І. Ф. 8/20 Јульа 94. Улица Денкоглу. София.

Дорогиј друже,

Слабість, спека, екзаміни, ради, коммісіјі і т. зовсім мене довели до літературного банкруцтва, — так шчо ја мушу послати Вам дальшиј уступ Хартіј по московському. Простіть і простіть. Тимчасом і не ввіјзджајемо, бо жінка заслабла і не може збиратись у дорогу. Тілько ј утішного, шчо

довше пробудемо з Лесеју. Треба конче јіхати в Париж, — а коли вијідемо, не знају.

Лесьа привезла звістку, шчо англичане Вам грошеј прислали на штундову літературу. Напишіть про се докладно.

4 кн. Ж. і Сл. добра, окрім відозви од редакціјі. Јак Вам не сором писати звичајні рутенські ламентаціјі? Адже кожен волен передплачувати, чи ні, — і ніхто себе хвалити не мусить. Pas comme il faut.

Ваш *М. Драг.*

Буддізм певно не скінчить сьа ранішче кінцьа року. „Біблiју“, переклад Лесі, посилајем в Народ, котриј не багатиј матерјалом тепер. В Ж. і Сл. 1895 дамо Les Evangiles, Les Hebréux, Genése, Jésus etc., — аби було живе!

Манускріпт Хартіј збережіть.

N. 155. Лист І. Ф. Відень, Hôtel de France, 29 Јульа 94.

Дорогиј друже,

Давно од Вас нема звістки. Напишіть у Париж (29, av. de Wagram), чи дістали Хартіјі і шчо робите. Напишіть і про зјізд.

Остатньа книга Ж. і Сл. інтересна, та тільки на шчо Ви пустили рутенського плачу і самохвальства в відозві од редакціјі. Pas comme il faut! Все рівно, Ж. і Сл. умре, то ліпше по лицарськи умирати, а ніж по циганськи.

Ја послав La Bible в Народ. Јему нема матерјалу. Коли Ж. і Сл. житиме, то дльа нього знајде сьа шчо.

Ваш *М. Драг.*

Чи не могли б Ви мені прислати (взьавши напр. з Ossolineum) Лібельта брошьуру про Слав. Зјізд у Празі 1848?

N. 156. Лист до І. Ф. 6 Авг. 94. Paris 29, av. de Wagram.

Дорогвј друже,

Вчора получив Ваш лист. Жалко, шчо мало пишете про зјізд, — бо ј П—к, захорувавши теж мајже нічого не пише. Шчо таке говорив голова Ак. Бр.? „Помраченіе умовъ“, здаје сьа, — епідеміја на молодіж „радікальну“ в усему „руськорусскому“ світі. Та в Петерб. і Москві видно хоч наукові інтереси в півradікальних молодих льудеј. Се все теж грунт, на котрому шчось вијде. Між ними виходить і прихильність до наших тенденціј. Бачив примір. одного Москаль в Софіјі перед вијіздом, — і бачу тепер, коло себе тут 2 тримају. А в нас, на півдні — сон та конищина! Кажуть, шчо і Груш. — православнвј! Шчо здивувало Міклаш. в Думках?

Про Сирку мајте в приміті, шчо він „жуликоватиј“. Так кажуть усі знакомі мені Петербуржці.

З Ковалевского можна перекласти те, шчо хочете, коли воно дльа Галичини цікаве. Нашим все мусить бути звісне. А можеј ні! Тепер епоха „непомнящихъ“.

Леська зостанесь в Болг. мабуть до к. Септ. Тепер вже не селі під Софіјеју. Писати до неји на адрес Ів. Шишманова, улица Бѣлчевъ, або в минист. нар. просв.

Ніјаких фольклорних книг в Парижі цікавих тепер не вијшло, коли не рахувати 1 вип. Dictionnaire des traditionistes contempo-ainsr, котриј ја післав Лесі, получивши в мо-

мент вијізду. Там јесть і моја біографіја з бібліографіјеју і патретом.

Книгу Бр. Зал. ја не бачив і не побачу. Через те ј ради Вам дати не можу.

Вовкову вчера ж давав читати Ваш лист і він сказав, шчо маје лишень шчось переписати дльа Вас. Радив јему післати дльа Вас і одну легенду про те, јак чорт виманив у бога огонь, а потім јего перекрадав св. Петро. Та не знају, коли надумаје сьа Вовк послати Вам шчо. Він усе не може очуньатись од „угодовства", котре було нагнав на него А—ч.

Ја наврьад шчо зможу прислати Вам звідсі окрім Хартіј.

Завтра ја з Л—оју і з жінкоју перебирајемось на село, але Ви пишіть усе сьуди до нового указу.

Ваш *М. Драг.*

Знају, шчо Вам не легко, та все таки пишіть хоч трохи.

Ви забули мені одповісти про англіјські гроші на штунд. книги, а також, чи можете мені здобути Лібельта про Слав. конгрес 1848 р.

N. 157. Лист до І. Ф. 22 Авг 94. Vaucresson. (Dep. Seine et Oise). Villa de Progrès, chez Mlle Julia Beck.

Дорогиј друже,

Не льакајтесь адресу: се в $^1/_2$ год. од Парижа, серед лісів, а Progrès видумав не ја, а хозьајін вілли — масон.

Роскаже Вам про Vaucresson і по части про мене земльачок, секретарь Макс. Ковалевского, студ. кијівськиј Заболотниј, а Ви јего просвітіть по части гал. справ, бо А—ч јего пустив

на Барв. Зрештоју укр. імен, јак Arbeitg. і др. не кажіть јему, бо він шче молодиј, шчоб не почав говорити, де не треба. Таке наставте і П—кові, коли Зб. пojіде до него.

В Слав. зјізді 1849 р. мені треба тепер про Бакуніна. Того рода брошуру Морач. б. л. пришліть, а може Лібельта нічого і нема про те, а ја змішав імена. Јак шчо випишете мені про Бак. з других джерел, то буду вдьачниј. Темна мені генеза славјанофільства Бак. Пише він, шчо почалось воно в 1846 р. Тоді він був у Парижі, де славјанофільствовав по својому Міцкевич. Вијіхавши в 1848 р. з Парижа в славјаншчину, Бак. пише Анненкову, „коли б не взнали про те „славянщики". Јакі се славјаншчики? Москалів таких тоді в Парижі не було, а були все западники (Анненков, Герцен, Тург. і др.). Очевидно польаки, але јакі? Може Ви шчо знајете про те? В мене нема ніјаких книг польських про такі справи і спитатись ні в кого.

Печатају ја листи Бак. до Герцена і К-о. Хоч листи ті мајже виключно 1864—1874 р., та треба все таки розуміти еволуцију думок Бак. 1840—1849 р., а про се джерел мајже нема. Коли б улізти в архиви в Дрездені і Відні, прочитати хоч процесси Б—на, то певно шчось би взнав, та не пустьать. Ну, видам, шчо мају, і скажу, шчо знају і намічу, чого треба шукати. І то добре. Книжка вијде інтересна. Вијде ј по німецькому.

Остатніј N. Народу мене привів у роспуку. Все Драгомановим, а ја П—ку писав кілька разів, шчо післав јему матерјалу свого аж до кінцьа року. Більше ја не можу писати, і коли ніхто окрім мене не хоче, або не може, то Народ треба буде поховати. В загалі преглупиј стан нашоји партіји. Саме вспіли добратись до масс, і по-

казалось, шчо говорити з ними ніхто не хоче, коли масси хотьять слухати...

Шчо Ви мені скажете про Рај і Поступ? Чи станутъ јего читати сельане? А коли ні, то хто читатиме?

В—к получив Ж. і Сл., та чи скоро напише шчо дльа него, не знају. Јему важко тут битись дльа шматка хліба, а окрім того Ант—чевиј туман все јему з голови не виходить.

Ну, на сегодні буде. Ждатиму тут Ж. і Сл. А Ви јего пошліть Леже (Louis Léger, Rue de Boulainviliers, 43) комплет.

Ваш *М. Драг.*

Ів. Виш. і Тел. Ваш посилајте б. л.

N. 158. Лист до І. Фр. 24 Сент. 94. Vaucresson, (Seine et Oise), Ville de Progrès.

Дорогиј друже,

Получив Ж. і Сл. V і лист Ваш. Книжка вијшла заньатна. В легендах лишень мало нового, — більше варјанти, — та інтересно, шчо скрізь вони однакові. Дальше легенд і новель давајте јак најбільше.

За справки про Б—на спасибі, тільки навръад, шчоб ја знајшов шчо тут, а в Nettlau не можна прохати матерјалів, бо він сам готовить книгу про Б—на, навіть 2 томи. Він мені писав 2 рази і ја јому, але по віденському адресу ја јего не знајшов, або ліпше депеша моја, послана јему з готельу. Де він тепер, не знају. Та шчо він за чоловік? Анархист? — і јакого калібру?

В—к каже, шчо ні 4, ні 5 кн. Ж. і Сл. не получив.

Ја написав уже по укр. 4 ст. Хартіј англіјських середневічних (конець) — вијшло 34 мојіх сторін, тобто коло 2 листів Ваших, — та треба в Парижі шче повставльати дешчо з виписок у Нац. Бібл. Післьа завтрьа буду в Парижі і незабаром вишльу Вам рукопись.

Драм Ваших тепер на ново не перечитав шче. Укр. Счастье мені подобалось, јак ја читав у „Зорі". Живо і місцьами еффектно, — але чи реально, сего не берусь судити, бо житьтьа галицького не знају. Вам треба самим за собоју слідити по части реалізму, бо Ви часто то з фантазіјі, то з сімволізму і тенденціјі одступајете од него. Памјатају, колись Кобр. і Окун. у мене в Женеві восхишчались Вашими Панськими Жартами. А коли ја спитав, чи бували ж у Вас такі попи, то Окун. одповів: а, ні, таких не було! [1])

G. Paris ја Вам добуду, про fabliaux справльусь, — і коли не безбожно дорого, то звельу виелать. Ја мају кредіт у книгарьа Picard, 82, Rue Bonaparte; колись порахујемось, а без збірки fabliaux фолклористу жити важко, а надто јак зачепиш новелли. Јесть у мене в Софіјі нова монографіја про fabliaux, забув имја автора. Про Romania теж справльусь в Парижі.

Там адрес мій 29, Av. de Wagram. Зостанусь там днів з 6—7.

Ваш *М. Драг.*

---

[1]) В такім расі др. Ок. сказав неправду, в якій Др—ов міг тут же й уличити його хоч би на підставі Павликових „Читалень", де згадано про Карлівського попа Григоровича, якого сусідні попи прозивали „insensatus Galatus", а власти переслідували за його мужиколюбство. Було таких попів і більше, починаючи з того Щавінського, що 1808 р. укладав у Доброгостові свій Буквар „для пользи чад своїх і парафіян„. *І. Ф*

N. 159. Лист до І. Фр. 29 Sept. 1894. Paris, 29, Avenue de Wagram.

Дорогиј друже.

Посилају Вам Хартіјі і Časopis. Спасибі. Ви певно получили La Poésie fr. M. A. — Памјатају, шчо там јесть і статејка про Fables Orientales dans le littérature fr. — Се лекціјка напечатана в R. Pol. et Littér. і нішчо в ніј особливого нема. Fabliaux коштуватимуть 40 fr. за 5 томів. — Чи висилати?

З Бак. так стојіть справа: ја поробив виписки з Časopis. Не багато. Aufruf пришліть мені в Софіју. Промови Бак. на слав. конгрессі ја не знајшов. В Bibl. Nat. знајшов лишень 3 випуск Pamiętnika і в нім безбарвну статьтьу про Славјаншчину. Јак би мені промова, то ја б задовільнив сьа. Maleho пришліть мені в Софіју. Звідси ја јіду днів через 4, спиньусь на 1—2 дні у Відні (Hotel de France, Schottenring).

Ваш *М. Драгом.*

Шчо за чепуху про Вас пишуть „кацапи", — шчо Ви б то говорили про мене Мілковському? Се ж пронунціаменто за Історичну Польшчу? Ја в загалі не знају, јаке Вам місце „чорноробу" в польській прессі, в конгрессі? — А тут јакијсь украјінець в Народі пише, шчо Правда тим добра, шчо в ніј писав Франко! І скрізь Франком тикајуть проти Франковоји партіјі!

1 Окт. 94.

Приходить сьа прохати Вас напечатати в Kur. Lw. слідујучиј лист міј по польському:

Ш. Р.

Ја получив кілька запитів з поводу книги Ks. Stan. Załęskiego — Geneza i Rozwój nihilizmu w Rosyi. Мушу обернутись до Вашого ш. жур-

налу, шчоб сказати, шчо в книзі тіј в загалі матерјал зведениј з ріжних джерел без всьакоји критики, котра ј трудна дльа автора, бо він незнакомиј у загалі з житьтьем і літературоју в Россіји. Окрім того багато звісток взьато автором бог вість з јаких джерел. Спеціально про мене мајже всі звістки автора фантастичні. Вкажу лишень на ті, котрі може оцінити всьакиј знакомиј з самоју бібліографіјеју справи.

Напр. на стр. 355 д. Zał. назива між журналами россіјськими, шчо виходили в Женеві порьад з такими, јакі ніколи не виходили (јак Dielo i Borba) Swobodnaja Rasija — organ ukrainofilów, pod red. Dragomanowa; Samouprawlenie — „bezbarwnych“, а на стр. 387 вже каже: Samouprawlenie wyszło z grona grupy Ukraińców z Dr—wem na czele... Odłamem tego stronnictwa była grupa Swobodnaja Rasija; założył ją Dr. z kilku eks-Narodowolcami...

Ја кілько раз зајавльав, шчо всі моји політичні виданьньа і статьті — підписују. Отже Самоуправленіја ја ніколи не видавав, ні навіть не помістив там ні слова, і всьаквј, хто гльане на NN. сеји газети, побачить, шчо там нема нічого украјінського. Також хто гльане на Св. Россіју, побачить, шчо јеји редакторами були дд. Бурцев і Дебагоріј-Мокріјевич, про котрих ја можу сказати, шчо вони не були народовольцьами. Ја помістив в Св. Р. лишень кілька статеј, з котрих одна, Земскій либерализмъ въ Россіи, була перепечатана в Kur. Lw. і вијшла і по польськи окремоју брошуроју.

Нарешті мушу сказать, шчо ја кілька раз зајавльав, шчо ја зовсім не украјінофіл, а лишень украјінець, котриј маје претенсіју бути на украјінськім грунті европејським лібералом і соціјалістом, в роді напр. радікалів і соціјалістів англіјських. Навіть не виходьучи з Галичини можна

бачати, шчо проти мојіх думок, јак проти „космополітичних“, ведуть гарьачу полемику народовці-украјнофіли.

З пошаноју зостајусь

М. Драгоманов.

Пришліть мені NN. 2 K. Lw.

N. 160. Лист до І. Ф. 4 16 Окт. 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже,

Учера виліз ја зо чрева китова, де був 3 дні і 3 ночі, і прибувши в Софіју, застав Ваш лист. Все таки жалко, шчо Ви не написали мені ні в Париж, ні в Відень, хоч би про те, кого б з русинів міг ја знајти в Відні, а то ја вдруге проjіхав через Kaiserstadt, нікого з земльаків не бачивши.

З поводу Русалки скажу, шчо имја мені не подобаје сьа: сентіментально і не точно. Та ј віри в јеjі довговічность не мају і думају, шчо ліпше реформувати і розширьувати готові аиданьньа, јак Зорьа і Народ, ніж заводити нові. Бојусь ја і уступок цензурі россіјськіј. Ну, та в таких справах у мене правило: не перечити шчирому заміру других, і коли льуде беруть сьа за діло і просьать помочи, то помагати.

Дуже багато помогти Вам не можу, бо ј так роботи мају аж через силу. Але все таки поможу і статьтьами ј матерјалом фольклорним. Може зважусь пустити і Коскена статьтьу з своjіми прибавками.

З поводу фольклору скажу, шчо ја не раджу дуже висовувати, шчо се буде спеціально фольклорне аиданьньа, а зајавити программу јак најширшу, хоч переважно літературну, і сказати, шчо фольклор зајме видне місце. А там можна

буде пускати ј історіју, і літературу, і фольклор давати в кожну часть. Перекладів з російського раджу давати јак најменше і дуже добрі, ergo Евг. Онѣгина, коли плохиј, не пускати. Евг. Онѣг. в Россіјі зна на памјать всьака письменна душа, і коли трохи вијде слабиј переклад, то тільки сміху наживемо.

З поводу Роланда нагадају Вам, шчо јесть діло G. Paris — Histoire poétique de Charlemagne, а чи A. Lang видав книгу про Роланда, чи статьтьу, ја вже забув. Треба перегльанути своји замітки, а також Revue Critique і the Atheneum і т. и.

Де Ваша сімја? Чи не чуть чого нового з Россіјі? Пишіть хоч карти, а то сум бере, коли довго звісток нема.

Ваш *М. Др.*

Зо „Сборникомъ" все Вам буде влагоджено, аби була в руках мојіх Ваша робота.

Шчось нема довго Народа. Не мају і звістки од П—ка шче з Віднья.

N. 161. Лист до І. Ф. 22 Окт. 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже,

Получив од Вас Вишенского і карту, а Ви певно дістали моју карту. По части Б—на все таки мольу: прислати мені скорше: 1) промову-программу јего чи з Dziennika Domowego, чи з Slav. Jahrbücher, 2) Aufruf an die Slaven, 3) Maleho, або написати мені, шчоб ја на Вас не надіјав сьа, а то часу вгајано страшно з часу мого листу до Вас з Парижа. Ви ждали чомусь мого листу з Софіјі, а ја ждав од Вас одповіди на мојі

листи і Maleho, про котрого Ви писали, шчо він у Вас јесть.

З одним мојім листом з Парижу шчось поробила нечиста сила. За день до мого вијізду з Парижа получив ја зі Львова лист приблизно такиј: „јідучи в Прагу хочу побачитись з Вами в Відні. Јесть шчо багато переговорити. Напишіть, коли будете в Відні. Вијізжају на 3 дні в Кијів". Підписано: Л. Р—ский, чи Р. Л—ский. В горі адрес, котриј ја забув, в листі замісць имені автора листу — mieszkanie pani NN. (забув имја).

Не знајучи ніјакого Л. Р., чи Р. Л—ого, ја послав Вам лист в орігіналі, шчоб Ви розшукали јего і сказали, шчо стріча наша неможлива, та ја ј не розберу, куди власне јіде кореспондент, чи в Кијів, чи в Прагу. Тепер нечиста сила зјіла лист і ніјаких дальших звісток по сіј справі нема. Чи тут нема шпіонства?

Огоновськиј хај простить за те, шчо зробив јего дурнем. Вам, думају, на јего оффіціальніј катедрі не сидіти. Хиба вже ја, јак буде в Россіјі констітуціја при Николаји II-ому і ја буду в Кијіві куратором, то покличу Вас на катедру в Кијів. Книгами радиј Вам помогти, та ось біда: тих власне книг, шчо Ви називајете, в мене нема, а другі всі в хаосі, з котрого ледве вибрані фольклорні виданьньа. Ні ја з аортоју, ні Лесьа з ногоју, ні жінка моја, змучена за 1000 робітників того хаоса розібрати не здолајемо, та шче зімоју по скриньам, котрі стојать в ріжних холодних місцьах.

Хартіјі поспішусь вислати. Б—на задержав. А ні на јаку рецензіју моју не рахујте і в загалі ме забувајте, шчо ја кінь зіїжджениј! Оце јак ми з П—ком помремо, то Ви муситимете solo-so-

lissimo наповньати і Народ і Ж. і Сл., то Ви не давајте дуже обіжати П—ка ві Львові.

Лесьа мабуть тут зостанеть сьа зімувати.

Ваш *М. Др—ов.*

Посилају сеј лист рекомендованим, шчоб і јего не вхопила нечиста сила, а Ви скорше одповідајте. Та јак будете посилати книжки пакетом (Zollstück), то вкиньте Новоји Теол. науки трохи і Чуд. Думок.

N. 161. Лист до Ів. Фр. 13/25 Окт. 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже.

Страшенно Ви замовкли! Мабуть дуже ніколи. Тим часом мені хоче сьа довідатись, шчо то таке за лист, котриј ја переслав Вам, а також получити Aufruf Бакунина. В Відні ја бачив Nettlau і тој мені казав, шчо промова-программа Б—на на пражському зјізді була перепечатана в журналі Јордана (Slav. Blätter?). Чи в Оссол. нема того журнала? Чи не мајете кого в Празі, хто б міг переписати сьу річ? Була вона напечатана приміром в Окт. 1848 р.

Мені вже відомиј возврат Павлика в земльу Халдејську і радиј ја, шчо Ви пишете хроніку в кожнім N. „Народа“ і шчо „старшиј“ молодиј Будз. појавив сьа упјать в „Народі“. Тілько зверніть увагу, шчоб писати так, шчоб було зрозумнішче за кордоном. Ви пишете так, јак би скелет фактів був відомиј читательам. А за кордоном јого то ј не знајуть і через те філософіју Вашу не впізнајуть. А Будз. на вішчо таким високим штилем і з таким вигуком пише? Се до-

волі нудна мішанина манери галицькоjі з соціаль-демократичноју!

Лесьа тепер переклада з Gr. Encyclop. Les Evangiles Верна. Куди се вмістити? Чи в Ж. і Сл., чи в Народ?

Ваша статьтьа піде лишень у XII кн. „Сборника". Про те, шчоб Вам вислали недостајучі книги, ја казав і казатиму, та не знају, чи з того шчо вијде. Вже 3 роки назад ја випрохав був книги Сб. у міністра і думав був, шчо Ви јіх мајете комплет, — аж бач!

Огон. покарав мене, — лишивши мене критики Кузьм. і болгарських етюдів.

Ваш *М. Драг.*

Пришліть мені Біблijну Історіју вид. Просьвіти.

N. 162. Лист до І. Ф. 25 Дец. (ст. ст.). 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже,

Спасибі за преінтересниј лист. Про справи Ж. і Сл. скажу таке: ја б міг митьтьу вислати Хартіjі далі, тобто нідерландські, так міј фламандськиј корреспондент задержује мене. Бачите, треба говорити про Велику Прівілегіју Маріjі Бургундськоjі, котра одна з најінтереснішчих документів sui generis. Так ось біда: новоjі перепечатки јеjі нема, а јесть лишень в одніј збірці 1792 р. виданіј в часи брабантськоjі революціjі проти Јосифа II. А сеjі збірки навіть у Парижі в Bibl. Nationale нема. Зостаје сьа прохати Бельгіjців списати јеjі мені в флам. оріґіналах та додати ј фр. переклад, бо ја не все впізнају по фламандському, та шче ј по старому. От ја ј обернув сьа шче з Октобрьа до мого

бельг. корреспондента, котриј робив уже дльа мене подібну роботу за плату, та він мене і водить доси. Ја вже нагадував, і јак тільки він пришле своју роботу (а јесть 3 редакціјі прівілегіјі дльа ріжних провінціј), то ја сьаду за редакцію статьті, але коли пришле.

Коскена буде жінка шукати, шчо те ж не легко. Clouston — Popular Tales etc. ја мају і мусив Вам рекомендовати, вкупі з другими јего иданьньами, коли тілько розмова в нас була післьа 1887 р. Звісно, јего Introduction варта перекладу дльа просвіти наших „учених", шчоб бодај мовчали, коли не вміјуть говорити јак слід. Чи перше дасте Клоустона, чи Коскена, все одно. Післьа Евангеліј Верна ја думав дати јего ж Ісуса, котриј мусить незабаром појавитись в Grande Enc. Поки скінчить сьа Ев., певно појавить сьа Ісус. Перекладе Лесьа. Звісно, се не шкодить Порфіріју, котрого працьу ја зрештоју забув. Дуалізм міј посилају. По мојому, коли јего перекладати, то хиба по німецькому дльа матерјалу. А в кінці робіть јак ліпше. Про те, шчоб Вам вислали „Сборникъ", ја товчу Ш—ву, та в тутешніх льудеј уха тугі, јакось нічого не вдержујуть. Аж дивно! Буду шче товкти. Вам шче міністр Живков розрішив видати комплект „Сборника" по мојіј просьбі трохи не в 1891 р.

Рецензіј не обішчају. Не льубльу ја јіх писати, бо вони мене коштујуть стілько, скілько і своја працьа, а сліду лишајуть мало. Хотів би ја Вам послати дејакі недруковані Кобзарські матерјали, а також статејку про думу про Івана Богуславцьа, котрого фальшованиј варјант влучив до „Истор. Пѣсень" завдяки С. Носу і котрого фальшованности не розібрав Жит., хоч мав правдивиј варјант Ломиковського. Сі моји коммунікати залежать од того, јак скоро поклассује

жінка моjі портфелі. Вже бібліотеку поклассовала.

Скалабановича і Малишевського там нема. „Aufruf“ отберу в Мінцеса (перекладчика листів Б—на) і пришльу сими дньами. Простіть!

Ваших бандерольних посилок шче не получив. Будьте ласкаві не посилајте мені поки шчо нічого Zollstück'ами (пост-пакетами), бо тут завше на них було і здирство чимале і тьаганина, а тепер митницьу в місті скасували і треба за пустьаком jіхати аж на зал.-дор. станціjу і там тьагатись сугубо.

З Кулішем хоч так, хоч сьак, а в чепуху вскочите, „зане Куліш jесть і Кулішем зостанеть сьа“.

З доцентуроjу і катедроjу Вашоjу, певно, не одно тьаганьньа виjде, та вже терпіть хоч би дльа того, шчо обjективно говорьучи, зо всіх можливих кандідатів Ви najліпшиj.

Спасибі Вам і жінці Вашіj за поздоровліньньа і бажаньньа. Та певно Бог і Вас не послуха: аорта моjа все більшиj горбик видавльуjе на грудіх і певно давить на трахеjу і вбільшуjе jеjі катар і кашель, а сеj не даjе класти льоду et vice versa... А через се все страшенно втомльаjусь і мало маjу часу писати, бо мушу більше лежати. Лежу то jа з книгоjу, та jа читаньньа не вважаjу за роботу, в усьакім разі се не соціальна робота.

А роботи треба б робити силу і крім Ж. і Сл., Нар., Хліб., шче обішчав написати літер. огльад укр. дльа Revue des Revues, а тепер Revue de Paris (котра хоче зjісти Revue des deux Mondes) просе статьті про участь Украjіни в лібер. і рев. руху в Росіjі, а сегодньа получив запросини шче од Zeit. Досадно, шчо нема сил і нікому передати калавур.

31 Дек. Кілька днів задержав лист; між инчим треба було перебрати дејакі папери, а в них знајшов речі, котрі задумав звести до купи і переслати Вам, јак матерјали дльа Ж. і Сл.; посилају окремо. Знајшов і статьтьу, вирізану цензуроју з В. Евр. 1874 р. не через те, шчоб там було шчо грішне, а через те, шчо в Петерб. пішла чутка, шчо мене арештовано. (Се було післьа брехень „Кіевлянина“ і „Голоса“ про міј спор з Ор. Міллером з поводу билін і дум на арх. зјізді і післьа великих арештів народоходителів). Тут дехто перечитавши знајшов, шчо воно не зовсім стратило букет. Јак думајете?[1])

Ваш *М. Др—ов.*

---

[1]) Статя п. з. Українське письменство 1866—1873 років, у перекладі М. Павлика була надрукована в „Літ. Наук. Вістнику“ 1892 р. т. XX, стор. 1, 57, 121.

1895.

N. 163. Лист до І. Ф. 15 Јан. 95. Софіја.

Дорогиј Друже,

Послав Вам з тиждень назад Замітки і стару статьтьу, та довідав сьа, шчо моји поштарки (Лесьа та Рада) забули рекомендовати, то ј бају сьа, колиб не пропала посилка. Заспокојте мене листочком, чи получили. Вчера послав додаточок до Кобзарських співів, а сегодньа шче один посилају.

Помістіть Ви Бодьанського варјант „Дворьанськоји жони“ коло Ломиковського, а другі пісні з Бод. де небудь в Вашім фольклорнім відділі. Виправив ја Вам шче пачку Кобзарів (јесть цікаві речі) і новиј, досить повниј варјант Кішки, та не посилају, — може шче јакиј додаток видеру з паперів, котрі тепер привожу в порьадок. А јіх у мене сила! Та добре, шчо јесть јакась робота, котру можна робити з перервами і навіть лежучи (простіть, шчо пишу карандашем, се ј јесть лежача робота), бо кашель не даје сидіти довго. Шчо у Вас нового? Јакі шанси Ваші на професуру?

Ваш *М. Др.*

Шче задержу пісні Б—ого.

N. 164. Лист до Богдана Кистяковського.
1/13 II, 95. София, ул. Денкоглу.

Дорогиј Богдане Александровичу.

Ваш лист, хоч змістом і дуже смутниј, врадував мене јак слово од Вас та шче ј з землі вільнішчоји. Те, шчо росказујете Ви в початках, власне трагедіји, смутнішчі од шибень, і жалко, шчо про јіх не печатајуть через те, шчо бојать сьа пошкодити мученикам. А мука тимчасом все росте. Виберіть кілька біографіј таких осіб, котрим би публичність не могла пошкодить, і виложіть точно ј подрібно, а ја постарајусь јіх пустити в англіјські газети.

А поки шчо про Ваше житьтьа в Берліні. Ја не бачу резону вписуватись Вам у студенти до кінцьа семестру. Даремне гроші потратите, хиба лишень імматрикульујтесь, а лекціји пишіть з будушчого семестру. Доти ж знајдете шчо робити: ходіть в музеји та в театри. Але перше всего знајдіть собі иншу квартиру. В Берліні јесть багато хат і з двіјними вікнами і з печами, і не дорого. Ви певно наскочили на Schlafkabinet, котриј мусить нагріватись з сусідньоји хати і де німець спить під бебехом і в колпаці. А Ви писати хочете!

Може Вам придасть сьа протекціја професора Шімана (остзејець, редактор Russische Denkwürdigkeiten), то звістіть мене; ја јему напишу про Вас, а Ви до јего підете.

Ја за Ваш берлінськиј побит трохи бојусь. В Берліні поліціја придираје сьа, а надто до руських. Досить буде, шчоб Ви пішли до соціальдемократів, познакомились, то вже ј чипльатимуть сьа та шче можуть вислати в Россіју. А досадно, бо Берлін все таки eine Weltstadt і там је

шчо побачити і наукового і політичного. Подумајте, чи не ліпше б Вам на першиј раз пожити напр. в Мьунхені?

Про те, буцім то ја на Вас „сержусь“ і т. и. Ви не вірно інформовані. В таких справах глупо „сердитись“, та ј шаблони не в мојіх звичајах. Мені тілько сказали, шчо Ви піјмались в цілком польськіј справі, а ја на ділі бачив, јак польські кружки легковажать наші справи, хоч раді послуговатись нами, і думају, шчо економіја сил потребује, шчоб наші ліпше не роскидались, бо јіх роботи ніхто не робитиме. (Це просто комічно: $^{9}/_{10}$ інтелігенціјі, шчо живе з нашого народу, розходить сьа по московських та польських кругах а там кажуть: у Украјінців мало робить сьа! Се слабиј рух!)

Шчо до Вашого „марксізма“, то одкинувши моју неохоту до всьаких партіјних назв од імен особистих (Филипони, Федосієвцы, акулиновцы і т. п.), коли Ви стојіте за важність або навіть перевагу городських льудеј, то ја сам був такиј „марксіст“, коли всі були народниками (див. моју статьтьу про Шевченка в IV кн. Громади). Коли Ви додајете, шчо тепер у Россіјі на селі не можна робити, то проти сего ја нічого не можу сказати. Ја тільки проти виключности, проти того, шчо вчерашні „чернопередѣльцы“ сьогодні, јак Щедринский „помѣщикъ“, мольать сьа богу, шчоб „мужика истребити“. А в Галичині теж просто ми мајемо перед собоју факт соціалістичноји шльахетшчини, котра лаје Фр. і П—ка (основавших польську соц. пресу там!) реакціонерами лишень за те, шчо вони працьујуть коло сельанина-русина. Ја вдержују својіх пријателів од полемики з сим фактом, але вказују на него і раджу робити своје.

Не памјатајучи тијеји фрази мојеји в Народі, котру Ви згадујете, ја не буду боронити јеји тексту. А шчо до політ. программ, то ја тепер дльа

Росіјі кажу лишень одно: треба добиватись волі політичноји. Але јакими власне способами? В се ја не пускајусь, бо далеко стоју од деталів житьтьа в Россіјі.'

Через те ја пишу в Народі дльа рос. читателів самі прінціпіальні речі, најбільше оборону прінціпів нашоји громади од іміни „дьадьків", а переважно програмові речі, пишу, або писав дльа Галичини.

Вертајучись до Вашого „марксізму" ја скажу шче. Чув ја, шчо рос. марксісти звертајуть увагу на робітників городських і јак на јединy, можливу в Россіјі „баррікадну" силу. На скільки в Петербурзі можливі парижські, або навіть берлинські дні, јак 30 Јульа, 24 Февр., 18 Марцьа і т. и., котрі і на заході можливі були лишень дьакујучи конфузу урьадів під напором інтеллігенціјі і навіть (у Франціјі) јавному спочутьтьу арміјі до револьуціјі, котру вона мусила всмирьати. В 1848 р. в Австріјі конфуза урьаду досить було дльа того, шчоб Метерніха повалили самі адвокати з студентами і без робітників. А шчо вспіли і робітники в Берлині, не кажу про Відень, коли урьад вијшов з конфузу і повів на револьуціјні столиці — арміјі?

Нарешті се все справи, про котрі можна шче буде розмовитись, в літі може і на словах, јак буду јіхати через Відень до мојіх парижських лікарів. Поки шчо поспішајусь послати лист, шчоб звістити Вас, шчо Ваш ја получив.

Вам звиньатись за почерк нічого. Прекрасно все написано, а ось ја... Діктувати мені шче важче, ніж писати. Ја ж був 2 рази по 2—3 місьаці німиј через паралізаціју лівого голосника надавом од аневрізму аорти. Торік саме в сеј час. А тепер кашльају через надав аорти на трахеју. Учера не дописав Вам листу, бо перед тим ліг спати в 11 год. ночі, кашльав до 2, насилу

заснув за помічьчьу морфіну, та прокинувсь в 4 і кашльав без перерви, без сну до 10 год. перед обідом! Ось моје житьтьа! В такім роді 5-ај рік проживају. Се на свіј лад варто російських тьурем. А може ј не варто, бо все в антракти можна писати, а то ј в акти, шчоб не думати про хоробу.

Моји дами і племінницьа моја, котра тут з Мају і буде до Јульа, Вам кланьајуть сьа. Фотографіју візьму в фотографа і Вам вишльу.

Ваш *М. Драг.*

N. 165. Лист до І. Ф. 13/25 Мају 95. Софіја.

Дорогиј Друже!

Не писав Вам і нікому, бо через болізнь, а шче більше може через ліки (м. и. tinctura belladonnae!) був слабиј так, шчо ні думати ні писати ні навіть читати не міг. Тепер ледви прихожу в себе головно через гарну погоду.

З поводу попереднього Вашого листу треба говорити про „Сон князя". Скажу коротко: не в тім діло, шчо в Вас наклін до романтизму, јак кажете, а не до реалізму. Поезіја завше реалістична при всіх напрьамках, а напр. англіјські основателі новішчого романтизму були вкупі і основателі новішчого реалізму. А в тім діло, шчо в Вас рутеншчина прибила ньух до реалізму і поезіјі правди. Треба ліки, м. и. дози француськоји, англіјськоји і россіјськоји літератури доброји школи. „Сон" мертвиј і ні до чого, а всего менше до р. житьтьа навіть староји епохи. Коли тема јего је в фольклорі, так те нічого не показује — зајшла з Тібету або шчо, тај годі. У нас кньазів злодіјів і Гарунів Ар-Рашидів не було. І через те нічого ј не викрутиш із сеји теми.

З „Камяною душею“ по мојему шче гірше. Опришки шаблонні, жінка нејасна, всьа діја не розвита. На сцені через міміку та декораціјі може ј буде інтересно, а в читаньньу: по бороді текло, а в рот не попало.

Простіть різкість виразів: занадто ја слабиј, шчоб прибирати академічні.

Остатньа книжка Ж. і Сл. інтересна, та ја все таки трохи претендују за магазина, а надто за те, шчо јего видано сьурпризом, бо ја рахував на те, шчо в Москві зроблена дејака реклама Ж. і Слову з поводу Кобзарських документів, котрі дльа гелертерів російських најбільше інтересні з усего нашого фольклору. Наперед увідомльајте мене про сьурпризи. Статьтьа Остапа, котра зјіла Магадина, інтересна, тілько наголовок загальниј шче менше підходить, ніж инші частини. Се просто вривки про польськиј рух 1848 р., та шче зовсім не говорьать про те власне, шчо головне в темі всеји роботи, тобто на скілько сеј рух висував обставини спријајучі чи ні руському відроджінньу, політичному, соціальному і національному, і јак характер јего обусловльував конечність руськоји реакціји і реакцијности.

Про Хартіји скажу, шчо міј Бельгіјець писав, шчо він нарешті посила мені копіји потрібних документів, та ја шчось не получају. Сподівајусь, шчо незабаром усі таки пријдуть і тоді ја вакацијами спечу Вам Нідерльандські Хартіји. Кобзарські матеріјали лежать у мене на далі готові. Можу в усьакиј час вислати.

Ја все таки не розберу, јак стојіть Ваша доцентура, коли не профессура, і при чому тут Колесса? Та не розберу, де власне сидить Колесса, чи ві Львові, чи в Чернівцьах? Шчо Вам трудно стати оффіціальним професором — се на перед можна було знати, але трудности прибавила занадто скора смерть Огон. Ви не вспіли

шче пустити корні јак доцент. Тепер на Вашім місці ја б узьав собі спеціальниј курсик в 1 год. на тиждень, такиј шчоб давав привід і до філософіјі науки, тај читав собі помалу, показујучи льудім, шчо то наука, а шчо Огоновшчина, котрујі чимало і в Колесси.

Те, шчо Ваші молоді марксисти хотьать фолклор істребити — характерне јак показ того, јак „нігільатину“ не сіјуть, а сама родить сьа в наших расахъ. „Въѣхалъ на бѣломъ конѣ въ уѣздное училище и упразднилъ науки“, јак один з градоначальників города Глупова. Характерно, шчо такі глупці не з того починајуть, шчоб своју працьу організувати, а шчоб чужих розбити. Та нехај би на Народ вони претензіјі мали, мовльав: јак нам украјінські гроші (хоч јім јіх ніхто не дасть, бо јіх ніхто не знаје) — — —[1])

---

[1]) Се був остатнїй лист Драгоманова до мене, що лишив ся недописаний на його бюрку, і якого копію передав менї д. М. Павлик. *І. Ф.*

ДОДАТОК.

I. Лист М. Драгоманова до Володимира Навроцького.

Флоренція, 10 Сентября 1872.

Шановний Добродію,

Посилаю Вам при цьому копії з доставшого ся мені аж у Неаполі (mirabile dictu!) маленького, але дуже цікавого збірничка казок і леґенд малоруських п. Миколая Мурашка (тепера учитель мальовання в одній з ґимназій у Києві). Поки назбіраєтця ще кілька матеріалу такого ж роду, щоб видати цілу книжку, думаю, що було б добре напечатати їх у „Правді“, котора ж у свому новому виданню ще не подала нічого „з народніх уст“. Як що згодитесь напечатать, то добавте і примічаннє, що надпишу на другім боці цього листочка.

Зять мій Косач писав мені недавно вже з Новград-волинска про свій побит у Львові з превеликим удовольствіем за для щирого привітання з боку Вашого і за для интересу тих фактів, которі хоть на літу а усе таки зобачив у Львові. Він же звістив мене, що вже надіслана стаття моя напечатана і що п. Сушкевича жде продовження, — але дуже неясно, так що я не знаю, про яку йде річ, чі про ту, що була у Вістнику Европи, чі про ту літературну корреспондеицію з України, котору послав я з Віареджіо. Пьятого ж випуску „Правди“ я не получив. Доси мені „Правду“ висилав по моій просьбі п. Бучин-

ский, але через те виходило замедлінне, которе на цей раз мабуть чі не більш як на дві неділлі розширилось. Для того прошу я Вас пришліть мені V-ту книжку „Правди“ як можна скоріш у Флоренцію, бо я виїду з неї через тиждень, а послідующій у свій час пошліть у Париж. Мені тим ще треба б швидче мати V книжку „Правди“, що я начав писати для С. П. Відомостей коррес-понденцію про нові прояви літературні у Галичині. (NB. неладно, що досі не було обявлено у россійских газетах про виход Правди і кондиції підписки — це вже гріх киевської громади!). Також прошу я Вас вислати і книжку п. Партицкого про Шевченка. Гроші як за Правду, так і за цю книжку переведу я на п. Бучинського, который має добрість вести для мене агенцію книжного діла галицького.

Повернувшись з Віареджіо застав я вже у студії п. Забіли почти кончений у глині новий бюст Шевченка, на моє око ще ладніший, ніж той, що зроблен був для Ив. Ив. Білозерского. Я у Віареджіо намовив ся з п. Забілою, щоб він зробив бюст Шевченка у $^3/_4$ натури і у шапці и кожусі українському, так щоб він був характерніший і більш удобний для передвиги. Треба буде нам Киевлянам узятись одлити з цинку 20—30 примірників, що має коштувати, думаю, не більш, як 1000 франків. Я тільки не знаю, де лучше одливати, чі у Россії, де окрім Петербурга мабуть не можна цього зробити, чі у Австрії. Напишіть мені будьте ласкаві, чі у Вас у Галичині де нема литейних заводів, де б можна було зробити таке діло, чі не знаете також і про Відень. Найбільш не рішив я, де зробити склад бюстів, де, значить, зоставити ту вічну форму, з которої можна б по потребі робити копії. А треба вибрати місто таке, щоб можна було доставляти і для України і для Галичини легко.

Ще напишіть мені, скілько б потрібно було примірників бюсту на первий раз для Галичини.

На цім зупинюсь писати до одвіту Вашого.

Ваш щирий покірник

М. Драгоманов.

З С. П. Відомостей бачу я, що у Петербурзі вийшли „Дѣтскія пѣсни на русскіе (великоруські) і малороссійскіе мотивы. А. Мамонтовой подъ редакціей профессора (консерваторіі) Чайковскаго. Цѣна 1 р. 25 коп. — Звістіть це у „Правді", — та при случаі вилайте Киевлян, що нїхто не пришле бібліографії книг і видань, дотикающихся України, що вийшли у Россіі у остатній рік. Ви обіщали перепечатать з „Кіевлянина" статтю про Лисенка. От би до ладу було б, як би хоть той же Русов, що поставив головний матеріял для тієї статі, добавив хоть з поводу нового випуску пісень Лисенка також і про випуски українських пісень виданних у Петербурзі А. Рубцем, проф. консерваторії (по 1 р. 50 коп. випуск) і про названне виданне Мамонтової. Запросіть лиш Ви про це, як будете писати скоро до кого небудь у Киев, а я з свого боку докладаю маленьку шпильку, котору прошу напечатати у Правді у новинках.

Ще прошу звістіть мене, чі получили Ви, чі хто другий од Косача або п. Подолинского „Посмертныя сочиненія" Герцена. Я прохав мого приятеля у Празі, п. Шорова, — которому зоставив деякі книги, вислати цю книгу п. Подолинскому для редакції „Правди" з такоі мислі, що особливо в случаї недостачі беллетристичного матеріялу було б не без цікавости для Вашоі публики, та й для українськоі напечатати у Правді ті шматки з мемуарів Герцена, которі дотикаютця

польського повстанни 1863 р, як М. Б(акунин), Colonel Липинский и т. д. — Окрім того я думав, що як познакомлінне з манерою россійскої літератури, котре начав п. Нечуй перекладом росказів Щедрина, було б теж не без цікавости для Галичини, то приміри з писаній Герцена, одного з людей, котрим усі у Россіі, не виключаючи Українців, мусять дьякувати за пропаганду чоловічних ідей і одного з лучших беллетристів у Росіі, могло буть не без цікавости. Для того, коли Ви напечатаєте де що з „Посмертних сочиненій", то мій совіт печатати цілком перевод, а не резюме тілько, — і добавити коротеньку біографію хоть по Supplement'у до Konversations-Lexicon-а Брокгауза новому, або по статті Althaus'а у Unsere Zeit кілька місяців назад. Думаю також, що для молодіжі Вашої могла б буть цікавою беллетристична стаття Герцена „Записки Доктора Крупова". Напишіть мені, що Ви про це думаєте, — я вистачу тоді Вам другі твори Герцена, окрім Посмертних.

II. Три листи до редакції „Друга“.

Перший лист до редакції „Друга“.

В студентськім орґані львівської молодїжи „Другъ“ за р. 1875 на стор. 265—270 було поміщене з підписом „Українець“ „Письмо въ редакцію „Друга“, що стало ся вихідною точкою дальших виступів Драгоманова в тій часописи. В нотцї редакція писала ось що: „Перед кількома недїлями надіслано нам з України отсе письмо, в якім полемізуєть ся зі статею „Новое направленіе украинской литературы“, написаною д. Галичанином і поміщеною в 17 і 18 ч. „Друга“ минулого року. Певні користи, яка випливає з чесної та обєктивної виміни думок в таких важних справах як наші народні, дуже радо удїляємо місця в нашій ґазетї на таку переписку, доки вона вестиме ся в границях науки, та застерігаємо собі на будуче відповісти шан. автору на несправедливі уваги в отсїй статї‘. І далї друга нотка заявляє, що „з огляду на наших читачів і на завдане нашого орґана не поміщуємо листа в оріґіналї“. Оріґінал був написаний російською мовою, і редакція вважала потрібним перелицювати її на свою рутенщину. Не важучись відтворити з тої версії автентичний російський текст листу Драгоманова, подаю його лист у своїм перекладї на нашу мову.

І. Ф.

З великим зацікавленьньем прочитав ја в Вашіј часописі статьтьу „Новое направленіе украинской литературы“. Статьтьа в усьакім разі доказује, шчо не зовсім пропали зусильльа тих Украјінців, котрі старали сьа усунути численні непорозуміньньа, опроворженньем клевет і брехень змјагчити роздвојеньньe між галицькими партіјами і тим облегчити можність дружньоји праці чесних і просвічених льудеј на користь руського народа. Задльа осьагненьньа тоји самоји мети ја зважив сьа написати Вам отсеј лист, а Ви, надіјусь, помістите јого на сторінках Вашого орґана, з увагами, јакі Вам подобајуть сьа.

Д. Галичанин, автор названоји вишче статті, побачив новиј напрьам украјінськоји літератури в таких річах, јак брошурка „Выдумки Кіевлянина и польскихъ газетъ о малорусскомъ патріотизмѣ“ і статьтьа в „Правді“ „Література російська, великоруська, українська і галицька“, хоча сам далї (стор. 415) мусів завважити, що „въ сущности оно и не новое, но сильнѣйше теперь проявляется“. Точнішче випадало б сказати: „але тепер стало відомим у Галичині“, де відома партіја находила дльа себе корисним запевньати, шчо украјінськиј літературниј і громадськиј рух, се видумка Польаків, ворожа Россіјі, Славјанщчині і пагубна дльа руського відродженьньа в Галичині. Обмежујусь тоју пригадкоју відомих усім і доси повторьуваних[1]) завин против украјінського руху ј не буду запускати сьа в розбір того, на скілько дејакі украјінофіли галицькі зі свого боку були винуваті в тім, що подібні завини могли пустити коріньньа.

---

[1]) В листї 115: и до сихъ поръ не прекращающихся.

Дльа мене було пријемноју новиноју побачити в статьті Вашоји ґазети дворазове признаньнье згоди з тоју тезоју, шчо „література на Украјіні не розвивала сьа під польським впливом“ і шчо перші завини проти неји вијшли від польськоји „помішчицькоји“ партіји (ст. 388 і 413). Та ја шче більше ніж Ваш співробітник зовсім не можу признати новим того напрьаму украјінськоји літератури, јакиј він назвав новим. Новість тут показала сьа в тім, шчо украјінська література не лише не ворожа великоруськіј, але ј не шкідлива в Россіји, не противна змаганьньу Галичан віјти в духовиј звјазок з нашоју россіјськоју суспільністьу. А тим часом такі думки висловльували сьа в Россіји богато разів Украјінцьами, в тім числі Костомаровим і Кулішем, в „Основі“ јак і в „Русской Бесѣдѣ“ („Епілоґ до Чорноји Ради“) і в Галичині д. Русином у листі до д. Стебельського в часі спору Куліша ј Головацкого в р. 1867. Природно, шчо ріжні Украјінці, держачись висше вказаних думок, не однаково думајуть про ступінь самостіјности малоруськоји літератури в теперішнім і будушчім. Скажу Вам, шчо ј тепер многі Украјінці і навіть Великоруси думајуть, шчо розміри, зазначені дльа малоруськоји літератури в кијівськіј брошурці „Выдумки“ і в статьтьах Украјінцьа в „Правді“ занадто тісні ј тепер, а особливо здібні розширити сьа в будушчому. Та се јім зовсім не вадить не мати ані тіни тих антівеликоруських та антіросіјських змагань, јакі приписујуть јім галицькі та немногі наші інсінуатори.

Даремно д. Галичанин не зовсім довірьаје шчирости зајав того „нового (дльа нього) напрьаму в украјінськіј літературі“ і бачить в них тільки бажаннье спинити „крики“ та „обвинуваченьньа“. „Крики“ та „обвинуваченьньа“ против украјінськоји літератури тепер утратили мајже

весь кредит у Россіјі, а у крашчих льудиј вони ніколи ј не мали кредиту, јак се можна бачити з тоји уваги, јаку Тургеневи, Полонскі, Плешчејеви, Добролюбови, Пипіни і т. и. звертали на Шевченка, М. Вовчка і ин. А до того тепер зовсім не пора твердити, шчо перші завини против украјінофільства јак против хлопоманіјі вијшли від польських панів, бо тепер у Россіјі в ходу дворьансько-консервативниј напрьам, при котрім польські пани на ново починајуть набирати впливу.

Нешчирість і тајемні ціли бачить Ваш співробітник у тім, шчо льуди „новаго направленія мимовольно може опустятъ слово, що и поэзія и белетристика на малорусскомъ языцѣ може безъ вреда для государства розвивати ся". Мимовільно! Та чи можна ж було б і говорити про јакиј будь напрьам в украјінськіј літературі, јак би заперечено поезіју та беллетристику, јакіј не перечать навіть і Великоруси? Запитајте вчених льудеј у Россіјі, чи крашче б було, јак би ніколи не було Квітки, Шевченка, Вовчка, Стороженка, Нечуја і т. и.? Чи годьать сьа вони відректи сьа тих письменників? Та ј Ваш „Другъ" чи відрікајеть сьа јіх? Такоји дурниці, шчо буцім то великоруська мова ріжнить сьа від малоруськоји лише вимовоју, шчо, значить, досить Островского та Некрасова, а Шевченка і Вовчка не треба, або шчо вживаньье малоруського јазика в письмі, се ганебне мужицтво і шчо досить Онѣгина і Рудина, а не треба Оксани або Панаса Крутьа, в Россіјі ніхто не говорив, принајмні із людиј хоч троха освічених. І так коли ј Ваш співробітник не заперечује педаґоґічноји, народноји, або јак він говорить троха по шльахетськи, „простонародноји" малоруськоји літератури, коли не годить сьа перечити і поезіји ј беллетристики на мало-

руськім јазиці, то ось Вам уже ј не малиј терен дльа малоруськоји літератури! А далі шчо? Про се можна сперечати сьа, але сперечати сьа чесно, без інсінуаціј, за јакі так часто хапајуть сьа публіцисти Вашоји староји партіји (і чим вони сильно підкопујуть поважаньнье до Галичини в Россіји і від јаких не чужа ј Ваша молода або украјінська партіја). А в тім на моју думку крашче не сперечати сьа, а заньати сьа спільноју роботоју в безспорному напрьамі: просвітоју народа, јого мовоју, зближеньньем висших верстов з народом між иншим і при помочи літератури про народ і народньоју мовоју. Розвјазку ж дальшого питаньньа про розмір малоруськоји літератури полишити житьтьу. У нас у Россіји більше або менше так діјеть сьа. У нас јесть і розвивајеть сьа украјінська література — хоча склад життьевих умов (і певно не сам страх цензурниј) доводить до того, шчо Костомаров і Куліш пишуть своји моноґрафіји јазиком у нас de facto обшчеруським. Та певно, јак би Костомаров видав своjого Богдана Хмельницького по малоруськи, то здоровомисльачі льуди погльанули б лише на те, чи досить живоју, чистоју і народноју мовою він написаниј, а Великоруси або постарали сьа б підучити сьа, шчоб читати јого в оріґіналі, або переклали б јого, јак се ј робльать одно ј друге з Шевченком і Вовчком.

У Вас у Галичині пробували говорити, шчо „малорусскому вопросу не быть“, шчо „въ одинъ день можно научить ся малоруссину по великорусски“, пробували осуджувати всьаку ріжнообразність у руськіј літературі јак видумку ворогів Руси. Та скажіть на сумліннья, Ви, шчо тепер наочно можете зрівньати прим. „Слово“ або „Друга“ з „Вѣстникомъ Европы“, чи Ви не пишете јазиком, або крашче сказати јазиками окремими від того, јакиј Ви називајете „русскимъ“

або „литературнымъ“? А кождиј Украјінець викаже Вам у Ваших виданьньах крім признаків малоруських і галицьких шче безодньу ґерманізмів і польонізмів і докаже Вам, шчо јак би Ви писали більше і по (народно-) галицькому і по украјінському, то вијшло би більше і по „русски“ і навіть більше по „великорусски“, ніж тепер. Коли хочете, ја беру сьа дати Вам цілиј аркуш прикладів. Ви говорите про один јазик Гоголья, Пушкіна і Тургенева, а на јакиј јазик Ви перекладајете Гоголья (Віј) або Тургенева, останнього навіть із німецького (Пес)? І так volens-nolens Ви будујете віддільну від нашоји руськоји літератури, о много дальшу від неји, ніж украјінська.

А тимчасом Вашому співробітникови видајеть сьа дивноју і обидноју моја думка, шчо через малоруську літературу (точнішче слід би було сказати: через малоруських письменників, через малоруськиј культурниј рух загалом) Галичани природнішче можуть віјти в орґанічниј звјазок з нашоју общчеруськоју культуроју.

Чиж не Енеіда Котльаревського і не „Украинскія Пѣсни“ Максимовича оживили Ваших Шашкевича, Головацких, Устіјановича і инш.? Чиж не видно впливу Шевченка, Костомарова, Куліша, „Основи“ не тілько в „Вечерницях“, „Меті“ і т. и., але ј на „Слові“ 1861—1864 рр.? Чиж одинокиј Ваш талановитиј поет і беллетрист, одинокиј, котрого може читати Россіја, Федькович (від перших літ) не јшов у крашчих своіх творах просто тоју самоју дорогоју, шчо ј украјінські письменники? Та гльаньте на Вашого „Друга“! Чиж мало місцьа зајмајуть там перерібки з Стороженка, Костомарова, а в критичних статьтьах і виписки (не без перекручувань) із многогрішного Украјінцьа, јакого недавно „Слово“ шанувало іменем бакунінсько-польського аґента в Кијіві? Додам, шчо крім того најбільше запозик

зробив „Другъ“ із журнала, шчо најсимпатичнішче відносить сьа до украјінофільства, котриј тепер і најбільше розповсьуджениј журнал у Россіјі — із „Вѣстника Европы“.

Ніхто ніколи не думав намовльати Галичан до того, шчоб вони виключно годували сьа лише украјінськоју літературоју. Најкрајнішші украјінофіли богато разів зајавльали устно і письменно, шчо нехај уже Галичани пишуть просто по „русски“, јак „Вѣстникъ Европы“ або „Московскія Вѣдомости“, тілько не по „рутенски“ јак „Слово“. Тим більше врадујеть сьа всьакиј Украјінець бачучи, шчо представники дијсноји русскоји літератури, Гоголь, Тургенев, Костомаров, Бјелінскиј, Пипін і ин. починајуть безпосередно доходити до Галичини. Особливо втішить сьа тим здоровомисльачиј украјнофіл. Мабуть ми всі, россіјські украјінофіли, перејшли ту школу — вивчились на памјать Гоголья, Тургенева, прочитали з захватом Бјелінского, Костомарова, і не лише не перестали бути украјінофілами, а вкріпили сьа в својім украјінофільстві, а инші дијшли ј до Шевченка від Тургенева ј Некрасова (је в нас і такі, шчо пријшли від Руссо і Віктора Гіґо!). Те саме буде зі шчирішчими та догадливішчими із Вас. Перејшовши јак належить сьа нашу великоруську літературу вони непремінно дијдуть до хлопоманіјі, а хлопоманіја на малоруськім ґрунті, се ј јесть украјінофільство.

Тим більше се повинно стати сьа, шчо ніјака сила річиј не спинить впливу на Вас галицького народного ґрунту і традиціјі, а сеј ґрунт і традиціјі мајуть најблизших својаків на Украјіні. Хоч јак не відхрешчуј сьа, а тепер від хлопськоји галицько-украјінськоји мови не втечеш живучи в Галичині. Говоріть шчо хочете, а Ви ј Ваші діти будете слухати казок і пісень украјінських. У Ваших політично-національних супереках з По-

льаками доведеть сьа частіјше згадувати Украјінцьа Хмельницького, ніж Івана III Московського. Вам цікавіјшиј буде Костомаров, ніж Соловјов, Шевченко, ніж Некрасов; у самого Гогольа Ви швидше кинетесь на „Вечери на хуторі“, „Тараса Бульбу“, „Віја“, ніж на „Ревізора“ та „Мертві душі“, хоч останні ј вишчі в артистичнім погльаді. А сукупність усіх тих природних симпатіј і називајеть сьа украјінофільством. Підривати ті симпатіјі в Галичині — хиба се не значить підривати коріньньа народного руського відродженьньа?

Все те гарне, — скажете Ви, — але хвонетика, але Кулішівка! Ej, та годі з тим! Чиж ми розкольники, шчоб толкувати про букви? В Россіјі принајмні в 1856 р. нїхто не думав плакати на ту Кулішівку, а опісльа коли ј поплакали два-три з голосу Галичан, то ј вони швидко заспокоїлись. Чиж тепер такі часи, аби розходити сьа задльа таких дрібниць?

Другий лист до редакциї „Друга“.

Він попереджений ось якою редакційною увагою, яку подаю тут у перекладї з редакційної „рутенщини“:

„Ще три місяцї тому одержали ми лист від д. М. Драгоманова, одного з „русских знаменитих“ учених із Київа, що від кількох лїт дуже пильно слїдить за лїтературним і суспільним рухом у Галичинї. Подаємо тут нашим читачам сей лист по пертрактаціях з автором у оріґіналї і без нїякої зміни. Думки висловлені в ньому, хоч може декуди занадто гострі, та про те до тої міри варті близшого розгляду й уваги, що ми поручаємо його нашій публицї, а особливо нашим молодим письменникам, із яких може не один в тепе-

рішній переходовій порі нашого письменства не знає, на яку дорогу ступити і куди простувати, щоб його праця не була марна, щоб і він бодай своєю щирою охотою причинив ся до здійсненя великої житєвої думки: реальної просвіти і піднесеня нашого народа. Ми не вагаємо ся навести й острий суд д. автора про наші часописи загалом і про „Друга“ особливо, бо знаємо, що тілько тоді, коли хтось инший витне нам наші хиби, зможемо направити їх. Що правда, годі нам безумовно згодити ся на всї авторові думки, бо він, хоч і пильно слїдить за нашим розвоєм, усеж таки слїдить за ним із далека і не може знати тих тисячних менших і більших перепон, з якими мусить бороти ся видавництво лїтературної часописи у нас. Попробуємо відповісти д. Д—ву на його закиди і коли не зовсїм оправдати ся, то бодай досить вияснити, чому ми в такім а такім разї поступали так а не инакше.

Ред. „Друга“.

Украинщина или Рутенщина?

Я только теперь могу взяться за перо, чтобъ отвѣчать на Ваши замѣчанья на письмо мое, помѣщенное въ 11. числѣ „Друга“ г. 1875. Дѣлаю это въ расчетѣ на то, что Вы не забыли Вашихъ словъ, помѣщенныхъ въ примѣчаніи къ моему письму, — о пользѣ „честной и объективной вымѣны гадокъ“. „Отповѣдь“ въ 12. ч. показываетъ, что Вы не совсѣмъ твердо помните эти слова. Что въ самомъ дѣлѣ пользы для уясненія дѣла въ такихъ выходкахъ, какъ „апостольскій подвигъ“, „на видъ по пріятельски“, въ этихъ намекахъ на какихъ то „корифеевъ, которыи публично и тайкомъ ôтчинѣ нашой чимъ скорше послѣдній хотѣлибы задати ударъ“. Прилично ли въ „объективномъ“ литературномъ спорѣ упо-

треблять такія слова, какъ „дурницѣ“? Честно ли наконецъ увѣрять, что въ сборникѣ пѣсень Антоновича и Драгоманова „признаки галицкой рѣчи пильно затираются“, — тогда какъ незначительныя уклоненія отъ галицкой фонетики въ этомъ сборникѣ произошли отъ того, что правописи, которыми галичане записываютъ свои народныя пѣсни, маскируютъ звуки до невозможности возстановить послѣдовательно ихъ настоящій характеръ.[1]) Отвѣты на эти вопросы предоставлю другимъ. Самъ я не считаю нужнымъ говорить объ этомъ много. Нѣтъ надобности много говорить и объ упрекахъ въ томъ, что „украинцы вмѣшиваются въ галицкія дѣла“, особенно о ссылкѣ Вашей на мою статью „Литературное движеніе въ Галиціи“, гдѣ будто бы „съ прихвалками

---

[1]) Это и разъяснено въ предисловіи къ II-му тому, а рецензентъ „Друга“, говоря объ этомъ томѣ, не привелъ объективно настоящихъ словъ издателей и все таки говоритъ о „старанномъ затираніи галицкой рѣчи“ и „накручованіи на украински“. Да и вообще можно ли судить о трудѣ, имѣющемъ историческую цѣль, только на основаніи опечатокъ, какъ это дѣлаетъ „Другъ“? Что все это, какъ не пріемы спора, вынесенные изъ семинаріи и укрѣпленные примѣромъ „честныхъ и объективныхъ“ вѣнскихъ и польскихъ газетъ? Впрочемъ, судя по иному, можно подумать, что многія искаженія чужихъ мыслей дѣлаются въ галицкихъ журналахъ просто по непониманіи литературнаго языка въ Россіи. Такъ напр. въ замѣткѣ „Друга“ о II. томѣ „Ист. П. Малор. народа“ говорится: гг. издатели полагаютъ, — думы о Хмельницкомъ, о Барабашѣ и другихъ чисто козацкого похоженя и представляютъ только интересы козацкіи и религійныи“. А въ предисловіи издателей сказано совсѣмъ не то: „Думы, по всей вѣроятности, обязаны первоначально своимъ происхожденіемъ козакамъ, но думы временъ Хмельницкаго приняли сильно крестьянскій характеръ. Въ сферѣ чисто-козацкихъ да религіозныхъ интерессовъ вращаются только думы о Хмельницкомъ и Барабашѣ, о походѣ въ Молдавію да о смерти Хм—каго. Въ остальныхъ выступаютъ на видъ общенародные соціально-экономическіе интерессы, къ которымъ привязаны національные (слабѣе) и религіозные (сильнѣе)“.

порицаются даже усилія О. Наумовича, которому вже галицкі Украинцы давно признали заслуги, и которому тяжко абы где хто на Украинѣ вырôвналъ". Неужели въ самомъ дѣрѣ идолопоклонническое кажденіе обязательно для писателя, стоящаго въ сторонѣ отъ всѣхъ галицкихъ кружковъ и партій и критически относящагося ко всѣмъ имъ? Неужели таки всѣмъ намъ, „россіянамъ" такъ и повѣрить г. Наумовичу, а не глазамъ нашимъ, даже когда онъ увѣряетъ, что „въ Россіи нѣтъ курныхъ избъ и что чѣмъ ближе къ Москвѣ, тѣмъ хаты краще?" Статья „Вѣстника Европы" признаетъ совершенно искренно энергію и таланты г. Наумовича, только указываетъ и его ошибки, а главное неясность его политическихъ и литературныхъ идей. И развѣ въ самомъ дѣлѣ университетская молодежь въ 1875 году не должна бы пойти дальше хотя бы и почтеннаго, но все таки „стараго вѣка" человѣка? Теперь, ознакомившись съ Галичиною, мы скажемъ больше, чѣмъ сказано въ „Вѣстникѣ Европы" въ 1873 году. Мы скажемъ, что во всей дѣятельности г. Наумовича кромѣ формальной пользы (пріученія народа къ книгѣ, библіотекамъ и пр.), реально полезны только его работы объ улучшеніи хозяйства народнаго, — хотя и тутъ идилически-церковное пристрастіе его къ отживающему повсюду вѣкъ свой пчеловодству крайне странно; большая же часть его писаній, какъ и изданія „Просвѣты" (кромѣ одного — о лихвѣ) приносятъ весьма условную пользу, а то и прямо вредны. „Другъ" напр. расхвалилъ „Золотую Книжочку". Но подумайте, не пора ли найти что нибудь другое сказать народу, кромѣ того, что онъ пьяница да лѣнтяй? Не намъ бы, литераторамъ, чиновникамъ, священникамъ, которые пролеживаемъ больше времени, и выбрасываемъ больше легко заработанныхъ денегъ, чѣмъ народъ, уко-

рять народъ въ лѣности и пьянствѣ! Подумали-бъ мы лучше о томъ, отъ чего народъ пьетъ, да чѣмъ ему замѣнить корчму, — а о томъ, что хлопы лежебоки да пьяницы, довольно говорятъ и шляхтичи! Кормить же народъ сказочками, чудотворными легендами да кислосладкими моральными сентенціями, или соблазнять народъ карьерой совѣтника in spe, или дѣлать изъ ничтожнаго Качковскаго какого то новаго святаго, — право, это значитъ вредить ему, а не просвѣщать его. Объ этомъ всемъ естественно было бы пораздумывать молодежи, а не ограничивать ся только пѣніемъ акаѳистовъ хотя бы и заслуженнымъ людямъ, а иногда и тѣмъ, чья заслуги еще весьма сомнительны и кто смотритъ на патріотизмъ и политическую карьеру, какъ на дойную корову...

Вы скажете опять: Украинцы вмѣшиваются въ наши дѣла и хотятъ произвести новыя раздѣленія между нами. Я рѣшительно не понимаю, что значитъ: „Украинцы мѣшаются въ наши дѣла и произвели у насъ партіи". Хотите Вы запретить Украинцамъ писать о галицкихъ дѣлахъ, когда нельзя запретить на пр. Галичанамъ даже писать ложные доносы прямо на лица изъ Украинцевъ? Въ XIX в. всѣ вмѣшиваются въ чужія дѣла, — на то и печать существуетъ. Кромѣ того люди издавна уже производятъ вліяніе на дѣла другихъ, вовсе даже о томъ не заботясь.

Такъ Французы произвели вліяніе на Россію въ XVIII в. и поссорили Сумарокова, Новикова и др. съ московскими архіереями и помѣщиками. Такъ Англичане и Нѣмцы произвели раздѣленіе между нашими литераторами, породивъ романтиковъ, которые стали на ножи съ классиками, успѣвшими уже помириться со стариною и церковно-славянщиною въ литературѣ. Такъ и Украинцы прежде всего мимоволи оказывали

и оказываютъ вліяніе на Ваши дѣла: Котляревскій и Максимовичъ повліяли на М. Шашкевича и поссорили его съ Лозинскимъ и ему подобными грамотѣями; позже, когда у Васъ узнали о Шевченкѣ и Маркѣ Вовчкѣ, то естественно отдали имъ предпочтеніе передъ домашними виршеписцами, — и если о чемъ надо жалѣть, такъ это о томъ, что вліяніе „украинское" на Вашихъ soi-disant украинофиловъ оказывается до сихъ поръ слабо до того, что они все еще могутъ наполнять „Правду" безсодержательными виршами, или русскими повѣстями, передѣланными съ нѣмецкаго (!!), и допустили до паденія такой талантъ, какъ Федьковичъ, который обѣщалъ изъ себя основателя реальной народной беллетристики въ Галичинѣ. Гдѣ Вы видѣли литературу безъ постороннихъ вліяній, безъ партій? Ихъ еще мало у Васъ: Вашимъ украинофиламъ предстоитъ еще раздѣленіе и, можетъ быть, не одно, пока изъ нихъ выдѣлится дѣйствительно свѣжая народная партія, которая будетъ въ гармоніи съ лучшими идеями украинскаго литературнаго и общественнаго движенія. Вашей партіи предстоитъ тоже самое, а прежде всего выдѣленіе искренней, народолюбивой, европейски просвѣщенной молодежи изъ разнокалиберной массы такъ называемой „русской", или „старой", или „твердой" партіи, какъ хотите, зовите, которой вожди и знамена пахнутъ гнилью семинарій, консисторій и канцелярій. И это случится какъ вслѣдствіе внутренняго процесса, такъ и не безъ вліяній и съ Запада и съ Востока, отъ родныхъ Вамъ Украины и остальной Россіи.

Мы подошли къ главному предмету настоящаго письма.

„Дайте намъ спокôй съ украинщиною и съ великорутенщиною", восклицаете Вы въ 12 Нр. Я не понимаю только, зачѣмъ же Вы въ 17 Нр.

сердитесь на „Кіевскій Телеграфъ“ за то, что онъ заявилъ по Вашимъ словамъ, что Вы вовсе не „русской“ партіи, какъ толкуютъ постоянно Ваши друзья и покровители, а „австро-рутенской?“ Зачѣмъ поднимать шумъ изъ за того, откуда К. Т. взялъ Ваши слова, изъ „Друга“ ли прямо или изъ „Правды“, если все равно онъ передалъ ихъ вѣрно, если въ 17 Нр. Вы еще разъ говорите: „на сто разôвъ заклинаемый (?) Австро-рутенизмъ скажемъ, що то тôлько едино здорова и можлива партія у насъ, до котрои по малу у насъ всѣ теперь клонятся; ани общерусизмъ ани украинизмъ не може мати у насъ теперь реальнои пôдставы?“

Если я въ письмѣ своемъ говорилъ о томъ, что если бъ Галичане писали больше по народному, по украинскому, то ихъ писанія были бы больше русскія, были бы ближе и къ великорусскому, если я ударялъ на то, что черезъ украинское литературное движеніе Галичане могутъ всего естественнѣе войти въ общеніе съ Россіей, то между прочимъ потому, что въ тѣхъ литературныхъ кругахъ, съ которыми „Другъ“ находится въ пріятельско-союзническихъ отношеніяхъ, такъ много говорено было противъ украинизма съ точки зрѣнія общерусскости, что самъ „Другъ“ напримѣръ противополагаетъ языкъ „литературный“, „общерусскій“ украинскому.

Говоря объ общеніи съ Россіей, я имѣлъ въ виду общеніе нравственное, а не политическое присоединеніе, не потому конечно, чтобъ я питалъ суевѣрное уваженіе къ границамъ политическимъ, проведенымъ въ то время, когда народовъ о нихъ не спрашивали, а потому, что чисто политическіе вопросы считаю въ настоящее время третьестепенными. Но если Вы читаете въ нашихъ петербургскихъ, московскихъ и даже кіевскихъ газетахъ корреспонденціи Галичанъ, или

напр. писанія г. Головацкаго, напр. недавно разобранный у Васъ указатель галицкой церковно-печатной литературы, то для Васъ не можетъ быть тайною, что многіе Галичане выражаютъ даже желаніе, чтобъ и страна политически присоединилась къ Россіи.

Теперь же, уже не отъ имени того или другого лица, а отъ имени Редакціи Вы говорите, что Вамъ вовсе не много залежитъ на Россіи, что Вы совсѣмъ не оглядаетесь на „Россію", что Вы имѣете „свой языкъ", отдѣльный даже и отъ украинскаго, а не только отъ великорусскаго. Вы обращаете вниманіе „каждого, что галицкій языкъ много сотъ лѣтъ уже розвивается разомъ съ польскимъ", что у Васъ „долшій часъ учили тако-жь по нѣмецки, а тіи, що нынѣ пишутъ, получили свое образованье майже цѣлкомъ на языцѣ нѣмецкомъ або польскомъ. Ктожь може заперечити у насъ вліяніе тыхъ двохъ языкôвъ на языкъ русскій? Мы беремъ такожь взглядъ на исторію нашего языка ôтъ принятія нами христіянства, а тымъ самымъ и на языкъ церковный, съ которымъ нашъ народъ за надто тѣсно связаный, слѣдовательно у насъ языкъ муситъ быти по части иный, якъ украинскій, где переважно вплывъ великорусскій, — а межи старшимъ и новшимъ періодомъ литературы хинскій муръ".

Все это очень важныя признанія, — и Вы конечно должны быть рады, если имъ придаете возможно большое распространеніе. Нужно, чтобъ впередъ и у Васъ и у насъ, на Украинѣ и въ Великоруси не было тѣхъ недоразумѣній, какіи были прежде относительно стремленія Вашей партіи, о которой всѣ думали, со словъ самыхъ же Галичанъ, что она имѣетъ въ виду слитіе Вашей литературы съ русско-великорусскою. А теперь оказывается, что Вы потому чувствуете невоз-

можность писать по украински, что украинскій языкъ подвергся вліянію великорусскому, а вашъ — польскому, нѣмецкому и церковному, т. е. не русскимъ. Для тѣхъ, кто какъ я, больше десяти лѣтъ слѣдитъ за галицкой литературой, нѣтъ ничего удивительнаго и новаго въ этомъ признаніи, кромѣ самаго факта признанія. Совершенно тоже, что теперь сказано въ „Другѣ“ о характерѣ Вашего литературнаго языка, о его рутенизмѣ, я говорилъ въ „Вѣстникѣ Европы“, въ Петербургскихъ Вѣдомостяхъ, Недѣлѣ, Правдѣ, Кіевскомъ Телеграфѣ, — и за это получилъ прозвище „бакунинско-польскаго агента“, извѣстнаго своей злонамѣренностію и т. п. А я только констатировалъ факты, подтверждая свои выводы выписками изъ галицкихъ будто бы общерусскихъ изданій, разбирая каждое русское и нерусское слово.

Но между тѣмъ, что я говорилъ, и Вашимъ признаніемъ есть и значительная разница: я указывалъ фактъ, рутенизмъ Вашей литературы (NB. обѣихъ партій), но считалъ его болѣзнью, исторической, застарѣлой, но все таки болѣзнью, и тѣмъ болѣе трудной, чѣмъ она старѣе. Вы считаете эту болѣзнь нормальнымъ фактомъ и говоря: „дайте намъ спокой съ украинщиною и великорущиною“, намѣрены не лечить ее, а еще укрѣплять. А я именно и рекомендовалъ особенно „украинщину“, какъ одно изъ лекарствъ противъ худосочія рутенскаго.

Отвергая мое лекарство, Вы не обратили вниманія на самое важное въ моихъ словахъ. У меня оказано: „если-бъ Вы писали по народно-галицки и по украински, то вышло бы и больше по „русски“ и даже по великорусски, нежели теперь“. Такимъ образомъ говоря: „дайте спокой съ украинщиною и великорущиною“, Вы сказали вмѣстѣ съ тѣмъ: „дайте спокой и съ народно-галицкимъ языкомъ“ (Любопытно узнать, какъ

соглашаете Вы свое восклицание въ 12 N. съ возгласомъ въ 13 N.: „будьте проповѣдниками великого евангелія Шевченкового?“ Что-жъ у Васъ осталось въ замѣнъ? Мѣшанина польско-нѣмецко-церковная! Такими фразами, какъ та, что будто украинцы навязываютъ свой языкъ галичанамъ, между тѣмъ какъ галичане не могутъ писать ни зімнею, ни тільки, ни тѣмъ паче нрія, или подія, — нельзя замарать вопроса. Кто говоритъ такія фразы, тотъ не только не понимаетъ украинцевъ, но очевидно не понимаетъ самого себя.

Конечно, между діалектами малорусскаго языка или нарѣчія, какъ хотите, въ Россіи (украинско-новороссійскій, волынско-подольскій, полѣскій) и въ Австріи (горскіе и подольскіе) есть различія, но такого классификатора, который бы признавалъ особый галицкій народный языкъ, особый отъ „украинскаго“, а тѣмъ болѣе отъ „малорусскаго“, на свѣтѣ еще не было, по крайней мѣрѣ между людьми сколько нибудь учеными, какъ нѣтъ такого, кто бы признавалъ отдѣльный владимирскій языкъ или даже нарѣчіе отъ „московскаго“. Нѣсколько особыхъ формъ, извѣстное количество словъ, изъ которыхъ совсѣмъ отличны и непонятны безъ перевода только слова техническія, большею частью заимствованныя, не составляютъ препятствія къ тому, чтобъ полтавецъ и гуцулъ понимали другъ друга, какъ люди, говорящіе однимъ языкомъ.

Въ литературѣ же принципомъ „украинщины“ вовсе не становится то, чтобъ галичане копировали мелкія особенности украинскаго діалекта и отрекались отъ своихъ, а только то, чтобъ галичане писали по своему, по народному, а оно уже само собою выйдетъ въ главномъ и по украински. Если бъ паче чаянія и не вышло послѣдняго, то украинскіе „хлопомани“ будутъ удовле-

творены тѣмъ, что галичане пишутъ по своему, по народному. Тутъ нечего прятаться за фразу, что „по хлопски нельзя всего выразить". Если мы не хотимъ отдѣлить образованные классы въ особую касту, а вмѣстѣ съ тѣмъ и осудить ихъ дѣятельность и литературу на мертвенность и отсутствіе оригинальности, то мы должны, елико возможно, стараться выражать наши мысли готовымъ языкомъ „хлоповъ", а гдѣ не льзя, то словообразованія наши должны дѣлать въ духѣ народной рѣчи и какъ можно народу понятнѣе. (Дѣло не идетъ о чисто кабинетныхъ вещахъ, какъ сферическая тригонометрія и т. п.). Какъ видите, тутъ ставится вопросъ не объ одномъ только языкѣ, а о цѣломъ направленіи культуры и дѣятельности образованныхъ слоевъ. „Украинщина" — это не только литература на народномъ языкѣ, т. е. языкѣ большинства, это передача ему результатовъ міровой цивилизаціи, преимущественное, если не всецѣлое посвященіе интеллигенціи, которая могла воспитаться только потому, что народъ работаетъ, обливаясь потомъ, на службу этому народу, нравственную, политическую, соціяльно-экономическую съ цѣлью удалить отъ народа невѣжество, безправіе, эксплуатацію. Что же такое рутенщина? Интересно было бы получить прямый и обстоятельный отвѣтъ на этотъ вопросъ.

Пока отвѣтомъ на этотъ вопросъ можетъ служить самъ „Другъ" и его признанія и рекламы. Вы, правда, говорите, что „цѣлью Вашей газеты есть розбудити народное чувство межи нашою молодежію", — но спустя нѣсколько строкъ заявляете, „что намъ повинно ходити найбôльше о тое, абы розбудити духа нашои публики до читаня свого письма и заохотити здôбнѣйшихъ до писаня", — и только „где-инде абы подати тем-

ному народови найпотребнѣйшіи вѣдомости, такъ политичныи, якъ науковыи".

Вы говорите, что „средствомъ до того повиненъ служити такій языкъ, якій народъ нашъ найлѣпше розумѣе". И тутъ же Вы начинаете защищать „**рутенскій**" языкъ съ его польскими, нѣмецкими и церковными наслоеніями. Но вѣдь это не народный языкъ, а языкъ Вашей **публики** и ея литературы. **Народный** языкъ въ Галичинѣ, конечно, заимствовалъ извѣстное количество чужихъ словъ, но чистоты своей не утратилъ и **рутенскимъ** не сталъ. Очевидно, что при своемъ желаніи стоять на народной точкѣ зрѣнія, Вы на ней удержаться не можете, и заговоривъ о **народѣ**, — сей часъ сойдете на **іерейско-чиновническую публику**, которая Вамъ и представляется настоящимъ галицкимъ народомъ, какъ мѣшаный, рутенскій языкъ ея — народнымъ языкомъ. Очевидно Вы гораздо вѣрнѣе выразили свои понятія о задачахъ Вашего журнала, когда говорите, что Вы хотите дать Вашей публикѣ, особливо красавицамъ, „занятную" лектуру!

Имѣя въ виду только давать „лектуру" по вкусу уже готовой Вашей публикѣ, Вы отказываетесь вмѣстѣ съ тѣмъ и отъ того, чтобъ „давати лекціи старшимъ повагамъ" и даже отъ того, чтобъ „слѣдити за ходомъ общественныхъ дѣлъ отечества, а тымъ меньше, щобъ пôдвергати ихъ суду хотяйбы и самой легкой и безсторонной критики". Послѣднее представляетъ образъ кротости, по истинѣ единственный среди молодежи на земномъ шарѣ въ нашъ испорченный вѣкъ, когда есть даже „молодая Турція" и „Японія". Но въ общемъ приниженіе себя до готовой публики есть преобладающая черта галицкихъ литературныхъ органовъ, отъ которой хотѣли было отстать немногіе въ 1862—63 гг. А происходитъ это отъ того, что въ Галичинѣ не хотятъ знать

о народѣ и его нуждахъ, и не знаютъ или умышленно закрываютъ себѣ уши и очи на то передовое меньшинство, которое вотъ уже съ сотню лѣтъ работаетъ во всей Европѣ для освобожденія ума и воли народа отъ средневѣковаго рабства, — меньшинство, которое развило свѣжія народныя литературы для себя и для массъ народа. Цѣлью литературной работы въ Галичинѣ служитъ почти исключительно выработанная печальной исторіей рутенская публика, іереи, трепещущіе консисторіи, урядники, держащіеся за свои „посады", давно позабывшіе свои семинарскія и университетскія тетрадки и не думающіе слѣдить за ходомъ европейской мысли, едва-едва поддерживающіе свой аппетитъ къ литературѣ польскими и нѣмецкими газетами и журналами въ кофейныхъ, да „красавицы", въ которыхъ въ Галичинѣ, по нѣмецкому образцу, видятъ кухарокъ, или по шляхотско-польскому наложницъ и салонныхъ болтуній, „красавицы", которыя не читали ничего кромѣ молитвенника да польскихъ „Розмаитосцей". И литературныя идеи и вкусы этой публики становлятся законодателями Вашихъ литераторовъ!

Понятно, отъ чего такою ветошью несетъ отъ Вашихъ литературныхъ журналовъ, — отчего такъ много въ нихъ одописнаго пустозвонства, отчего такъ кукольны Ваши Сарафы и Натали, отчего у Васъ такъ въ ходу такія безобразія, какъ передѣлки нѣмецкихъ повѣстей въ русскія, отчего Ваши литераторы переводятъ такія пошлости, какъ „Вѣтка бозу" и т. п., а не возьмутся за Диккенса, Ауэрбаха, Шпильгагена, Золя, Флобера, Эркманъ-Шартріяна, отчего изъ Тургенева Вы кинетесь прежде всего на „Собаку", изъ Лермонтова на „Повѣсть безъ имени", изъ В. Коллиза на анекдотъ въ „шулернѣ", отчего Ваши свѣдѣнія о Россіи такъ дѣтски-польско-нѣмецко-

наивны, что Вы въ состояніи были напечатать разказъ „Тайная рука“, гдѣ есть такія лица, какъ „графиня Новгорода“ и т. д. и т. д. Понятно, отчего Ваша смѣсь наполняется извѣстіями „о носѣ берлинскаго депутата“, а ученая часть схоластическими хріями, — а за два года у Васъ не было ни одной статьи о народѣ, его бытѣ, нуждѣ и горѣ, ни даже повѣсти изъ народной жизни, отчего у Васъ не была популяризована ни одна передовая европейская идея, научная, политическая, соціальная. Понятно, наконецъ, что Вамъ не только не противенъ мѣшаный австро-рутенскій языкъ, но Вы даже считаете его нормальнымъ явленіемъ, которое достойно дальнѣйшаго развитія, отчего въ Вашемъ журналѣ не видно даже того, что обыкновенно замѣчается во всѣхъ обществахъ, гдѣ если еще не доросли до пониманія, что національное возрожденіе пойдетъ всего успѣшнѣе при служеніи народу въ духѣ современной цивилизаціи, то все таки считаютъ необходимымъ изучать хоть форму народности, народный языкъ въ пословицахъ, пѣсняхъ и сказкахъ народныхъ. (Приводя примѣры я имѣю въ виду преимущественно „Другъ“ и ему подобные органы въ прошломъ и настоящемъ, но все сказанное въ доброй долѣ относится и къ „Правдѣ“ и ей подобнымъ).

Куда въ жизни ведетъ такая литература, объ этомъ можно судить по той политикѣ прислужничества, какой держутся галицкіе депутаты, а въ лучшемъ случаѣ къ такимъ картинамъ, какихъ я былъ свидѣтелемъ на псевдонародномъ митингѣ Общества Качковскаго въ Галичѣ, гдѣ въ центрѣ возсѣли „Отцы Руси и ихъ красавицы“, а народъ поставленъ былъ бордюромъ вокругъ, — гдѣ іереи вообразили себя настоящимъ народомъ, а ихъ ораторы по цѣлымъ часамъ занимали собраніе рѣчами на непонятномъ народу

языкѣ, о мелочныхъ и формальныхъ сюжетахъ, произнесенныхъ съ неестественной декламаціей, гдѣ народъ не услыхалъ ни одного живаго слова, а тѣмъ болѣе мысли. И между тѣмъ какъ полякъ, жидъ, нѣмецъ, венгръ налегаетъ все болѣе густой тучей на Вашъ народъ и народность, Вы, галицкая интеллигенція, думаете устроить какой то уніатскій Парагвай, какую то іерейско-чиновническую аристократію, какъ уже устроили австро рутенскій литературный языкъ! Не ужели же галицкая молодежь остановится на этомъ „рутенскомъ" идеалѣ?

Украинецъ (М. Драгомановъ).

Третій лист Українця до редакції „Друга".

На чолї його знов була ось яка редакційна увага, хоч писана вже значно „мякшою" мовою, та все таки не на стілько чистою, щоб можна було репродукувати її без поправок. *І. Ф.*

„Сими днями одержали ми лист д. Драгоманова, в якім відповідно до нашого бажаня висловленого в „Отповѣди на Второе письмо" розвиває ш. автор яснїйше свої погляди на соціяльне житє в Галичинї і покликає молодїж до студіованя того житя і ходу европейських ідей при горячім почутю народности. А що ми в тій основній думцї годимо ся з автором, то не хотячи довше сперечати ся за деяні дрібницї сего його листа, прим. за його погляд на галицьке духовеньство, про яке ми висловили свою думку вже в „Отповѣди на второе письмо", то містимо сей третїй лист без дальшої відповіди, додаючи лише подекуди уваги в обороні редакції. Зрештою просимо всїх тих із нашої публики, хто би не годив ся з деякими поглядами д. Драгоманова із становища теперішньої

европейської науки, себто з того самого становища, з якого дивить ся на галицькі відносини д. Драгоманов, відповісти, а ми таку відповідь радо помістимо в „Друзї“.

Редакція.

Кто присутствовалъ при спорахъ людей между собою, тотъ вѣроятно замѣчалъ, съ какого момента споръ перестаетъ быть полезенъ и даже интересенъ, именно съ того, когда спорящіе начинаютъ хвататься за слова противника, въ разныхъ случаяхъ сказанныя, склеивать ихъ вмѣстѣ съ цѣлью составить изъ нихъ какія то новыя, прежде не бывшія на сценѣ положенія, и поразить ихъ, — и будто бы противника, — всяческими изворотами; когда спорящіе гоняются за тѣмъ, чтобъ во что бы это ни стало показать „мое зъ верху!“ и т. п. Въ печатномъ спорѣ это бываетъ также часто, какъ и въ устномъ, — да еще на бѣду печатно спорящіе часто забываютъ, что читатель имѣетъ на плечахъ не пустую голову (вѣдь и спорятъ люди печатно собственно для этого читателя) и что потому нѣтъ надобности отвѣчать непремѣнно на каждое слово противника.

Помня все сказанное сейчасъ, я не стану ни по адвокатски спорить съ редакціей „Друга“, ни тянуть споръ слишкомъ долго: мое письмо въ Н. 5 и отвѣтъ редакціи въ НН. 6, 7, 8 передъ читателемъ, — и онъ и самъ можетъ взвѣсить правду аргументаціи обѣихъ сторонъ. О старомъ, о чемъ до сихъ поръ было уже говорено, я скажу поэтому очень не много, — а остановлюсь нѣсколько больше на новомъ, на томъ, что сама редакція „Друга“ высказала въ своихъ отвѣтахъ, и при томъ особенно на такомъ, въ чемъ редакція, по ея словамъ, согласна со мною, или о чемъ она прямо приглашаетъ меня сказать свое мнѣніе.

Правду сказавши о „старомъ“ говорить дальше, послѣ нѣсколькихъ полупризнаній редакціи „Друга“, — было бы не совсѣмъ великодушно, — хотя отсутствіе прямодушныхъ признаній и не обязываетъ къ великодушію. Объясняя, почему „Собака“ появилась въ „Другѣ“ въ переводѣ съ нѣмецкаго, редакція открыла не только слабыя стороны организаціи изданія, вовсе не ручающіяся за единство системы и послѣдовательность идей, но еще и то, что въ генеральномъ штабѣ той литературной партіи, которую представляетъ „Другъ“, по временамъ господствуетъ логика совершенно самостоятельная: „Если трудно понять, почему могли когда либо „не позволить переводить съ великорусскаго на галицкій“ (?), то ужъ совсѣмъ не приберешь резона, почему въ такомъ случаѣ непремѣнно[1]) нужно было „переводить великорусскую повѣсть съ нѣмецкаго“, или „переводить нѣмецкія повѣсти, хотя бы и съ дѣтски-польско-нѣмецко-наивными свѣдѣніями о Россіи, но все таки изъ русской жизни“. При такомъ положеніи дѣлъ ужасно трудно теперешней редакціи защищать все, высказанное въ „Другѣ“ въ теченіе двухъ лѣтъ, какъ то она взялась почему то сдѣлать въ своемъ отвѣтѣ на мое письмо.

Правду сказавши и мнѣ ужасно трудно будетъ защитить все то, что я самъ писалъ въ теченіи четырехъ лѣтъ, если съ моими словами будутъ поступать такъ, какъ поступаетъ редакція

---

[1]) В відповіди (Ч. 8) не сказано „непремѣнно треба було переводити“, а просто „треба було переводити“, (коли очевидно мало ся поміщати із руського, іменно великоруського житя). А в тім за „самостоятельную логику и резонъ“ видавців попередніх літ ми не одвічаєм, ні не силували ся одвічати. Ми тілько констатували факт, що бувало так а так: причин же того факта не подали, уважаючи зайвим їх тепер наводити. Занадто близький час, щоб можна обєктивну історію його написати. *Прим. Ред.*

„Друга“, т. е. вырывая слова въ одномъ мѣстѣ, переставляя ихъ въ другое съ другимъ смысломъ и т. п. При такомъ методѣ едвали не двѣ трети написаннаго будто бы противъ меня въ Н. 6—8 „Друга“ совсѣмъ ко мнѣ не относится: въ одномъ мѣстѣ я напр. употреблялъ слова „простой народъ“ „простонародная литература“, какъ терминъ чужими высказанный, или какъ объяснительный, при чемъ говорилъ, что именно писать „простонародную литературу“ и есть дѣло самое почтенное, особенно на Украинѣ и въ Галичинѣ; въ другомъ я указывалъ на шляхетское презрѣніе другихъ къ „простому народу“, — а мнѣ говорятъ, что вѣдь и я шляхетскія слова употребляю. Или: я говорилъ, что Галичанамъ не слѣдуетъ спорить изъ за мелочей, — а меня упрекаютъ въ противорѣчіи съ этимъ, когда я говорю, что галицкая молодежь должна выдѣлить изъ себя партію съ чисто народными идеями[1]) и т. д. и т. д.

Но ужъ совсѣмъ невозможно спорить при такомъ методѣ: я говорю, что въ Галичинѣ журналы боятся критически отнестись къ своей готовой публикѣ, вести ее впередъ, вмѣсто того чтобъ принижаться къ ней, къ ея вкусамъ, понятіямъ, — а мнѣ отвѣчаютъ: чтожъ тутъ злого, что „Ластовка“ пишетъ для „готовыхъ дѣтей“. Всеконечно! не родить же ей новыхъ!

Вотъ почему спорить о высказанномъ мною прежде, защищать его я не буду, а только объясню два-три изъ болѣе существенныхъ положеній, прежде высказанныхъ, и скорѣе перейду къ новому и при томъ такому, что выска-

---

[1]) Противно! Ми не попрікали суперечністю, а хотіли вказати на факт, що дійсно починає виділяти ся у нас здорова народня партія, що ми самі хочемо її скріпити і віримо в її будучність. *Ред.*

зываетъ теперешняя редакція „Друга“, которая сама за себе и отвѣчать будетъ, если захочетъ.

Я не понимаю, какую разницу основныхъ положеній можно усматривать между тѣмъ, что я писалъ о Галичинѣ въ „Вѣстникѣ Европы“ въ 1872 г.[1]) и тѣмъ, что говорится мною теперь, и что мною говорилось въ „Правдѣ“. Вопервыхъ нигдѣ я не „выхваляю“ украйнофиловъ, а особенно галицкихъ, — а много-много, если снималъ съ нихъ несправедливыя обвиненія въ родѣ того, что они польскіе наймиты, — обвиненія, которыя не оставались безъ послѣдствій и въ Россіи. Постоянный читатель галицкихъ газетъ или знающій вообще галицкія отношенія долженъ знать, чо и теперь еще въ Галичинѣ не совсѣмъ прошла необходимость въ противодѣйствіи самой первобытной клеветѣ и доносительству. А въ 1872 это было еще болѣе необходимо. Объяснять что либо не значитъ вовсе восхвалять, а особенно восхвалять исключительно, — и если я не восхвалялъ личностей украйнофиловъ галицкихъ, то не навязывалъ я исключительно даже и украйнофильской идеи вообще, ни исключительно украинской литературы ни въ Галичинѣ, ни даже въ Украйнѣ. Я говорилъ въ 1872 г. и теперь повторяю, что украинскія симпатіи, украинская литература есть самое близкое, самое родное для Галичины изъ всего, что выросло въ Россіи — и думаю, что противуположнаго доказать нельзя, какъ нельзя доказать, что изъ Калуги ближе

---

[1]) Мимоходомъ скажу, что почему то всѣ говорящіе объ этихъ статіяхъ имѣютъ ввиду только „Литературное движеніе въ Галичинѣ“ и не упоминаютъ о предидущихъ — „Русскіе въ Галичинѣ“, — и жалуясь на „злость“, „злую волю“, „дурници“ и т. п. не дѣлаютъ никакихъ фактическихъ поправокъ моихъ злыхъ и не злыхъ ошибокъ.

Прим. авт.

къ Коломыѣ, чѣмъ изъ Полтавы. Я говорилъ, что у спеціальной галицкой партіи, — (замѣтьте, я всегда говорилъ, что въ Галичинѣ три партіи, а Вы даже въ отвѣтѣ своемъ увѣряете, что я говорю о двухъ партіяхъ — общеруссахъ и украинцахъ, — когда я даже озаглавилъ свое письмо „Украинщина или рутенщина“[1]) — я говорилъ, что у рутенцевъ есть своя доля правды, а именно, что Галичина имѣетъ свои особенности, но все таки говорилъ и скажу, что „галицкой народности“ и „галицкаго языка“, отдѣльныхъ отъ украинскихъ я не вижу. Конечно, я говорю о народѣ и его языкѣ, — а не объ индивидуумахъ австро-бурсако-русской народности, дѣйствительно самостоятельной. И потому могу только пригласить Вамъ опредѣленно сказать: А) что Вы розумѣете, когда говорите (Другъ, Н. 7 стор. 111) въ Великоруси — великорусскій языкъ, на Украинѣ украинскій языкъ, въ Галичинѣ галицкій языкъ.[2])

---

[1]) Просимо тільки уважно прочитати з відповіди нашої 2-гий уступ на стор. 110; там ми цитували власні Ваші слова з „Правди“ і Вѣст. Евр. про 3-ю партію т. зв. у Вас рутенску? Партію ту рутенську ідентифікуйте із „общеруссами“, — ось іще в сім письмі кажете, що у нас „общеруссовъ“ нема. А ми чуючи у себе відмінні погляди тої третої партії, (називайте її „галицькою“, „рутенською“ або як хочете) боронили добрі її сторони та стараємо ся о сильнійше вироблене і проявлене тих її ідей. *Прим. Ред.*

[2]) Коли Вам д. Др. свобідно казати (в „Правдї“), що в Росії суть три літератури в трех язиках: общеруська, великоруська-народна і українсько-руско-народна, то чому-ж не свобідно нам повторити того і сказати, що в Вел. Руси вел.-рус.-народний, на Україні українсько-народний, а дальше: у нас в Галичині галицький народний язик, чи мова, діялект, — тим більше, що Ви самі признаєте у другім письмі, що український діялект має свої „мелкія особенности“, яких не слїдує Галичанам „копировати“. А чейже нїхто не заперечить того, що галицький і український (властиво назви ті за вузькі) діялекти підходять під ширше понятє „малорусского“.

Я все считалъ и считаю оппозицію „украинству“ со стороны извѣстной партіи въ Галичинѣ или недоразумѣніемъ, каково оно со стороны т. наз. „общеруссовъ“, (которыхъ, какъ я показывалъ постоянно, собственно нѣтъ въ Галичинѣ), или оппозиціей старой, поповско-шляхетской школы противъ новой, свѣтско-народной, — въ родѣ какъ была въ Россіи оппозиція Шишковистовъ Карамзинистамъ и Пушкинистамъ. Вы уже называете многія проявленія этой оппозиціи „безглуздіемъ“. Скажите же прямо: Б) считаете ли вы своею и полезною вамъ украинскую литературу?

Изъ Вашого отвѣта по этому предмету я не могъ ничего понять. Разъ Вы говорите, что „не отрекаетесь отъ бесѣды Вашего народа“ (plebs), другой разъ говорите, что приглашая своихъ быть „апостолами евангелія Шевченка“, Вамъ „идетъ не о языкъ, а о идеи“. Но вѣдь Шевченко писалъ языкомъ и вашего plebs'а! Разъ Вы говорите: „Однакъ, ради Бога, вскажѣтъ намъ ту литературу украинску, зъ которои маемъ зачер-

---

То само собою розуміеть ся; о тім і не спорили ми. Хотївши станути у нас на властивій точцї, хотїьши видїлити здорову партію з чисто-народними ідеями, слїдує нам опертись на тутешнім народї, заговорити про галицьке наріче, про галицьку етноґрафію. Ми сильно переконані, що коли наші украінофіли і наші общеруси (особливо ті послїдні) схотять застановити ся над тим, що всї їх усилуваня утворити въ Галичинї лїтературу на якім иньшім нарічію задля того на тепер в Галичинї річ дуже шкідлива, бо відриває увагу від народу тутешнього, на який налїтають, як каже д. Др., із всїх сторін експльоататори. Коли дальше схотять розважити наші люде і те, що при теперішнїх наших обставинах і досить валїй працї около народу з кождим днем, з кождою майже годиною гине в нуждї тойже нарід, тратить почву з під ніг — кажемо, ми увірені, що всї і старі і молоді перейдуть в ту третю партію, як на дїлї до тепер уже многі перейшли. В тім дусї бували в „Друзѣ“ з 1875 кілька коротких споминок. *Прим. Ред.*

пнути народовства, демократизму?“ — въ другой опять таки увѣряете, что „цѣлкомъ логично воскликнули: „будьте проповідниками великого евангелія Шевченкова!“ — Однакъ, ради Бога, скажите: на какомъ языкѣ писалъ Шевченко, и что такое можна „зачерпнуть“ изъ него, какъ не демократизмъ?

Я спокоенъ, что несмотря на остроуміе середины перваго столбца 111 стороны Н. 7 „Друга“, никто не запоздритъ меня въ томъ, чтобъ я и испанцамъ и туркамъ „украинщину“ навязывалъ, — ни даже, чтобъ я преувеличивалъ богатство и достоинства украинской литературы; но право не понимаю, какъ можно было написать слѣдующее: „де литература украинска..., котора бъ популяризовала европейскія идеи?“ Небольшая, но есть, хоть беллетристика да поэзія да популярныя брошюрки; неужели же называть имена и заглавія? Извольте, назову: Котляревскій, Квитка, Шевченко, Костомаровъ, Кулишъ, М. Вовчокъ, Нечуй, Рудченко, Стороженко, — Розмова про небо, про земні сили, про холеру, про бідність и т. д. Я уже не говорю о полуукраинской литературѣ, т. е. этнографіи и исторіографіи, писанной украйнофилами по „общерусски“, которой бы они не писали, еслибъ не были украйнофилами; Максимовичъ, издатель малорусскихъ памятниковъ и лѣтописей, Бодянскій, Костомаровъ, Кулишъ и др. всѣ писали и по украински.[1]) Теперь и во Франціи и въ Англіи

---

[1]) Даруйте, д. Др., що ми після тих Ваших слів приневолені сказати то само, що Ви кажете о нашій відповіди: адвокатський резон! Чи заперечували ми коли значіне ось-що тілько прописаних Вами людий? Чи казали ми, що вони не причисляють ся домалоруської, значить нашої літератури? Ми казали тілько, що вся українська література за мала, за скупа, щоб ми могли тепер іще з неї богато „реально полезного“ для галиц. народа зачерпнути. Ви і самі признаете, що вона

знаютъ про эту украинскую и украйнофильскую литературу, — неужели же Вы серьёзно спрашиваете, чтобъ я ее показалъ Вамъ, малорусинамъ, по Вашему же собственному сознанію! А если и мы и Вы будемъ дальше раціонально работать на своей естественной основѣ, — то, конечно, литература малорусская не побѣднѣетъ.

Будемъ же говорить объ этой согласной работѣ. Обратимся къ тому, въ чемъ Вы согласны съ нами, — только переберемъ и общія мысли и частности, чтобъ увидѣть, дѣйствительно ли и въ чемъ и какъ мы согласны.

Прежде всего замѣчу, что мы таки немного подвинулись впередъ въ нашемъ спорѣ сравнительно съ временемъ хоть напр. лѣтъ пять назадъ, и даже, кажется, за годъ. Вы, конечно, защищаете свой аріергардъ и даже весьма самоотверженно, — но все таки уже признаете, что „не все въ изданіяхъ хоть бы и г. Наумовича безвзглядно хорошо", признаетесь, что у Васъ есть „патріоты изъ моды", даже такіе, что смотрятъ на патріотизмъ, какъ на дойную корову, — что есть „пьявки народные" и у Васъ, есть даже „безглуздые". Это уже не то, что недавный отказъ отъ всякой критики „повагъ". Правда, что Вы еще сомнѣваетесь, — что больше „заохочиваетъ до дѣла, чи скептическая критика, чи признанье, хотяй би „сомнительной заслуги" —

„небольшая"; а на ню саму ограничитись годі, хотя вона з 30-х літ вже мала вплив на Галичан. Що вплив той з самих тих початків нашого житя був користний, то ми вповні признаємо; звісно-ж, рух на Україні викликав і у нас живійше движенє. Но Ви самі казали д. Др. в „Правді", що Шевченко не може вже бути вповні ідеалом для молодіжи 70-х років. Правда Ваша! крім волі треба іще тепер науки, а тимчасом з 65-тих років а іще більше тепер, задля звісних причин цензури в Росії, література українська маліє.

Прим. Рдз.

боитесь, чтобъ „патріоты Ваши не знеохотились оцѣнками, подобными какъ моя". Но пройдетъ немного времени, — и Вы убѣдитесь, что только вѣчныхъ дѣтей надо „заохочивать", что только „цвѣты бумажные дождя боятся", — и что двигаетъ общество только страстное отношеніе къ дѣлу, не взирающее не то на критику, но на брань, преслѣдованіе, самую казнь, — а вовсе не такое, что чуть только не похвалили и въ руку не поцѣловали за первое, что сдѣлали, такъ ужь и плакать!

Съ другой стороны Вы даже обижаетесь, зачѣмъ Васъ „идентификуютъ съ общеруссами", — а я Васъ „идентификовалъ" съ ними только въ первомъ письмѣ, и имѣлъ на то право, — а во второмъ спрашивалъ только: „Хотите быть народовцами, какъ лучшіе украинцы, или рутенцами, т. е. австро-бурсако-русскими?" и пока яснаго отвѣта не получилъ. Но хоть яснаго отвѣта Вы и не дали, а все таки заговорили о народѣ и даже о европеизмѣ, тогда какъ еще въ 20. Н. прежняго года Вы находили, что „Січ" не хорошо дѣлаетъ, что переходитъ съ „січевого" на „европейское" поле.[1]) Выписавши мои слова съ Вашими стилистическими поправками: „Украинщина — это не только литература въ народномъ языкѣ, т. е. на языкѣ большинства, это передача ему (на этомъ языкѣ) результатовъ міровой цивилизаціи, преимущественное, если не всецѣлое посвященіе интеллигенціи (которая могла воспитаться только потому, что народъ работаетъ, об-

---

[1]) Просимо читателя тілько перечитати вістку в Ч. 20 „Друга" з мин. р., чи там гніваєть ся Редакція, що „Січь" стає на ґрунті европейських ідей? Сказано там тілько, що ідеї ті треба на родині, на Руси, бережно і поволи прикладати. *Прим. Ред.*

ливаясь потомъ) на службу этому народу, — нравственную и политическую, съ цѣлью удалить отъ народа невѣжество, безправіе, эксплуатацію", — выписавши это Вы говорите: „такъ само, якъ Вы здефінювали свою украинщину, думае и нынѣ кождий искренній патріотъ у насъ въ Галичинѣ".

Ну и прекрасно! Только такъ ли?! Я съ своей стороны считаю долгомъ признаться, что не смотря на такія Ваши заявленія, мнѣ кажется, что мы почти по прежнему несогласны въ самомъ основномъ.

Начнемъ съ беллетристики, литературы вообще. Вы говорите, что Вы знаете и признаете новоевропейскую беллетристику, имена представителей которой я привелъ противъ Вашихъ „Серафовъ и Серафинъ". А если такъ, то что же значатъ слѣдующія слова Ваши: „Про скудость мѣста въ „Друзѣ" старанося о короткія, занимательныя повѣстки, а если они Вамъ и реальному направленію въ Россіи не по вкусу, то въ томъ не наша вина; годѣ всѣмъ догодити!" Ей Богу, это все равно, какъ если бъ кто нибудь сказалъ: „Я знаю Нютона и Лапласа, и согласенъ съ ихъ системами, но если я разсказываю о томъ, что комета — драконъ, а падающая звѣзда — змій, летящій къ бабѣ на ночь, и это не по вкусу Вамъ, то на всѣхъ не угодишь!" Вѣдь я, кажется, говорилъ не о своихъ вкусахъ, и даже не о направленіи литературы въ одной Россіи, а о реальномъ направленіи, котораго представители въ Россіи Гоголь, Тургеневъ, Островскій и др., а въ Европѣ Диккенсъ, Теккерей, Флоберъ, Зола, Эркманъ-Шартріанъ и др. Вѣдь если уже мѣрять на локти художественныя произведенія, то Вы могли найти въ Шварцвальдскихъ разсказахъ Ауербаха, въ Рождественскихъ Диккенса, въ Nouveaux contes à Ninon Зола, въ Nou-

veaux contes du Lundi Доде и др. весьма коротенькія и въ тоже время прекрасныя вещи. Вы говорите: „мы знаемъ этихъ писателей, а якъ скоро що изъ нихъ возьмемъ, пытаетесь, чому мы найперше кинулись на „Собаку“ Тургенева, на „Повѣсть безъ надписи“ Лермонтова?“ Извините меня, но Ваши слова означаютъ просто, что Вы просто не знаете напр. Тургенева и Лермонтова, иначе бы Вы поняли, почему мнѣ странно, что Вы пропустили у Тургенева „Записки Охотника“, „Муму“, „Постоялый Дворъ“, а взяли „Собаку“, — у Лермонтова пропустили „Героя нашого времени“ и взяли „Повѣсть безъ имени“. Простите меня еще разъ, но позвольте мнѣ принять въ серьёзъ послѣднія слова Вашей статьи въ 6 Н. и дать Вамъ два совѣта. Первый: прочтите Вы хорошенько Пушкина, Лермонтова и Гоголя съ Бѣлинскаго статьями о нихъ, — Тургенева, Островскаго и Достоевскаго со статьями о нихъ Добролюбова, да послѣ этого уже судите о русской литературѣ и выбирайте изъ нея. Другой: пропагандируйте между Вашей молодежью, особенно между тѣми, кто литераторствовать хочетъ, чтобъ изучали французскій и англійскій языкъ, — а то вѣдь многаго изъ того, о чемъ Вы говорите: „мы знаемъ“, въ Львовѣ и знать нельзя, такъ какъ, если не ошибаюсь, тамъ нѣтъ ни одного русина-литератора, который бы читалъ по французски и по англійски, а по нѣмецки далеко не все переведено и что переводится, то не всегда своевременно.

Безъ знанія европейскихъ языковъ и литературы какой же и европеизмъ! Мнѣ кажется, что разсужденія Ваши о просвѣщеніи, религіи, духовенствѣ, natio, plebs, о женщинахъ, — есть сцѣпленіе недоразумѣній. Вы протестуете противъ моихъ словъ о томъ, что Вы не хотите знать нуждъ народа и трудовъ европейскаго передо-

ваго меншинства, и стараетесь увѣрить меня даже съ ариѳметическимъ расчетомъ, что Вы имѣете таковое вполнѣ преданное народу и могущее вести его меньшинство въ видѣ 15—20% галицкаго духовенства. Все это крайне щекотливые вопросы, но разъ мы подошли къ нимъ, надо говорить о нихъ откровенно, какъ того требуетъ уваженіе къ дѣлу и къ взаимной искренности.

Вы говорите: „Всего меньше заслугує на упрекъ „іерейско-чиновническая публика" за то, що образованье и просвѣщеніе народа основує на грунтѣ религійномъ, на кисло-сладкой морали.[1]) Чоловѣкъ необразованый, а безъ всякои религіи, — то такъ скажемъ, звѣрь хищный, готовый всякого часу кинутись на другого чоловѣка, его убити, обкрасти, — а примѣрôвъ того ажь за много дає намъ исторія, живыхъ же примѣрôвъ и въ самой Россіи певно не трудно, особенно середъ нынѣшнихъ соціалистичныхъ направленій".[2]) Тутъ что ни слово, то недоразумѣніе. Прежде всего неправильно смѣшивать религію и мораль. Мораль — это явленіе соціальное: то или другое поведеніе человѣка относительно ближняго (убійство, воровство, — неубійство и т. д.) зависитъ прежде всего отъ соціальныхъ отношеній, а религія — это прежде всего совокупность космогоническихъ понятій. Робинзонъ Крузо на необитаемомъ островѣ былъ ни моральный, ни неморальный человѣкъ, а Богу молился каждый день. Религія въ своемъ

---

[1]) Коли ми говорили о ґрунті релїґійнім, то мали ми на думці Вашу статю в „Вѣст. Евр.", де докоряєте о. Наумовичу, що в „Науцѣ" за много місця дає на релїґійні статї і взагалї з становиска релїґійного трактує о всїх річах. Слово „морали" же взяли ми з 2-го Вашого письма, і разом зіставили, — не ідентифікуючи одного з другим. *Прим. Ред.*

[2]) Ми все ще тої гадки, що сто разів лучше, щоб необразований (науково, европейськи необразований) чоловік мав якусь „віру" т. є. релїґію, ніж нїякої. *Прим. Ред.*

проявленіи въ обществѣ соприкасается съ моралью, какъ все на свѣту между собою соприкасается; религія служитъ причиною извѣстныхъ общественныхъ и противуобщественныхъ дѣйствій (религіозное братство, религіозная ненависть и преслѣдованіе), не какъ и языкъ, національность и проч. — а все таки религія и мораль по существу вещи различныя. Теперь скажите, за какую религію стоите Вы? за православную, католическую, христіянскую, махометанскую, буддійскую, за поклоненіе огню, вѣдьмамъ и т. д.? Вѣдь религіи вообще нѣтъ, — тѣмъ болѣе, что всякая религія, предоставленная себѣ, порождаетъ религіозное ремесло, сословіе, церковь оплачиваемую вѣрующими и экономически конкурирующую съ другою. Пока я вижу у русиновъ въ Галичинѣ уніатскую церковь съ еврейско-сиро-александрійско-эллино-русскимъ священнымъ писаніемъ и обрядностію. При теперешнемъ состояніи науки естественной и гуманной можно ли признавать таковую религію „вѣчною правдою", „единою истиною", безъ какого признанія нѣтъ религіи и церкви? Что нибудь одно: или астрономія, или Іисусъ Навинъ, или геологія, или Мойсей, или физика, или хожденіе по водамъ, или физіологія, или воскресеніе мертвыхъ, или сравнительная филологія и исторія, — или признаніе откровеннаго какой бы то ни было библіи, какой бы то ни было религіозной системы, о коей благодаря трудамъ египтологовъ, ассирологовъ, санскритологовъ, зендологовъ, гебраистовъ, историковъ церкви христіянской, арабистовъ и т. п. мы тепер отлично знаемъ, что она сложилась исторически, а слѣдовательно и подлежитъ измѣненію. Я боюсь назвать много именъ и при томъ спеціальныхъ, но право достаточно пробѣжать хоть такія вещи (которые весьма нетрудно подъ рукою добыть даже и по нѣмецки),

какъ Дрепера Исторію конфликта между вѣрою и знаніемъ, или Лекки — Исторію поднятія и вліянія раціонализма, чтобъ видѣть, что европейское человѣчество именно съ тѣхъ поръ стало и принимать болѣе человѣческій видъ, какъ откровенныя религіи стали признаваться историческими и отходить къ отцамъ. Я не знаю, откуда Вы взяли, будто исторія доказываетъ, что человѣкъ безъ религіи — звѣрь дикій. Совсѣмъ напротивъ, дикіе имѣютъ слишкомъ много религіи, а Сократа, первыхъ христіянъ, потомъ философовъ въ родѣ Джіордано Бруно убивали именно за то, что они были по тогдашнему „безбожниками", „безъ религіи". Теперь называютъ людьми безъ религіи уже не деистовъ и пантеистовъ, какъ прежде, а позитивистовъ. Но серіозно, кто больше звѣрь дикій: Донъ Карлосъ, или Литтре? Еще меньше можно понять, какихъ Вы звѣрей нашли въ Россіи между людьми соціалистическихъ направленій? Всѣмъ извѣстны русскіе соціалисты Герценъ, Чернышевскій и т. п., которые, кажется, на звѣрей не похожи.[1]) Вы, можетъ быть, скажете, что говорите о „людяхъ необразованныхъ", — тогда во первыхъ зачѣмъ же говорить о направленіяхъ[2]), а во вторыхъ: что жь? признаете Вы двѣ правды: одну для образованныхъ, другую для необразованныхъ? Тогда заведите полуаритметику, полуфизику, полуисторію.[3]) Не гово-

---

[1]) Все то не відносить ся до нас. Ми казали необразовані, а Ви, д. Др., наводите передових людий.

Прим. Ред.

[2]) Звісно, направленя бувають у передових, але-ж ті передові передають свої мисли в необразовані верстви, котрі їх не конче розуміють. *Прим. Ред.*

[3]) Звістно, одна єсть тілько правда. Але ж вся ріжниця в формі, як її подати! Одним приступнійша буде така, а другим иньша форма. Христіянська откровенна релігія подає основну ідею: любов ближнього; нинїшна европейська наука стремить також до того, щоб зробити так, щоб всім добре жилось

рите мнѣ старыхъ фразъ о томъ, что религія узда противуобщественныхъ страстей, не говорите уже потому, что ветхій завѣтъ совѣтуетъ Евреямъ обокрасть Египтянъ, а новый различаетъ между „дѣтьми“ и „псами“, своими и чужими. Не повторяйте и клерикальныхъ плачей на „злодѣйства коммуны“, потому что они достаточно перевѣшиваются варѳоломейской ночью, карлизмомъ и т. п.[1])

Впрочемъ мы уже далеко зашли, становлясь, какъ Вы того желали, консеквентно на абстрактно-объективно-европейскую прогрессивную точку, — ибо галицкіе просвѣтители народа не выдерживаютъ самой скромной критики. Довольно вспомнить тѣ откровенія въ физіологіи, которые весьма мягко указаны г. Щ. С. въ рецензіи на книжку о скотѣ, изданную обществомъ Качковскаго (Правда, 1876, Н. 10).

Не правда ли, что не мѣшаетъ распорядителямъ общества Качковскаго самимъ проучити *азъ-буки*, какъ Вы остроумно говорите, думая опровергнуть мои слова о томъ, что у Васъ клиръ считаетъ себя настоящимъ *политическимъ* народомъ!

Перейдемъ теперь изъ области космологіи въ область общественную. Начнемъ съ самой

на світі. Правда, основна та ідея християнства богато тратить через иньші формальности доґматичні і єрархічні, — але-ж на то і стремлене XIX в., щоб ті злі впливи усунути, на то і популяризуєть ся наука. З того однак не слідує, що треба перекинути доразу у маси всю віру в релїґію (ми-ж на практиці можем тілько о християнській говорити), та що лучше самопас пустити її без релїґії, не подавши всій тій масі достатком науки. *Прим. Ред.*

[1]) Але-ж чейже нїхто не назве варѳоломейську ніч, карлїзм — борбою за основну ідею християнства, зарівно як нїхто із серіозно мислячих людий не возьме „злодїйства комуни“ за результат теперішніх наук. *Прим. Ред.*

тѣсной и первоначальной области, съ семьи. Вы смѣетесь говоря: „якій у васъ идеалъ женщины, чи съ стриженымъ волосьемъ нигилистка, чи эмансипована прогресистка, спорящая съ мущинами о политичныхъ вопросахъ, а не старающаяся про свои дѣти, — меньше съ тымъ". Стрижку или нестрижку оставимъ: если кому нравится, можетъ, пожалуй, не только шиньонъ прицѣпить и пудрой посыпать, но даже насмолить волосы и перьевъ натыкать, какъ дѣлаютъ нѣкоторые дикари, которыхъ костюмы вообще, какъ и европейцевъ бронзоваго вѣка очень напоминаютъ вкусы салонныхъ женщинъ. Равно также кто предпочитаетъ жить не съ развитымъ человѣкомъ, а съ рабыней, куклой, паразитомъ и въ лучшемъ случаѣ съ недоросткомъ, тотъ можетъ быть спокоенъ, что такихъ женщинъ станетъ еще на долго. А что „*мой* идеалъ" эмансипована прогресистка, спорящая съ мущинами во всѣхъ „вопросахъ", которые доступны прогрессивному мущинѣ, — это я не затрудняюсь сказать. Да и если кому „меньше съ тымъ", какъ Вы говорите презрительно, то томужъ хуже.[1])

---

[1]) Тут покликуємо ся знов тілько на Ваші власні слова, висказані на початку сього письма. Годі на всї слова противника відповідати особливо, коли їх перекручують. Так казали ми в відповіди, що Ви не знаєте Галичанок, а судите о них: „кухарки і проч." (не входячи в то, який у Вас ідеал женщин). Ви і не знаєте наших ідеалів а ми їх не висказували. Ви-ж з тото робите: „презрительность" і виводите, що наш ідеал кукла і пр. Еманціпація женщин особенно має одну тенденцію — освободити, по крайній мірі de jure, личність женщини від оков сїмії, поглощаючої її доси, дати женщинї рівну з мущиною возможність бути самостоятельним лицем, жити своїм трудом, а не на рахунок вітця, мужа, брата, родини. А леґальне зрівнане женщини (головне жадане Мілля) повинно служити оружієм економічної еманціпації (та-ж і не всї можуть вийти замуж), то все таки головно желаємо собі на тепер, щоб хоть наші Галичанки образовались, правдиво образовались на то, що єсть головним призначенєм женщини:

Развѣ это только „*мой* идеалъ“ или даже идеалъ только „чадъ Россіи эпохи реформенной“, а не идеалъ всей передовой Европы и Америки? Вы вдумайтесь-ка въ смыслъ слова „эманципированный“ да прочитайте хоть Миля „Рабство женщинъ“, да потомъ и пожимайте высокомѣрно плечами, пока честная работа передовыхъ женщинъ, между которыми, говорю это съ гордостію, наши занимаютъ не послѣднее мѣсто, — дружнымъ натискомъ въ Америкѣ, Англіи, Швейцаріи, Голяндіи, Италіи, Австраліи займетъ шагъ за шагомъ всѣ позиціи, которыя до сихъ поръ составляли монополію мущинъ. Страхъ того, что тогда „оставлятъ въ небреженіи дѣтей“, также основателенъ, какъ страхъ нашихъ бабушекъ, что если всѣ мужики будутъ вольны, то не будетъ кому за плугомъ ходить.[1])

Впрочемъ идеи весьма родственныя съ этими идеями нашихъ бабушекъ усматриваю въ тѣхъ строкахъ отвѣта на мое письмо, въ которыхъ говорится о „піянствѣ и лѣнивствѣ“ народа. Начнемъ съ лѣнивства. Лѣнивство, конечно, порокъ, но совершенно индивидуальный и въ такомъ случаѣ поправляемый вовсе не нотаціями, а созданіемъ около лѣнивца такихъ условій жизни, которыя бы заставляли его трудиться. Въ массахъ

щоб в данім разї могли бути добрими воспитательками слїдуючих поколїнь, добрими матерями. *Прим. Ред.*

[1]) Разбирать фактично, каковы женщины въ Россіи и въ Галичинѣ, я не буду. Дѣло въ томъ, что въ большинствѣ случаевъ вездѣ женщина меньше развита, чѣмъ мущина. уже по тому, что женщинъ учатъ хуже, и что теперь многіе далеко не крайніе люди сознаютъ ненормальность этого положенія дѣлъ. Такъ еще недавно Жюль Симонъ жаловался, что въ Франціи женщины принадлежатъ къ XVII в., а мущины къ концу XVIII в. Въ какомъ вѣкѣ живутъ головы мущинъ и женщинъ въ Галичинѣ, вамъ лучше знать, ибо вы знаете, каковы у Васъ мужескія и женскія школы. *Прим авт.*

же народъ не можетъ быть лѣнивъ[1]), ибо онъ иначе пропалъ бы съ голоду, — и если онъ иногда меньше трудится, или лучше неравномѣрно трудится, какъ напр. малоцивилизованные народы, (охотники, пастухи), то потому, что не знаетъ извѣстныхъ родовъ труда. Въ европейскихъ же обществахъ вся масса народа трудится не мало, больше даже, чѣмъ могутъ выносить ея природныя силы, что доказывается положительнымъ вырожденіемъ людей въ извѣстныхъ округахъ, эмиграціей и т. д. Вамъ должно быть извѣстно, что въ Галичинѣ въ нѣкоторыхъ округахъ (напр въ Збаражскомъ уѣздѣ) убыль населенія превосходитъ прибыль, и вотъ вамъ одно изъ доказательствъ, что народъ у васъ во многихъ мѣстахъ трудится больше, чѣмъ нужно для сохраненія организма. А что вообще въ Галичинѣ народъ[2]) не лежитъ бокомъ, это доказывается тѣмъ, что все таки не только народъ ѣстъ, пьетъ, одѣвается, но и всѣ паны, жиды, попы, литераторы и проч. ѣдятъ, пьютъ, одѣваются, танцуютъ и проч. Не сами же они приготовили себѣ хлѣбъ, шерсть, насыпали дороги и т. д. Если бы кто нибудь сказалъ намъ про машины, привезенныя въ Галичину изъ другихъ краевъ и поддерживающія въ Галичинѣ производительность, то на это весьма наивное возраженіе можно отвѣтить, что машинныя работы въ Галичинѣ не составляютъ и сотой доли ручной, что машины куплены на деньги, которые тоже получились изъ народнаго труда на пановъ, жидовъ и поповъ, и что работаетъ около машины все таки хлопъ, а не панъ, жидъ

---

[1]) Справедливо, лїнивство обявляєть ся не на масї, лише на індівідуумах. Ми маємо факти, що „газды“ по цїлих днях нїчого не роблять, а на заробок не підуть, хотя голодують. Правда, що в добрій доли причиною тут зле понята честь „газды“. *Прим. Ред.*

[2]) т. є. не в масї, а індівідуа. *Прим. Ред.*

или попъ. И если хлопы въ Галичинѣ все таки бѣднѣютъ, то тутъ дѣло вовсе не въ лѣнивствѣ, а въ чомъ то другомъ. Это что то другое — общій строй экономическихъ отношеній, при которомъ хлопъ безземельный или малоземельный, пролетарій и строй общества, который не допускаетъ хлопа даже до элементарнаго образованія. И это слѣдовало бы понять патріотамъ, а не кричать все про одно лѣнивство да піянство хлоповъ, или восхищаться, что вотъ молъ есть и два-три русскіе хлопы, которые купили 900 морговъ земли, потому что если разобрать хорошенько корень дѣла, такъ они потому и купили 900 морговъ, что 400 другихъ хлоповъ должны были продать свои морги. Вѣдь изъ ничего ничего и не создашь, и всякій крайцаръ богатѣющаго есть только то, что не доплачено работнику. И эта недоплата, а слѣдовательно и народная бѣдность будетъ до тѣхъ поръ, пока вся земля и всѣ фабрики не будутъ собственностью работниковъ. Какъ ужь это станется, это другой вопросъ! [1])

Коли хотите, вопросъ о пьянствѣ довольно серьозенъ, серьознѣе вопроса о лѣнивствѣ. Но только у Васъ подходятъ къ нему не съ того конца и напрасно видятъ въ пьянствѣ причину, а не слѣдствіе. Во первыхъ слѣдуетъ различать пьянство отъ питья спиртныхъ напитковъ. Русскій человѣкъ пьянъ бываетъ чаще западнаго европейца, а водки, вина и пива выпиваетъ меньше, потому что онъ бѣднѣе европейца. Значитъ

---

[1]) Я очень хорошо понимаю, что ставя эту самую глубокую причину обѣдненія народа и говоря о самой радикальной мѣрѣ для ея устраненія, я подвергаюсь опасности быть вовсе не выслушаннымъ у Васъ. — „Мечты! — скажутъ — пустяки!“ Но вѣдь галицкая интелигенція и „практичныхъ“ палліативовъ не знаетъ, потому, что вовсе почти не изучала экономическаго состоянія своего народа, который ей представляется только „лѣнюхомъ и пьяницей“.

съ богатствомъ русскій человѣкъ среднимъ числомъ будетъ пропивать, какъ и проѣдать, больше, а не меньше. Почему же русскій человѣкъ вообще, а русскій мужикъ въ особенности пьянъ бываетъ чаще западнаго, на это есть разные причины: во первыхъ отчасти климатъ (въ Англіи пьяницъ больше, чѣмъ у романцевъ), во вторыхъ и главнымъ образомъ извѣстная степень варварства, нервныхъ потребностей и привычекъ: дикіе извѣстно какъ любятъ одуряющія средства. Прочтите описанія Германіи въ XIV—XV в., сдѣланныя итальянцами (Петрарка, Пикколомиия), и Вы увидите, что нѣмцы, которыхъ теперь у Васъ ставятъ въ образецъ русскимъ, казались итальянцамъ такими же пьяницами, какъ теперь славяне нѣмцамъ. Пьянство, какъ удовольствіе, уступаетъ постепенно болѣе сложной цивилизаціи съ ея наукой, эстетикой, книгами, театрами, музыкой, пониманіемъ красотъ природы и т. п. Наконецъ остается еще особый видъ пьянства, пьянство съ горя, съ злости и т. д., которое тоже отчасти находится въ связи съ предидущимъ варварствомъ инстинктовъ, но главнымъ образомъ есть результатъ тѣхъ причинъ, которыя вызываютъ горе, злость и т. п. Бывшій либералъ, московскій професоръ Бабстъ въ рѣчи „о нѣкоторыхъ условіяхъ, препятствующихъ накопленію народнаго капитала“ сказалъ что то въ родѣ слѣдующаго: „когда разные башибузуки могутъ во всякое время отнять у мужика результатъ его сбереженій, естественно сдѣлаетъ, если пропьетъ ихъ, потому что тогда все таки онъ употребитъ ихъ на себя“. Когда рабочему всякими правдами и неправдами доведутъ рабочую плату до смѣшной суммы, и онъ пропьетъ ее, тутъ тоже casus incurabilis для проповѣдей.

Вообще если теперешніе галицкіе разговоры о пьянствѣ, пропинаціи, трезвости, поведутъ за

собою серьозное изслѣдованіе причинъ пьянства и реальныхъ средствъ устраненія ихъ, вызовутъ серьозную агитацію противъ нелѣпѣйшей пропинаціонной привилегіи (которую я не думаю, чтобъ удалось устранить парламентскимъ путемъ), наконецъ обратятъ вниманіе патріотовъ на обѣдненіе народа отъ болѣе глубокихъ причинъ, чѣмъ пьянство, — то эти разговоры все таки принесутъ свою относительную пользу. Но если они остановятся на теперешнемъ пунктѣ и все окончится мертворожденными обществами трезвости да временнымъ перенесеніемъ пропиваемыхъ денегъ на „благолѣпіе храмовъ" (которое, замѣчу при случаѣ, все растетъ въ Галичинѣ, не смотря на то, что народъ бѣднѣетъ), да „батюшкамъ на молебны", то проку изъ всей нынѣшней агитаціи не будетъ никакого, а вредъ будетъ уже тотъ, что она отвлекла глаза патріотовъ отъ болѣе глубокихъ причинъ народной бѣдности. Такъ ли будетъ, или иначе, это будетъ зависѣть отъ степени умственнаго и нравственнаго развитія галицкой интеллигенціи, къ которой и къ ея отношеніямъ къ народу мы теперь и обращаемся.

Прежде всего, какъ вижу теперь, надо опредѣлить, какъ я разумѣю слово народъ, въ различномъ значеніи слова, natio, populus, plebs. Въ смыслѣ этнографическомъ и гдѣ есть одионаціональныя государства, въ государственной *natio*, конечно, совокупность всѣхъ классовъ населенія извѣстнаго племени. Но и здѣсь главная масса народа, и потому *populus*, по преимуществу есть *plebs*. Эта масса, „чернь", plebs — люди мускульнаго труда, — есть *кормилецъ* и высшихъ классовъ. Если развитіе общественное въ прошедшемъ не могло обойтись безъ раздѣленія народовъ на классы, на людей мускульнаго и умственнаго труда, то трудно теперь спорить про-

тивъ того, что въ будущемъ оба рода труда общественнаго должны соединиться. Какъ въ исторіи, такъ и въ настоящемъ разные классы изъ такъ называемыхъ высшихъ цѣнятся лишь по стольку, по скольку они служили и служатъ какимъ нибудь общимъ интерессамъ, интерессамъ большинства, наконецъ всей массы. Мы постоянно видимъ, какъ класъ за классомъ, исполнивъ свою службу мозга массы, отживаетъ свой вѣкъ, дѣлается вреденъ, наконецъ постепенно уничтожается. Такъ отжила свой вѣкъ военно-феодальная аристократія, духовенство, которыя даже оскудѣли умственно (объ этомъ см. между прочимъ у Бокля); теперь вообще изъ людей всѣхъ такъ называемыхъ высшихъ классовъ достойны уваженія только тѣ, кто съ наибольшею сознательностію переходитъ на сторону массы, plebis, т. е. кто измѣняетъ высшимъ классамъ и стремится слиться съ массою, передавъ ей умственное развитіе, унаслѣдованное отъ прошедшей исторіи, съ ея процессомъ дифференцированія населенія весьма мучительнымъ.

Посмотримъ теперь съ этой точки зрѣнія на галицкія отношенія. Аристократія и тимократія у Васъ и какъ классы и какъ народности прямо противъ массы народа. Сколько нибудь за народъ у Васъ развѣ духовенство и небольшая часть чиновничества. И все, что я вижу и знаю, не даетъ никакого основанія къ оптимизму по отношенію и къ этимъ еще русскимъ обрывкамъ Вашихъ высшихъ классовъ. Я, право, затрудняюсь говорить со всею прямотою; лучше бы взяться за эту критику кому либо изъ Галичанъ самыхъ, тѣмъ болѣе, что въ Галичинѣ есть люди, которые вполнѣ ясно понимаютъ всѣ болѣзни своего общества. Но только потому, что заявленіе этого пониманія ограничивается только частными разговорами и почти не переходитъ въ печать, — я

и рѣшаюсь говорить то, чего не хотятъ почему-то сказать тѣ, кто, конечно могъ бы сказать это съ большимъ правомъ и большимъ умѣньемъ, чѣмъ я.

Что въ настоящее время всякое духовенство, въ томъ числѣ и галицкое, есть классъ отжившій, это было уже сказано выше. Я понимаю, что въ какой нибудь Герцоговинѣ или Болгаріи образованному человѣку сдѣлаться духовнымъ, значитъ выбрать себѣ едва ли не единственную до поры возможность стать близко къ народу, работать для него, вліять на него. Таковъ напр. архимандритъ Пелагичъ, проповѣдующій теперь войну противъ беговъ христіанскихъ и магометанскихъ. Но это, конечно, не нормальный архимандритъ и у Сербовъ, а въ Галичинѣ врядъ ли имѣетъ себѣ соотвѣтствіе. Если же въ Галичинѣ есть еще нужда въ Пелагичахъ и если они есть тамъ, — то, конечно, они не даютъ основанія выключать все и даже большую часть галицкаго духовенства изъ приговора обо всѣхъ духовныхъ въ Европѣ, — какъ это дѣлаете Вы, противупоставляя духовенство галицкое нашему, въ Россіи. И въ Галичинѣ интерессы духовенства противны просвѣщенію массъ народа,— это постоянно и заявляютъ духовные въ частныхъ разговорахъ („якъ хлопъ буде просвѣщенъ, то мы пôйдемо зъ торбами"), и даже полногласно на публичныхъ собраніяхъ, на пр. на митингѣ общества Качковскаго въ Галичѣ, когда было сдѣлано предложеніе столь даже умѣренное, какъ о переводѣ священнаго писанія на народный языкъ, и когда одинъ ораторъ сказалъ: „Мы (духовенство) з ъ з а с а д ы не можемо на те згодитися". Что въ Галичинѣ духовные и ихъ сыновья не стѣсняются называть мужика „быкомъ", „быдломъ" и т. п., — это, конечно, Вы знаете лучше, чѣмъ я. Прибавьте къ этому такія черты, какъ трусость и лесть передъ старшими, клеветничество, интриги для повыше-

нія, часто самую мелочную жадность и т. п., чему я, какъ я ни мало знаю Галичину, берусь привести цѣлый рядъ примѣровъ, если нужно съ поименованьемъ лицъ и случаевъ. Если еще вспомнить, что въ Галичинѣ существуетъ весьма унизительная и стѣснительная для человѣка съ болѣе благими намѣреніями зависимость духовенства отъ помѣщиковъ, то едва ли не полезнѣйше дѣло было бы поднять самую рѣшительную агитацію противъ поступленія молодежи въ духовныя семинаріи и должности. Пусть бы она лучше, если не можетъ рѣшиться на что либо болѣе радикальное, старалась получить хоть какое нибудь агрономическое, технологическое, ремесленное, наконецъ коммерческое образованіе и составила слой ближайшей къ народу средней и мелкой буржуазіи и мелкихъ и среднихъ поземельныхъ собственниковъ, изъ которыхъ скорѣе могли бы выйти независимые народолюбцы, чѣмъ изъ теперешнихъ духовныхъ и чиновниковъ.

Обратимся теперь къ этимъ чиновникамъ, прибавимъ къ нимъ и немногихъ представителей всѣхъ другихъ artium liberalium въ русской Галичинѣ: адвокатовъ, литераторовъ и т. п. „интеллигенціи“ по преимуществу. Опять таки все, что извѣстно намъ, не позволяетъ ставить очень высоко и этотъ классъ. Онъ даже не очень заботится о томъ, чтобъ стать дѣйствительно мозгомъ своего населенія, дѣйствительною intelligentio. Откровенные люди признаются, а литература галицко-русская потверждаетъ это фактическимъ своимъ состояніемъ, что науки въ Галичинѣ нѣтъ. Два три спеціялиста, нѣсколько порядочныхъ трудовъ — это вѣдь только исключеніе, которое только подтверждаетъ общее правило. Довольно посмотрѣть, какъ скудно число слушателей въ аудиторіяхъ русскихъ профессоровъ, да

и вообще на лекціяхъ львовскаго университета, какъ еще меньше посѣтителей библіотекъ, и какъ за то много тратится времени галицкою интеллигенціей на карточныя и билліярдныя упражненія, на многоглаголаніе въ кофейняхъ, какъ скудны запасы книгъ у частныхъ людей и въ библіотекахъ обществъ, какъ мало подписчиковъ на журналы, чтобъ увидѣть, что интерессы мысли не затрогиваютъ сколько нибудь глубоко галицкаго общества. Послѣ этого понятно, что литература и общественная дѣятельность „едва едва бредетъ", „абы день до вечера", по рутиннымъ дорогамъ, которыя 15—20 лѣтъ установились для каждой партіи, или лучше для каждаго кружка, изъ коихъ каждый соблюдаетъ форму дѣятельности, а въ сущности боится всего активнаго, горячаго, новаго, какъ безпокойнаго, требующаго настойчиваго и систематическаго, развѣтляющаго ся труда а часто и риска.

Впрочемъ что тутъ говорить объ энергіи и рискѣ, когда очень часто галицкіе дѣятели не выдерживаютъ и скромной, самой скромной критики? Посмотрите на литературно-патріотическія общества, соберите голоса, которыя иногда слышатся и въ печати: „Народный Домъ", дойная корова немногихъ лицъ, „Матица" спитъ, „Руская Рада" спитъ, „Общество Шевченка" спитъ, „Побратима" допустили уснуть на вѣки; нѣкоторые признаки жизни обнаруживаютъ „Просвѣта" и „Общество Качковскаго", но не говоря о томъ, что польза ихъ дѣятельности еще весьма спорная, кто-жь можетъ утверждать, что эта дѣятельность сознательно систематическая? Если хотите, изъ протоколовъ и отчотовъ „Просвѣты" я вамъ выпишу цѣлый рядъ противурѣчій, неисполненныхъ обѣщаній и проч. Тоже самое можно сдѣлать и относительно редакціи газетъ.

Самая насущная вещь для просвѣтительно-литературныхъ обществъ и самое настоятельно-нужное дѣло для Галичины, Буковины и Угорской Руси въ настоящую минуту, — библіотеки, находятся въ самомъ жалкомъ состояніи. Пусть мнѣ не говорятъ обычныхъ галицкихъ жалобъ на бѣдность. Опять таки цифрами и именами я берусь доказать, — не Вамъ, конечно, потому что Вы ихъ знаете лучше меня, — что галицкая интеллигенція вовсе не такъ бѣдна. И если вклады ея на патріотическія цѣли часто такъ комически малы, если ни одинъ патріотическій кружокъ не рѣшился установить у себя прогрессивно-подоходнаго налога на эти цѣли, то причиною тому вовсе не бѣдность, а что то другое. Есть между Русинами и землевладѣльцы и домовладѣльцы и капиталисты; духовенство, профессоры и др. получаютъ не малые оклады; семинаристы умѣютъ дѣлать долги на счетъ батюшекъ и будущихъ тестей, — а годовые вклады въ „Просвѣту" равны какимъ нибудь 300 гульденамъ. Большія суммы у Васъ умѣютъ собирать только съ „лѣнивыхъ и пьяныхъ хлоповъ", какъ напр. на „Народный Домъ" и „Матицу", теперь на общество Качковскаго, изъ которыхъ первые два общества прямо обманули народъ, а третье суетъ народу что попадется, въ томъ числѣ и откровенія г. Гальки въ физіологіи.

За то постоянно слышишь и видишь въ теченіи всѣхъ тридцати лѣтъ дѣйствія галицкаго возрожденія такія факты, какъ выпрашиваніе должностей именемъ „Wünsche der ruthenischen Nation", непорядки, оплошности то въ той то въ другой кассѣ общества или редакціи, перебѣжки изъ одного лагеря въ лагерь, изъ народности въ народность. Видишь, какъ высокопоставленный духовный канючитъ въ польской канцеляріи изъ

за 75 гульд., какъ извѣстный писатель выпрашиваетъ себѣ у славянскаго комитета 100 р., обѣщаетъ за то книги, не даетъ ихъ и проситъ денегъ вновь, какъ редакторъ газеты съ бюджетомъ 10—15.000 гульд. выпрашиваетъ 250, потомъ 100 р., унижается, пишетъ доносы, завѣдомо лжетъ, какъ предсѣдатель общества униженно выпрашиваетъ 350 р., которыя рѣшительно недоумѣваемъ, куда могли пойти и т. д., и т. д. И всѣ эти позорящіе австрорусскую интеллигенцію факты не возбуждаютъ энергическаго негодованія, не преслѣдуются общественнымъ мнѣніемъ, а напротивъ тщательно закрываются своими а часто и чужими!

При видѣ всего этого, при чтеніи всего этого, что пишется въ Галичинѣ, при наблюденіи весьма черепашняго хода галицко-русскаго прогресса право позволительно сомнѣваться, точно ли существуетъ въ Галичинѣ то передовое, европейски образованное, преданное народу меньшинство, о которомъ у насъ зашла рѣчь съ обѣихъ сторонъ. Лучше ли стоятъ дѣла у Васъ въ этомъ отношеніи, или хуже, чѣмъ въ другомъ мѣстѣ, это къ дѣлу не идетъ. Дѣло въ томъ, что вы неупомянутое меньшинство въ Галичинѣ надо еще сдѣлать и организовать. Всего естественнѣе Вамъ заняться этимъ созданіемъ молодежи, и для этого нужна, при горячемъ народномъ чувствѣ, прежде всего дѣйствительно серьозная европейская наука.

М. Драгомановъ.

III. Правдиве слово Хлїбороба.

Сю брошуру, написану д. Волховським і сконфіскованy тодїж віденською прокураторією, подаю тут передруком із одинокого мабуть захованого примірника в моїй бібліотецї (дар пок. Остапа Терлецького) раз тому, що Драгоманов признає їй у своїх листах певне значінє, а друге тому, що вона була причиною першого руського полїтичного (прасового) процесу, в якім оскаржені були Остап Терлецький, видавець брошури під псевдонїмом (а властиво „громадським" прозвищем) В. Кістка, і Болгарин друкар Янко С. Ковачев. Суд присяглих у Відвї, розумієть ся, увільнив підсудних від провини закиненої їм прокураторією. Остап Терлецький виголосив свою оборонну промову, з якої нарис заховав ся у брулїонї і з якої подаю важнїйші уступи в додатку до тексту брошури. *І. Ф.*

Послухайте, добрі люде, що я вам скажу. Вибачайте, коли що не до ладу буде моя мова, бо я простий чєловік, не вештав ся по тих Петенбургах, то може що й не тее... Але ж і так скажемо, чи там воно буде розумно чи нї, а треба ж кому небудь почати. Коли моя мова буде не дуже розумна, то може хто дотепнїйший за мене розкаже, як єго краще зробити, тай додасть своє розумне слово — от воно і добре буде. А то теперечки, бач, усї ті розумні сидять анї пари з уст, неначе їм позамазувало;

теж не хоче... От вони теє та овеє — і вигадали наставити вовка до овець старостою. Добре. Іде вовк до лева просити ся у старости. А про вовків уся челядь знала, що вони таке за птиця! Еге, добре ж! Як почув лев вовче прошеннє, зараз єму неначе свіженьким мнясцем запахло. Але ж думає собі, як-не-як, а усе ж таки я тим вівцям царь, як то кажуть, отець; то так таки віддать їх із пола у полу якось ніби незвичайно... Тай мнясця теж хочеться... Міркував, міркував, а далї й каже: „Мене, каже, над усіма вами від самісїнького царем наставлено, так я повинен усїх вас, моїх підданих, однаково шанувати і доглядати. Тим-то я не можу сього діла сам зробити, а нехай збереться громада, то як вона присудить, так і буде". А сам підозвав до себе якогось генерала, що раду збірав, тай сказав єму щось тихо на вухо. Добре. Зібралась уся звірина та гуртом і порішили: приставити вовка до овець, пустить єго в кошару. (Нехай задасть, бач, пару!) А вівцї? Що ж вони мовчали? Хиба їм обридло жити? Ге нї, та бач, їх не було, бо їх у громаду не позвали. Оттак же самісїнько й з нами: хиба нас не дурили? хиба коли питають нашої згоди на яке будь діло? Ще за козаччини, як були у нас свої гетьмани, то вони з другою старшиною сидїли на шиї у простих козаків, бо ті гетьмани та полковники тільки що говорили по нашому, а були такі самі пани, як і другі всякі. Та що про се казати? Адже ж вони, а нїхто инчий, Ляхам нас запродували, а як виссали кров і піт, то зовсїм подарували нас Ляхам і Московському цареві. А цей, думаєте, лучче за панів? От такої! Адже ж як не як, а за гетьманщини були, правда, усї бідні, так хоч не крепаки, а Катерина цариця всїх нас повернула у кріпацтво та повіддавала своїм генералам і бахурам. Коли б царі нам добра хотїли, хиба б вони віддали увесь

степ панам? Адже ж се за наших дідів діялось, що всї степи, геть де он Миколаїв. Одеса, Катеринослав. були вільні. От як би царі були справдї до нас як батьки до дітей, що-б вони тодї повинні зробити? Вони б повинні усю землю між людьми поділити рівно, а коли землї більше, ніж її треба. то гукнули б між народом: „Гей любі діти, трудові хлїбороби! в кого землї мало, йдїть у степи — всїм буде місце". А як би і після того було зайвого степу. то треба було єго панам не оддавати. а зоставити до того часу, поки наплодиться більше народу, що вже єму своєї землї мало; тодї знов вязати так саме, як і перше, людей, і поділити між ними сю землю. От що повинні були царі зробити. коли вони добрі, чесні люде. А вони що зробили? Пооддавали землю своїм поганим байстрюкам, та ще чимало чесного народу їм у кріпацтво завдали. Ось теперішнїй царь обіцяв нам волю дати, та ба! Казав пан. кожух дам, тай слово єго тепле. Замісць волї дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо на робочого чоловіка, чи бичівка, щоб на їй повіситься. Воля! І собака вільна, біжить куди схоче, та бач далеко від хати не відбивається, бо лопать захоче; добре і тумаків наїсться, поки сердешна роздобудеться на кістку або на шматок хлїба, а все ж таки з двору не тїкає. Так і нам сїромахам, як нема чого їсти, то й підеш в найми до якого будь пана або попа, мало що не за шматок хлїба, або на заробітки по степах і фабриках, щоб тільки жінка и діти не попухли з голоду. Не даром же про наймита й пісня зложена, що співається:

„Гей немає в світї гірш нїкому,
Як бурлацї молодому!
Що бурлак робить, заробляє,
Аж піт очи заливає,

А хозяін пъє гуляє,
Ще й бурлаку попрікає".

Бач, перше з нас брали батогами, а тепер голодухою; гарна ж ця панська та царська воля! Себто я прийшов у лісі до якого будь дерева, тай почав: „Ти, дубе любий, я бачу, тут зовсім волї не маєш, стоїш собі на однім місцї, анї піти куди, анї що! Ось стривай лишень, я придбаю тобі волї", та взяв би єго гарненько викопав, землю собі узяв, а єму: „Іди, небораче, тепер ти вільний". То-тоб я мабуть між панами слави собі придбав за „освобожденіє". Бо вони ж, тії пани, як раз так і зробили: ту землю, що з дїда з прадїда потом та кровю нашою орана і слезами порошена, вони собі забрали, а нам де-які шматочки дали, та ще й викуп плати. А бодай ви не діждали! Та як на те пішло, то ми вже разів сто її викупили ще за панщини своєю тяжкою працею та податками; наші батьки та дїди цїлий вік свій робили за ню на панів. Скільки пани з нас грошей повитягали, скільки нашої крові та поту напилися? А тепер бач, кати прокляті, за те начеб-то забули, та знов вимагають! Та хоч би ми й нїчого не платили і не відробляли, то що з того? За віщо, скажіть, їм платити чи робити? Хиба землю цар з панами зробили, хиба своїми руками придбали, що вони її продають та орудують, як їм злеє серце та нїкчемний глузд каже? Чого ж вона зветься царською та панською, а не зветься людською або громадською? Подивіться на ню: сегодня прийшов Петро, чи там Павло, зорав її, засїяв, заборонував і вона дає єму хлїб і радість; на другий рік прийшов Левко, зорав її, засїяв, заборонував — вона й єму дає хлїб і радість. Як мати дїточкам своїм любим рівно дає, нїкого не кривдить, так і земля, бо вона всїм нам мати; вона

нас годує, вона нас на білому світї держить. Скажіть же менї: хиба може хто небудь неньку свою підмовляти та наказувати: „Не смій годувати моїх братів, других твоїх дітей, мене тільки годуй?“ Хиба може хто матїрь свою продавати? Адже ж хто тільки подумає за се, той поганець над поганцями, розбійник над розбійниками! А вони саме те роблять, ті царі та пани та ті перевертнї з чесного простого роду, котрі їм потурають та на їх капостні дїла дивляться і самі їм підлажуються — вони матїр свою землю продають і купують і у неволї держать, у кайдани кують, не дають їй усїх своїх дїток однаково годувати! Деж тут правда!?

Мій Боже правий! Як подумаєш, як то брат брата може мордувати! Як би то всї були рівні, щоб не було нї богатих, анї бідних, а не то як тепер, що тому доля запродала од краю до краю, а другому зоставила те, де поховають. Як би не було нї начальства, нї підданих, — як би то всї рівно робили, щоб не було так, що один з ранку до вечера рук не покладає, а другий нудить світом, бо нї защо й рук зачепити, — як би так, хиба ж би те дїялось на світї, що теперь дїється? Хиба б тодї були паничі? хиба плодили б вони покриток? хиба оддавали б людей у москалї? хиба б обдирали тодї людей і на подушне, і на волость, і на попів і чорт батька зна на що ще? Хиба накладали б на горівку акциз? Хиба вимучували б з людей гроші на всякі царські забави? Ви може не знаєте, люде добрі, що наш царь Олександро заміж дочку оддавав, так весїлля коштує двадцять мілїонів карбованцїв. Се все однаково, що як би ті гроші забрати з усього царства, і з нас і з Москви і з Кавказа і з Сібірі, то з кожної душі прийдеться на се весїлля по сорок копійок! Он що!!! А як ось у Самарській або коли у Чернигівській губернїї голод, люде пухнуть та по-

мирають з голоду, то на се у царя нема грошей. Щоб допомогти Самарцям, теж треба 20 міл. карбованців, але ж їм не дають; нехай, бач, лучче на їх трупах весілля скоїться. От що воно — ті царі та пани! Доки ж ще надію на їх мати?

Подивіться на вкруги, що воно за краса той Божий світ! Село — і серце одпочине! Село на нашій Україні, неначе писанка — село! Зеленим гаєм поросло; цвітуть сади, цвітуть кругом широколистії тополї, а там і ліс; і ліс і поле; і сині гори за Дніпром. Здається, кращого немає нічого у Бога як Дніпро, та наша славна Україна. Здається, у такім би раю та людям би щастя не знайти?! Але ж про те, мої брати, нікчемство панське та царське, та ще нерівність між людей так, бачте, гарно наробили, що в пекло рай перехрестили. От хлопчик у тому ж селї: мов одірвалось од гиллї, одно однісеньке під тином сидить собі в старій ряднинї; і певне знаю, що воно ніколи не бачитиме волї, святої воленьки; що так даремне, марне пролетять єго найкращії літа; що він не знатиме, де дітись на сїм широкім вільнім світї, а пійде в найми; і колись, щоб він де небудь прихилився, то оддадуть у москалї. І вимуштрують, що людина ка-зна чим ляже в домовину, що і глузду, і душі чорт-ма, і щоб начальство не приказало, хоч батька рідного стратити — дарма! аби — приказано, то встрелить і єго! А щож, на те вони москалї! І не в однім оттім селї, а скрізь по світї люд у ярма запрягли пани лукаві. Пора, пора вже нам схаменутись, час уже нам подумать, що воно за порядки, що з раю світлого пекло роблять! Інші нам треба порядки і я вам скажу, люде добрі, які. Треба нам царя і усїх панів, котрі не захотять бути з нами рівними, робити як і ми — треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возять. За тим кожне село

і кожне місто буде всї дїла свої рішати громадою, на радї і ніякого начальства над собою не знатиме; як що треба буде зробити яке громадське дїло, то виберемо на той час певного чоловіка, алеж і він буде не начальник, а вірник наш; не він нам приказуватиме, а ми єму. Як же буде таке дїло, що одному селу або місту не під силу, що воно до усього краю стосуєть ся — як наприклад залїзна дорога — то знов таки кожне село вибере певного чоловіка; сї люде з'їдуться в одно місце, та й вигадають, як дїло лучче зробити, а потім кожне село поміркує над тими вигадками і як згодяться, то добре, а як нї — знов придумають, щоб усї згодилися. Щоб одно село не було богатїйш за другі, треба щоб кожне село добре полїчило та обмірило свою землю, людей і худобу; ото ж певні люде, ті громадські вірники зведуть до купи ту лїчбу і так розпорядкують, щоб усім добре було жити і щоб нїкому не було кривди. Ще треба буде нам за просвіту потурбуватись. Тепер пани на нашу нещасну, трудову копійку заводять собі всякі школи, вчать своїх дїтей всяких хитрощів, а нас зоставляють в темнотї, щоб ми нїчого не розуміли і до правди не додумались. Тим то вони і панують над нами, що вчені: бо вчений чоловік завжди на вигадки скорійший од невченого. Нам не потрібно панських шкіл, де навчають і того що треба і того що не треба. Нам треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб бути чесними та вміти робити коло землї і всякі машини. Далї треба матїрь нашу землю шанувати, істинно як матїрь; не продавати і не купувати, а щоб була вона громадська, всїх однаково годувала. Тодї тільки не буде богатих, а будуть одні заможні. Тепер тим то і богаті є і бідні, що у одного більше землї, у другого менше, а у інчого і зовсїм нїчого нема; тим то багатирь нїчого не ро-

бить, а примушуе матїрь свою землю одного себе годувати, та все що вона оддала б рівно другим своїм дїтям, він забирае та й продае і купуе собі всякі витребеньки, купуе і чужу волю, бо робить з братів своїх наймитів. Так саме і по городах та містах; і тут мати земля повинна бути для всїх, людська, і всї будинки що на тій землї — вони повинні бути для всеї міської громади, щоб кожен жив у своїй хатї, а не булоб, як теперь, що один хозяїн, а другий комірник, в сусїдах живе.

Не ймїть віри, що вам казатимуть, нїби то сего не можна зробити, нїби з такими дїлами не упораешся.

Подивіться на залїзні дороги! На сотнї і тисячі верстов простяглись, тисячі людей коло їх пораються, а дороги сї не одному чоловікові належать; цїлі компанії, то б то обчества, їх робили, цїлі обчества з їх і пожиткують. А коли таким дїлом може орудувати общество, то чомуж не можно громадою порядкуватись в селї або в містї? Нї, люде добрі, не тільки се все можно, а треба так зробити.

Та що за се казати! Воно може і давно б уже так сталося, як би народ був розумнїщий та не покладав надїї на нїкого, як на себе самого, колиб він зрозумів, що опріч як правдою, рівностю, братерством та волею, опріч як сим — щастя не знайдеш. Тим бо то й біда наша, що досї кожен тільки сам за себе турбувався, а як там другим — про те й байдуже, аби ему добре було жити. Та схаменїться, будьте люде, за правду стійте, — добре вам буде. Годї потурати неправдї, годї нам за копійками гнатись, а душу напастити. Про когось приказують люде, що хотїв за шага карбованця купити, а ми за шага карбованця продаем. Як би не згожувались на панські обіцянки, а добре б взялись самі за дїло, то

досї б усї ті пявки з голоду поздихали. А то кожний боїться, що поки сонце зійде, роса очі виїсть, то б то поки громадське дїло справиться, а свій гріш пропаде. Да буде сором на голову таких людей. Лучче ж менї жінку та дїтей без хлїба зоставити за для святого громадського дїла, анїж потурати неправдї і тим допомагати цареві, усяким становим та панам не тільки мою семью, а й увесь чесний, простий народ у бідноті та темноті держати. Подумайте тільки, погадайте, скільки нам той поганий страх шкодить. Чи ви знаєте, скільки на всїх нас простих людей приходиться панів? Аджеж на кождого пана приходиться пятьдесять два мужиків. І не вжеж таки з такою силою та не побороти таку капость? А от як бачите, досї пятьдесять два хлїборобів або міщан здіймають шапки та гнуться перед одним паном, і дають себе обдурювати, обпродувати, бо бояться, бо за правду не дбають. Правда, що за панів держить руку царь, а в царя богато війська з рушницями та гарматами, та спитайте перш, звідкіля взялося те військо і на чиї гроші єго годують і зодягають і споряжають? І москалїв даємо ми, і грошей даємо ми, ті самі гроші, що за подушне з нас беруть. Як не дамо нї людей нї подушного, то чорт матиме і війська у наших ворогів. А теперішні москалї, як що до чого прийдеться, хиба не стануть нашу руку держати? Аджеж вони наші брати та сини, аджеж і вони терплять мордування від панів та царських офіцерів. Со вони тепер офіцерів своїх слухають, бо одно дїло, що глузд їм забитий, а друге дїло, що не бачать вони підмоги від своїх братів хлїборобів та інших простих людей; а як побачать, що всюди заворушилось, як їм хто з братів-хлїборобів розкаже, який вони гріх смертний на душу свою приймають, потураючи та помагаючи вродовим панам, та найстаршому між панами,

цареві, то схаменуться і з вами за одно станутъ. А котрі не станутъ, то ті гірш будуть од Юди Христопродавця, бо Юда одного Христа продав, а вони міліони людей, братів своїх продають і неправдї допомагають.

Об однім молю вас, земляки любі, і благаю: стійте вірно і дружно одно за одного! Громада — велика непоборна сила, а одного чоловіка можно як ту комаху задушити. Подивіться на панів із царями — чим вони така сила? Перша штука — вони добре знають, що треба робити, щоб над нами панувати; друга — вони держуться один одного, один одному вістку подає, як і що; раз у раз вони об своїх дїлах розмовляють, радяться і завжди один одному можуть допомогти; третя, що паин своє громадське, хоч і паскудне дїло більш шанують, анїж свою худобу і саме життя; іноді панові і не хочеться свої гроші тратити, або худобу віддавати, а як подумає, що без сього сїроми вийдуть з під їх руки, то й віддасть. Або на війну — вони б і раді зовсїм не ходити битись, а посилати тільки наші голови, та бач, не можно сього! От вони і посилають деяких із своїх у офіцери, бо лучче декому з їх стратитись, анїж усїм перестати панувати над нами. Так вони собі міркують.

Оттак же саме треба і нам робити, то ми ще дужчі од їх будемо, бо одно, що нас у пятьдесять раз більше проти їх, а друге, що ми не за погане дїло стоїмо, як вони, а за добре: вони за підданство, а ми за волю, вони хотять чоловіка на скотину повернути, а ми хочемо, щоб усї були рівні і заможні, щасливі і веселі. Огож і кажу вам першу заповідь: знайте як і пани, чого вам треба. Треба вам землї, щоб вона була людська, громадська і усе щоб було людське; треба, щоб над вами не було нїякого начальства і щоб усї дїла робилися громадою;

треба, щоб у всїх дїтей був час ходити до школи і щоб школи були справедливі і для всїх однакові, та ще треба, щоб не було москалїв. І не тільки ви самі повинні се добре знати, а й других хлїборобів до того доводити, бо тільки тодї опануємо ми землю, тодї тільки і зможемо настановити правду між людей, як усї сїроманцї добре знатимуть, чого їм треба. Кажу вам і другу мою заповідь: нехай усї сїроманцї, котрі пізнали правду, держуться один 'дного, нехай дають звістку один одному, що і як; коли вас є два або три, що ви пізнали правду, то умовтесь між собою, як і других на теж саме навести та нанастановити, а як лучиться кому з ваших яка причина, то визволяйте чим дуж. Та коли побачите, що нерозумні люде кладуть свою надію на панів або на найбільшого з панів, на царя, то доводїть людям, що вони самих себе обдурюють, що як би царь справдї їм добра хотїв, то не брав би од матері сина, од сестри брата у москалї, не обдирав би людей на викуп та на всякі податки. Кажу вам і третю заповідь: станьте за правду щирим серцем і непохитним духом; нехай у вас перша думка буде не об тім, що їсти сегодня, або у що зодягнутись завтра, а об тім, щоб і сегодня і завтра і увесь вік благовістити своєму братові сїрякові осї заповідї, благовістити царство справедливе чесного робочого люду, царство волї і правди і братерства і рівности! А як прийде час, то і взятись за сокиру або косу, щоб стратити супостатів, що не хотять правди. Нехай нї семья, нї хата, нї худоба не стає вам на дорозї, нехай проклятий страх цурається вашого серця, а душа бажає одної правди і обновлення світу. Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, анїж потурати кривдї. Гей, чесні хлїбороби, трудові робітники, вільні козаки, лицарські дїти і ви, нещасливі москалї, що одірвані од рідної хати і чес-

ної роботи, та чив серце ще не одірвалося од правди — гей слухайте мене, скажу я вам слово послідне, слово правдиве, не лукаве, що накипіло на серці не часами, а роками! Гей вставайте боротись за правду, за людське щастя, за волю, за землю! Близько, ой близько світла година, що буде сором і погибель супостатам. Незабаром устануть усї народи і окують царів неситих в залізнії пута і їх славних оковами ручними окрутять, і осудять губителїв судом своїм правим і во віки стане слава, преподобних слава; і спочинуть невільничі утомлені руки і колїна одпочинуть кайданами куті. Райдуйтеся, сїромахи, не лякайтесь дива; сама правда визволяє довготерпеливих, вас убогих і воздає злодіями за злоє! Оживуть степи, озера і не верстовії, а вольнії широкі скрізь шляхи простягнуться; і не найдуть шляхів тих владики, а раби тими шляхами без гвалту і крику посходяться до купи раді та веселі і пустиню опанують веселії села.

Ідїть же — паки і паки кажу вам — ідїть благовістити нове царство правди. Ідїть по городах і по селах, минайте злих і заходьте до добрих, ховайтеся від царів і панів, слуг їх, і кажіть робочому люду: труженниче, поклади надїю на правду; се царство твоє приходить. Женїть страх лукавий і подлий од серця вашого і не бійтеся вмерти за правду, за рівність, за волю, за братерство! Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, нїж з кривдою за плечима предстать пред царство правди. Істинно кажу вам: лучче по каплї усю кров по лицарськи виціДити, анїж гнути шию під ярмом поганим.

Допоможи вам сама правда!

IV. Із оборонної промови О. Терлецького на розправі за сю брошуру.

Бруліон тої промови, писаної німецькою мовою, обіймає 15 піваркушевих сторінок письма, з численними перекресленями цілих уступів. Без жадного загального вступу автор входить у саму річ і починає критикою німецького перекладу брошури, зробленого офіціяльним товмачем для вжитку суду. Починає від самого титулу.

„Хлїбороб“ перекладено на „Arbeitersklave“. Хв. прокураторія зачепила той титул, бо певно повірила, що автор хотїв сим титулом „Arbeitersklave“ зазначити тенденцію всеї брошури, і тому вважала потрібним підсунути брошурі комуністичну і соціялїстичну тенденцію. Значить, сам титул брошури з тим „Arbeitersklave“ зовсїм фальшивий. Поминаючи вже те, що скільки знаю, складного слова Arbeitersklave зовсїм нема в німецькій мові (я бодай не міг знайти його нї в якім німецькім словнику), знач. воно оріґінальний винахід пана товмача, за який він сам і одвічальний перед німецькою граматикою. Етимольоґія слова „Хлїбороб“ зовсїм не допускає такого перекладу. Бо хлїб значить Brot, а роб — робітник, Arbeiter, Broterzeuger, ширше: селянин,

господар (Bauer). Словом Bauer перекладає сей вислов і п. товмач на стор. 19, 20, 22, 23, лише в титулї чомусь винайшов собі назву Arbeitersklave. Отже титул брошури перекладений зовсїм фальшиво, а його слїдує читати по нїмецьки: Ein wahres Wort eines Bauern an seine Landsleute.

П. товмач очевидно дуже любуєть ся своїм збогаченєм нїмецької мови, бо вже на 2 сторінцї брошури перекладає зовсїм иньше руське слово на Arbeitersklave. Читаємо в брошурі: „Першому холя і воля, анї у його якої журби чи біди мужицької“, а переклад ось який: „Der erste tut, was er will, hat keinen Kummer und keine Sorgen, dass er ein gewöhnlicher Arbeitersklave wird“. Дословний переклад мусїв би виглядати ось як: „Der Erstere geniesst viele Freiheiten[1]) und kennt keine Bauernsorgen“. Слово „мужицька“ переклав п. товмач знов чомусь своїм любим „Arbeitersklave“. Не можу збагнути, по що і з якої причини.

Розумієть ся, не можу знати, яку мету мав автор брошури; можу лише передати враженє, яке вона робила на мене при читаню. Мушу признати ся, що читаючи той невеличкий твір, я відчував, що він стоїть на зовсїм реальній основі російських відносин, і прошу дозволу мотівувати своє твердженє.

В брошурі маємо два уступи, що містять у собі остру критику селянських відносин у Россії. Один уступ на стор. 357 (нашого виданя): „А от бачите, живемо самі тільки-тільки що не в собачих халабудах, та ходимо трохи не голі та босі“. А другий уступ (стор. 360 н. в.): „Ось теперішнїй царь обіцяв нам волю дати, та ба, за-

---

[1]) Пок. Остап переклав сю фразу також невірно, треба-б: „Der Erstere hat jegliche Bequemlichkeit und Freiheit“.

місь волї дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо, чи бичівка, щоб на їй повісить ся". Сї напади звернені против відносин, що настали в Россії по знесеню кріпацтва в 1861 р. і по увільненю селянства. Ніякий знавець історії увільненя селян у Россії не може не потвердити, що ті напади зовсїм оправдані. *[Тут значний уступ рукопису перечеркнений, а далї йде нарис історії знесеня кріпацтва та увільненя селян у Россії, з якого даємо лише два остатнї уступи].*

Зовсїм справедливо говорить Целестін у своїй книзї „Russland seit der Aufhebung der Leibeigenschaft", стор. 81, що таким нерозумним поступуванем бюрократії без огляду на инші обставини витворили ся дуже погані взаємини між поміщиками і селянами. На півночи сим робом нераз два селянські поколїня засуджені на абсолютне вбожество, бо не можуть видобути із своєї землї навіть стілько, щоб сплатити належність за її викуп і померли би з голоду, як би не могли хапати ся до инших жерел заробітка, як ріжні промисли та поденні зарібники. Їх стан через знесене кріпацтва погіршив ся страшенно і вони тепер більше ніж коли инде мусять уважати поміщика причиною своєї нужди. Тай на півдні мусить між панами й поміщиками дійти до розяреня, коли він не захоче приступити до викупу".

Слова Целестина потвержує вповні офіціяльний звіт із світової вистави 1873 р., опублїкований у книзї про Россію, в віддїлї про рільництво, і де сказано виразно, що особистий і поголовний податок, який платять лише мужики, виявляє постійну проґресію, що в многих околицях мужицтво перетяжене, а декуди особистий податок дійшов до такої висоти, яка абсолютно вже не може піти далї. Із 208 мілїонів рублїв податків, які

наложено на россійське рільництво, випадає по томуж урядовому звіту 13 міліонів на велику ґрунтову посілість, а 195 міліонів на селянство (стор. 81). Мало в Россії таких сторін, — каже той сам звіт, — де би надїлені селянам ґрунти могли самі покривати наложені на них тягарі; та бувають і такі околиці, де ті тягарі майже в пятеро перевисшають доходи. Отже в виводах нашої брошури нема нїчогісінько, щоб хоч на волосок суперечило правдї.

V. В справі реформи нашоjі правописі.[1])

Серед недавньоjі полемики, котра одбулась по австріjських, а надто по галицьких і буковинських газетах про реформу австрс-руськоjі правописі, завше споминалось і наше імjа, — та ми не вважали потрібним вступатись в ту полемику наjголовнішче через те, шчо вона велась з усіх боків способом недостоjним. Правда примушуjе сказати, шчо j у ціj пригоді, jак маjже в усіх подібних в остатні часи, пальму первенства в недостоjности треба оддати тіj стороні, од котроjі можно б було ждати чогось иншого і шчо безусловні противники фонетичноjі правописі в га-

---

[1]) *Од автора.* Ми ніколи не робили з справ формальних — справи прінціпіальноjі. На азбуку j правопись ми дивимось jак на справу важну, та все таки формальну і, jак би треба було дльа чого, то готові писати хоч гієрогліфами. Тільки ж в такому виданьньу, jак „Наукова бібліотека" дльа тіjеjі публіки, дльа jакоjі воно виходить, ми не бачимо, чому б треба було писати иншоjу правописьсьу, jак та, котру ми вважаjемо за наjбільш наукову, по краjніj мірі jедину логічну з усіх наших правописів, до котроjі беруть сьа j льуди, до неjі не дуже то прихильні, jак тілько треба науково передати звуки нашоjі мови. (Див. напр. д. Ом. Огоновського Studien і т. д., ріжні статьті в Archiv f. slavische Philologie і др.) Через те ми просимо редакціjу Н. Б. задержати в нашіj замітці і оцьу нашу правопись.

лицько-руськіј прессі, по крајніј мірі показали јасно ј прьамо, чого вони хотьать, або хоч чого не хотьать.

Тільки тепер, коли справа цьа з сього практичного боку вже на јакијсь час похована ј коли, значить, можна говорити про неји не опасујучись, шчо тебе порахујуть в один з полемизовавших гуртів, говорити тільки теоретично з льудьми спосібними перш усього тверезо ј чесно трактувати теоретичні основи справи, а потім вже також чесно прикладати здобуті таким трактуваньем виводи ј до практики, — тілько тепер ми позвольајемо собі взьати голос в ціј справі.

Перш усього ми мусимо признати, шчо справа цьа підньата була звісними прихильниками правописноји реформи незручно ј навіть недостојно. Проти австро-руськоји оффіціальноји правописі, котру звуть не зовсім вірно етімологичноју, виставлениј був трохи не в першіј лініји аргумент політичниј, то б то, шчо вона подібна до россіјськоји (оффіціальноји-ж).

Перш усього це неправда, котру — замітимо дльа противників „московшчини“ серед австріјських русинів — використујуть звичајно в Россіји галицькі консерватисти власне проти „украјінства“. На самім ділі австро-руська „етімологіја“ може назватись хиба тільки сестроју россіјськоји, бо обвидві вијшли з староји церковно-славјанськоји правописі, а зовсім не тож-сама з неју. Обвидві носьать на собі сліди осібних еволуціј: россіјська набралась елементів і фонетичних, перше малоруських, потім великоруських, — австріјська своји крајевих елементів і етімомологичних і фонетичних, означајемих одмінно од россіјських. Обидві правописі подібні між собоју своју штучностьу, нелогічностьу і через те труднотоју, — але всьака на свіј лад, при чому пальма первенства в усіх таких ознаках мусить

бути оддана етімологіјі австро-руськіј. В усьакім же случаји, коли зробити пробу і дати двом „общеруссам“, напр. львівському ј московському, шчоб вони прочитали голосно першиј напр. „Московскія Вѣдомости“, а другиј напр. „Слово“ або „Н. Проломъ“, то ј побачимо, шчо обидва прочитајуть до того різно, шчо ј сами муситимуть признати фантастичність својеји віри, буцім то вони вживајуть однијеји правописі.[1]) Знаменитих же дашків (б, ê, й і т. п.) і јіх потреби ні один москаль не розбере, бо в себе, јак де треба в таких случајах, москалі преспокіјно пишуть фонетикоју, напр. вотчина, вотчимъ і т. д.

Далі аргумент од „московшчини“ незручниј і недостојниј, — бо хиба мало в австріјськіј Русі дијсно подібного до московського? Адже ж усьу кирилицьу пријшлось би покинути, ба навіть і носи ј уха поодрізувати, шчоб одрізнити Галичан од Москалів. Непостижимо, јак австро-руські народовці не зрозумијуть, шчо так перемішујучи політіку, — або власне поліцију, — з нау-

---

[1]) Про мову ја вже не говорьу. Ја абсольутно не розумију, јак можна навіть на одну хвильу подумати, шчо мовльав австро-руські етімологи стремльать до літературного јединства з „Москвоју“. Беру напр. „Бесѣду“ і бачу, шчо там навіть перепечатка повісти П. Рајевского прилагожујеть сьа „до австро-руськоји мови“, а вже оріґінальні речі, јак напр. „Масковый балъ“ і т. п. написані такоју мовоју, котру можна брати за шчо хочете (скорше все таки за малоруську), ніж за московську. Беру „Н. Проломъ“ і в нім читају напр. фельјетон з Брандеса „Современный русскій романъ“, і тільки там можу јого читати, шчо ја малорусин і вміју по польському ј по німецькому (дејакі уступи ја тілько ј зрозумију, коли перекладу в умі на німецьку мову). А вже чого ја нијак не розумију, так це того, јак може редакција „Н. Пролому“ післьа прекрасноји статьті Брандеса хвалити писанину сотрудників „Бесѣды“, або ј власних беллетристів, — і не зрозуміти, шчо в Галичині тільки твори „украјнофільських анархістів“, јак Ів. Франко, сімја Павликів, М. Рошкевичівна і т. и., — і можуть вважатись за родичів „Современнаго русскаго романа“.

коју ј літературоју, вони держать дльа всьакоі чужоjі власти одчиненими двері ј до своjіх власних культурних справ, підпирајуть ту сістему, по котріј русини не мајуть права жити дльа себе самих, јак самі собі хотьать, а завше мусьать бути тільки слугоју других, та маленькими діточками або ј собачками на мотузочках, за котрі завше маје право сіпать хтось иншиј?!

На остаток справу реформи правописі підньато тепер не на тіј дорозі і не за часу, — то б то підньато на дорозі адміністративніј, а не громадськіј, і ранішче, ніж до того була приготовлена громадська думка. В доказ останнього ми вкажемо не тільки на те, шчо противники фонетики підньали крик трохи не про кінець світа в купі з кінцем етімологіјі, а ј на те, јак держали себе в ціј справі самі галицькі народовці, котрі б мусіли піддержувати реформу правописі. Власне ці народовці в остатні роки зробили з свого боку все, шчоб скасувати навіть те, шчо вже здобуто було в 1860-ті роки ними самими дльа пропаганди „фонетики". Јак кажуть, в львівськіј анкеті в справі правописі один тільки д. Партицькиј подав голос за фонетику, але ж цеј самиј д. Партицькиј був першиј з народовців, „котриј (јак Јама індијськиј) переплив океан, шчо ділить царство живих од царства мертвих", і заснував там „етімологичну" „Газету Шкôльну", потім „Зорю" і звабив туди і самого Мітру, Вол. Барвинського з јого епігонами в „Дѣлѣ". Јак могла вигоріти справа реформи правописі, коли власне виданьньа народовців з јіх товариством „Просвѣтою" вчетверили, вдесьатерили в Галичині кількість писаного етімологіјеју, показали, шчо цьа етімологіја мусить діјсно бути шчось таке сьвьате, коли ј грішники післьа бунту проти неjі все таки вертајуть сьа до цего „палладіја руського".

Далі в остатні часи сама наша фонетика підпала своїј еволюціјі: јавились дві фонетики, котрих русини навикші до теологічного способу думки похрестили іменами двох апостолів Сатани: Куліша ј Драгоманова. З цих фонетик пізнішча, вже через самиј час свого појаву, мусила статись радікальнішчоју, логічнішчоју і простішчоју. До неји зближались вже давно льуде, котрі без усьакого „житейскаго попеченіа“ хотіли вірно оддати звуки нашоји народньоји мови (напр. в виданьньах Петерб. географ. Товариства, Росс. Академіји наук, Казках Аѳанасьева і т. и.) і тепер, јак сказано, в таких чисто наукових випадках стали вживати цьу нову фонетику ј німецькі твори про нашу мову. Цьу нову фонетику пријньала прихильно всьа прогресивна частина галицькоји молодіжі. Післьа цього старша фонетика сама стала свого роду етімологіјеју, котроји держатись стали дејакі фонетики тільки з огльадів не наукових, а консервативних, кружкових і навіть особистих.

Шчоб појаснити остатні слова тим, хто не дуже добре зна галицькі справи тих часів, коли појавилась нова фонетика, треба б було багато росказувати. Ми тілько нагадајемо најголовнішче. Појавилась цьа фонетика в звјазку з новим радікальним рухом серед галицькоји інтеллігенціји, котриј показавсь коло 1876 р. Најхарактернішчим і рojавом того руху ві Львові було поједнаньньа двох товариств молодіжі: „Академичниј Кружок“, котре належало перше до партіји, шчо колись була „молодоју“, народньоју або украјінськоју, але тоді вже одстала од новішчого прогресивного украјінського руху в Россіји і навіть почала одставати і од ідеј украјінського руху 1860-их років, котриј між инчим висунув наперед старшу фонетику. Новиј рух серед галицькоји молодіжі, котра між инчим зајавила, шчо вона прихильна

до прогрессивно-демократичноjі літератури великоруськоjі мови, але ж у себе (згідно j з прінціпами цеjі літератури) вважаjе потрібним робити наjголовнішче дльа народу і розвивати літературу на основі европеjських прогрессивних ідеj в мові цього народу.[1]) [Друге товариство держало сьа народовецькоjі ортодоксіjі].

Поjеднаньньа двох молодих львівських товариств коло таких ідеj вивертало з корнем старі галицько-руські партіjі, однімало в них резон бутьтьа. Звісно, шчо не подобалось тим льудьам з ціх партіj, котрі або вже задевjаніли в старих парахвіjальних тенденціjах, або шче j зробили собі свого роду карjеру j хліб з служби при старих парахвіjальних справах. Звісно, деjакі особи зо старих парахвіj почули себе j персонально обидженими jак пригодами процесса, поки виробльавсь новиj рух, так і тим, шчо вони прогльаділи jого зріст.

Перш усього наjзлішче кинулись на новиj рух органи староjі партіjі, котрі зразу прокричали jого „нігілізмом“ і почали накликати на нього поліціjу, при чому не могли пропустити нагоди причепити до цього руху j своjіх давніх противників народовців, на ділі досить невинних в ціj справі. З свого боку народовські органи, а надто „Правда“ од часу редакціjі Вол. Барвінського (особисто враженого рецензіjами на jого елокубраціjі, вмішченими в „Кіевск. Телеграфѣ“, котриj був у першіj половині 1875 р. органом нового украjінського руху) накидали „нігілізми“ нового руху — московшчині. Причепи збудженоjі такими нападами поліціjі до кількох молодчих галичан з поводу jіх особистих стосунків до декого з россіjських емігрантів і з поводу однijеjі украjінськоjі брошури, друкованоjі в Відні j написаноjі більш в дусі старшоjі революціjноjі

[1]) Дивись в „Другу“ 1876—77 рр.

украјінськоjі „Хлопоманіjі“, ніж соціалізму (наjгострішчі уступи цеjі брошури були слова а Шевченка j переложених ним псальмів біблijних) — показались органам обох старших галицьких партіj доброjу пригодоjу напастись на новиj рух, шчоб притлумити jого, шчо jім на jакиjсь час і повелось.

Серед таких то обставин поjавилась на світ нова фонетика в виданьньах женевських і львівського кружка „Громадського Друга“, проскрібованих одинаково jак „словістами“, так і „правдьанами“. Остатні не могли нічого сказати проти прінціпу новоjі фонетики, котроjі наукова вартість на стільки була очевидна, шчо такиj муж правдьанського гурту, jак о. Ом. Огоновськиj, мусив уживати jеjі в своjім німецькім науковім ділі. Але признатись до новоjі фонетики в своjіх руських виданьньах — народовці не зважувались, бо це б значило признати, шчо в женевських і львівських синах Сатанаjіла jесть шчось доброго, а це було не на руку народовськіj (наj більш львівськіj) парахвіjі. І ось, коли деjакі мньакші душі з народовців, наjбільш „провінціали“, jак Желехівськиj з своjім словником, — змагались встоjати хоч при старшіj фонетиці, — другі, львівські жерці парахвіjі навіть покинули цьу захвачену фонетику дльа етимологіjі. („Зоря“ д. Партицького, „Дѣло“ Вол. Барвинського). Ніjаких наукових резонів в підпору такоjі зміни львівські редактори вже не виставльали, а один з них, д. Партицькиj, тоj самиj, котриj тепер би то подав голос за фонетику, навіть озвавсь у своjіj „Зорѣ“ (1882, стор. 160) „що въ нынѣшну пору заощадити належало бы Галичинѣ всякихъ спорôвъ и пробъ правописныхъ“.[1])

---

[1]) Інтересно, шчо вимовив таку думку в своjіj „етімологичніj“ газеті колись фонетик і радікальниj автор „Провід-

Де ж було здибати в Галичині енергічного підпору проjектові фонетичноjі реформи оффіціальноjі правописі, навіть коли б цеj проjект був поставлениj і зручнішче, ніж це зробили два черновецькі профессори? А з другого боку jак же було народовським авторитетам витримати протифонетичну аттаку старшоjі партіjі, коли вони самі дали jіj у руки по краjніj мірі половину аргументів проти женевських і львівських апостолів Сатани і jіх „печати“ — фонетики?

Треба признати, шчо „етімологи“ дуже зручно поставили спор так, шчо, мовльав, фонетики хотьать оффіціального признаньньа власне „женевськоjі“, нігілістично-анархічноjі фонетики, а не старшоjі, бо цьа останьньа вже на стільки підкопана, шчо за неjу навряд шчоб багато льудеj могло гарьачитись навіть між старшими народовцьами, — тоді jак виступити голосно за нову фонетику не зважуjуть сьа навіть многі j з молодших, нальаканих криками всіх старших парахвіj проти jіjі діавольського походжіньньа! Звісно, в тому, шчо пописали „Миры“, „Сло-

них ідеj Шевченка“ з поводу виданоjі нами в Женеві брошури „Маріjа“ — Шевченка. Д. Парт. звішчав своjу публіку, шчо мовльав „П. Драгомановъ... закинувъ славяньскій буквы и правопись нимъ самымъ придуману (такъ звану „драгомановку“), а принимае до своихъ соціалистичныхъ (!) видань латиньське письмо зъ правописею польскою, щось въ родѣ коломыйского „Switła“. — На самім ділі видавець „Марijі“ і не думав закидати слав. букв, ні своjеjі кириловськоjі фонетики, а тільки подавши з гори голос за латинську азбуку, jак за общеевропеjську, тільки ж зреформовану, — на тепер видав польськоjу азбукоjу одну пробну книжечку дльа тих русинів, котрі зовсім не знаjуть кириловськоjі азбуки. Таких русинів не мало не тілько в Австро-Угоршчині, а навіть в Россіjі. Премудрі наші патріоти, дльа котрих національність одно з церковним обрьадом і навіть з азбукоjу, залишаjуть таких русинів на „лектуру“ польську або словацьку, руминську, мадьарську, і на пробу виданьньа поеми Шевченка дльа таких русинів, навіть і уваги не звернули.

ва", „Н. Проломы" проти „анархічноjі" женевськоjі фонетики, багато смішного, котре нагадуjе лемент напр. московських старообрьадців проти тьутьуну, чаjу, кохве або картоплі, — в котріj, мовльав, поjідаjуть сьа душі померших. Трошки освітнішча льудина з жерців таки зрозуміjе, шчо правопись — сама по собі, а „анархіjа" — сама по собі, і шчо „анархіjу" jак кто схоче, то j етімологіjеjу напише. А льуде письменнішчі, котрі перегльадаjуть наукові виданьньа по славjаншчині, ті зобачать, шчо напр. „Русскій Филологическій Вѣстник", котриj виходить у Варшаві на субвенціjі росс. міністерства освіти, (хоч і без твердих знаків!!![1]), в 1883 р. надрукував статьтьу, в котріj і дльа россіjськоjі мови рекомендовалась правопись зовсім подібна до „драгоманівки!" А все таки в лементі „Мира" і К-о проти цеjі правописі jесть зерно j резонного. Jа вже не казатиму про те, шчо такиj лемент, jакиj би він не був дурниj, а все треба jого завважати j напр. не примушувати оффіціально льудеj садовити по огородам картопльу, поки вони в ніj душі предків бачать, — а дати трохи порозумнішчати під натиском вільноjі ініціативи, — а не то будуть „картопльані бунти", jакі бували колись у Московшчині. Jа таки просто кажу, шчо „Миръ" і К-о резонно лементуjуть проти радікальноjі реформи правописі.

Льуди — річ органічна: реформа, та шче j радікальна, ніколи серед льудеj не зостаjеть сьа сама в однім крузі, а веде за собоjу j инші, в других кругах. Це зовсім не випадок, шчо напр. метрична сістема міри j ваги поjавилась зараз післьа „Декларацijі прав льудини j громадьанина". Між одним і другим jесть прьамиj, органічниj

[1]) Д—ов помилив ся, Р. Фил. Вѣстникъ виходить з твердими знаками, а без них виходили Р. Филол. Записки в Вороніжі. *І. Ф.*

звјазок! Фонетична ж правопись може шче більше порідньајеть сьа з тіјеју „Декларацiјеју“, ніж метрична система.

Фонетична правопись, це полегкість всьакіј дитині, вивчитись читати ј писати, всьакому мужикові раз на завше задержати собі в голові ортографіју, не бојатись граматичних помилок. обходитись без писарьа і т. и! Хиба ж це не революціја, навіть не „анархіја“ дльа певного сорту льудеј?!

Шче більше мајуть резону галицькі противники фонетики, коли виступајуть проти неји з посльаду почастно клерикального. Дуже помильајуть сьа ті, хто приписује лінгвістичниј консерватизм, чи аристократизм, самим латинським клерикалам. І в церкві грецькіј була здавна теоріја викльучнојі свьатости трьох мов Пилатових і негідности инших. В церквах славјанських цьа теоріја обновилась в реакціјі проти перекладу Біблїјі на мови народні, реакціјі, котру ми бачили на наших мајже очах і в Сербіјі, і в Россіјі, де Св. Синод не тільки не пуска українського перекладу Біблїјі, але ледви недавно згодивсь допустити ј великоруськиј, — та ј то зроблениј мовоју, котра далека не то од простојі великоруськојі, але ј од живојі літературнојі россіјськојі. В Західних Русьах перша проба перекладу Біблїјі на мову руську зроблена була чоловіком свіцьким (доктором Скориноју) та шче ј у чешськіј Празі, перејньатіј гуссітством, — а дальші проби јшли вже під впливом не тільки кальвінства, а ј соцініанства, — і коли в $^1/_2$ XVI ст. знајшовсь православниј піп, котриј переложив јевангелистів „з јазика болгарського на мову руську“ (т. зв. Пересопницька рукопись), то це був піп, котриј стојав поміж церквами православноју ј латинськоју — та — характерно! — шчо јого

переклад так і не побачив печатного станка.[1]) Загльаньте в переднье слово до „Евангелія Учительного“ виданного в Заблудові в 1568—1569 р., побачите, хто власне не допустив, шчоб појавилась цьа книга в „простіј мові, виразуміниіја ради простих льудеј“. Згадајте, јаке ј чије противенство мусив витримати і в наші часи переклад молитов дд. Куліша ј Пульуја, а також јіх переклад „Нового Закону“, до котрого такі холодні і оффіціальні народовці галицькі з јіх Просвітоју. А чи ж хто небудь і з цих народовців посміје сказати слово за переклад з „языка болгарского“ — „на мову руськују“ церковноји служби??

Хто передума про ці всі ј подібні речі, тој првјде до думки, шчо ј клерикальна аристократіја чи бьурократіја безпремінно потребује кастовоји архајічноји мови з одповідноју правописеју, — а далі безпремінно мусить противитись і „простіј“ мові ј такіј же правописі ј по за стінами церкви. І це зовсім резонно, бо в јакому стані буде церква з јеји мертвоју мовоју, коли навкруги јеји буде рости письменство на живіј, народніј мові, легко доступне всьакому через просту правопись? В ціј осередковіј антітезі лежить најголовнішчиј корінь усіх спорів літературних і малих успіхів народньоји літератури в Галичині, а зовсім не в побічних впливах, напр. в московському, јак думајуть де хто з галичан; ба навіть за „всеруське објединеніје“ вхопились дејакі галицькі клерикали

---

[1]) Не менше характерно, шчо другі подібні проби, котрі лежать в Москві (в Румьанцівськім музеји) і в Вільні (в публ. бібліотеці), а також переклад соцініанина Негалевського, шчо знајшовсь недавно в Михајлівському манастиру в Кіјіві, навіть не описані скільки небудь докладно, не гльадьучи на те, шчо остатніј переклад, можно сказать, перед носом у головного штабу украјінськоји науковости.

најголовнішче через те, шчо розмови про нього помагајуть вдержати церковно-літературне кастове status quo.[1])

Тілько ті, хто добре зрозумілуть цеј nucleus rerum, зможуть заосновати в Галичині правдиво-народне письменство. Хто хоче такого письменства, ті мусьать раз на завше записати собі „на носі“, шчо побороти противне јому „твердојазичіје“, себ то мову клерикально-бьурократичних консерваторів, можуть не „мньакенькі народовці“, котрі самі себе недавно охрестили јакимись „національними (?) консерваторами“ і через те фатально мусьать дружити з попередніми, — а тільки тверді, радікальні демократи, прогресісти, прихильники світськоји науки, такоји ж всесвітноји, јак всесвітніј і консерватизм.

Очевидно, шчо хто бажаје переваги простого, народнього інтересу хоч би в таких формальних річах, јак письменна мова ј правопись, тој најліпше зробить, коли замісць того, шчоб кланьатись в оффіціальних кругах, заходьучи до них з заднього ганку, просто пристали до того, шчоб ширити серед русинів таку науку в простіј народніј мові і простоју, фонетичноју правописьсьу. Остатньа мусить перш усього привчити громади, а потім колись зверне до себе ј урьади. Між русинами вже досить је прихильників фонетики, — то нехај же вони перш усього отверто пишуть і печатајуть неју, та при нагоді појасньајуть, јака з неји користь громаді. Говорьучи таке, ја думају просто про фонетику новішчу, котра

[1]) Нагадајемо хоч те, шчо најгарьачішчиј апостол московського панрусізма в Галичині, Зубрицкиј, просто казав: „Для народа довольно молитвенника и псалтыря“, — звісно, в церковніј мові, а порьад з цим і те, шчо між „Словомъ“, „Н. Проломомъ“ з одного боку і „Миромъ“ і навіть „Русью“ з другого нема ріжниці шчо до мови ј правописі.

тільки власне ј заслугује імени фонетики ј маје всі јеји корисні боки ј проти котрої з наукового боку всьаквј. хто тільки признаје сьа до прінціпу фонетичного (а хто справді образованиј чоловік до того тепер не признаје сьа?. не може нічого сказати ј котра дльа таких льудеј може тільки мати один гріх — својіх женевських хрестни, коли не родин. Так не вже ж розумні льуде можуть зупиньатись перед таким гріхом або подавати голос за стару фонетику тільки тому, шчо вона, јак каже о. Ом. Огоновськиј, „доволі консервативна, позајак не добачајемо в ніј јоти, та ј мјагченьньа співзвуків не виражаје сьа стіјно знаком ь“.[1]) Плутатись тепер шче з такоју „досить консервативноју“ правописьсьу, а надто в книгах призначених не дльа популярноји публіки, це значить добровільно робити себе „ні богу свічкоју, ні чорту кочергоју“.

Формальниј консерватизм в виданьньах популярних шче маје свіј резон до јакогось ступньа. Та тільки треба завважити ознаки простонароднього консерватизму, котриј зовсім одмінниј од консерватизму кастового, іерархичного. Простонароднiј консерватизм виходить тільки з неосвітности, з привички, але не маје в собі елементу својекористного інтересу, јак консерватизм кастовиј. Од того народ піддајеть сьа ј прогрессу, скоро побачить в ньому дльа себе інтерес. Колись мені довелось јіхати з Кијіва в одному

---

[1]) „Зоря“, 1887, стр. 155. Остатні слова, та ј увесь уступ може значити тільки, шчо цьа правопись „досить нелогічна!“ Хто хоче посміјатись під сумну годину, тому радимо перечитати. јак на стор. 139 і 155 названоји „Зорѣ“ сьвященник-профессор всильујеть сьа затерти „женевську“ фонетику, в тім числі ј свіј гріх. згадујучи об тім, јак і в Галичині проја́вльаје сьа вона подекуди в творах „наукових“. З власного признаньньа викрутаси о. О. в „Зорѣ“ виходьать ненауковими.

вагоні з мішчанками з Саратова, котрі мені казали, шчо в них перше думалось, шчо гріх на прошчу до свьатих міст јіхати по залізнij дорозі, бо то, мовльав, чортьача видумка, коли не сам чорт возить; одначе признавались моjі прочанки: тепер усі јіздьать, бо дешевше ј скорше можна за менші гроші ј час і в Воронежі ј у Кијіві побувати. — Так, за чортовоју помічьчу! — сказав ја всміхнувшись. — „А нехај нас возить до свьатих мошчеј, аби возив!“ одповіла смілішче бабка, вже з отвертим сміхом.

Доводилось мені бачити на Украјіні сельан, котрі були недовольні тим, шчо нові учителі в школах вчили не так, јак дьаки; але ж коли бачили, шчо за рік, а то ј менше діти могли читати всьаку книжку ј написати, тоді јак у дьаків і за три роки того не виучувались, а иноді тільки „заучувались“, то льубісінько давали перед новіј школі перед староју. Те ж буде ј з фонетикоју в письменстві популярному.

Ја не берусь судити подрібно цьу справу в прикладі до Австріјськоjі Руси, хоч грішниј чоловік думају, шчо ј проста публіка льубісінько прочита інтересну книжку фонетикоју „женевськоју“. Коли другі, з практичного досвіду думајуть инакше, хај виробльајуть практичниј компроміс між фонетикоју ј правописьсьу звичајноју, тільки, звісно, без јавних дуростів теперішньоjі етімольогіjі, і хај потроху зближајуть популярну правопись з науковоју, појасньајучи при нагодах резон і користь останньоjі. Перехідниј період не буде довгиј, а особливо, коли радікально-прогресивниј рух інтеллігенціjі потрапить зблизитись з таким же рухом серед простого народу. Треба бути сліпим, шчоб не бачити, шчо такиј рух вже јесть серед австріјсько-руського простого народу і шчо він доторкајеть сьа, јак і серед інтеллігенціjі, справ економічних, соціальних, полі-

тичних і церковних. В крузі остатніх справ багато ознаків, котрі можна навіть назбирати по самим теперішнім галицьким газетам, показуjуть, шчо і в Австріjській Русі піднімаjеть сьа свіj протестантськиj рух, мабуть чи не радікальнішчиj, ніж россіjсько-украjінська штунда. В Галичині тоj рух маjе між инчим ту вигоду, шчо він шче зовсім не розірвав з нашоjу національністьу, jак рух ужгородських піjетистів, котрі пристаjуть до словаків, або jак штундарі, котрі знаходьать собі літературну поживу в Бібліjі j у перекладах німецьких протестантських гимнів на россіjську мову, j не знаходьать собі справи в письменстві украjінському jак через те, шчо jого спиньа цензура, так і через те, шчо россіjські украjінофіли або не звертаjуть уваги на протестантськиj рух серед свого народу, або шче j бавльать сьа в православіjе. Може бути, шчо коли j галицькі народольубці будуть слідувати по такіj же премудріj дорозі, а в польських кругах объявить сьа дужчиj прогрессивниj рух, то j проjави галицько-руського народнього протестантства обернуть сьа до полонізму, jак колись це сталось з соціініанством XVII в., одбитим козацько-православноjу реакціjеjу. Тільки ж поки шче можна сподіватись, шчо серед галицькоjі інтеллігенціjі знаjдуть сьа льуде, котрі не дадуть знов статись такіj біді і вмітимуть вхопити в своjі руки ту прогрессивну нитку, котра сама по собі висукуjеть сьа серед jіхнього народу.

От ці прогрессивні простонародні елементи, а надто тоj, котриj jавно одриваjеть сьа од клерикального консерватизму, і jесть та канава, котроjу зразу ж можуть почати переходити в массу народу радікально-прогрессивні змаганьньа галицькоjі інтеллігенціjі, між инчим і реформа правописі. В таких справах наjголовнішче — добриj,

то б то јаснij і твердij початок: посіјано було добре, то б то свіже ј чисте зерно, без кукільу легкодухів, а далі si muovera!

І виростуть, і пожнемо,
І в житницьу соберемо
Зерно сьвјатеје!...

11 Јуља 1887. Женева.

М. Драгоманов.

VI. Попівство ј народнiј прогресс в Австр. Русі.

(З листу до гал. народовцьа.)

...З спорних пунктів у нас зосталось „попівство“, — справу про котре Ви ставите в Вашім листі далеко ширше, ніж ја в својім, — через шчо впрочім спор стаје шче більш інтересним. Коли ја казав, шчо Ваше „москвофильство більше попофильство“, то мав на думці тој загальниј історично-літературниј факт в нашіј крајіні (коли не в усіј православніј Славјаншчині), шчо в нас ідеја народньоји, мужицькоји мови в письменстві дуже нова і шчо здавна в нас літер. мова тожсамилась з церковноју. Така постанова ідеји літер. мови в нас почала була підкопуватись в XVI ст. під впливом католицизму, реформаціји, — але не вспіла впасти, јак православно-козацька реакціја (не самій тілько уніји, а ј прогрессу) підвела нас під Москву, де така старо-православна постанова була міцна аж до кінцьа XVIII ст. За церковшчиноју ми ј не счулись, јак перејшли в письменстві на церковно-московську мішану мову (аналогічну нашіј XVI–XVII ст.), а потім і на більш чисту московшчину, — ј тілько тоді, јак в росс. літературі Пушкинська школа рішуче стала за еманціпаціју нар. великор. мови, ј наші

письменні льуди стали собі виробльати одповідні теоріјі на укр. грунті. У Вас, в Австріјськіј Русі, цеј процесс припізнивсь і через те новішче москвофильство знајшло собі готовиј грунт противумужицькиј в попівськіј реакціјі „хлопству“ в письменстві. М. Шашкевича гнали не з москвофильства, а з церковшчини, і навіть в 60-ті роки, коли з Шевченком і Основоју у Вас појавилось нове украјнофильство, проти јого виступали не так з московського грунту (котрого тоді у Вас мајже не було), јак з старо-церковного. Навіть Наумович кілька разів (і на остатньому процессі) голосив, шчо јому јде не о моск. мову, а об „вишчіј, спільніј, на грунті церковнојі“. І тепер, коли у Вас частина попів помирилась з нар. мовоју (це уступка свіцькому руху, а не власна евольуціја попівства), то навіть в протимосковськіј части попівства, котра може виступати за укр. елемент навіть ради карјери[1]), јесть все таки рутенці, а не украјінці, а також рутено-польські макароністи, рідні брати з шльахоцького боку церковно-славјанським макароністам сацердотальним. От через це все ја думају, шчо вміцнити у Вас „украјінство“ в письменстві може не так апріорна боротьба з московшчиноју, јак рішуча пропаганда демократичних ідеј, до котројі знакомство з новоју великоруськоју літературоју може навіть прислужитись, і боротьба з усьаким аристократизмом, свіцьким і церковним.

Шчо ж до боротьби з попівством в загалі, то треба б багато про це писати, а тут шче Ви мене втруднили, зачепивши Павлика, чоловіка мені близького, але все таки осібного, за котрого ја не можу одповідати ј котрого мусили роздратувати такі речі, јак напр. те, шчо в попівському

[1]) Спогадајте слова Свистуна об тім, јак колись виступав проти „укрвјіншчини“ серед молодіжі сам Огоновськиј.

украјнофільському органі було сказано післьа јого процессу (зовсім беззаконного): „Жалко, шчо у нас нема дльа таких льудеј Сібіру“. (Ось, јака гуманність того елементу, котриј Ви берете під своју оборону!). За себе ја скажу, шчо добре розумију делікатність справи про релігију ј попівство в крајіні, де велика більшість національноји „інтеллігенціји“ належить до попівськоји касти. Та з цього ніјак не виходить, шчоб і в ціј крајіні, јак і в усьому цівілізованому світі, не стојали на черзі справа — виелімінуваньньа по кр. мірі церковних релігіј і јіх попіства (коли хочете, прибавльу по Вашому: попівства „в рьасі чи реверенді“). Обіјтись без боротьби з христ. рел. тепер не можна льудім нового наукового погльаду, бо хр—ство, а надто православне ј римокатолицьке, скристалізувало погльади, котрі були в льудеј (і на свіј вік не передових) за 1000 р. назад, та шче ј претендује, шчо воно подаје науку од самого бога, ј через те само чіпа льудеј нового погльаду, навіть коли б ці ј не хотіли прьамо јого зачіпати. Ја по кр. мірі не памјатају, шчоб мені доводилось доси написати навіть „кабинетну“ јаку працьу, напр. навіть про јаку казку чи легенду, шчоб мені не пријшлось розіјтись з христіјанськими погльадами ј не зачепитись за гак церковноји цензури, в Россіји оффіціальноји, а в Галичині навіть громадськоји. Ја думају, шчо навіть коли науку про фонетику виложити докладно, то ј тут попівство стане на дорозі з своји Адамом і јого назвами тварів у рају, — і шчо коли б попам стара сила, вирвана в них віковоју боротьбоју свіцьких льудеј, то вони б так само б засудили Боппів і Шлејхерів, јак колись Галілеја ј Джіордана Бруно.

До того всього по кр. мірі католицькі церкви (восточна ј западна), цілі інстітуціји суспільні, збудовані на прінціпу гіерархічному, про-

тивному вільности ј прогрессу, мајуть доси прівілегіјі і навіть претендујуть на колишнье господство над свіцькоју громадоју, на верховодство в усьому. Јак же з ними не боротись? Јак же вони сами можуть не боротись з свіцькоју інтеллігенціјеју ј навіть з усіјеју громадоју, котра хоче жити по своjіј волі? Коли Ви кажете, шчо у Вас „клерикализму нема“, то мене це шче більше дивује, ніж коли таке кажуть дејакі православні россіјане. Де јесть clerus, там јесть і клерикализм, а в Вашіј крајіні јесть шче ј језујітськиј clerus. От навіть сьогодні прочитав ја, јак Ваші епископи поjіхали в Рим та сказали, шчо бажали б, шчоб папа впјать „вільність своју“ одібрав, то б то свіцьке царство в Римі. Мало, значить, Вашим попам прівілегіј у себе, а шче ј римльанам хотьать віку відјісти (ја знав льудеј, котрі мені росказували, јаково було жити в Римі під „вільним“ папоју!). Ви може скажете: „то епископи самі таке говорили“. А де ж грьаницьа між епископами ј підневоленими јім попами? А чому колись редакціја Правди не хотіла печатати казок народних, котрі ја јіј дав, зо страху образити попів (власні слова редактора в 1873 р.)? Чому „Дѣло“ похвальајеть сьа з еп. Пелешем „Orientem ad Romam convertere“? Чому „Просвіта“ обкусала Шевченка гірше, ніж россіјська цензура? На шчо „Зоря“ вписује „церкву“ (та шче јаку? — уніацьку!) в рьад основ нашоjі національности?[1]) На шчо Качала колись проти цівільних шльубів і розводів (дуже потрібних навіть нашому мужицтву, јак ја це впевнивсь з розмов з мужиками в часи мого подорожьжьа по

[1]) Власне з „національного“ погльаду ја не розуміју, чому вже нам не вернутись до Перуна з Жериволами, в котрих певно було більше „своjеjі мудрости“, ніж у св. Іосафата Кунцевича?

Гуцульшчині) виступав, — а недавно всі Ваші народовці віддавали Пелешу керовництво в усіх нац. справах, духовних і світських? Чому станіславівське жіноче товариство хотіло обернути на „пелену“ Пелешу гроші, на котрі перше положено було видати Альманах? Чому раціоналісти, молоді сотрудники „Дѣла“ „виелімінували“ Павлика „із суспільности“ за участь в цівільних похоронах, дозволених законом в Австріji? і т. д. Коли це все не ознаки клерикалізму, то шчо ж післьа цього клерикалізм?

Ја знају, шчо у Вас треба обходитись з церквоју і з попівством зручно (ја взагалі против брутальних заходів, а надто в справах ідејних — і через те тим більше заставльају без відповіді всі Ваші слова про те, шчо мені власне, јак лібералу, не слід гнати попів, котрі все таки частина льудности; слова ці — не до мене писані), — а все таки думају, шчо боротись з церквоју треба і у Вас, перш усього так, шчоб світськіј інтеллігенціji робити своје прогрессивне діло, навчати народ, не вступајучи ні в чому церкві. Хај вона нам вступа, коли хоче протьагти своје житьтьа. Звісно, інстітуціја церковна не може зостатись навіть неутральноју перед нашоју світськоју наукою (тим гірше дльа неjі!), але частина попів може навіть, хоч здалека, іти за нами. Ја знав колись в Кијіві сербів, студентів духовн. академіji, котрі ні в чім думками не одміньались від своjіх земльаків студ. университету (тоді чистиј случај ділив сербів між универс. і д. акад.) і нас, раціоналістів. Вони просто казали, шчо лиш тому јдуть у попи, шчо під Турком, у Босні та Герцеговині, це один спосіб інтеллігентному чоловікови приблизитись до народу, але власне попівство вони зводитимуть до minimum, а будуть по селах учительами, порадниками народу ј т. п. Таких попів ја бачу

тепер серед сербско і [illegible] тріј нема ј зерна того [illegible] відра серед Ваших [illegible] ли б бути ј у Вас. Але [illegible] нижать, не јак попи. а јак [illegible] получили но зе образованьма [illegible] minimum шаманськи [illegible] јеjі професіjі, а до [illegible] науковиј. Років з $2^1/_2$ а [illegible] когось галицького попа. [illegible] тальні відчит з [illegible] во јересь з церковного [illegible] і за кожні [illegible] парастаси. Тільки ж [illegible] коли таких попів буде [illegible] піп-народовець. [illegible] в політику з [illegible] теперішні [illegible] А хіба ж не [illegible] у Вас на [illegible] церкви будуть [illegible] румунізму, мадяризму, та [illegible] ј аристократичноjі реакціjі?

Через це, јак і по другим резонам, треба јак можно більше відбивати молодіж від попівськоjі карjери, а притьагати јеjі до других, сьвіцьких і независимих. Також треба помагати всім противуцерковним рухам серед народу, сектам протестантсько-пієтистичним, чи кружкам раціоналістичним, початки котрих поjавльаjуть сьа в Галичині, Угорськіj Русі, јак і в Холмщчині ј Подніпрьаншчині [треба бути неуками або крутіjами, шчоб, јак галицькі ј россіjські сотрудники „Дѣла“, виводити „штунду“ з обрусеніjа ј забувати, шчо ј на Великорусі число таких сект вбільшилось власне з того часу, јак пішла в народ великоруська Бібліjа]. Помагати таким рухам треба навіть з погльаду національного, бо поки ми будем лизати руки гіерархічним цер-

квам, ліпша частина нашого народу буде словачитись, јак ужгородські піетисти, або московитись, јак штундарі, котрі тепер звуть себе „русское братство“ ј співајуть гимни, переведені по великоруському з німецького в Петербурзі. [Ја давно намовльав декого з кијівських украјінських віршомазів, шчоб переложили ті гимни на украјінське, додавши дејакі з гимнів більш прогрессивних сект, јак Freie Religiöse Gemeinde, — так шчо ти будеш робити з тими деревјаними головами, котрі вилізуть писати мишам на сніданьньа десьату воду на кісілі Шевченка]. Наша національність вже багато стратила на тому, шчо через православно-козацьку тупость передала польакам наше протестантство ј соцініанство, а тепер ми поновльајемо стару помилку, котру через наше неуцтво у всесвітнiј історіјі культури ми навіть не добачајемо. [Сам Костомаров не розумів ваги дльа нас нашого протестантського руху в XVI ст., котриј не тільки прејавльавсь европејськими сектами на нашім грунті, а ј починавсь орігинально в наших брацтвах, — і не оцінив таких творів, јак Апокрізіс, а все стојав на тому, шчо православіје наша національна віра всегда, нынѣ и присно и во вѣки вѣковъ]. Порьад з помічьчьу сектантам ми мусимо і в прихильниках гіерархічних церков підпирати ј будити рух до чогось подібного старим брацтвам, в котрих елемент свіцькиј стремів взьати верх над попівством, до вибору попів громадами, а владик осібними сојмами делегатів громад і клиру і т. д.

Така моја думка про церков і попівство. На скілько ја знају, подібні ж думки ј Павлика. Він теж не радить вигребати нагло попів лопатами з громад (јак попи нас хотіли б) ні „јавленьами“ піч топити і т. д. (јак радив поклоньајемиј і славимиј народовцьами Шевченко), а тільки

радить свіцькіј інтеллігенціјі держатись независимо від попівства (лаіцізаціја політики), а поки ліпші попи підуть за свіцькоју інтеллігенціјеју, він показује, шчо в минувшому, коли јакиј піп зробив шчо доброго, јак М. Шашкевич, то по стільки, по скілько були переньались думками свіцькоји інтеллігенціјі свого часу, хоч (јак М. Ш.) не свого кроју. То ж бо правда! Подібне казав в 1876—77 р. і Вол. Барв. в „Правді" (чого јому не забула „Русь" Боброзича) проти починавших тоді підніматись клерикальних претензіј „Р. Сіону". А коли потім тој Барв. повів народовців під митр. Сильв. Сембратовича (патрона Р. Сіона), а далі јого епігони з „Дѣла" навіть під Пелеша, — то це тілько јіх невстіјність і неуцтво. Та ј то сам С. Сембратович доволі розумно натьакнув Барв. і К-о, шчо свіцьким льудім ліпше самим вести своју політику! Навіть, коли тепер јесть у Вас попи-народовці, котрі по троху служать науковіј освіті народу, то це треба завдьачити тому, шчо у Вас в 60-ті роки, коли теперешні народовські проводирі були молодшими ј чеснішчими, а через те ј розумнішчими, у Вас виділилась купка свіцькоји інтеллігенціјі, котра хоч кілька років продержалась досить независимо. А јак тоді держали себе до освітньоји справи попи, видно з того, шчо росказував мені в 1879 р. Корнило Сушкевич: „Попи не пристајуть до „Просвіти", бо кажуть: адже јак хлоп буде освічениј, то ми підемо з торбами".

Sapienti sat!

Женева. 1888. 3 Маја.

М. Драгоманов.

VII. Общерусство Костомарова.

(Лист до редакції „Правди“).

Зараз прочитав я в „Правдї“ за м. Вересень 1892 р. статійку „Украïнське письменство і М. І. Костомарів. Відповідь М. П. Драгоманову“. Певно, що й ш. автор єї (Черниговець) не поремствує, коли дістане відповідь на сю відповідь і через те обертаюсь з сим моїм прилюдним листом в редакцію „Правди“ ж.

Перш усего я мушу сказати, що не розумію, чому статійка д. Черниговця названа „Відповідь М. П. Др—ову“, — бо вона тільки стверджа виписками з Костомарова те, що я казав про него. З тих виписок видно, що Костомаров признавав і для Украïни „російску“ літературу і єї мову, як „общерусскі“, — хоч по при нїй признавав потребу літератури й мови украïнської, як краєвої, або як кажуть иноді в Россіі „для домашняго обиходу“, — а цій краєвій літературі Костомаров ставив за сурьозну ціль, по крайній мірі на довгий час — писаньня елементарно-наукові. Я мушу додати, що д. Черниговець знайшов би ще більше рішучі вирази таких поглядів Костомарова, коли б обернув ся ще до таких статей нашого історика, як зазив до видаваня попу-

лярних українських книг (в „Основі“ 1862 р.) або огляд української літератури в книзі Гербеля „Поезія Славянъ“, котрий я, памятаєть ся, — й цітував у тій моїй замітці, котра викликала „Відповідь“ д. Черниговця. На жаль, я тепер не маю під рукою ні „Основи“, ні книги Гербеля і не можу зробити з них потрібних виписок. Коли сам д. Черниговець, або хто з тих, хто схоче перевірити справу своїми очима, гляне в ті статі Костомарова, то в кінець побачить, що по суті справи нам з д. Черниговцем нема о віщо спорнтись.

Увесь спор між нами може бути тільки об тім, чи щиро писав певні свої слова Костомаров, як думаю я, чи не щиро, а в силу певних обставин і за для певних практичних цілів, як думає д. Черниговець. Сей спор може безапелляційно рішитись хиба інтімними листами, записками та розмовами Костомарова, з котрих буде видно точно єго правдиві думки. Поки ж такі інтімні документи не публіковані, а суд мусить опиратись тільки на публичних писанях Костомарова, я позволяю собі думати, що в спорі маю рацію я.

Між инчим згадані статі Костомарова в „Основі“ й у книзі Гербеля писані зовсім независимо од тих оппортуністичних поглядів, які могли Костомарову діставити статі, напечатані в часи Лорис Меліковських „вѣяній“, — і вже через те мусять давати нам щиру думку Костомарова. До того, хоч в урядових сферах Россіі всяка думка про українство не хвалить ся, — все таки, в противность тому, що говорить д. Черниговець, саме тілько висказуванє думки про самостоячість української літератури ніколи не каралось і в самій Россіі, по крайній мірі в людей, котрі не були на учительській службі. Хто хотів, той висказував єі печатю, навіть після legis Josephoviciae, — як напр. Ол. Пчілка в Россіі, Нечуй

в Австрії, при чому Нечуй, котрого правдиве имя було давно звісно в Россії, зоставав ся навіть на учительській службі. Думати, щоб Костомаров бояв ся навіть косого ока якого небудь урядника, хоч би й міністра, і через те не смів сказати свою правдиву думку в справі все таки не політичній, а літературній, значить приписувати Костомарову щось таке навіть гірше, ніж оппортунізм.

А головне ж „общеруські" погляди Костомарова в справах літературних цілком одповідають єго історичним поглядам, котрі він викладав у всїх своїх наукових працях. Трудно припустити, щоб така людина, як Костомаров, могла брехати увесь свій вік, у 25 томах наукових творів!! В усіх же сих творах Костомаров, хоч признавав певну національну осібность української людности, та не тільки не одрікав руськости ні білорусам, ні великорусам, а й дивив ся на них, як на своїх же людей, далеко ближчих, ніж инші славяне. Мало того, — при всім своїм українськім автономізмі (котрого зрештою Костомаров після 1847 р. ясно не виложив у відносинах до сучасности), Костомаров дивив ся на прилучене України до Московщини, як на діло органічне, на московське государство й новіщу Россійску державу, як на прямих наслідників старої Київської Русі, — і відповідно тому признавав за органічні й послідки державної історії Россії з XVIII ст., а власне культурну спільність України з Московщиною, признавав і для українців своєю, рідною літературу Пушкина, Гоголя і т. и., котру він і звав „общерусскою" і мовою котрої він написав майже всі свої твори і при тому всі ті твори, котрими він себе обезсмертив на Україні, як і в Московщині.

Можна не згоджуватись з Костомаровим, можна простувати иншими шляхами, тільки ж

факт усієї науково літературної праці Костомарова треба признати, як він єсть з єго правдивим характером.

На сему я міг би й скінчити свою замітку, коли б діло йшло тілько про зовсім обєктивну річ — наукову оцінку літературної діяльности Костомарова. Але в своїй замітці, котра викликала відповідь д. Черниговця, я мав і практичні цілі, — та й сам д. Черниговець обертаєть ся до мене й судить про ті цілі. То я мушу додати ще кілька слів.

Д. Черниговець зовсім хибно зрозумів ціль моєї замітки, коли приписав мені „запал партійний". Для інтересів моєї партії зовсїм не потрібно ставати під авторітет Костомарова, раз через те, що ми в загалі аргументуємо не текстами з авторітетів, а вільною критикою, а в друге через те, що я сам мав не раз пригоду прикладати ту критику і до Костомарова. Почастно в справі прав і широти української літератури я сам на дїлї виходжу за рямки елементарної й краєвонаціональної лїтератури, а в теорії признаю спори о тих правах і тієї широти за пусті, — бо по моїй думцї права і широта літератури обмежають ся лишень самим фактом істнуваня на певній мові певних творів явної лїтературної вартости. Я завше ставив моїм землякам за найлїпше в цій справі робити, як сказано в слїдующих двох віршиках россійского поета:

Движенья нѣтъ! — сказалъ мудрецъ великій, —
Другой въ отвѣтъ началъ предъ нимъ ходить.

Партія, до котрої я належу, так і робить в справі лїтератури української. Коли менї вважаєть ся вартим точно виставити перед Галичанами погляди Костомарова, то власне для того,

щоб показом на Костомарова виеншити в Галичині запал партійних спорів, а надто між „украйнофілами й общеруссами“. Коли Костомаров був і украйнофіл і общерусс, то значить повної непримиримости між двома напрямками може й не бути, значить, можуть бути і в Галичині знайдені спільні точки, на котрих партії можуть погодитись для спільної праці. Згода ж така тим більше потрібна, що для масси народу в Галичині тепер на першім плані стоять справи політичні та соціально-економічні і що тілько ті справи можуть дати галицько-руській інтеллігенції міцний народний грунт і для політичної акції за автономію своєї національности.

Щоб не допустити ніякого непорозуміня я мушу додати, що я зовсім не стою за спільність чесних і осьвічених галицьких украйнофілів особисто з проводирями галицького т. зв. москвофільства. Я двадцять разів говорив, що в теперішньому гал. москвофільстві є багато антипатичного і шкодливого ретроградства в поглядах на справи й галицькі, й россійські і що навіть в справах літературних гал. москвофільство показує більше бурсацького рутенства, ніж общеруськости. Я тілько вважаю неслушним ставити справу заранї так, що всякий, хто не признає повної одрубности русинів од москалів, в етноґрафії, історії і літературі, — той є зрадником, ворогом нашої нації, котрого треба побороти, та ще всякими способами, включно до поліцейських. Така постанова справи проскрібує, навіть тепер поліцейським способом, певний напрямок, котрий в Галичині єсть і буде, котрий виріс все таки з національно-історичного грунту і котрий все таки може служити народові, хоч би елементарною літературою, а також агітацією для єго орґанізації проти всяких адміністративних, соціальних і економічних лих і т. д.

Украйнофіли россійські поступають всего меньше слушно, коли замісць того, щоб утихомирювати галицькі спори, ще роздувають їх. Перш усего вони ставлять себе теоретично в стан фальшивий і просто, свідомо, чи несвідомо, обманюють галичан, котрі в загалі мало ознакомлені з російсько-українськими справами.

Основні ідеї россійського украйнофільства й галицького зовсїм не однакові. Напр. в Россії ні один український учений не держить ся думок, котрі висказує напр. д. Ом. Огоновський, що українська мова стоїть в таких же відносинах до великоруської, як і до чеської або польської і др. славьянских. В Россії і старі вчені, як Максимович, і теперішні, як Житецький признають серед славянської мови осібну сїмью — руську, а вже в ній мови велико-, мало- й білоруську. Подібна общеруськість істнує і в поглядах українських учених і на історію України відносно до Московщини. Покличусь впять і на старих Максимовичів і Костомарових і на молодших Антоновичів і всїх українських істориків, скуплених в „Кіевск. Старинѣ". Одповідно тому російські украйнофіли дивлять ся й на россійську лїтературу зовсїм не так, як напр. на чешську або по польську, — а стілько ж по волї, скілько й по примусу читають і пишуть по россійському. Рішучих „одрубників", подібних до галицьких народовцїв, дуже мало навіть серед записних украйнофілів у Россії, — та й ті майже виключно беллетристи й поети, а не вчені або публїцісти, полїтики і т. д.

Як же після сего можна тожсамити россійське украйнофільство з галицьким народовством, — як можуть навіть найрішучі українські відрубники з Россії підписуватись під формулами галицьких народовців, формулами, по котрим всякі Максимовичі й Костомарови, — люди, котрих всї украйнолюбцї не можуть не поважати, — і більша

половина теперішніх украйнолюбців мусить бути записана в ряд зрадників нашої національности й народу?

Очевидно, що по щирій правді російські украйнофіли, навіть найрішучі відрубники, можуть требувати од галицьких общеруссів тілько того, щоб вони чим небудь практично доповняли свій патріотизм працею для політичних прав народу, для єго соціального добробуту, для просвіти, а в літературі по крайній мірі щоб хоч популярні твори писали живою народною ж мовою.

За сим, звісно, зостаєть ся за російськими украйнолюбцями право критики діяльности галицьких общеруссів, як і народовців, — з поглядів всесвітньої науки й культури, на скілько вона поступова, чи ретроградна, на скілько через те пожиточна, чи шкідлива для тієї частини нашої нації, котра живе в Галичині.

Такі мої практичні чи партійні думки, котрі я вивожу з огляду діяльности Костомарова і єї вартости для української нації. На скільки в цих думках правди, чи „партійного запалу", не мені судити.

7 Октября, 1892. Париж.

М. Драгоманов.

VIII. Балтійскі Німці.

Початок отсеї статейки, дві сторінки рукопису М. Драгоманова, десь затратив ся. Друкую те, що лишило ся. О скілько пригадую, статя була написана з приводу німецького журналика „Der baltische Foederalist“, що якийсь час при кінці 80-их років виходив у Женеві. *І. Ф.*

З того часу балтійські Німці держались міцно за своју привільовану автономију ј вберегали јеји льојальностьу перед россіјськими абсольутними царьами, абсольутизм котрих над рештоју Россіјі ј навіть над Польшчеју балтійські Німці підпирали мабуть чи не шчирішче від царських чиновників московського роду. Польаки Конгрессувки були завше консеквентнішчі в своjому автономізму, — може через те, шчо вони численнішчі від балтійських німців. Польськиј автономізм був завше отверто-ліберальниј, та все таки сходивсь з автономізмом балтійських німців в своjіј одрубності (Absonderung) од других россіјських крајів, а звісно, задніпрьанських. Најдальшоју метоју загалу польських ліберал ів-автономістів було прилученьнье до конституціјноjі Конгрессувки губерніј західних, належавших до Польшчі в 1772 р. В 1830—31 рр. польаки пробовали відірвати від Россіјі ті всі губерніјі вкупі з Кон-

грессувкоју. Проба та не вдалась, і навіть Конгрессувка стратила своју конституціју, вдержавши тілько бьурократичну осібність. В 1863 р. польаки поновили пробу сепаратизму, — і втратили ј адміністратівну осібність. Але все таки польські політики зостались при ідеалі коли не просто державно-сепаратистичнім, то при думках про повну адміністративну одрубність од инших крајів Россіјі.

Та провінціальна автономіја, котроји домагались од петербургського урьаду мешканці східних і південних россіјських (московських, јак і украјінських) губернїј в 1858—1863 і котроји початки дістали вони по закону 1864 р. про земства, — дльа польаків здавалась за малоју, за — пісноју, так сказати. А урьад з свого боку був радиј не дати јім і такоји. Всьа працьа ј заходи россіјських земств коло добра крајевого ј народнього прој шла дльа польаків навіть россіјських не замітима, а инколи навіть де хто з правобережноји шльахти польськоји ј запримічав јеји, та не мав до неји сімпатіји ј навіть радиј був (јак це мені самому довелось чувати на Волині), шчо брак земств уберега шльахту од видатків на мужиків (дороги, школи, шпиталі ј т. и.). Непримітним зоставсь дльа польаків і державно-ліберальниј рух у россіјських земствах.

Чи такиј стан річеј нормальниј?

Шчо до балтіјських німців, — то јіх Sonderstellung з кождим місьацем підкопујеть сьа. Адміністративна централізаціја з Петербурга ламаје јіх привілегіји не тілько аристократичні дльа загалу льудности естів і латишів, а також россіјан, котрі напр. в Ризі досить численні, — але ј права цілком справедливі. За централізаціјеју іде „обрусеніе“, котре нагнітаје не тільки німців, а ј естів і латишів, котрі сподівались од россіјського урьаду помочі дльа јіх національних ру-

хів. Очевидно, шчо вже служба абсольутизму петербургському не вбереже балтіјських німців од нівельаціјних заходів, і тепер јім зостајеть сьа або ждати, чи не одірве јіх од Россіјі Пруссіја (шчо може ј'не случитись), або поједнатись у себе дома з естами ј латишами та ставати до спілки ј у остатніј Россіјі з усіма автономно-ліберальними елементами. Такі елементи знајдуть сьа серед россіјських земств. На них в усьакім разі мусьать звернути увагу балтіјські німці, а також ести ј латиші.

Польаки в Конгрессувці, а тим більше в західних провінціјах знаходьать сьа в сушчности в такім же стані, з тоју хиба одміноју, шчо надіј на те, шчоб од Россіјі одірвалась јака небудь Кијівська або Могилевська губерніја, шче менше, ніж на одірваньньа Ливоніјі або Естоніјі. А через те ј вигоди одірваньньа Конгрессувки, навіть коли б воно наступило (звісно, лиш јак наслідок великоји европејськоји віјни) дуже проблематичні дльа Польаків. З економічного боку таке відорваньньа було б јавно шкодливе дльа Конгрессувки. З національного боку польські колоніјі в Литві, на Білій Русі ј Правобічніј Украјіні післьа одірваньньа Конгрессувки були б виставлені на дужчиј нагніт россіјського урьаду, котриј би притьаг до себе на це діло ј крајеві плебејські національности, серед котрих — навіть на Жмуді — јесть і тепер досить сильниј антіпольонізм, а потім може розвитись свіј національниј абсольутизм, нетолерантниј до всьакоји чужоји меншости, а надто так малоји, јак мала польська меншість не тільки напр. в Кијівшчині, а ј на Жмуді. З цих точок ми по крајніј мірі вважајемо навіть дльа Польаків у Россіјі хоч на цеј і на ближчиј час політіку сепаратізму не так корнстноју, јак політіку децентралізаціјного лібералізму, котриј би визнавав за кожноју національностьу (нац. мовоју)

право на житьтье, а в тој же час давав би відповідну автономіју дльа всіх політичних одинниць і громад (сільских і городских) волостів,, повітів, провінціј посеред вільноји держави.

Земськиј лібералізм у Россіји власне носить у собі досить јавні зерна такого політичного ідеалу, і вже через те мусить звернути на себе увагу ј Польаків. Правда, дольа самих теперішніх земств у Россіји непевна. Можливо, шчо вони будуть скасовані реакціјним урьадом, або хоч перероблені до корінья. Тільки ж це не зміньа суті справи, а тільки пошкодить на јакијсь час розвитку і реалізаціји вказаного політичного ідеала. При першіј шчасливіј пригоді Россіја звернеть сьа на тој пункт, до котрого дійшли земства, — ці остатні повернуть сьа до житьтьа ј поведуть далі своју еволюціју з того пункта, на котрому јіх спинила реакціја в 1883 р. А значить, впјать з земством муситимуть рахуватись і такі елементи в Россіји, јак польськиј.

Ми не мајемо тут місцьа та ј відваги викладати наші субјективні політичні ідеали ј думки. Навіть те, шчо ми сказали вишче, ми готові признати за дуже спорне. Одно тілько ми позвольајемо собі сказати тут рішуче, обертајучись до галицькоји польскоји публіки: коли хочете пізнати дійсну Россіју (з Украјінoју), гльаньте на земства з јіх добрими ј лихими боками; дивіть сьа пильно, не нудіть сьа навіть детальними студіјами. Наша брошура[1]), звісно, не могла давати деталів. Вона обминула навіть загальну розмову про всьакі инші боки праці россіјських земств, окрім політичного. А јесть же шче така, по котріј можна гадати, чим би могли заповнитись в Россіји рьамки державно-земськоји автономіји, коли б вона дійшла там до свого повного розвитку: јесть пра-

[1]) Z dziejów liberalizmu w Rossyi

ціьа ј проекти праці дльа народньоји освіти, здоровльа, добробиту економічного, досліду наукового нар. житьтьа, статистика — усьакі заходи, котрі ј тепер можуть видержати з честьу порівньанья з заходами многих европејських репрезентаціј навіть і не таких, јак напр. галицькиј сојм останньоји каденціји, котриј власне видумував такі порьадки, јакі або скасували россіјські земства (напр. дорогова устава), або јакі тепер видумује реакціјниј петербургськиј урьад — не проти земств (напр. устава громадського урьаду)...

Женева. 2 Мају, 1889.

М. Драгоманов.

IX. Программа Костомарова з 1846 р.

В 1885 р. в „Русской Мысли“ напечатана була автобіографіја Миколаја Костомарова, продиктована јім д—ці Білозерськіј (жінці редактора Основи). Там між инчим К—в розказује історіју свого „Кирило-Меѳодіјівського“, панславістично-украјінського кружка, котриј був арештованиј в 1847 р. і за котриј К—в і др. були вислані в далекі губерніјі. Та программу того кружка цензура не позволила напечатати в літературно-політичному виданьньу „Русская Старина“ (1886, N. 1). Программа та појавилась в біографіјі К—ва, зробленіј В. Семевским. Ось цьа в усьакім разі інтересна грограмма:

„Общество имѣло цѣлью распространеніе идей славянской взаимности и будущей федераціи славянскихъ народовъ на основаніи полной свободы и автономіи народностей... Планъ этого общества, получившій въ послѣдствіи дальнѣйшую разработку, былъ приблизительно слѣдующій: вербовать найбольшое число членовъ между всѣми славянами и всѣхъ званій людей, преимущественно профессоровъ, учителей и литераторовъ, такъ какъ они всего болѣе могли имѣть вліяніе на молодежь и подготовить ее къ будущей дѣятельности.

„Въ религіи полная свобода. Всѣ вѣроисповѣданія должны пользоваться одинаковыми правами. Запрещалась всякая (религіозная) пропаганда, какъ безполезная при свободѣ. Но предполагалось склонять славянъ католическаго вѣроисповѣданія принять славянскій языкъ въ богослуженіи.

„Относительно языка, который бы долженъ сдѣлаться общимъ для всѣхъ славянъ[1]) не рѣшалось окончательно, но предполагалося языкъ великорусскій, какъ найболѣе распространенный. Предполагалось обязательное обученіе народа. Уничтоженіе крѣпостнаго права, дворянскихъ и всякихъ привилегій, уничтоженіе смертной казни и тѣлесныхъ наказаній, исключая карантинныхъ законовъ и времени войны.

„Предполагалось въ будущемъ, чтобы славянскіе народы примкнули къ Россіи и образовали съ нею федерацію.

„Россія должна разбиться на частные штаты: сѣверный, сѣверовосточный, юговосточный, два поволжскихъ — верхній и нижній, два малороссійскихъ, одинъ середній, два южныхъ, два сибирскихъ, одинъ кавказскій, а Бѣлоруссія составляла бы отдѣльный штатъ, также Польша, Чехія съ Моравіей, Сербія, Болгарія; часть Галиціи присоединялась къ Польшѣ, другая къ западному малороссійскому штату и т. д. Такое дѣленіе непризнавалось окончательнымъ, имѣло быть перестроено сообразно экономическимъ и другимъ потребностямъ.

„Кіевъ не долженъ былъ принадлежать ни къ какому штату, а назначался центральнымъ городомъ собранія общаго сейма. Въ сеймѣ — двѣ камеры, въ одной выбранные сенаторы и министры, въ другой депутаты. Общій сеймъ дол-

---

[1]) то б то посередницьким, а не єдиним.

женъ былъ собираться чрезъ каждые 4 года и чаще, въ случаѣ надобности. Въ каждомъ штатѣ былъ свой сеймъ, который собирался ежегодно, свой президентъ и сенатъ. Верховная или центральная власть предоставлялась президенту, выбираемому на 4 года, и двумъ министрамъ: иностранныхъ и внутренныхъ дѣлъ.

„Для общей защиты федераціи отъ внѣшнихъ враговъ предполагалось имѣть регулярные войска, но въ небольшомъ количествѣ, такъ какъ въ каждомъ штатѣ была своя милиція и всѣ учились военному искусству на случай всеобщаго ополченія“.

Така, јак вона тут виложена, программа Костомарова була дуже ідеалістична і через те не дивно, шчо повернувшись з вигнаньньа в часи вже Александра II, К—в не державсь јеји цілком. Але дивно, а в усьакім разі печально, шчо К—в і јого пријателі, котрі в 60-ті роки видавали „Основу“ ј керували украјінським рухом в Россіјі, не вијавили ніјакоји новоји політичноји программи, а цьу стару так заховали, шчо про неји точно нічого не було звісно до самоји смерти Костомарова. Між инчим це мало наслідком те, шчо навіть серед інтеллігентних украјінців „украјнофільськиј“ рух не міг видержувати конкуренціји ні в один бік з великоруським лібералізмом і радікалізмом, ні в другиј з московським славјанофільством. Спеціально украјінськиј рух, позбавлениј політичноји программи, котра б могла приложитись до всеји Россіји (а надто тоді, коли на сепаратизм украјінськиј не було ні волі, ні сили), а також і без программи всеславјанськоји, видававсь чимсь поверховним, формальним і вузьким.

А тим часом основні думки Костомарівськоји программи 1847 р., а власне думка реформи всіјеји Россіји на підставі автономіји крајів і на ліберально-демократичному прінціпу, а також думка

про солідарність, коли не сојуз всіх славјан з захороноју індівідуальности кожноји слав. національности, — могли добре приспособитись і к реальним обставинам Россіји, Австріји ј Балканських земель, навіть без конечного державного панславізму, звісно, непрактичного, по крајніј мірі тепер на теперішньу добу, і могла б дати украјінцьам досить видну політичну рольу в великих історичних подіјах остатнього ј будушчого часу.

Тут ја не можу не замітить, шчо программа „Вільноји Спілки“ просто потрапльа в слід программи Костомарова. Ближчу ж оцінку тіјеји программи, і саме те, чи варто про неји говорити в загалі, зоставльају Вам самим. Замічу на всьакиј случај, шчо в В. Сп. говорить сьа не про самих тільки славјан, а про всі народи Россіји, а також, шчо В. Сп. напечатана ранішче, ніж звісноју стала програма К—ва.

X. Точки додані до листу М. Др. до Ів. Фр.

1) Про Гребінку ја не знају більш того, шчо написано ј у Петрова. Кружок јого, о скільки знају, був немудрьашчиј; звичајні чиновники ј панки, котрі часами „сумували“ за Полтавшчинoју, то б то за салом (на сало ј вареники Гр. иноді кликав Бѣл—ского і мабуть через те Б. не міг собі представити ј кружок Костомарова мудрішчим од салольубів Гр—н), „укр. ночами“, а мабуть иноді ј за „волеју“, шчо не перешкоджало јім проклинати ј Мазепу.

2) Про польскі кружки в Пет. ј про відносини до них Ш—ка нічого не відају. Мені вдајеть сьа, шчо на Ш—ку видно вплив літературнај польських поетів, і то в кијівськиј вже період, а політичного впливу польського зовсім не видно.

3) Про „Маякъ“ знајдете в К. Стар. (здајеть сьа, в 1886 р.). Там були украјінські статьті характеру гребінківського (vide §. 1), а тенденција була Николајевська: православије, самодержавије, народность (в дусі против Европи).

4) „Мик. славяноф.“ шче тоді власне не було, — то б то моск. геґеліанців, котрі ждали

слав. доби в Stufengang'у всесьвітньоји історіји (Кир., Хом., К. Аксак., Юр. Самар.), а були церковники-консерватори (Шишковці, — котрих перших прозвано „словянофилами“, бо вони противуставльали шче Карамзинському літературному народовству — мову церковну) і ріжнобарвні елементи, котрі чули о славјанах (то балканських, православних, власне јакихсь греко-славјанах, котрих россіјане, в тім числі ј Хомьаков, ходив одвојовувати в 1828—29 р.), то почасти про західних, католиків. Про остатніх почнали говорити більше украјінці та украјіно-білоруси: Срезн., Бод., Боричевскиј. Трохи зоставались спомини про побут Мицкевича в Москві ј Петербурзі, і далекиј одгомін спомину про „Общество соедин. Славянъ“. В Харькові ј Москві закльовувалось туманно-містичне вистудіованьньа славјаншчини в звјазку з Россіјеју (Вельтман) або спеціально з Украјінојуу (Пассек). Перегльаньте перші томи творів Бѣлинского, а також Пипина Изученіе русской народности, та ј усьакі инші статьті в В. Евр.

5) Історія Руссовъ певно, зложена коло 20 р. XIX ст. в кружку кн. Репнина, остатнього тітульар: „Малороссійскій Генер. Губернаторъ“. Післьа 1830 р. в јого був кажуть „объискъ“, він був мајже інтернованиј в селі својім Јаготині, де потім бував і Шевченко, а генер. губ—ство наше стало зватись „Черниговское, Полт. и Харьковское“.

6) Укр. мелодій Маркевича ја не бачив ніколи.

7) Спомини Афанасьева (ради неба, не звіть јого, јак другі галичане, Атанасьевим, — хај він буде ф, або хв) мені вдајуть сьа вірними. Ја б раднішчиј дати Вам ці спомини (вони були в мене в одбитку з Библ. для Чтенія), та оце

зараз перешукав усі полки, де в мене лежить украјінська література, ј не најшов. Може відшукају в инших місцьах, або де знајду тут Б. для Чт.

8) Про Брюлова нічого не можу вказати Вам. Памјатајеть сьа, було шчось в Р. Ст., чи Истор. Вѣст., — тільки наврьад з того боку, јакого Вам треба. Чув ја од Агіна (јого ученика), шчо він часами з висока говорив про Николаја Павловича, јак геніј, котрому б то, јак Тіціану, Филип II. мусив би пензель підньати, ј раз звелів перед носом у Н. П. заперти своју студіју, сказати, шчо дома нема, хоч мов навмисне ходив по ній і стукав ногами, поки Н. П. оглядав салон. Напевне, дальше таких бутад Бр. не ходив.

Про суспільність украјінську в 30—40 роки знајдете де-шчо в К. Стар. в мемуарах Селецкого та дејаких попів (там і про крестьан). В книжці Шульгина не багато знајдете, — хоч коли хочете, то ја Вам јеји пришльу в купі з NN. Др. и Нов. Росс., з Петер. Вѣстникомъ, котрі перегльану, шчоб вибрати Вам те, шчо буде тичитись до јакоји з Ваших точок.

Журналів же 30—40-х років у мене нема.

А Молодиком, Украиною, Укр. Вѣстникомъ Ви багатші мене. Про „Молодикъ“ ја плакав у Россіју (Кијів і Петербург), шчоб мені здобули хоч копіју з статьті Костомарова про „Укр. писателів“, та нічого ј не виплакав. Чи у Вас власне јесть та статьтьа?

В суммі думају, шчо до Ш—ка все доходило через десьате-пјате, особливо, поки він не здибавсь з Костомаровим, котрого вплив був једине систематичне дльа Ш—ка. Все, шчо вривками доходило до Ш., він сам переробив своїм

генiјем (ну, звiсно, багато ј не второпав). Через те то не дуже то ј бiдујтесь за детальами. Головне ж Вам вијасньать i тi матерјали, јакi знајдете. — А шчо, Пипин прислав Вам копiју з усього листа Бѣл. з поводу ареста Шевч. i К-о, чи нi? Добре б, јак би видрали увесь лист...[1])

---

[1]) Копiю сего листа пок. Пипiн, вибраний почесним членом Наук. Тов. iм. Шевченка, прислав на його адресу. Лист був опублiкований i обговорений у Лiт.-наук. Вiстнику.

XI. Памяті учителя.

Вмер наш учитель... Заступник бідуючих, малих або зроблених малими історичним ходом жорстокої цівілїзації, не жиє більше...

Ми, котрі ще так недавно святкували 30-лїтній ювілей його лїтературної праці, ми хоч і знали про його хоруванє в остатнї роки, не думали, що струна так натягнута і кінець так близько.

А він був близько....

Його слово, писане в Болгарії, друковане в Австрії, перелїтало кордон і розходилось по Українї. Нашого учителя поважали в Петербурзї, знали в Москві і читали на Амурі та в Сібірі, — я сам посилав туди числа „Народа“.

Купка його читачів не була великою, бо пани, що над нами, і раби, що серед нас, однаково не любили і не люблять правди і розповсюдженю її становлять перепони. Слово ж Драгоманова було правдою, простою і щирою. Квіти красномовности, патетичні фрази не виходили з під пера його; він просто „своя вѣщая пьрсты на живыя струны въскладаше, вони же сами щиру правду рокотаху“. І ся проста правда, наскрізь перейнята вірою в побіду добра і людяности над злом і тиранством, мала чудову силу вливати е-

нерґію і надїю в лякливу душу самотного українського інтеліґента. Пóгань щоденного житя, мерзотні вибрики безнародної, спорохнілої суспільности, все забувалось, коли до рук наших доходили листочки його писань. Вони твердили нам, що зло не єсть чимсь незмінним, сталим, трівким, як то могли думати ми, одурілі від пахощів рідного багна; вони казали нам про ті часи, коли зло було безмірно сильнїщим, коли погань гордо носила голову і вірила, що вона то і єсть вінець твореня, і коли все ж знаходились сильні розумом і великі серцем.

Але коли учитель був великим, ми не завсїгди (щоб не казати більше) були дорослими. Правда, ми знали Драгоманова, але ж і вівцї знають чабана. Чабан би страшенно здивував ся, коли б його хоч би й найлїпша овечка стала чоловіком; а Драгоманов дивував ся, як то ми, котрих іноді дехто називає людьми, все ще живемо як вівцї. Людське слово учителя не містило ся в овечій душі ученика і иноді ученик, соромлячись себе, лаяв учителя.

„Він далеко, він давно покинув рідне болото, він не знає сучасних обставин, він не розуміє теперішнїх часів“ — белькотали овечата. Тут було непорозуміне. Драгоманов писав для тих з овець, котрі рішились би підрости до чоловіка, хочаб і через неприємности для власної особи, а лаялись ті з овець, котрі чекали слушного часу, коли їх „пожалують у людей“. Просто вони прочитали лист не їм адресований.

Віра в ріжні чудеса, в те що нас колись подарують „за смирнеє житіє“, як в тім впевняє сама народна мудрість: смирне телятко дві матки ссе — мала в Драгоманові завзятого противника. Учений історик, практичний полїтик, він показував нам той шлях, яким инші народи прийшли до свободи „не зброєю, не силою... і в усякім

разї не лїнивством і чеканем слушних часів, а працею й наукою".

Його гнївали всякі нарікання на долю, обставини, час, котрих у нас так багато і котрі яскраво доказують, що ми ще не вийшли з „овечого" стану.

„Час — неписаная карта, ви — на картї письмена;
Як письмо не так то мудре, то чи карти в тім вина?"

Чабани „волею божою" не любили нашого. Вони так довго стригли людей, що звикли вважати їх за овець. В їх очах Драгоманов був революціонером. Коли всякого віруючого, що вівцї з часом можуть перевернути ся на людей, що вся історія людскости есть оповідане про визвіл чоловіка з під духового, морального і економічного гнїту всяких чабанів, називати революціонером, — то безпремінно Драгоманов був їм. Від лицарів же ножа і дінаміту, котрих теж звуть революціонерами, він був далеко.

Будучи завсїгди на сторонї терплячої більшости, Драгоманов уважав розумовий розвиток мас единим средством, що може помножити скількість щастя на землї. І все, що розвивало суспільний розум, звав Драгоманов добром; все ж, що ставило поступу перепони, було в очах його злом. Релїґія, поучаюча любови і людяности, проповідуюча рівність і братерство, являе ся могучим культурним чинником; релїґія ж, підпираюча своїм авторітетом тиранство і забобонство, релїґія застивша в старих формах культу, викладаюча свою науку на незрозумілій народу мові не несе світ, а гасить його. Длятого Драгоманов був на сторонї великого сучасного релїґійного руху на Українї, котрий вилив ся в форму баптизма. Старі форми православія занадто дорого коштують народу, занадто інертні, занадто аристократичні для теперішнїх часів. Народня проба зреформувати культ, викинути всю обрядність, в котрій

так багато поезії, але котра зовсїм незрозуміла людям, котра (обрядність) прибила чоловіколюбне вчене Христа мертвотою вже неістнуючої мови, наповнила свої відправи старозавітними піснями і дала великому евангельському слову в них так мало місця, — ся проба радувала Драгоманова, бо була явним доказом здібности українського народу до розвитку.

Тепер, коли учитель наш умер, ученикам як раз приходить час (так на нещасте і сором завсїгди буває) звернути увагу на сей бік нашого народного житя. На сїм полї досї нїчого не зроблено нами. Заява, надрукована „Народом“ і прохаюча присилати до редакції все, що могло б осьвітити таємничий для нас (мусимо в тім признати ся) баптистський рух, не принесла нїчого. Нїхто не відгукнув ся, нїхто не прислав анї аркуша. Українцї, завсїгди говорячі про люд, жиють серед нього арістократами. „Милозвучна мова“, „чудова пісня“, се так, се ми розуміємо, тут так багато поезії, але мужиче житє, хоча б і розумове, релїґійне, — про економічне годї й говорити, — ах, нї, оставте! ми представителї мужиків (і що дало нам право на величанє власної особи?) — але не мужика.

Коли кілька років перед сим европейські часописї обігла вістка про турецьку цензуру, котра видерла з Біблії дві чи три картки, — всї дивувались такому варварству. Але все ж се зробили турки, магометани. Се можна зрозуміти. А от християнська держава забороняє цїле Евангелїє, цїлу Біблїю, і ми мовчимо. Ми занадто слухняні, щоб бути людьми, і ображаємось, коли звуть нас рабами.

Факт заборони української Біблії, з котрим наша суспільність мовчки примирилась, найлїпший доказ нашого внутрішнього рабства. Скажіть, будьте ласкаві, яка з полїцій сміє забо-

нити менї мати у себе Біблїю, хоча б і українську? Який суд, зложений з християн, сміє засудити мене як переступника за читане Евангелія? І не дивлячись на те, що за триманє у себе забороненої Біблїї не може бути ніякої кари — українцї злякались!

Перейди, коли хочеш, весь світ,
Завітай до морського царя,
Полинь з орлом в блакитї небес,
А не знайдеш подібних чудес.

Щож мішає нам хоч тепер уникнути „чудесного“? Що мішає видати Біблїю, скласти біблїйне товариство для єї розповсюдженя? Який чоловік, яка партія посміє сказати що супроти такого дїла? Деякі людцї добре розуміють, що розповсюдженє в народї на його мові Евангелія, факт для них дуже некорисний. Але вони не посміють сказати того отверто, не можуть не прийняти участь в розширеню Св. Письма. Не посміють виступити супроти Христа навіть самі галицькі москвофіли, хоч би Біблїя була надрукована фонетикою[1]), як то безпремінно мусить бути, інакше вона зістанеть ся забороненою для українського мужика, бо буде йому незрозумілою.

Нове виданє хоча б самого Евангелія тим більше потрібне, що Кулішівського перекладу вже не можна дістати. Якась дивна історія випала на долю того перекладу: куповано його мало, лежав він по львівських книгарнях, на село до народа його не посилано, а потім він раптом кудись зник. Чи не попрацював тут хто, вдруге розпинаючи Христа?

---

[1]) Один з москвофилів в Галичинї (здає ся ще й пóсел) таке проповідував своїм слухачам селянам: „Читайте лишень книжки друковані етімольогією, бо вони тільки і вчать добру, і плюйте на фонетичні видання!“ Знаменито. Та й гарна ж рифма єсть до слова пóсел!

Треба зложити комісію перекладчиків для виданя Евангелія, коли не цілої Біблії; треба зібрати гроші на видане, треба вибрати агентів для продажі книжок. Річ веде ся про Австрію. Діла багато і найліпше перевели б його не поодинокі особи, а ціле товариство.

Що до гроший на видане, може здати ся, що в тім знайдемо першу і неодолиму перепону нашим замірам. Але в Лондоні, як відомо, істнує Біблійне товариство, що видає Св. Письмо на всїх мовах — певно воно б не відмовило пособити і нам. Можна б обернути ся і до звісного Пашкова, котрий вступав в зносини з українськими баптистами і живе тепер у Лондоні. Була б охота, а гроші будуть. Треба тепер лише чоловіка, з Галичан, розуміє ся, котрий прийняв би на себе ініціативу того діла.

О. Андрович.

Зміст першої части.

	стор.
Передмова	9 11
Рік 1881	1—11
Лист (ч. 1)	1—4
Лист до ред. „Pracy“ (ч. 2) . .	4—11
Рік 1882	12—38
Лист (ч. 3)	12—14
Лист до Максимјака (ч. 4) . .	14
Лист до І. Ф. (ч. 5)	14—18
Лист до невідомого Галичанина (ч. 6)	18—19
Лист до ред. „Зорі“ (ч. 7) . .	19—20
Лист до І. Ф. (ч. 8)	20—28
Лист до І. Ф. (ч. 9)	29
Картка кореспо. до І. Ф. (ч. 10) .	29—30
Лист до І. Ф. (ч. 11)	30—31
Предсѣдатель „Буковины“ и „Малая Русь“ (Допись) . . .	31—32
Некролог Мик. Ал. Корша . .	32—33
Лист до І. Ф. (ч. 12)	33—38
Рік 1884.	
Лист до І. Ф. (ч. 13)	39—41
Лист до І. Ф. (ч. 14)	42—47
Лист до І. Ф. (ч. 15)	47—51
Лист до І. Ф. (ч. 16)	51—53
Лист до І. Ф. (ч. 17)	54—65

стор.
Лист до І. Ф. (ч. 18) . . . 66—73
Лист до І. Ф. (ч. 19) . . . 73—74
Рік 1885.
Лист до І. Ф. (ч. 20) . . . 75—76
Лист до І. Ф. (ч. 21) . . . 77—80
Лист до І. Ф. (ч. 22) . . . 80—82
Прогр. Поступа . . . . 83—84
Лист до І. Ф. (ч. 23) . . . 84—85
Лист до І. Ф. (ч. 24) . . . 85—89
Лист до І. Ф. (ч. 25) . . . 89—93
Лист до І. Ф. (ч. 26) . . . 93—98
Лист до І. Ф. (ч. 27) . . . 98—103
Лист до І. Ф. (ч. 28) . . . 103—109
Лист С. Тургенева з увагами М. Драгоманова . . . 109—111
В редакцію „Зорі“ (ч. 29) . . 112—113
Лист до І. Ф. (ч. 30) . . . 113—117
Лист до І. Ф. (ч. 31) . . . 117—120
Лист до І. Ф. (ч. 32) . . . 120—124
Лист до І. Ф. (ч. 33) . . . 124—126
Перший лист до Петербуржця (ч. 34) . . . . . 126—131
Другий лист до Петербуржця (ч. 35) . . . . . 131—139
Рік 1886.
Лист до І. Ф. (ч. 36) . . . 140—144
Лист до І. Ф. (ч. 37) . . . 144—146
Виписка з листа М. Лисенка, писана рукою М. Драгоманова (ч. 38) . . . . . 146—147
Лист до І. Ф. (ч. 39) . . . 147—148
Лист до І. Ф. (ч. 40) . . . 149—151
Лист до Прихильного (ч. 41) . 151—153
Перший лист до Киян (ч. 42) . 153—177
Лист до І. Ф. (ч. 43) . . . 177—179
Лист до І. Ф. (ч. 44) . . . 179—183
Лист до І. Ф. (ч. 45) . . . 183—188

	стор.
Лист до І. Ф. (ч. 46) . . .	188—190
Уваги на „Программу украинцевъ соціалистовъ-федералистовъ“ (ч. 47)	190—192
Лист до ред. „Kurjera Lwowskiego“ (ч. 46)	192—195
Лист до І. Ф. (ч. 47) . . .	195—201
Лист до І. Ф. (ч. 48) . . .	201—203
Лист до І. Ф. (ч. 49) . . .	203—207
Лист до Б. Бачинського (ч. 50) .	207—208
Лист до І. Ф. (ч. 52) . . .	209—211
Другий лист до Киян (ч. 53) . . .	211—220
Лист до І. Ф. (ч. 54) . . .	221—224
Лист до І. Ф. (ч. 55) . . .	224—228
До суду земльаків (ч. 56) . .	229—236
Лист до І. Ф. (ч. 57) . . .	236—237
Лист до І. Ф. (ч. 58) . . .	237—240
Лист до невідомого Галичанина (ч. 59)	240—243
Лист до І. Ф. (ч. 60) . . .	243—245
Лист до І. Ф. (ч. 61) . . .	245—247
Лист де І. Ф. (ч. 62) . . .	247—250
Лист до І. Ф. (ч. 63) . . .	250—251
Лист до І. Ф. (ч. 64) . . .	252—255
Лист до І. Ф. (ч. 65) . . .	255—260

Часть друга.

Передмова	III—VI
Рік 1887.	
Лист до І. Ф. (ч. 66) . . .	1—3
Третій лист до Киян (ч. 67) .	4—79
Лист до І. Ф. (ч. 68) . . .	79—88

стор.

Лист в редакцію Przeglądu Społecznego (ч. 69) . . . . 88—90
Лист до І. Ф. (ч. 70) . . . 90—92
Лист до І. Ф. (ч. 71) . . . 92—96
Кореспондентка до І. Ф. (ч. 72) . 96
Лист до М. Павлика (ч. 73) . . 96—99
Лист до М. Павлика (ч. 74) . . 99—103
Лист до І. Ф. (ч. 75) . . . 104
Лист до І. Ф. (ч. 76) . . . 105—107
Лист до І. Ф. (ч. 77) . . . 107—109
Лист до І. Ф. (ч. 78) . . . 109—111
Лист до І. Ф. (ч. 79) . . . 111—114

Рік 1888.

Лист до І. Ф. (ч. 80) . . . 115—116
Лист до І. Ф. (ч. 81) . . . 117—120
Лист до І. Ф. (ч. 82) . . . 120—122
Лист до І. Ф. (ч. 83) . . . 122—125
Поправки до K. Lw. . . . 125—126
Лист до О. Кониського (ч. 84) . 126—131
Лист до І. Ф. (ч 85) . . . 131—133
Лист до І. Ф. (ч. 86) . . . 133—135
Лист до І. Ф. (ч. 87) . . . 136—138
Лист до І. Ф. (ч. 88) . . . 138—139
Лист до І. Ф. (ч. 89) . . . 139—143
Лист до Ол. Кониського (ч. 90) . 143—148
Лист до І. Ф. (ч. 91) . . . 148—150

Рік 1889.

Лист до І. Ф. (ч. 92) . . . 151—153
Лист до І. Ф. (ч. 93) . . . 153—154
Лист до І. Ф. (ч. 94) . . . 154
Лист до І. Ф. (ч. 95) . . . 155—156
Лист до І. Ф. (ч. 96) . . . 156—157
Лист до І. Ф. (ч. 97) . . . 157—158
Лист до І. Ф. (ч. 98) . . . 158—160
Лист до Б. К. (ч. 99) . . . 160—164
Лист до І. Ф. (ч. 100) . . . 164—168
Лист до І. Ф. (ч. 101) . . . 168—169

СТОР.

Рік 1890.

Лист до І. Ф. (ч. 102) . . . 170—173
Лист до І. Ф. (ч. 103) . . . 173—176
Лист до І. Ф. (ч. 104) . . . 176—180
Лист до І. Ф. (ч. 105) . . . 180—182
Лист до І. Ф. (ч. 106) . . . 182—183

Рік 1891.

Лист до І. Ф. (ч. 107) . . . 184—185
Лист до Вас. Н. Ковалевського (ч. 108) . . . . . 186—188
Лист до І. Ф. (ч. 109) . . . 189—191
Лист до І. Ф. (ч. 110) . . . 192—195
Лист до І. Ф. (ч. 111) . . . 195—196
Лист до І. Ф. (ч. 112) . . . 196—198
Лист до І. Ф. (ч. 113) . . . 198—199
Лист до І. Ф. (ч. 114) . . . 199—200
Лист до І. Ф. (ч. 115) . . . 200—202
Лист до І. Ф. (ч. 116) . . . 202—203
Лист до І. Ф. (ч. 117) . . . 203—205

Рік 1892.

Лист до І. Ф. (ч. 118) . . . 206—208
Лист до І. Ф. (ч. 119) . . . 208—210
Лист до невідомого Українця (ч. 120) . . . . . 210—213
Лист до І. Ф. (ч. 121) . . . 213—215
Лист до редактора „Правди“ (ч. 122) . . . . . 215—216
Лист до І. Ф. (ч. 123) . . . 216—218
Лист до І. Ф. (ч. 124) . . . 219
Лист до І. Ф. (ч. 125) . . . 219—221
Лист до І. Ф. (ч. 126) . . . 221—222
Лист до І. Ф. (ч. 127) . . . 222—224

Рік 1893.

Лист до І. Ф. (ч. 128) . . . 225—227
Лист до І. Ф. (ч. 129) . . . 228—230
Лист до І. Ф. (ч. 130) . . . 230—232
Лист до І. Ф. (ч. 131) . . . 232—235

стор.
Лист до І. Ф. (ч. 132) . . . . 235—236
Лист до І. Ф. (ч. 133) . . . 236—239
Лист до І. Ф. (ч. 134) . . . 239—240
Лист до І. Ф. (ч. 135) . . . 240—242
Лист до І. Ф. (ч. 136) . . . 243
Лист до І. Ф. (ч. 137) . . . 243—244
Лист до І. Ф. (ч. 138) . . . 245—247
Лист до І. Ф. (ч. 139) . . . 247—248
Лист до І. Ф. (ч. 140) . . . 248—249
Лист до І. Ф. (ч. 141) . . . 249—251

Рік 1894.

Лист до І. Ф. (ч. 142) . . . 252
Лист до І. Ф. (ч. 143) . . . 253—255
Лист до І. Ф. (ч. 144) . . . 255—257
Листок Ом. Огоновського до Драгоманова з увагою Драгоманова (ч. 145) 258
Лист до І. Ф. (ч. 146) . . . 258—261
Лист до І. Ф. (ч. 147) . . . 261—262
Лист до І. Ф. (ч. 148) . . . 262—263
Лист до І. Ф. (ч. 149) . . . 263—265
Лист до І. Ф. (ч. 150) . . . 265—269
Лист до І. Ф. (ч. 151) . . . 269—270
Лист до І. Ф. (ч. 152) . . . 271—273
Лист до І. Ф. (ч. 153) . . . 273
Лист до І. Ф. (ч. 154) . . . 273—276
Лист до І. Ф. (ч. 155) . . . 276—277
Лист до І. Ф. (ч. 156) . . . 277—278
Лист до І. Ф. (ч. 157) . . . 278—279
Лист до І. Ф. (ч. 158) . . . 279—280
Лист до І. Ф. (ч. 159) . . . 280—282
Лист до І. Ф. (ч. 160) . . . 282—283
Лист до І. Ф. (ч. 161) . . . 284—286
Лист до І. Ф. (ч. 162) . . . 286—287
Лист до І. Ф. (ч. 163) . . . 287—289
Лист до І. Ф. (ч. 164) . . . 289—290
Лист до І. Ф. (ч. 165) . . . 290—293

стор.

Рік 1895.

Лист до І. Ф. (ч. 166) . . . 294

Лист до Богдана Кистяковського (ч. 167) . . . . . 295 - 298

Лист до І. Ф. (ч. 168) . . . 298 – 300

Додаток.

I. Лист М. Драгоманова до В. Навроцького . . . . . 303—306

II. Три листи до редакції „Друга“:

Перший лист . . . . . 307 - 314

Украинщина или Рутенщина? (Другий лист) . . . . . 315 - 328

Третїй лист до ред. „Друга“ . 328 – 355

III. Правдиве слово Хлїбороба, брошушура д. Волховського . . 356—369

IV. Із оборонної промови О. Терлецького на розправі за сю брошуру 370—373

V. В справі реформи нашоjі правописі, М. Драгоманова . . . 374—389

VI. Попівство і народніj прогресс в Австр. Русі (З листу до гал. народовцьа) М. Драгоманова . . . . 390 - 397

VII. Общерусство Костомарова (З листу до редакціjі „Правди“) М. Драгоманова . . . . . 398—404

VIII. Балтійскі Німці, М. Драгоманова . 405 – 409

IX. Программа Костомарова з 1846 р. 410—413

X. Точки додані до листу М. Др. до Ів. Фр. . . . . . 414—417

XI. Памяті учителя, О. Андровича . 418—423

М. ДРАГОМАНОВ.

ЛИСТИ ДО ІВ. ФРАНКА

І ИНШИХ.

1881—1886.

ВИДАВ

ІВАН ФРАНКО.

ЛЬВІВ, 1906.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

John Gulka

Передмова.

Думка видати листи М. Драгоманова повстала в кружку його галицьких прихильників майже зараз по його смерти під впливом того авторітету, яким у тім кружку тїшила ся особа покійника, а також під впливом погляду на чимале значінє тих листів для розвою галицько-руської інтеліґенції. За виконанє тої думки взяв ся найгорячійший прихильник Драгоманова в Галичині, д. М. Павлик. Його зусилям і заходам удало ся не лише зібрати з приватних рук значну скількість листів Драгоманова, але надто з паперів Драгоманова, що зберегають ся доси в Софії, видістати всю кореспонденцію Галичан до нього. Маючи такий матеріял у руках д. Павлик уложив собі плян публїкувати листи Драгоманова в суміш з листами його кореспондентів, і то кождого кореспондента окремо, додаючи при тім поясненя і вступні студії від себе. Не хочу відмовляти тій методї вартости, та не можна закрити також її хиби. Драгоманов старанно зберігав усї адресовані до нього листи, але його кореспонденти рідко зберігали його листи, а инколи вони, хоч і збережені, лишали ся д. Павлику недоступними. Відси вийшло таке лихо, що листів Галичан, переважно пустих і не вартих друку набрала ся купа, а листів

Драгоманова мало, а інколи (от прим. у виданій недавно д. Павликом кореспонденції з пок. Танячкевичем) читач замісь листів Др-ва має в руках чистісіньку воду, себто пусту, хоч шумну фразеольоґію пок. Танячкевича.

Виходячи з того погляду, що в кореспонденції Драгоманова мають головну вартість власне його листи, я видаю отсе першу половину тих його листів, писаних до мене і до инших людий через мої руки або взагалї збережених у мене (в часї їх присилки вони іноді ходили по руках у досить широкім кружку, часто пропадали, а іноді зберігали ся далеко від первісного адресата) як причинок до його біоґрафії й характеристики. З огляду, що ті листи писані в першій половинї 80-их років, отже найпізнїйші з них мають рівно 20 літ за собою, з огляду, що полїтичні і громадські відносини від того часу і в Росії і в Галичинї значно змінили ся і ті роки, в яких писали ся листи, враз із їх відносинами відсунули ся вже, так сказати, на віддаль історичної перспективи, я вважав зайвим заховувати всякі дїскреції, якими ледви чи можуть чути себе діткненими живучі ще люди; про те, щоб кому з них могло ще тепер пошкодити те, що писав про нього Драгоманов перед 20 роками, не може, здаєть ся, бути анї мови.

Моя кореспонденція з Драгомановим розпочала ся зимою в початках 1877 р. і тягла ся до самої його смерти. В тім протязї часу бували довші перерви, та всї листи від 1877 до кінця 1881 р. пропали в трівожних роках мого кочового житя. З пізнїйших лїт заховала ся майже повна сотка; се очевидно також не комплет, бо іноді наші листи бігали досить часто туди й назад, а Драгоманов мав звичай нераз писати листи день за днем або запізнивши ся одного дня присилати два листи в одній конвертї. До тих листів адре-

сованих до мене я додаю деякі річи, переважно також епістолярного характеру, друковані чи то по тогочасних ґазетах, чи окремо, тепер рідкі і не легко доступні, а потрібні, як побачить читач, для зрозуміня відносин Драгоманова до Галичан, далї т. зв. соборні посланія Драгоманова до Киян і инших Українцїв з р. 1886 і 1887, що виплили в головній части з його відносин до Галичан, кілька листів до поодиноких Українцїв, що приїздили до Львова для порозуміня з Драгомановим, і нарештї пару листків до Галичан (Богдана Бачинського та другого неназваного адресата), які знайшли ся між моїми паперами. Свої уваги обмежив я до minimum, не розвязував (з деякими виємками) псевдонїмів та анонїмів людий названих у листах і не пробував пояснювати всїх детальних згадок про книжки, ґазети, статї поміщені в листах; се вимагало би працї та пошукувань, на які у мене нема часу, тай не богато причинилось би до розуміня самого тексту листів, які майже скрізь і без того вповнї зрозумілі. Так само в отсїй передмові я не думаю детально розбирати змісту листів анї коментувати їх. Се все дїло будущого моноґрафіста, що захоче писати біоґрафію Драгоманова. Позволю собі лише тут, для заповненя прогалини на початку кореспонденції, подати кілька споминів про ті часи.

Михайла Драгоманова бачив я у-перве десь у початку 1886 р., коли він еміґрувавши з Росії їхав до Відня. Я бачив його тілько коротку хвилю в авдіторії Ом. Огоновського в унїверсітетї; Огоновський своїм псевдоклясичним стильом дякував йому за те, що „зволив почтити його авдіторію своєю присутністю“, а по його відходї мав Драгоманов до кружка молодїжі, який обступив його (я не був між ними) сказати, що скілько бував по Росії і Европі, а таких глупих викладів як

у Львові, не чував ніде. За весь час побуту Драгоманова у Відні я не мав з ним ніяких зносин.

В осени 1876 р. прибули до Львова два російські еміґранти, Кузьма Ляхоцкий і Ястремский, і замешкали у М. Павлика, що підчас переїзду Драгоманова через Львів найблизше зійшов ся і від тодїж кореспондував з ним. Я був раз чи два рази у них на кватирі, та десь коло Різдва почув, що обох еміґрантів, а за ними й Павлика, арестовано. Тодї я поспішив повідомити Драгоманова про се, що стало ся і передати йому деякі вісти з Київа, привезені приїзжим відтам земляком, який виїжджаючи зі Львова своїм необережним поступуванєм звернув на себе увагу і мабуть став ся мимовільною причиною перших львівських арестів. Я не тямлю, чи многими листами я обміняв ся з Драгомановим у ті перші місяцї нашої кореспонденції, та в липнї 1877 р. мене арестували на підставі одної згадки в листї Драгоманова, адресованім не до мене, переданім через руки приїзжого польського еміґранта Котурніцкого, який привіз був із собою значну масу (не знаю, для кого призначених) книжок і пробувши два тижнї в отелї, буваючи в польських товариствах і кружках, не знайшов часу повіддавати Русинам адресовані до них листи, поки його разом з листами і книжками не накрила полїція. Отже в однім із тих листів Драгоманов подає не то поради, не то розпорядженя, що робити руським поступовим кружкам у Віднї і в Галичинї, і між иншим згадує про мене, що я маю невідомо чого і до кого поїхати на Угорщину та обїхати Угорську Русь. Я був тодї на третім роцї унїверсітету, з запасом знаня мало що більшим від того, який винїс із ґімназії, бо унїверситет львівский дрімав тодї сном праведних на тзв. Brotstudium, — для поїздок чи то аґітацийних з полїтичною метою, чи хочби навіть чисто етно-

ґрафічних не мав анї підготованя, анї часу, анї засобів. Догадка прокуратора, що се очевидний слїд розгалуженої політичної конспірації і що Драгоманов промовляє тут як голова, що має право командувати, видала ся менї так дикою, що я навіть крім простого заперечення не міг боронити ся против неї. Мене засуджено головно на підставі того листу, який признано фактичною вказівкою на істноване серед нас тайного товариства. Се була перша і тривка завязка моєї кореспонденції з Драгомановим.

Вийшовши з тюрми зимою я почув себе мов спущеним на дно. Правда, на разї я перейшов жити до Павлика, що тодї жив у Львові зі своєю сестрою; по якімось часї до нас прилучив ся Остап Терлецький і ми жили разом усе лїто 1878 р. Я сам не мав ніякого жерела доходу і жив коштом Павлика, recte Драгоманова як співробітник „Громадського Друга“. Павлик станув на тій думцї, що всї університетські студії тепер нї до чого, бо посади він анї я не дістанемо. Я одначе записав ся на університет і засїв до семінарійної працї про Люкіяна, а рівночасно предложив декілька розвідок і виголосив пару рефератів у психольоґічній семінарії проф. Охоровича. Та швидко я побачив, що на „Громадського Друга“ слаба надїя, що серед галицько-руської суспільности панує перестрах, що нас оминають як заповітрених наші недавні знайомі, а ті, що хочуть мати якесь дїло з нами, дають нам рандеву десь по кутках, щоб нїхто не бачив. Я не знав, що менї робити, і звернув ся з запитом до Драгоманова, що він порадить менї. Я дістав від нього дуже розумний лист, що все те, що стало ся з нами, властиво не велике нещастє, що кара наша дуже мала супроти анальоґічних кар у Росії і зрештою я повинен дбати сам за себе.

Коли Павлик зимою 1878 р. виїхав до Женеви, я опинив ся зовсім на леду. Якийсь час я жив на кредит у наборщика пок. Данилюка, тиняв ся по товаришах, нераз не обідаючи цїлими тижнями, і нарештї не скінчивши унїверситетського курсу виїхав на село, де мав дістати лекцію. Та по дорозї в місточку Ясенові коло Коломиї мене арестували, подержали без нїякої підстави три місяцї в тюрмі і по етапу відвезли в рідне село. Там я прожив півтора року, занятий селянською роботою, викінчив тимчасом переклад першої части Фауста і повість „Захар Беркут“ призначену на конкурс „Зорі“, розписаний Партицьким. Треба додати, що вийшовши з коломийської тюрми я почав разом з І. Белеєм видавати „Сьвіт“. Та що я переважно жив на селї, а редакційна робота і корректа спадала на Белея, занятого також заробітком на щоденне удержанє (він тодї був новинкарем у Дїлї), то не диво, що „Сьвіт“ був редаґований не зовсім добре. Драгоманов сердив ся за те, що його статю про Костомарова в ч. 1 і 2 подано без його підпису, не тілько усунув ся від дальшого співробітництва, але лаяв Сьвіта, називав його в листах „галицькою помийницею“, поки його редактор не стратив і решти охоти і не покинув виданя. Драгоманов одначе звалював вину закопаня „Сьвіта“ на мене одного і довго колов менї ним очи.

Те, що було далї, побачать читачі в листах Драгоманова до мене. Для історика лїтератури і специяльно розвою Галичини вони мало інтересні. Драгоманов на підставі особистих вражінь не міг обєктивно дивити ся на Галичан, в тім числї й на мене; в його листах тої обєктивности ще менше, ніж у його друкованих працях. Та за те цікаві ті листи для характеристики самого Драгоманова, його острого, льоґічного розуму, що йшов рука в руку з безоглядним еґоїзмом у поводженю

з людьми, з браком вирозумілости і невпинною фантазією, яка йому самому, на вид так холодному та поміркованому, раз по разу мішала всї рахунки.

Я не буду детально розбирати змісту його листів до мене; подаю їх до рук публики без найменших пропусків і змін, як документи, хоч і як при тім терпить моя амбіція. Тілько тепер, прочитуючи їх у цїлости, я зрозумів, як мало ті листи дали менї для розширеня мого сьвітогляду, а за те як богато важкої муки вони причинили менї. Менї видаєть ся, що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсїм безцїльно, бож анї для загальної справи, анї для мене самого се не принесло нїякої користи. Драгоманов поводив ся зо мною не педаґоґічно, — се я писав йому колись у однім листї з гірким почутєм, і се повтаряю тут прилюдно з таким же почутєм.

За те там, де Драгоманов свобідний від особистого упередженя, де він порушуєть ся в ширших межах ідейної діскусії і не зачіпає нелюбих йому осіб, його листи справдї можна назвати високими зразками епістольоґрафії. До таких листів належить поперед усього тзв. перший лист до Кіян, писаний з великим богацтвом арґументів і при тім простим та ясним висловом, піднесеним дивною сердечністю та траґізмом тону, що так і хапає за серце. Певна річ, meritum того листу не зовсїм таке сильне, як його зверхня форма. Відносини Драгоманова до Київської Громади історик мусить оцїнювати не зовсїм так, як їх оцїнює сам Драгоманов. Досить буде згадати ту працю, задля якої він головно виїхав як делеґат громади за границю: видаванє українського журнала. Що власне журнал, видаваний українською мовою на рівнї европейських revue бажала мати громада,

се я знаю з уст того делеґата, що приїздив зимою 1876 р. до Львова і телеґрафічно запитував відси Драгоманова: Wie mit Journal? А щож зробив Драгоманов із того журнала? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цїнного, хоч досить односторонного змісту, але власне що до форми редаґованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і іноді досить механїчно злїпленими статями самого Драгоманова (до таких злїпків треба зачислити статю про школи та фелетонове балакане на майже 200 сторін друку пз. Украіна і центри). Та се не все. В переднім слові до „Громади“ Драгоманов під вражінем кружка сьвіжих знайомих анархістів-федералїстів у Женеві підпустив на власну руку їх проґрамові ідеї також у проґраму „Громади“ і сим певно не причинив ся до скріпленя звязків громади тай усього українського загалу з собою.

Так само й другий плян Драгоманова, повзятий ним на власну руку, плян, на якім головно розбили ся його зносини з київською громадою, себ то плян виданя повного і стереотипного „Кобзаря“ в Женеві, не можна признати таким простим та раціональним, як се видавало ся Драгоманову. Поперед усього при тодїшнїх цензурних обставинах у Галичинї, де суди з прінціпу конфіскували все, що приходило з женевською фірмою, було більше як певним те, що й Кобзарь Шевченка, виданий під фірмою Драгоманова, від разу зробить ся забороненим товаром не лише в Росії, але також у Галичинї, а в такім разї й друкувати і стереотипувати його нема нїякої цїли. Я по друге, як бачимо з власного признаня Драгоманова в однім далї надрукованім листї, вже при кінцї своєї працї над „Кобзарем“ він побачив, що для такої працї у нього в Женеві нема відповідного матеріялу, нема анї перводруків, анї автоґрафів, анї засобів до усталеня хронольо-

тії Шевченкових творів. Може се й була причина, для чого видане Драгоманова, що по його запевненям було вже майже готове в стереотипах, так і пропало і ані одна його відбитка не появила ся в сьвіт.

Найбільше приходить ся пожалкувати того, що й третій плян Драгоманова, в нкім він бачив діло свого житя, себто видане третього тому політичних пісень укр. народа, лишив ся невиконаний, і матеріяли, яким він у своїм листї признавав таку високу вартість, і доси лежать між його паперами недоступні для дослїдників. Сказавши по правдї, другий том тих пісень (уважаючи першим томом те, що було опублїковане в Київі під фірмою Антоновича і Драгоманова) міг був переконати Драгоманова, що таку працю робити в Женеві, серед еміґрантських сварів і здалека від рідного ґрунту було майже неможливо. „Політичні пісні", видані в Женеві в двох випусках зовсїм не збудили такого ентузіязму анї серед публїки, анї в наукових кругах, який збудило було київське видане. Вбожество матеріялу і монотонність коментарія, при чім не обходило ся без явних натягань, усе те було сильним контрастом до тої певности себе та до того ентузіязму, з яким сам Драгоманов у листах говорив про свою працю. Особливо в Галичинї, де се видане — одинока з женевських публїкацій — якимось чудом не було сконфіскованe, воно не зробило нїякого враженя. Тим більші надії були на третій том, що мав говорити про події на правобережній Українї, про Гайдамаччину та Колїївщину. Драгоманов працював над ним ще в Софії, та в якім станї лишила ся та його робота, сього не знаємо.

Ів. Франко.

Рік 1881.

N. 1. Лист до І. Франка, без дати[1]).

Дорогиј товаришу! Ви певне получили вже три посилки з книгами, а сими дньами получите ј четверту: Рекльу, післьа котроји піде Герцен. Чому Гр[ома]ду получили раніпче чужі, ніж своји, на те јесть усьакі резони. Першиј тој, шчо чужим по одному примірнику, під бандерольју, ј ја сам можу одіслати, а велику посилку запаковати тепер ја не здужају (вірите!! не мају сили в руках, шчоб вірьовочку добре зтьагнути!), а потім не розберу ја, шчо таке одньатьа дебіту в Громади, і бојусь, шчо Ваші посилки роспечатајуть перші, а потім і до других кинуть сьа. Через те шче мушу посилати через Ельпидина, котриј, јак швејцарськиј громадьанин, маје право плакати на Ваш урьад через свого консула, јак загарбајуть јого посилку. А на це все треба час. Ја таки бојусь завше за Вашу квартиру, котру Вам би слід було очистити в часи мітінгу јосифінського, і все думају, шчо з Вами буде так, јак було з Н[авроцьк]им, котрому принесено посилку од мене, а потім і поліција пријшла. — Напишіть, јак дійшли ті посилки, шчо згадују, і јак посилать Вам

[1]) Писаний десь літом 1881 р. по виході кількох перших н-рів „Сьвіта". Згаданий у листі портрет Максимовича був поміщений у числі Сьвіта з лютого 1882 р. Сьвіт виходив під редакцією Ів. Белея 1881—1882 р.

дальше, а матерјалу ја радиј Вам послати хоч $^1/_2$ всього, шчо в нас јесть.

Ви ж присилајте нам Сьвіта хоч по 5 прим. і окрім того посилајте в Берн — Russisches Lese-Cabinet, а також в Парижи M. P. Lavroff, Rue S. Jacques 326 pour la Bibliohéque Russe. 1 2 п. NN. пришліть мені 2 примірники, бо 1 треба дльа Кузьми, а другиј дльа мене, бо міј екз. хтось математично краде. Шче пришліть 3-ј екз. 2 N дльа бібліотеки тутешніх емігрантів. Раджу також посилати по примірнику в Дрезден — Ausländerverein і в Познань, в ред. Przegląd Sławiański на обмін, і в Варшаву в Przegl. Tygodniowy, в котрому недавно була статьтьа про Ваш гурт.

З Гоголем не знају јак і бути. Дуже мені не хочетьсьа писати, бо те, шчо ја знају, вже ја росказав в Літер. росс., великор. укр. і галицкіј і в некролозі Максимовича в 1874 р. в Вѣстникѣ Европы N 2., а чого не знају, то нівідки взнати тепер. Далеко охотнішче ја б почав писати історичні листи, з котрих дльа першого, про состав т. зв. Мусіјевих книг, ја остатніми часами вибірав вже матерјал. В мене думка така, шчоб показати еволюціјі в жидівській вірі, а потім в христіјанстві, то б була еволюціја релігіјі, потім еволюціја власности. Перші статьті б заворушили Ваших семінаристів. А Гоголь — tritum pertritum, — та про јого ј не роскажеш тому, хто не читав јого. Про М. Вовчка довідајтесь хиба просто з Петербурга. Ја з неју ніјаких стосунків не мају: не знају ј де вона тепер. Ја б радив написати просто до Костомарова (Петерб. на Васильевск. Остр., дом Карманова). Максимовича фотографіју посилају. Матерјал дльа біографіјі — брошьура Пономарьова та моја статьтьа. Остатніх біографіј довідујтесь просто з Кијіва, обертајучись до самих особ, або до Ільницкого. Оце зараз пошукав в својіх закутках і не знајшов фотографіјі

Максимовича, а з усїх літераторів укр. знајшов тілько Руданського, карточку рідку, котру Вам і посилају. Про Максимовича ј про других раджу написати Варварі Івановні Антоновичевіј; вона скорше других справитьсьа. (Адрес. Жилянская ул. собств. домъ). Окремо посилају літогр. Срезневского і триіпостась: Герцена, Бакуніна ј Огарьова. Про Срезневського јесть в Громаді II. також јак і про Бодьанского. Портрет Б-ого був, здајетьсьа, в „Русской Старинѣ“ 1879 чи 1880 р., та тілько в мене јого нема. Просіть з Кијіва.

З поводу Ваших листів і заміток на лист П-ка і брошуру Под-ского мені не раз хотілось побалакати докладно, та бојусь, јак Ви пријмете моји слова. Шчо далекі льуде иноді не потрапльать јак слід, або ј помильатьсьа, це наперед звісно, але најліпше не пускати далеких льудеј на сцену тим, шчоб близьким на ніј бути. А Ви ж усі там дозвольали поліціјі робити з сестрами П-ка, шчо зхотіли, ј навіть слова печатно про те не сказали. Далі Ви пропустили мітінги львівські без усьакого слова з своје́ји сторони. По всьому, шчо звідці видно, Ваша компанија передала народ тепер в руки Дѣла, з чого добра не буде ні дльа кого. Тут вже сказана моја думка ј про Сьвіт, котроји Ви питајете. Сьвіта добриј початок літературниј, але дуже вже кружковиј, народнього і сучасного в ньому мало. Јак так буде далі, то можна бојатись, јак би Ви в Галичині не повторили Писаревшчини, котра в Россіји шче поньатна јак послідок страху післьа долі Современника з Чернишевским, а у Вас зовсім була б жалка. Звісно, ја не стану з боку радити Вам лобом стіну розбивати, але взагалі думају, шчо ј Ваш гурт, јак усі галицькі, вменьшује своји права. Почастно шчо до Павлика ја скажу, шчо Ви таки дуже дратујете јого таким неузгльадньуваньем јого праці, јак напр. „Гроза“, або такими одпові-

даньами, јак в јого переписці з „Praca“. Чоловік вірно каже, шчо „Praca“ вскакує в стариј польськиј ліс, тобто псује справу ј себе, а Ви јому одповідајете таке, шчо нічогісінько не розбереш. Вибачте на цьому всьому. А про лист[1]) скажу, шчо јак би схотіли, то б јого в три дні розіслати можно б було, так шчоб і не зоставсь.

Чи бачите Ви коли Левіцького, автора статеј про козацькі літописі? Ја јому послав через окказіју X. том Актів југозападноји Русі в обмін за N. N. Зорі з јого працеју, але доси не получив јеји. Посилав ја книги ј у „Зорю“, зклавшись, шчо редактор јеји не тој Партицькиј, шчо понаписував на мене свинства в Газеті школьниј[2]). А тепер думају, шчо мабуть це тој Партицькиј, та мабуть јого дух пристав і до Левіцького.

N. 2. Лист до ред. „Pracy“[3]).

Veľyko-miśka vsenarodnisť i krajeve narodovstvo v schidnij Hałyčyni[4]).

Na vśu Hałyčynu wychodyť teper u Lvovi odna tilko ščyro-robitnyćka gazeta — „Praca“. Ałe

---

[1]) Др-в натякає тут на отвертий лист М. Павлика „до людий“, виданий у Женеві і присланий на мої руки для кольпортажі, якої я не захотів узяти на себе.

[2]) В Газеті Школьній 1881 і в „Зорі“ 1882 р. Партицкий помістив про Драгоманова звістки на основі заграничних публікацій (головноб рошури Черкезова), де подавано в підозріне не лише його наукову працю, але й особистий характер.

[3]) Ще в р. 1878 навязали ми з Павликом зносини з робітницькою ґазетою „Praca“ у Львові, де містили популярні статейки та закликали робітників до солїдарности й до орґанїзації. Зацікавив ся „Pracą“ і Др-ов, особливо в 1879 р., коли Павлик пробував у Женеві. Результатом сього зацікавленя явили ся дописи Павлика до „Pracy“, та отся статя Драгоманова, що не тямлю вже, чи була друкована, та в усякім разї не була докінчена автором

[4]) Wielkomiejski internacjonalizm a prowincjalny nacjonalizm we wschodniej Galicji.

vona pysana učenoju, vysokoju polskoju movoju kotru dokładno rozumijuť sami verchy — najučenišči lvivśki robitnyki, bo robitnyki prosti, lvivśke pospilstvo, — słuhy, drovoruby i t. d., — i hovoryť inakše i ne rozumije nijakoji, značyť i polskoji pyśmennoji (literackiej) movy. Do toho „Praca“ doteper hovoryła pro žyťe zecerśkych, stolarśkych, ševśkych, kravećkych i t. i. vyščych lvivśkych robitnykiv, a j ne začepyła šče spravy najbidnišščoho i najprostišščoho lvivśkoho ludu. Z oboch cych pryčyn „Praca“ ne pišła i ne może pity v spid samoho naviť Lvova.

A vže koły v samim Lvovi robitnyćki verchy ne zachopyły šče robitnyćkoho spodu; koły cej spid i tut ne rozumije i ne może rozumity, do čoho jduť verchy i jich gazeta „Praca“; koły, značyť, naviť u Lvovi ne rozumijuť śa i ne zvjazani z soboju vsi robitnyki, to dateko hirše stojiť u tim kraju, v kotrim ležyť Lviv — u schidnij Hałyčyni.

Z kraju do Lvova, a zi Lvova v kraj perechodyť vłasne tilko najbidniščyj robitnyćkyj lud, — a robitnyki, kotri majuť u Lvovi stału robotu, ti muśať sydity i praćuvaty tut raz u-raz: koło ťažkoji praci vony dale j zabuły, ščo je navkruhy nych jakyj-tam silśkyj i małomiščanśkyj lud, ne to aby vony mohły znaty, iak žyje toj lud, ščo vin dumaje, čoho vin choče, čoho jemu treba i t. d. Z druhoho boku ludovy tomu ni vidky dovidaty śa, do čoho jduť najperedniści lvivśki robitnyki, raz ščo lvivśke pospilstwo jich ne rozumije, a druhe — ščo toj lud ne rozumije vže nijakoji polskoji movy, ne to takoji, jakoju pyše česna redakcija „Pracy“.

Vynuvaty za ce ostatnu — hodi. Do vydavnyctva „Pracy“ mohły vźatyśa tilko stali lvivśki robitnyki. Vona spravdi załožena buła najperedniščymy uśuda robitnykamy — drukarśkymy, počała pysaty tak, jak hovor'at ti robitnyki, pryznačena buła 1878 r. dla samych drukariv, a potim vid

1879 r. i dla druhych stałych robitnykiv, — i narešti „Praca“ mała na dumci odyn Lviv. Zovsim naturalno, ščo tut vona zachopyła tilko tych robitnykiv, kotri hovotriať tak, jak vona pyše, t. j. učenoju polskoju movoju.

Odnako nezadovho „Praca“ nechoča (mimovolnie) musiła vyjty za hranyci Lvova, i tut-to vona j zrobyła svoju najbilšu, choť i ne-navmysnu pomyłku: vona pereskočyła more ukrajinśkoho abo ruśkoho ludu, ščo dałeko i šyroko rozlahłośa navkoło Lvova; počała hovoryty pro polskyj narod, hranyci kotroho duže dałeko na zachid Lvova; počała pysaty pro krakivśkych, varšavskych, narešti j pro amerykańskych robitnykiv, — a ne skazała za 1879 i 1880 rik, koły vže u Lvovi ne buło nijakoho postupovoho ukrajinśkoho vydavnyctva, pryznačenoho dla ukrajinśkoho ludu, — ni odnisinkoho słova pro dolu mužyctwa j robitnykiv toho kraju, v kotrim łeżyť Lviv...

Dyvno mabuť bude, koły skažemo, ščo j ce vyjšło zovsim naturalno. Čomu v „Pracy“ ne pojavyłyśa dopysy z schidnoji Hałyčyny? Tomu, ščo tut na neji ne zvernuv uvahy lud, a ne zvernuv vin uvahy dla toho, ščo hovoryť po ruśki, a ne rozumije po polśki. Zovsim, značyť, naturalno, ščo na „Pracę“ zrazu zvernuły uvahu robitnyki polśkych krajiw, t. j. zachidnoji Hałyčyny (z Krakovom), rosijśkoji častyny Polšči (z Varšavoju) i pruśkoji (z Poznaniem). Ci robitnyki polśkych krajiv, perši z ne-lvivśkych počaly j pysaty do „Pracy“, a dali j sama redakcija vvažała potribnym zvertaty uvahu najbilše na tych robitnykiv, kotri hovor'ať tak, jak vona pyše, t. j. na robitnykiv polśkych krajiv. Z druhoho boku cym „Praca“ dała možnisť podumaty robitnykam polskych krajiv, ščo vona hovoryť tilko vid polskych robitnykiv, a tymčasom sama redakcija musiła potim skazaty, ščo v samim Lvovi tilko vsenarodna mova, t. j. taka, kotru vsi jakoś

rozumijuť — polśka, a ščo j tut je robitnyki — rusyny, a ščo dali na vsi boky po za Lvovom je ruśkyj narid taj ščo taka vsenarodna mova v cilij schidnij Hałyčyni — ruśka abo ukrajinśka.

Korotko skazavšy, „Praca“ j doteper najbilše hovoryť tilko pro tych robitnykiv, kotri rozumijuť po polśki, a jich, jak vidomo, mało na Ukrajini, a duže bohato tilko v ščyro polśkych krajach, tak ščo ničoho dyvnoho, koły „Praca“ najbilše pide vłasne v Polšču. Odnako, tak jak „Praca“, jak my vže skazały, pyše pyśmennoju, a ne prostoju, ludovoju polśkoju movoju, to j v Polšči vona ne może rozšyrytyśa meży silśkym polśkym ludom, a musyť pity najbilše po bilšych polśkych mistach, jak Krakiv, Varšava j Poznań, taj tut vona, choť pevne j menše niž u Lvovi, musyť z povyščoji pryčyny deržatyśa samych verchiv robitnyćkych, a ne zmože pity v spid, meży najprostiščyj polśkyj miśkyj lud.

Takym sposobom vyjšło, ščo pered čysto robitnyćkoho polśkoho ruchu vede Lviv, kotryj, jak vidomo z geografiji j etnografiji, ležyť ne v Polšči, a na Ukrajini, de vin, niby małeńka vyspa, otočenyj navkoło morem ukrajinśkoho abo ruśkoho narodu.

My ani słova ne majemo protiv zvjazku lvivśkych robitnykiv ne to z krakivśkymy, varšavśkymy, ałe j francuzkymy, anglijśkymy j amerykanśkymy robitnykamy, — odnako my nahadajemo, ščo lvivśkym robitnykam najperše treba zhovorytyśa (porozumieć się) i zvjazatyśa z tym, bez čyjeji pomočy abo choť prychylnosty vony ne zmožuť zrobyty ani odnoho kroku, t. j. z ukrajinśkym ludom, kotryj žyje na vsi boky zaraz za porohom mista Lvova, — a potim uže razom z nym vjazatyśa i z robitnyćkym narodom polśkych krajiv, bo do teper stojiť tak, ščo krajevyj robitnyćkyj ruch v odnij častyni avstrijśkoji Ukrajiny, t. j. v schidnij Hałyčyni, zostavśa, skażemo tak, — bez hołovy, t. j. bez lvivśkych robitnykiv, a lvivśki ro-

bitnyky — bez najmenšoji pidstavy, bez syły, t. j. bez zvjazku z ukrajinśkym ludom.

Lvivśki peredovi robitnyki ne tilko ščo samy ne zvertajuť uvahy na žyťe j potreby toho kraju, na plečach i praci kotroho zbudovanyj Lviv, ałe navif ni vidky ne vydno, aby vony znały choť to, ščo nadrukovano vže pro ukrajinśki stosunki v postupovych ukrajinśkych vydańach, jak zahranyčnych, tak i krajevych. A tymčasom z davna i teper dla ukrajinśkoho ludu schidnoji Hałyčyny drukujuťśa v samim Lvovi najbilše taki ričy, kotri abo zovsim vorochujuť na zahalno-luckyj postupovyj ruch choťať dobra hołovno vyščym verstvam, abo chotiły by dobra j ukrajinśkomu ludovy, ta ne znajuť, ščo jemu poradyty, bo sami taki pysateli — ani ne robitnyki, ani ne prychylnyki tych dobrych dumok, kotrych derżyťśa gazeta lvivśkoji robitnyćkoji polsko-ukrajinśkoji vilnoji spiłky, „Praca".

Čerez use skazane povyšče i v schidnij Hałyčyni vychodť vełyka zakrutenyna (chaos), kotru, po našomu najskorše možuť rozputaty vłasne lvivśki robitnyki i jich gaxeta „Praca".

My ne dumajemo, aby „Praca" mohła dobre stojaty za oboma ne-vełykomiśkymy ludamy Hałyčyny, polśkym i ruśkym, — bo najkrašče stojaty za soboju možna tilko samomu, u svojich, miscevych gazetach, a dla ceho na provinciji teper šče nema ani ludej, ani miscevoji pidhotovy, ani sposobu, — ałe my dumajemo, ščo ne dobre dla samych lvivśkych robitnykiv raz — ne rozumity, ščo robyťśa meży silśkym i małomiśkym ludom oboch narodiv, i druhe — ne objasnyty dokładno obom cym ludam, čoho choče lvivśka robitnyćka spiłka i jeji gazeta „Praca"?

I vłasne dla toho my radymo česnij redakciji 1) pysaty pro vsi lvivśki j poza-lvivśki robitnyćki stosunki tak prosto j jasno (popularnie), aby „Pracu" zrozumiv i zacikavyvśa neju uveś lvivśkyj robit-

nyćkyj lud i, roschoďučyś po kraju, dałeko j šyroko roznosyv dumky najperedniščych lvivśkych robitnykiv Ce vypade „Pracy“ pysaty vse taki po polski, ałe tak, jak hovoryť lvivśkyj robitnyćkyj lud (potoczną mową lwowskiego pospólstwa). Koły ž „Praca“ choče, aby jeji vid razu (bezpośrednio) rozumiv mužyćkyj i robitnyćkyj lud useho kraju ciłoji Hałyčyny, to my jij radymo sče j 2) vźaty v osnovu „Pracy“ obi krajevi ludovi movy: mazurśku i ruśku[1]). Ostatne my rozumijemo tak, aby raz u „Pracy“ korespondenciji z zachidnoji Hałyčyny buły pysani po mazurśki, a zi schidnoji po ukrajinśki, dla rusyniv (choť vidomo, łatynśkymy literamy).

Tym tilko lvivśki robitnyki pokažuť, ščo vony ne durno zvuť sebe „vilnoju spiłkoju polśkych i ruśkych robitnykiv“, ščo jim odnako dorohi oba narody Hałyčyny; tilko takym sposobom spiłka ća ne tilko ščo vychovaje v sobi učenych robitnykiv, kotri, dobre znajučy krajevi stosunki j movy, rozijduťśa kołyś po kraju j pomožuť uśudy vpor'adkuvaty (zorganizować) osibni gazety i robitnykiv, — ałe j vid razu i sama zvjažeśa micnišče z oboma ludamu i pomože jim obom lipše zhovorytyśa, bo j teper ukrajinśkyj lud lipše zrozumije

---

[1]) Pro tretyj narod Hałyčyny, pro žydiv, my vže skazały svoju dumku i v pyśmach do „Pracy“, z kotrych odno nadrukovane v 10. jeji N, i potim razom z dvoma inšymy ukrajinćamy, d. Drahomanovym i Lachockym, v łystku „Vid kupky socialistiv-žydiv“ (Ženeva, 15. juńa, 1880 r.), i šče dumajemo skazaty pro ce dokładnišče jak ukrajinśkomu ludovy, tak i žydivśkym robitnykam i najmytam, — a teper prosymo tilko „Pracę“ dopustyty do svojich čytateliv ti dumky, kotri roskazani v zhadanych povyšče pysanych i drukowanych łystkach. My duže były by radi, jak by počatok dla takoji praci chrystijanśkych i žydivśkych robitnykiv i učenych dały vłasne lvivśki robitnyki, i aby vony jak možna skorše mohły nazvaty sebe „Vilnoju spiłkoju polśkych, ruśkych i žydivśkych robitnykiv“ i šyryty svoji dumky razom na vsich troch žyvych movach: polśkij, ukrajinśkij i žydivśkij.

Увага М. Павлика.

mazurśku, a mazurśkyj prostu ukrajinśku besidu, niż oba vony možuť zrozumity doteperišnu učenu polśku movu „Pracy“.

Šan. redakcija bačyť, ščo my jij radymo zachopyty šyrše, vsenarodne pole, jak u samim Lvovi, tak osobłyvo v samim kraju, i radymo jij to samo, ščo davno vže roblat' pr. robitnyki v Buda-Pešti, hotri svoju gazetu vydajut' na dvoch krajevych movach: vengerskij (Népszava) i nimećkij (Arbeiter-Wochen-Chronik).[1])

Na peršyj raz my prosymo šan. redakciju „Pracy“ zrobyty tu małeńku usłuhu ludovy ukrajinśkomu v schidnij Hałyčyni — nadrukuvaty rozbir „Батькôвщины“. Gazeta ća, kotra vychodyt' u Lvovi, vłasne pryznačena dla toho ludu; my chotiłyby pokazaty jemu bezposeredno v krajevim vydavnyctvi pomyłky „Батькôвщины“, ałe teper, okrim „Pracy“, v Hałyčyni nema ni-odnoji gažety, kotra by zvažyłaśa, jak kołyś 1876 r. „Druh“, nadruku-

---

[1]) Na nazvu „zahalne storonnyctvo robitnyćke v krajach vengerśkych“ vengerśka socijalistyčna partija ne zasłužyła, bo ani jeji vydavnyctva ne može tut zrozumity chto inšyj, okrim nimciv (1,898.202) i maďar (6,176.612), ani sama vona j dosy ne zvernula uvahy na inši narody Vengriji: Romuniv (2,608.120), Serbo-Kroativ (2,380.985), Słovakiv (1,835.334), Ukrajinciv (do 600.000), Žydiv (574.800) i Cyhan (141.560), značyť, ne zvernuła uvahu na bilše niž ciłych 8 milioniv ludstva Vengriji. My odnako zovsim hodymośa z łystkom d. Drahomanova „Na uvahu socijalistam-vychodćam iz Rosiji“ (Ženeva, 15. maja, 1880 r.), ščo socijalistam krašče praćuvaty na osnovi pryrodnych hranyć: geografičnych, gospodarśkych (ekonomičnych) i narodnych, niž na osnovi ur'adovych hranyć, teperišnych (np. Rosija) i starodavnych (np. Polšča v davnych hranyćach 1772 r.). Ščo v literaturnim zhladi miž inšymy i „Rosijśka socijalno-revolucijna partija“ šče menše vid vengerśkoji socijalistyčnoji maje prava na nazvu zahalnoji (powszechnej) v Rosiji, ce pokazano v zhadanim uže mnoju artykuli d. Drahomanova „Der kleinrussische Internationalismus“, i, pravda neśmiłyvo j nejasno, pryznano navit' v „Черном Передѣлѣ“ i v nedavnij zajavi pro vydavnyctvo „Rosijśkoji socijalno-revolucijnoji Biblioteki“. *Увага М. Павлика.*

vaty sud na sebe samu, abo dopustyty do svojich čytateliv zovsim ne ti dumky, kotrych deržyt'śa redakcija, bo na ce treba okrim bezohladnoji česnoty, šče j vełykoji vidvahy i lubvy do samoji tilko pravdy, jaka by vona tam ne buła, i vidky i protiv koho by vona ne jšła...

Šan. redakcija pobačyt', ščo „Батькôвщина“ robyt' jak raz inši pomyłky, niž „Praca“, — i ščo takym sposobom naša ocinka jak „Pracy“, tak „Батькôвщины“ duže tisno deržyt'śa kupy z roskazanymy povyšče dumkamy, čerez ščo i musyt' buty nadrukovana razom; a ščo jak ci tak i dalši naši dumky rivno tykajut' sprav lvivśkych robitnykiv i krajevoho, hołovno ukrajinśkoho ludu, — to my j nachvylu ne sumnivajemośa (nie wątpimy), ščo česna redakcija dopustyt naš hołos do svojich čytateliv.

(Dali bude).

Рік 1882.

N. 3. Лист до Ів. Франка. Chemin Dancet 14, 5 Нојабрьа 1882.

Дорогиј земльаче!

Багато ја бачив сьурпрізів од галицкоји ј украјінськоји нерухливости, — а такого, шчоб Вам тільки тепер передано було зо Львова моју просьбу писати до В. Сл.[1]), котру ја написав був аж в Мају, — цього ја навіть і не ждав! Це вже гірко так, шчо аж смішно (јак і в пісні: „јак ударив мене в спину, аж ја засміјавсьа“)! Спасибі Вам, шчо хоч тепер написали корресп. Ја јіјі помішчу в ближніј Nr. Пожалуста пишіть і дальше.

Питајете Ви про Сьвіт[1]). Звісно, колиб можна було јого вдержати, то добре б, тілько треба јого до корінья змінити. Не розуміју ја, јака нужда набивати газету манісінькими клаптиками великих статеј. Ја напр. кинув читати навіть „Борислав сміјесьа.“ Јак скінчите, тоді заразом прочитају. Далі треба јакось та опреділити собі, дльа кого ј дльа чого газета видајетьсьа, шчоб не були статьті такі случајні. Накінець, треба поділити працьу, шчоб ліпше обрабльати статьјі. Прикро бачити мајже в усіх статьтьах Сьвіта фактичні помилки. Так можна здеморалізувати авторів і публіку.

З Ргасу нічого не буде. Окрім усього

---

[1]) В. Сл — Вольное Слово, що виходило в Женеві від серпня 1881 до мая 1883 р. під редакцією з разу Мальчинського при головнім співробітництві Драгоманова, а потім під редакцією самого Драгоманова. Мої кореспонденції (Письма изъ Галиціи) надруковані в чч. 49, 51, 54.

прочого дуже вона польська. Бојітьсьа вона вискочити з тисків польськоји демократіји. Польська в неји ј мова. Польаки не мајуть і доси того, шчо вони назвали хлопоманіјеју: не вміјуть писати по мужицькому. От і Praca — польськиј Arbeiterblatt, а цеј — скорочена Augsburger, по маньері писати. Не знају, јак хто, а ја махнув на Pracę рукоју. Тут таки ј Вашоји вини багато је; чому не підперли Павлика 3 роки назад, јак він јеји приперав до стіни? Тепер пізно. Треба все на ново починати. Најліпше б було, јак би Ви з П-ом впјать зіјшлись.

„Сільскі Читальні" добре діло, — та впјать, коли буде аккуратно роблене. Про штунду і козацьтво ја радиј написати. Про штунду (братська віра) ја навіть вже давно збиравсь писати. А більш нічого не обіцьују. Ја такиј заклопотаниј, шчо дај мені Ормузд сили пісні видавати, — це јесть діло мого житьтьа. (На дньах впјде 1 випуск.) Дльа того ј біографіј, шчо Вам треба, не берусь Вам достачити. А своји так і не хочеть сьа писати, јак із патретом своји лізти в льуди. Ја такого з роду не льубив, а в останні роки, не бачучи од льудеј за своју працьу (в усьакім разі шчиру) нічого, окрім лајки та шче ј клевети, — навіть мені дико думати, шчо хтось буде печатати міј патрет. Оце тижнів з 6 дістав лист од Броккгауза: каже, шчоб автобіографіју прислати дльа 13 виданьньа Konversationslexikon, шчо 2 тижні будуть чекати. Та так і доси чекајуть! А Німцьам було б досить сухоји хронологіји та бібліографіји. Вам би ж захотілось души, та ја ј сам не втерпів би, почав би росказувати напр. јак став ја „украјінофілом" і шчо мене звьазало в кінець з украјінством, то було б богато казати, та може нічого слухати! Хај другим разом, коли вже треба буде.

N. 4. Листок до М. Максимяка[1]).

Вп. Д. Максимьаку.

Шановниј добродіју! Получивши Ваш лист, ја було написав Вам зараз і збиравсь послати гроші, та случилось зі мноју дешчо, частину котрого Вам роскаже Фр-ко, і моји посилки затримались. Простіть. Гроші ј книжки передасть Вам Фр-ко. Ја би просив Вас посилати сьуди дописі про Ваші праці (фактичні); ја јіх переробльу на московську мову і помішчу в В. Слові і вишльу за них гроші. Прошу також збирати пісні, надто про громадські справи.

Напишіть мені про справу, з за котроји Ви були арестовані. Надіјусь, шчо Ви видержите екзамін і підете на университет. Тепер було б велике горе дльа Галичини, јак би тамошні соціјалісти поробились льудьми без профессіји, јак россіјські нігілісти. Ці на самому „апостолованьу“ далеко не ввіјшли. Ваш М. Др.

N. 5. Лист до Ів. Фр. 27. Дек. 1882. Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче! Оце тілько шчо получив Ваш лист з дописьами ј пісньами. Дуже Вам дьакују за все. Про пісні тільки ја б сказав, шчо добре б було наперед усьакиј варјант писати на окремім паперцьу з підписом: де, коли, хто ј од кого записав. Це дуже влекшује роботу впорьад-

---

[1]) М. Максимяк, селянський син із Купнович, рудецького повіта, тоді ученик дрогобицької ґімназії, зацікавлений соціялїстичними ідеями, вибрав ся був у 1881 р. до Росії і був там за щось арестований та держаний звиш 6 місяців по ріжних тюрмах. Вернувши літом 1882 р. до села він відвідав мене в Нагуєвичах і написав до Д-рва лист, у якім оповідав про свої пригоди та подав декілька пісень, якими Др-в зацікавив ся. Надії Др-ва, що він видержить екзамен і поступить на університет, не справдили ся.

куванньа, бо тепер треба все мені так поперепи-сувати. — За дописі безмірно вдьачнвј, такі вони цікаві. Ја помішчу јіх в 1-му N-рі за 1883 р. — Тепер буду одповідати на Ваш лист.

Ви невірно думајете, шчо ја з чого злого не писав Вам. Ја навіть написав Вам зараз одповідь, котору при цьому ј посилају, та не зкінчив, бо на мене најшло лихо ј клопіт. Дочка маленька в мене заслабла, не опасно, але клопотно, бо разів з 3 будила мене по ночі. Так ја в ночі не спав, а в день працьував коло В. Сл. та коло пісень. А тут шче мусив јіздити в Берн дльа переговорів про В. Слово, а потім в Лозанну, — то так збивсь зовсім з ладу. Потім одкладено було кінець Вашоји дописи до слід. N-ра, то одложив і одповідь. Ну, словом — безладьдьа вијшло. Мојеји вини тут јесть, — та ја иноді невміньајемвј, таки ледви голову ношу через усьакі клопоти, бо ја ј ньанька дітська, і дослідач і публіцист і переводчик і коррєктор, і редактор, і експедітор! Ну, та вже нічого про старе. До справ!

Посилају Вам 100 фр. — 35 [гульд.]. Вам слідује за допись 25—30 фр. Дајте Максимьакові, коли јого знајете за роботьашчого чоловіка. Решту вдержіть собі за рахунок будучих праць. Напишіть мені про М-ка. Чи не можна б јого теж засадити за писаньньа корр. або хоч збираньаньа пісень?

Книги цими дньами пошльу. Манускріпти Ваші посилају тепер. „Німеччина“ коли б обробити, то було б варт напечатати[1]). А Ботокудів радив би кинути ј уперед такого не писати. Про „Сьвіт“, шчо пада тоді, коли Дѣло і Зоря јдуть в гору, писав мені ј П-к. Простіть мене, ја таки думају, шчо Ви сами (тај і братіја Ваша ј Ви, д. Іван Франко) тому багато винні. На шчо Ви зразу 20

[1]) Мова тут про мій переклад. „Німеччини“ Генріха Гайне.

діл почали писати і через те ніодного не могли обробити јак слід (всі статьјі, де про Россіју і рос. Украјіну згадка була, повні помилок таких, шчо аж червонијеш з сорому) і навели скуку на публіку, котра не може ж держати в голові мозаїки з шматків. Ја напр. великиј поклонник Ів. Франка јак беллетриста, кинув читати „Борислав сміјесьа“, аж поки не побачу кінцьа. Далі в Вашому Сьвіті не було ніјакоји программи, а поза Сьвітом Ви всі пустили богато оппортунізму; був він і в Сьвіті, починајучи з правописі, котру не знају почому Ви не вдержали Громадського Друга. Замітьте, ја зовсім не за доктринерськиј фанатизм; ја допускају практичну, або ліпше педагогичну умірковавність початку, та не розуміју оппортунистичноји promiscuité. Держітесьа собі смирненько, та часто не мінајетесь з „Дѣлом“ і Зорями вже через те, шчо не знајете, куди оці підуть завтра. Через те ја з радістьу читав у Вашому листі, јакі дурниці говорить про Вас Барв-иј і јак одурив Вас II-иј. А Ви ж чого чекали? Шчоб сорока соловіјем співала??

Дуже ја розуміју, шчо Вам (і братіји ј Вам І. Фр.) не легко, та держучись чисто, своју хатоју, за молоду, Ви хоч під старість будете чимсь, матимете своју публіку, а може ј своји гроші, а тиньајучись по Дѣлам и проституујучи себе, погинете даремне під тинами, бо все одно Барвинськими не будете.

Ја не знају, чи стане у Вас літературних сил на порьадну газету; думају, шчо ні, бо в Сьвіті не дурно ж усе писали Ви один. Тільки ж думају, шчо коли б вже видавати далі Сьвіт, то треба б поставити јому программу: І. загально-сусьпільну і специально галицько-украјінську (сьвітова наука, політ. вольн., соціалізм; II. једність укр. в Австріји ј Россіји; приjазнь до народа польського, руминьського, до робочих жидів); хоч

самим літературним робом і хоч самоју цензурноју манероју, а проводити ту программу, шчоб хоч виробити в Галичині расу льудеј з світлоју головоју і не оппортуністів. Инакше, — не варто ј починати.

Питајете Ви про книги об Бібліјі. Ја мају тепер собі за джерело біблејськоји мудрости французскіј перевод Reuss, La Bible (шість томів, коштује більш 160 фр.; ја јіјі беру, коли треба, в нашіј Société de Lecture); Encyclopédie des sciences religieuses p. Lichtenberg; Herzog, Real-Encyclopädie der prot. Theologie (јесть в мене, хоч старе виданьнье, 24 томи, колись куплені за 70 гульд. у антиквара). У Рејса не тілько перевод најраціональнішчиј, а ј комментар і історіја кождоји книги. Јак би јого Бібліју запустити між семинаристів, то була б ціла револьуціја. Та раз дорога, а в друге Ваші львівські нрави такі, шчо зараз порвуть і замотајуть книги, хто навмисне а хто з безпорьадочности. Ви можете судити об Россіјі по тому N-ру Revue Politique et Littéraire, шчо ја послав торік дльа Вас Белеју вкупі з книжкою Coequerel, Des premiers transformations du Christianisme. А може не дістали? Так жаль: ја посилав, шчоб просто перевели статејку Верна (Моріса) про јевангелија по Рејсу. Тепер пришльу шче Верна Mélanges de critique religieuse, де јесть дешчо з результатів Рејса ј јому подібних і між инчим про склад Пјатикнижжьа (по Kuenen-у, Noeldecke, Рејсу і др.). Ја радив би вам звернути увагу на M. Dunker, Gesch. des Alterthums перші томи, де добре, хоч і по шматкам, росказана жидівська історіја. Јіјі б навіть можна б було зрезьумувати в популярну брошурку.

Добре б було, коли б Ви взьались за істор. укр. літератури і дльа цього пojіхали в Кијів. Ја радиј помогти Вам в цьому ділі, чим можу: уложити заг. план, по нар. слов., по віршам і драмі

ј т. д. Дајте мені Ваш пльан. З тим, шчоб не ділити нас, à la Pypin, ја згожујусь. В Кијів, ја думају, можете јіхать безопасно, а там звісно, најдете матерјал. А поки шчо: не могли б Ви поїхати на Угоршчину? Тепер просьба: спишіть мені всьу пісньу, котру Ви проводите в Індемнізаціјі (Зозуленьку), а також довідајтесь, јак вона попала в руки попів 1848 р. Це шчо в загалі та брошьура, в котрій Ви знајшли ту пісньу? Цікаво б було в загалі прослідити, шчо таке внесли польські демократи 1840-х років в нашу нар. осьвіту і поезіју. Ваш М. Др.

Ја досі не мају звістки од Б-ја, чи получив він 150 фр., шчо ја послав јому на Фауста? Звиніть, шчо послав не 200: мені обіцьав дати на Ф. 50 фр. В-ај, та не дав, так шчо зібралось тільки 150 (50 мојіх, 100 редакціјі В. Слов.). Чому мені Б-ај не присила ніјаких книг нових з Львова (вид. Просвіти ј т. и.)? Ја јого прохав посилати mit Nachnahme; він схотів ліпше, шчоб ја прислав книг (Нові пісні, Ш-ка і т. и.) і шчоб на виручені гроші посилати мені нові книжки. Ја так зробив, і получив тільки 2 брошурки, мајже рік тому назад. Далі... мовчанка! Чи нема грошеј, так слав би mit Nachnahme.

Просто сором мені з галицькими книгами. Через книгарів нічого не здобудеш, — через знакомих теж. Оце насилу добивсь Шекспіра Кулішевого і перше виданьньа Крашанки з Віднья.

N. 6. Лист до невідомого Галичанина, без дати, в кінця 1882 р.

Дорогиј земльаче. Дуже прошу Вас, зробіть мені јак најскорше, најскорше ось јаку справку: Гльаньте в „Зору Галицку“ 1848—1849 року і знај-

діть там стихи: 1. Ой ты Зоро Галицкая! яка жесь намъ ясна... 2. Полетѣла зозуленька і т. д. і випишіть мені їх тексти, а також примітки редакції про те, шчо то за стихи, чи зложені ким, чи записані од мужиків (сьому ја не вірьу); коли сами шчо знајете про авторство сих пісень, то напишіть.

Ја об цьому прохав Фр-ка вже з два $^1/_2$ місьацьа, та мабудь він не дістав листу. А тепер мені так припекло, шчо не можна чекати ј дньа.

Ваш М. Драг...

Rue de Lausaune, 19.

Ішче добудьте твори Падурри і пошукајте, чи нема там чого подібного тому, шчо напечатано в пісньах Головацького т. I, 26 про Костьушка, Потоцького і Домбровського[1]).

N. 7. Лист до ред. „Зорі“, без дати.

Шановні Добродіїі Редактори! Простіть, шчо непокоју Вас мојім листом, — але діло јде об громадськіј справі. Незабаром будуть везти з Парижа в Россіју труну Тургенева. При цьому поводу треба б було, шчоб украјінська печать в Галичині була достојне представлена. Простіть мене — а ја мушу сказати, шчо в некрологах напечатаних в галицько-руськіј печаті потрібнојі достіјности не було: ні „Дѣло“, ні „Батьковщина“ не тількі не згадали, шчо Т-в на літературнім конгресі 1878 р. піддержав протест проти заборони укр. печаті і театру в Россіјі, — але навіть не сказали того, шчо Т-в переложив Марка Вовчка

[1]) Виписки з Зорі Гал., про які згадує сей лист, потрібні Д-ву для праці Укр. пісні про волю селя появила ся аж 1887 р. в „Кіевской Старинѣ“.

Нар. Оповіданньа („Новый Проломъ“ так навіть приписав Т-ву јакісь невідомі „Картины изъ русской жизни“).

Позвольте Вам порадити на далі зробити ось шчо: напишіть Ви на імја Madame Pauline Viardot, 50 Rue Douai, Paris лист, ліпше по французькому, а може по німецькому, од украјінськоји печати в Галичині і шчоб јого прочитали на церемоніји одправу труни Тургенева в Россіју. Шче раз прошу простити оцеј лист. Ваш покірниј слуга М. Драгоманов[1]).

N. 8. 23. Новембра 1883. Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче,

Хотів було ја Вам одписати і одіслати вкупі листи Навроцького і міј спомин про јого, — та мені ніколи стало, а то шче жінка заслабла, — шчо нема мині мочи розкладати з столів по долу старі папери і ја мушу всьу Навроччину одкласти на другиј час, а тепер тілько напишу Вам. П-к мені вже писав, шчо він міј лист прочитав Вам. По всьому тому листу П-ка, листу не тілько роздражненого, а грубого ј таки глупого (сердитись можна, а грубости ј глупости не то шчо не слід, а жалко, коли чоловік говорить, бо глупость хороба смішна і незлічима) виходить, мов би то він мене хотів покарати тим, шчо прочитав міј лист Вам. А ја по совісти не знају, чого мені соромитись за тој лист: ја написав те, шчо мусив написати. Звісно, шчо јак би ја знав, шчо П-к на тільки безнадіјниј зрозуміти правду против мілкоји амбіціји, то ліпше б було не писати, — так П. сам підвів мене під помилку, написавши мені, шчо

[1]) Тургенев, як відомо, вмер у вересні 1883 р., на тій підставі кладу сей лист на котрийсь дальший осінній місяць тогож року.

він зрозумів і цінить теперішньу нашу розмову шче в Женеві про подібні ж речі. Ја далекиј од того, шчоб сердитись на П-ка за тој лист, а тілько мені жалко јого самого, шчо він дійшов до крају самоосліпліньа. Жалко ј за јого теперішніј стан матерјальниј, — та жалче всього, шчо він сам јого зробив собі і уперто не хотів зарані ј слухати ради, по котріј він би міг себе вберегти од того, шчоб дійти до теперішнього стану. Ја јому казав, шчо в Галичині він діјде крајньоји нужди, коли зарані сидьучи в Женеві він не привчить сьа писати по россіјському (про Галичину ј Австріју) ј по німецькому (про Россіју). Бравсьа ја помогти јому в одному і другому, пришукати редакціји і т. д. На все це одповідав мені П-к різними резонами, котрі зводились на ні, ні, ні. В останніј раз, коли ја радив јому зостатись шче на рік в Ж., аби за цеј рік привчитись до того, шчо ја казав вишче (а тоді був шче „Порядокъ“ і П-к міг заробльати корректоју В. Сл., окрім того шчо ј ја не одрікавсь јому помагати, на все мені П-к одповів, шчо він такі річі може робити тільки в Галичині. „Побачите, казав, јак робитиму“! — „Побачите, јак не робитимете“, — одповідав ја. Та таки ј не можна в Галичині того робити, до чого там нема ј способів, починајучи з книжок. П-к стојав на својому, а тепер мені пише теж саме, шчо ја јому казав. Між инчим П-к збиравсь тут писати брошьуру про штунду. Поїхав у Монтпелье, де не написав нічого. Тут јакось зајшла про це розмова. — Ја можу написати цьу брошьуру, — каже П. — тільки тоді, коли буду коло свого народу. — Дльа таких брошьур, — кажу ја, — ліпше бути коло оцијеји мојеји шахви, де лежить Baur, Gesch. d. Chr. Kirche, Herzog, Encyklop. der protest. Theologie etc., ніж коло того народу, де нема ј штунди. — Тепер П-к сам мені пише, шчо не може нічого зробити з штундоју, бо не

маје історіјі протестанства, історіјі нашоји церкви і т. д. Шчо будете робити з таким чоловіком? По правді кажучи, ја такоји божевільно-упертоји субјективности в льудини безспорно розумноји ј доброји не бачив ніколи, рівно јак і такого лінивства в індівідуумі завше заньатому ділом. Усьака сістематична працьа јому смердить, а најбільш працьа дльа заробку. В останньому не тільки П. ініціатіви не візьме, але коли знајдеш јому таку працьу, то він јіјі робить як каторжну роботу. Так було з корректою В. Сл., котру він кидав при першому случају, не сказавши навіть наперед редактору. А жити треба, ну і виходьать безтактности, а то ј скандал, јак напр. з Подолінським, з Мальчинським, виходить таке, шчо јак собі не повертај діло, а П. напр. потратив на своји родичів та на себе 1000 фр., котрі М. дав на галицькі справи. Тепер П. пише (ні з того ні з сього) мені: „Ја вам верну усе, шчо взьав у Вас, або через Вас“. Але це просто глупа грубість, післьа котроји він же мусив у мене ж впјать грошеј просити (послані) — та најгірше в тому, шчо ја не можу більше ні в кого прохати грошеј на галицькі справи, в котрих бере участь П., бо мені вкажуть на попереднє ј спитајуть про результати попереднього. Особисто ја певниј, шчо П-ова працьа ј навіть розмови јого користні дльа діла, — особисто јак би ја міг, јаб П. давав довічну пенсіју. Але ја не можу перекласти моји думки в голови другим і не можу објективно боронити П-ка, і не можу помагати јому инакше, як особисто від себе. Ја це завше робив, дільучи сьа з ним останнім, оддајучи јому навіть ті гроші, котрі одкладені на науку мојеји дочки, або на котрі ја мусив јіхати на конгрес географ. в Італіју, або на котрі ја хотів печатати своју працьу „Die Vergleich. Stud. über die Volksdichtung“ і д. п. (котра так і лежить доси). То ја казав П.: Шчо ж буде, коли в мене нічого не

буде (в мене також тільки довги), або јак і мене на сьвіті не буде? Поки час, встрojујте себе, а ја Вам поможу до цього!“ Все даремно. Всьакі резони розбивались об субјективну упертість П-ка. Тепер дійшло до крају. Може він в розум увіде сам. А не ввійде, — то хај буде хоч пересторогоју другим. Јак не гірко мені таке говорити, але по совісти нічого другого не можу сказати післьа 5 років усьакоји возні з П-ом., котрого ја любив і на котрого покладав великі надіји.

Про Ваш Етнограф. Кружок вже читав у газетах, та поки бачу тільки, шчо Ви самі тој кружок складајете, так шчо ј ваша Індіја пішла в праці того кружка. Ја, правду кажучи, бојусь і за Вас, чи не роскидајетесь Ви в својіх працьах. Простіть, кожна працьа Ваша про ті речі, котрі мені трохи відомі, маје фактичні помилки. А за кружок зовсім вже бојусь, коли він себе в сістему не візьме. Моја рада булаб, на першој раз зконцентруватись на досліді земельноји власности в Галичині і форм кооперацiји, котрі виходьать з неји в пастьбі, сироварству, хліборобству ј т. и., а також всьаких форм ассоцiјацiји до громадського впорьадкованьа. Сьуди б увійшли б і Ваші досліди про шпіхлірі ј про еманціпацiју крестьан і т. д. Звісно, перед збором матерiјалу крајевого треба б збирати бібліогеку дльа матер. порівньачого. Де шчо про Россiју ја Вам посилају, хоч не повне. Раджу написати ціркульар про ціли того кружка і розіслати јого в дејакі земско-статистичні урьади, товариства і редакціји Россiји, просьачи о присилці видань, за котрі Ви приобіцьајте присилати своји. Таку просьбу пошліть в ред. Юрид. Вѣст. в Москві, Земск. Обзора в Полтаві, Стат. листка в Харькові, Горно-заводского листка в Харкові, в статистич. комітети при Земской управѣ: в Москві, Твері, Рязані, Херсоні,

Харькові, в Стат. комітети в Кијіві, Житомірі, Кам. Подольск. і Кишеневі, Чернигові, Нижнем, Новгороді, в Имп. Вольно Экономическое Общество в Петерб., в Имп. Русск. Географ. общ. в Петерб., в Технич. Общ. в Кијіві. Напишіть окремі листи з просьбами о раді і помочі — в Петербург П. А. Соколовскому (въ Импер. Публичн. библіотекѣ), П. Ефименку (в Харькові, в стат. ком. при земскіј Управі), А. Ѳ. Кистяковскому, пр. унив. в Кијіві предсідательу Кредит. общ. (ја думају, шчо кружок зајметьсьа і „обчыним правом") А. Я. Антоновичу (проф. в Кијіві, — не В. Б. Антонович), Хвед. Леонтовичу (проф. в Одессі), Конст. Дмитр. Кавелину (в Петербургу), Максиму Ковалевскому, проф. университета в Москві, Івану Лучицкому, проф. университету в Кијіві, Зайкевичу, проф. в Харькові. Дуже б ја радив Вам поки шчо купити собі Maurer, Einleitung zur Gech. der Mark-Hof-Dorf und Stadt-Verfassung und öffentlichen Gewalt. München 1854, а також Мајн (по росс. Менъ), Деревенскія Общины на Востокѣ і Западѣ, тогож Древнее право, тогож Древнѣйшая исторія учрежденій. Цитују Мена по росс., бо по англ. у Вас рідко хто знаје, а по нім. здајетьсьа не все јесть переведене. Увесь Мен по росс. коштује 6 рублів: можете виписати од книжн. склада Стасьулевича (в Петер. на Васильевском Островѣ, N. 7.) Впрочім ја колись подарував всього Мена черновецькому „Союзу". Може звідти Вам дадуть на час. А ја б радив взьати Маурера ј Мена та поділити між товаришчами, шчоб реферати поробили по черзі, то це б була классична основа дльа студіј про громади, післьа котроји счезлоб фельетонне танцьуванье по справі, до котрого, треба сказати, Ваші літературні льуде мајуть дуже велику звичку.

На першиј раз буде з Вас рад мојіх шчо до кружка. „Стат. Вјадомосці" ја попересилав П-ку,

в міру јак знаходив (він позоставльав своји папери ј книги в мене ј тіпографіји в ріжних пакунках і кутках). Посилају остатне, шчо знајшов в себе. Прикладају також по кілька екземпльарів „Писемъ Шевченка къ Бр. Залескому“ і 2 екз. „Задунајськоји Січи“. Коли хочете, продајте, а гроші поверніть на бібліотеку „Кружка“. Всі книги, шчо посилају, до тіјеји бібліотеки). Перше діло впорьадкувати ту бібліотеку, і ја певниј, шчо коли Ви понаписујете листи до всіх, що ја радив, то у Вас прибавитьсьа книг. Ја з свого боку напишу, кому міркују. А коли б Ви, покористувавшись вакаціјами на Різдво, зібрали матерјал про товариства ј громадське господарство ј порьадки і думки про це народу, то склавсьа би томичок такого цінного матерјалу, котриј би зразу звернув би на Ваш кружок увагу не тілько в Россіји, а ј всього ученого сьвіту, і Ваш кружок став би міцно на ноги.

Про курс історіји рус. літератури, котриј Ви збирајетесь писати дльа Німців, моја думка така, шчоб не гнавшись за бібліограф. повнотоју, нальагти в ньому на те, шчо јесть најхарактернішчого в нашіј літературі, најбільш в тіј, котру писано на діјсно народніј мові. Дльа того ја б радив поділити працьу на дві нерівні части. В першіј ја б дав огльад письменства на нашіј землі в звјазку з історіјеју політичноју ј культурноју в періодах: а) в Удільному (Кіјів. Володимир., Галич, Сівершчина) під впливом Византіји і під покровом церковноји мови, в) Литовському (звјазок з Вільноју) при початку вплива латинського і еманціпаціји од церковшчини, але з украјінським та білоруським макаронізмом 2) Польсько-козацького (з 1568 до 1709—1716) кінець Мазепи, перша рујіна Січі, кінець козацтва на правім березі, унија в Львові, розрив лівобер. Гетьманщини з Правобережноју Галичиноју, d) Возрожденіје в Россіји

на основі козацьких споминів, в Австріјі переховуваньа в церкві, — укр. вплив, панславізм і конституціоналізм. В усіх періодах ја б нальагав на те, јак прејавльавсь народнїј реалізм крізь усьаку схоластику (Слово о П. Иг., Ип. Літоп., переклади Св. Письма в XVI ст., протестанськвј елемент — в брацтвах, Апокрізіс, козацькі літописі), а також на звјазок цього реалізму і нового укр. руху з ліберальним культурним рухом в Европі. В другіј більшіј части ја б дав огльад содержаніја літератури на нашіј народнїј мові. I. Устная словесність (по программі, јаку ја виложив в передньому слові до Малор. Нар. преданій и разсказов). II. Школьні вірші і драма з XVI ст. до Сковороди вкльуч. III. Беллетристика і поезіја од Котльаревського. В першім поділі треба розгльанути осібно a) Матерјал власне національнвј, крајевиј, в котрому народ намальував своје життьа ј думки, b) матерјал чужвј, котриј народ переробив по своjому (пісні церковні византіјські і латинські, повістки, новели, легенди византіјські і латинські), при чому показати, як переробльував наш народ оце все, јаку ціху накладав (демократичну). Мајже те ж саме прајдетьсьа сказати ј про 2-вј поділ, в котрому можна показати, јак демократизувалась школьна вірша і такиј же театр у них. В 3-му поділі треба показати, јак намальувалось життье плебса укр. в новіј свідоміј беллетристиці і поезіјі. Таким робом, думају, буде показана власна оріґінальність нашоји літератури, litteratura di una nazione plebea (Ви не вірно передали заголовок мојеји праці в Rivisti Minima). В I. части показана б була боротьба національного плебејського елементу з чужими, церковними, панськими і державними, в II. саме житье нашого плебса по документам на јого мові.

Не знају, чи добре ја виложив свіј сістем. Не мају часу појаснити јого ј розвити. Ја готовиј

би був це зробити з часом довше, навіть і дльа-печати, јак би було куди напечатати це все.

Тепер до мілочеј. — Чи не моглиб Ви мені зробити вслугу — добути мені новішчі виданьа Просвіти (календар, Про гроші; Істор. Русі і т. и.) і в загалі впорьадкувати так, шчоб ја получав регульарно виданьньа јеји. Аже ја всі своји висилају, та ј Пр. раз торік прислала книжечку з надписом: на обмін, та тілько потім нічого не висилали. Шче в Вас торік і цеј рік вијшли при Программі гімназіји цікаві речі 1) Про козаків і Рудольфа II., 2) про шчось подібне. Ја того нічого не бачив, јак і „Зорі" з Вашоју повістеју. („Зорі" я ніколи не бачу). Прислав було Закл. кілька NN. з јого статеју про літописі, неповноју, в обмін на книги, котрі ја јому послав, акти. Звісно, за Программи і Зорьу треба заплатити, так ось моја просьба Вам: 1) ја колись послав 10 рублів в Księg. Polską котра мені послала непотрібну мені іст. театру Estreicher'a. Ја јіји вернув, але Ks. не зхотіла вертати грошеј, а взьалась продати Estreicher'a. Певно вона собі забрала ј Estreichera і моји гроші. Ја думају, шчо це не резон вже потому, шчо Estr. не варт же 10 руб. Мусить шчо небудь од них зостатись, так чи не можна хоч Program взьати, та Kubalu, Skice Historyczne т. II. Цьу справу з Ks. Р. зна Белеј. Далі прохав ја колись Белеја вислати мені mit Nachnahme Петрушевичеву церков Пантелејмона ј Огоновського Хрестоматіју, — так він мені написав, шчо то богато коштуватиме, шчоб ја прислав по 10 екз. пісень, то за виручені гроші можно буде купити ті книги. Ја послав 15 (нові Укр. II.), а потім П-ку стільки ж Пол. пісень. Получив ја Огоновського (не памјатају, од кого), а Петрушевича ні. Спитајте Белеја, јак стојіть справа з Нов. укр. П. ј політ. Пісньами, і коли јесть јака виручка, то купіть мені Зорю

за всі роки ј пренумерујтесь на 1884 р. Та пришліть мені один повниј примірник Сьвіта. Оце буде вже. Простіть, шчо довго не писав зовсім, а тепер довго писав лист (Зараз получив лист Ваш од П-ка). Жінка заслабла, лежить вже 12 день, — а тут служницьа перемінилась, нова нічого не розуміје, ја цілиј день бігају по хатах; не сьадеш і на 10 м., шчоб не одірвали. Ви мені не платіть тим же, а пишіть скоро. П-к пише, шчо наврьад Тов. Ш. збересьа всьу Геогр. Россіјі напечатати. Дурне буде! Раз, шчо в комплетному виданьу не буде більш 20 листків, а то ј менш, а в друге пора б зрозуміти, шчо в Галичині москвофільство не можна побідити ні австрорутенством, ні навіть узьким украјінофільством, а тільки показом, шчо справди таке усьа Россіја, та ліберальним погльадом на россіјські справи. А propos! дуже жалко, шчо Акад. Бр., Січ і т. и. дали перед Проломцьам в демонстраціјах з поводу Тургенева. Ја б радиј написати хоч до „Діла“ про своји стосунки до Т-ва, (в котрих було б і про моју переписку з ним про Федьковича, про јого рольу на Париськім конгрессі 1878 р. з мојеју Littéra. Oukrt, остатні розмови з ним про драм. оперу Марусьа Богуславка, котру збирајетьсьа писати по мојому пльану Duvernoy, зьать Mmee Viardot і т. и.), та тілько ја не можу дати својеји статьті ні без подису, ні на цензуру львівських украјнофілів (проти австріј. урьаду моја статьа нічого не матиме).

Шче раз буде! Ваш М. Др.

Кланьајусь Нагірному. Коли будете справди јіхати в Россіју, напишіть. Ја де шчо перекажу.

N. 9. Лист до І. Ф. 2. Дек. 1883.

Шановниј земльаче.

Вчора одіслав ја Вам лист і три пакети книг і зараз потім получив Ваш новиј лист, а також N. 129 „Дѣла“, в котрому описаниј скандал, шчо наробили на вечері в ч. Миклошича „Буковинці“ і напечатаниј протест Січі. Ја дам Вам докладну одповідь на Ваш лист через кілька днів, пришльу ј книги, ті шчо просите, і шче дејакі статистичні і др. А поки шчо ја написав замітку, котру тут посилају. Отдајте јеји до „Дѣла“ і просіть напечатати без усьаких перемін і з мојім підписом. Мимо всьаких других резонів, анонім тут неможливиј, бо Тургенів не писав же до аноніма; не напечатати ж такого листу Т-ва, јак міј, було б дурницеју. Одкладати діло —, теж. Ваш *М. Др.*

Перегльанувши своје „Переднье Слово“[1]), ја думају, шчо було б до часу зробити з нього дејакі витьаги в „Дѣлѣ“. Особенно кінець. Поки шчо напишіть мені, јак розсходитьсьа „Маріја“, серед кого, шчо говорьать і т. д.

N. 10. Картка кореспн. до І. Ф.

Chemin Dancet 14.XII., 14. 1883.

Дуже прошу, коли не можна здобути хоч в автора (котриј, кажуть, в Львові) Bajki, Fraszki etc. S. Barącza (Tarnopol 1866) книжки, то списати мені јак најскорше варјант Królewna-strach — Віј Гогольа, на стр. 37, та при случају списати ј увесь показчик виданьньа. *Ваш М. Дров.*

Јеще молимсьа: перепишіть із Maly, Narodni báchorky a povčsti (1865) N. 1. (теж. вар.

---

[1]) Мова тут про передне слово до женевського виданя Шевченкової „Марії“.

Bija); Wolf, Deutsche Hausmärchen, S. 252—262, Die Leichenfresserin; Valjavec, Narodne pripovedke 59 i 245—246.

Kulda, Moravske nar. pohadki etc. (старе вид. N. 83—84, а нове 1874, не знају).

В обох цих про те, јак відьма поверта чоловіка в коньа чи скотину.

B. Nemcova, Nar. Bachorky, V, 27—40 (благородниј мертвьак).

N. 11. Лист до І. Ф. без дати, в перших днів грудня 1883.

Шановниј земльаче,

Почав ја одповідати на Ваші запити про італіјську і французську етнограф. бібліографіју, та став у мене складатись цілиј реферат, то ја так јого ј написав. Коли хочете, то прочитајте јого в Етн. Стат. Кружку. Правда, тут јавльајетьсьа „прикльучка“, шчо ја јакась заборонена персона в Австріјі. Однако, подумавши трохи, питајеш себе: хто ж власне забороньав мене, а коли ј забороньав, то шчо власне заборонено в мені? Чи можно заборонити мене јак folk-lorist'a? Чому, коли јак folk-lorist'-a мене може показати напр. G. Paris (трохи не легітіміст) в парижскіј Академіјі наук, то Франко не може мене показати въ Ак. Братстві? Подумавши таке ј подібне, ја зважившь таки написати свіј рефератець і послати јого Вам дльа прочитаньа в Етногр. Кружку. Ја навіть думају, шчо ј з поліцејського боку навіть ліпше буде, јак Ви не будете ховати відносин до мене: все одно знати муть про них, а ліпше зразу поставити своје право зноситись в науковім ділі з ким вгодно.

Поспішајусь послати цеј лист з прилогами.

Одповідь на другі Ваші запитаньа дам через тиждень. Тепер дуже ніколи.

Ваш М. Др.

Книги по троху пересилатиму, в міру јак будуть готові пакети. Набралось в мене шче де шчо ј до статистики.

Шче прајшлось написати дві замітки дльа „Дѣла". Настіјте, пожалуста, особливо, шчоб напечатали некролог Корфа і непремінно з траурними лініјами, а тој N-р, де буде напечатанај некролог, не забудьте послати в коверті Марьѣ Александровнѣ баронессѣ Корф, Екатериносл. губерніи, Александровскаго уѣзда, Станція Благодатная. Під некрологом підпишіть моје імја, коли јого не буде в печаті (лучше не треба, хај іде од коллективности). Треба сповнити довг перед прихильним нашому ділу чоловіком. А особисто ми були з Корфом прајательами і добре прожили тут в Женеві 4 роки.

Предсѣдатель „Буковины" и „Малая Русь" (Допись). Въ 89 N. „Нового Пролома" прочитавъ я слова д. Дудыкевича, предсѣд. „Буковины", о тôмъ, буцимъ то „въ первый разъ" народъ въ Галичинѣ назвавъ малымъ русскимъ народомъ король польській Казиміръ В., ибо онъ (народъ) сталъ быти малымъ в очахъ его (короля) для того, що далъ ему покоритися". Слова сіи показують, що предсѣдатель „Буковины", може и „хорошій витія", та тôлько слабый историкъ свого краю и мало ознакомленый навѣть съ учебниками, по котрымъ вчаться гимназисты в Россіи. Бо инакше ôнъ мусивъ бы знати, що за довго до покоренія Галича Казиміромъ, вже въ 1292 г. византійській литописецъ Кодинъ зве Галицко-Володимірску землю Малою Россіей (*Μικρὴ Ρωσσία*, і що вже ôтъ 1335 р. дôйшла

до насъ грамота князя Юрія Володимірскаго, который зве себе Nos Georgius Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris". Воно конечно й Александръ Македонській герой, да зачѣмъ же стулья ломать?! сіи слова одного изъ лицъ в Ревизорѣ „Гоголя" можемо мы нагадати д. Дудыкевичу и „Новому Пролому". У.

Некрологъ. 14/26. Падолиста вмеръ въ Харьковѣ пôсля тяжкой хоробы баронъ Микола Александрович Корфъ, который богато потрудивсь для народного добра на Украинѣ. Покôйный выйшовъ изъ родины, котра стояла высоко въ придворному і бюрократичному кругу въ Петербурзѣ, — але волѣвъ лѣпше працювати коло народу, та на полѣ лутературнôмъ, нêжь добиватись чиновнои карьеры. Имя его стало гучно звѣснымъ въ Россіи въ першй часы появы земства, якъ чоловѣка, котрый, носячи аристократичне титло, завше выступавъ въ земствѣ и въ литературѣ за демократичнй интересы. Съ того жъ часу бар. М. Корфъ посьвятивсь особливо народнôй школѣ и выбраный членомъ ôтъ земства Александр. повѣту, Екатериносл. губ. въ краеву шкôльну раду, ôнъ бувъ однимъ изъ первыхъ закладчикôвъ въ Россіи правдивои народнои школы. Чимало написавъ ôнъ и учебникôвъ для такой школы и цѣлый пôдручникъ еѣ организаціи (Русская Нар. Школа). Не будучи самъ Украинцемъ по крови, але живучи середъ украинського народу, бар. Корфъ практикою допевнивсь о потребѣ хоть початковой науки на украйнськôй мовѣ, объ чôмъ писавъ не разъ, а найбôльшъ подрôбно въ статяхъ: Малорусская нар. школа (въ Одесск. Вѣстн.) и Этнографическій елементъ въ дѣлѣ организаціи нар. школы въ Порядкѣ), котрй увійшли въ его книгу, „Наши педагогическіе вопросы" (Москва 1882). Съѣздъ народныхъ учите-

лѣвъ херсонской губерніи, котрый краєве земство допоручило руководити бар. Корфу, одноголосно постановивъ — прохати урядъ о дозволенє початковои науки на украйнскôй мовѣ. Будучи демократомъ, бар. Корфъ бувъ такожъ и либераломъ, стоявшимъ особливо за децентрализацію и земську самоуправу. Якъ особа, бар. Корфъ дивувавъ усякого, хто знавъ его, своею невсипучою працею, котрои не кидавъ навѣть въ часи самыхъ острыхъ приступôвъ тяжкои хоробы, котра мучила ёго въ останыхъ сѣмъ вôсѣмъ рокôвъ. Втрата такого робôтника, въ лѣтахъ ще не старыхъ (покôйный не мавъ ще 50 рокôвъ) есть правдиве горе для усіей Россіи, а надто для Украины[1]).

N. 12. 18 Дек. 1883. Вечір. Chemin Dancet. 14.

Шановнвј земльаче,

Оце вчора получив Вашу посилку, а сьогодні наготовив Вам два пакети книг, шчо Ви прохали, і дльа Масльака. Од останьнього ја, скільки памјатају, нијакого листу не получив, а то б зараз послав јому книги хоч би вже дльа того, шчоб влекшити склад. Ні, — без шуток, — мабуть лист М. де зачипивсь. Спитајте, коли він мені писав?

З Вашоји посилки перегльанув ја „Зорю". Дуже жалко, шчо нема II-го річника. Не вже не можна здобути? То чому не прислали, коли вже знајшлась ласка, — і рочник 1883, окрім кількох NN, та ј то неповних? В році 1882 дуже мене потішив витьаг з брошьури Черкезова.

---

[1]) До сего листу був долучений з датою 2 дек. 1883 реферат „З італьјанськоји і французькоји літератури про народньу словесность (Одповідь д. Ів. Франкові)", якого копію я передав до збірного виданя розвідок Драгоманова.

Треба Вам сказати, шчо ја брошьури не читав: так случилось, шчо ја получив јіјі за кілька годин јак мав вијіхати в Париж, — то ј перегльанув тільки кінець, — а в Парижі всьакиј „росс. соціаліст“ побачивши мене починав розмову з замітки, шчо він не солідарниј з брошьурою, — то в мене ј надто одпала охота читати, бо ја зовсім не спосібен читати особисті речі, де нема принципа, — все рівно хвалебні, јак і лајку. Так ја приjіхавши до дому і не знајшовши там брошьури, — хтось узьав — вже за неју і не дошукувавсь. Так ось два витьаги, шчо Партицкиј зробив, були дльа мене нові. Ну, і попав же пальцем в небо „народовець-украінофіл“, солідаризујучись з брошьурoју, од котроjі одрікајутьсьа росс. рев. і котра надрукована на кошт набатчиків, то б то генерала Врубльовского. Попав надто виписавши про мене тираду власне „Набата“, котриј перше хвалив мене, підлешчувавсь, шчоб ја взьав в јому редакціју, а став нападатись на мене власне з того часу, јак ја не згодивсь на предложенье Турского ј Врубльовского обмошенничати графа Гарраха на панславизму і в загалі одвернувсь од простьаганьа руки сојуза з п. Вр—ським і написав, шчо Польаки такі ж до Русинів в Галичині, јак Москва дльа них в Польшчі! Нехај би вже Парт. був прав, шчо не знав, шчо таке Черкезов навіть в очах самих Россіјан (в мене јесть листи Ч—ва, в котрих він за кілька тижнів до того, јак ја јому сказав, шчо з таким дурнем не знајусь, — писав мені діаметрально противне тому, шчо напечатав). В Женеві јесть льуде, котрі знајуть, шчо Ч—в читав моју рукопись Йстор. П. і пр. (це те, котре споминајетьсьа в краківськім процессі Мендельзона і К°), хвалив јеjі ј навіть прибирав мені дејакі тиради з „Впереду“, котрі ја пропустив. А вже шчо таке „Набат“ і те, шчо мене в першиј раз вилајано

в ньому власне за те, шчо ја сказав слова (Внутр. рабство и война за освобожденіе) за Галичан, — те б уже мусив знати галицькиј народовець, а надто коли почав про такі речі писати. Сміх і горе!

Сміх і горе і з „Дѣломъ". Очевидно воно не буде печатати мојеји замітки з листом Тургенева. Будьте ласкаві, пришліть мені міј орігінал назад. Сховају на памјать мудрости народовського органу. Без документу льуде не повірьать, шчоб була така партіја, котра б не пустила в свого противника такоју кулькоју. Пришліть також і міј рефератець до Етногр. Кружка. Ја вам виразно писав, шчо не хочу мати з ним стосунків під маскоју ј псевдонімом. (Бо тепер вже ј у „Вѣстникѣ Нар. Воли" Украјінець појавивсь, так шчо чого доброго Плошчанскиј скаже, шчо в „Кружок" дінамітчик росс. пише!). „Етн. Кружок" волен терпіти, шчоб „Дѣло" јого на посміх виставльало јакимсь страусом, котриј дума сховатись (з чим? тим, шчо не назива автора книжки, котриј пропечатаниј на ніј), та ја сам добровольно в пута лізти, ні робити з себе шута не хочу, бо ј права на те, јак льудина, не мају. Правду сказавши, отпала в мене охота говорити і про самиј Кружок, в котрому, јак бачу, вже вспіло загніздитись звичајне народовське політікуваньньа, — та вже чисто по інерціјі буду вести до кінцьа розмову про те, про шчо почали ми. З „Дѣла" ја бачу, шчо предположені Кружком досліди зовсім не тичать сьа того власне, про шчо писав ја ј на шчо, писали Ви, згодивсь Кружок. В „табельках" по „Дѣлу" нема нічого про спілки праці і про громади. Звісно ј те, про шчо „табельки", цікаво, — та се зовсім друга річ. Ја все таки радив би не кидати тих річеј, про котрі ја писав, бо певниј, шчо на них, окрім усього иншого, Кружок зискав би собі пошану в усьому вченому світу.

Ассоціаціја з громадами, мала індустріја (те шчо в Россіјі звучить „кустарная промышленность“) і звичајеве народне право — на цих трьох коніх добре б вијіхав Кружок в льуде, та ј самі члени јого розбивали б на них схоластику. В усьакім разі безпремінно Вам треба здобути собі виданьньа тих комитетів в Россіјі, котрі займајуть сьа цими річами, вже за дльа того одного, шчо в тих виданьах масса матерјалу про Украјіну ј багата бібліографіја. Ја од себе хотів був послати Вам „Матерьалы объ артеляхъ“, та чи не взьав јіх Павлик (він користувавсь ними дльа својеји праці про спілки на Украјіні; спитајте јого про це та ј про Васильчикова Землевладѣніе и Земледѣліе). Ја мају надіју здобути Вам де шчо по всіх отділах, та все таки радив би Вам написати самим до 1) Коммисіи по изслѣдованію кустарной промышленности въ Россіи при Департаментѣ Торговли и Мануфактуръ въ Министерствѣ финансовъ в Петербургѣ. 2) Шчоб вислали Вам „Труды Коммиссіи“, 2) в Комитетъ о сельскихъ ссудосберегательныхъ и промышленныхъ товариществахъ, при Императорскомъ Московскомъ Обществѣ Сельскаго хозяйства и 3) въ С.-Петербурское отдѣленіе Комитета — шчоб вислали своји отчеты и другі виданьньа, а також Сборникъ матеріаловъ объ артеляхъ въ Россіи. 4) в Центральный Статистическій Комитетъ при Министерствѣ внутреннихъ Дѣлъ в Петерб., шчоб прислали Статистич. Временникъ і др. виданьньа. Замічу, шчо кијівськіј проф. Антонович, до котрого ја радив Вам обернутись, не јесть Вл. Бон. А-ич (цеј само собоју), а другиј А. Я. Антонович; він не без сукин-синства (тепер. ред. Кіевлянина), та працьував над крест. товариствами. Про звичајеве право Вам најбільше поміг би Кистьаковскиј пр. в Кијіві, јак би взьавсь до того, — та Ефименко. Вони б могли повпливати на Петерб.

Географ. товариство, котреб вислало Вам своі виданьньа по цьому ділу (хоч би VIII т. Записокъ по Отдѣленію Этнографіи). Коли б же в Вас знајшовсь чоловік, котриј схотів би стати хоч до прелімінарних студіј в усьому ділі, то ја б міг јому прислати на час:

1) Bogišić, Aperçu des travaux sur le droit coutumier en Russie. Paris, Larose 1879. 2) Кистяковскій, Программа для собир. свѣденій объ обычномъ правѣ (По цим двом штучкам можно б було показати, на скільки наука про звич. право в Россіјі јесть украјінська наука, бо ј в Археол. изд. јеjі заніс Ефименко).

3) Оршанскаго Изслѣд. по русскому праву обычному и брачному. Петерб. 1879 (2 рубл.). 4) Зарудного Законы и жизнь. Итоги изслѣд. крестьянскихъ судовъ (Петерб. 1874 1 р.). По цим двом можна показати, на скільки писане право не зходитьсьа з звичајевим і в чім остатнье часто розумнішче. Статьја Оршанского Нар. судъ и Нар. право — капітальна штука, навіть дльа Европи. 5) Чубинського, Матерјали т. VI (мабуть у Вас јесть) — најновішче про звичајеве право власне на Украјіні.

В суммі могла б вијти добра студіја дльа початку. Тільки, позвольу ја собі сказати, треба Кружку раз на завше розірвати з дуже вкорінившимсьа в Галичині звичајем — скакати поверхом роботи і вдовольньатись фразами та бібліографіјеју, — а також політіканським лицемірством та підлажуваньньем сьа під тенденціјні авторітетики і т. и. Працьа — так працьа; — наука так наука! Доси, јак собі хочете, не видно в Кружку ні того ні другого.

Шчо до приповідок, то ја не дуже б то радив братись за них, хиба хто вже дуже, дуже вчениј візьметь сьа. Приповідки најбільш інтернаціональниј елемент, такиј інтернаціональ-

нвј (шче більш, може ніж казки), шчо ја з перельаку перед великоју працеју кинув заниматись ними. Дльа того ј не можу Вам дати новоји бібліографіји јіх. Великоруські збірки: Снегиревъ, Русскіе в пословицах (наврьад, чи купиш де тепер), Даля, Послов. Р. народа (можно купити), білоруські Носовича. Знају ја також діло Ida Düringsfeld, Sprichwörter (чи јакось так), в котрому зрівньані пословиці німецьких і романських народів і по части славјанских. Передивльавсь ја колись і Čelakovsky, Mudroslovi narodu slovanskeho v přislovich. Так јак багато пословиць латинських перејшло до нових народів, то хто хоче тільки приступити до цього діла, тому потрібно загльанути до Vannucci, Proverbi latini comparati, etc. От і все, шчо можу сказати про це діло.

Рік 1884.

N. 13. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14. Avr I-er. 12 Апр. 1884.

Шановниј земльаче,

Давно вже нема од Вас звістки! Ја, получивши Ваш лист шче об Різдві, зараз же почав Вам писати довге посланіје про справи Етногр. Кружка ј. т. и. Та прочитавши NN. до 3 „Дѣла" задержав одсилати посланіје те бачучи, шчо воно не до діла, — а так став ждати од Вас звістки про те, чому не печатајеть сьа лист Тургенева в Дѣлѣ, — та ј доси не дождавсь. З мого старого листа посилају Вам тілько те, шчо одповіда на Ваші питаньа про пословиці. З увагами ж по својіј ініціатіві задержујусь, бо бачу, шчо вони до кружка не пристануть і Вам би пријшлось замазувать те провальльа, јаке јесть між мојіми бажаньньами до Кружка і јого настројем такими втішками, јакі Ви мені написали про моји проекти досліджуваньньа економичних спілок ј громадського господарства в Галичині, — шчо, мовльав, увіјде в программу про читальні і церк. братства. Де ж таки б воно могло увіјти? Дуже мене вдивовало прочитати в протоколах кружка про реферат јакогось „Украјінцьа". Ја Вас највиразніјше прохав давати міј реферат тільки тоді, коли можна буде јого дати під мојім власним іменем, а Ви мојеји просьби не вважили. Ја крујусь під псевдонім в Россіји, тај то мені прикро, але шчоб шче в конституц.

державі під псевдонимами ходити, то спасибі! Ја на це безусловно не згожујусь і прошу Вас прислати мені міј реферат назад, а в Кружку сказати, шчо Ви передали міј реферат без мојеjі волі. Ја не згожујусь по волі попирати львівську політичну мораль, і без того не високу.

Прошу Вас також прислати мені замітку з листом Тургенева. Мені вона потрібна јак документ, свідоцтво про мудрість львівських народовців, без котрого льуде не повірьать, шчо була колись така партіја, котра не вжила такого оружьжьа на своју користь, јак лист Тургенева.

Мені дуже жаль, але ја мушу прибавити тут шче один вираз дуже гірких чувств з поводу того, шчо Ви мені не прислали не тілько тих книг, про јакі ја прохав Вас, се ј. тих, котрі сами обіцьали. Писати Ви, шчо посилајете брошьури нові просьвітьські, ј Ваші, Зорьу за 1883 і будете висилати за 1884 р. Ја дістав тільки Зорі 1883 г. NN. 19, 20 і 22. За 1884 р. нічого. Брошьур Р. Заклінського нема, просвітських нічого. Ја ж Вас виразно прохав купити мені це все за ті гроші, котрі виручатьсьа з продажу книг наших, або вислати mit Nachnahme. З „Дѣла“ взьав, шчо з книг виручено 50 зр. і отдані од јакогось Украјінцьа на виданьньа Навроцького, — значить, гроші були. Не гріх би було одложити ренських з 10, шчоб прислати нашіј колоніјі книги, котрі јіј потрібно. Просте, здајетьсьа, це діло, влагодити обмін виданьньа між Львовјанами ј Женевцьами — так і того не можна добитись. Ми своjі виданьньа посилајемо, а од Львова дістајемо тілько клевети Барвинських та Партицьких і навіть проби получати львівські виданьньа за своjіж гроші кінчајутьсьа дурницеју ось вже третиј, коли не пјатиј раз! А книгарі тутешні не берутьсьа добувати книг львівських торговоју до-

рогоју, — ось тут і працьуј дльа матери-Руси, про котру там у Вас так усї побивајутьсьа!

Посилају дльа кружка кілька книг.

Ваш М. Др.

Знајете Ви, шчо в Magazin f. d. Litteratur des Auslands 1883, N. 34 переведено Кавказ Шевченка Вікторомъ Umlauft von Frankwell? Зараз получив N. 4 Извѣстій Слав. Благотвор. Общества в Петербургѣ, а в ньому статьју проф. Вл. Ламанского, „Западно-слав. вопросы занимательны для насъ и въ мирное время". Між инчими там викладајетьсьа программа „австрійскаго панславизма", ворожого Россіјі, — а в цьу програму поставльајетьсьа отбудованьньа Историчноји Польшчі. „Возстанетъ изъ мертвыхъ, воскреснетъ наконецъ и Польское Литовское Королевство. Не приглашаютъ ли къ тому самъ батько Кулішъ и женіальный, какъ говорятъ славяне, Драгомановъ? Такимъ образомъ Варшава, Вильно и Кіевъ съ разными городами и пригородами, съ Полтавою, Харьковомъ, Одессою, возымѣютъ право и обязанность войти в ту будушую австрійско-славянскую федерацію".

Чи не перепечатав би Партицькиј цих слів в „Зорі"? Слід би було в рьад з рецензіјеју на „Marijy" ј витьагами з Черкезова.

„Mélusine" просьать мене розіслати пробниј N-р звісним фолькльористам. Просьать корреспонденціј. Ја буду писати.

Оце пријшов до мене Вовк і побачивши „Зорю" нагадав, шчо хотів би туди передати орігінал оповіданьньа Запорожцьа Коломіјцьа, з котрого переклад був в К. Стар. В мене теж јесть масса етнограф. матерјалу. Так ніодин поважајушчиј себе Украјінець не зхоче мати діло з такими редакціјами, јак „Дѣла" або „Зорі". От тобі ј безцензурна Галичина!

N. 14. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14. 25 Apr. 1884.

Шановниј Земльаче,

Вчора получив ја Ваш лист. Будемо говорити јак најобјективнішче, але на прьамки. Треба Вам сказати перш усього, шчо лист свіј ја писав не зовсім з власноји ініціативи, а ј за радоју тутешних земльаків. Треба коли небудь впорьадкувати відносини нашоји коловіји з Львовјанами і почасти з Вашим кружком. Між нами је не тілько особисті відносини, а ј обовјазкові, так сказати служебні. От перегльадајучи не малиј вже срок, від коли ми сидимо тут (не зовсім з власноји волі, а ј јак послані сьуди на свого роду војацку службу), ми по чистіј совісти можемо сказати, шчо своји обовјазки перед Львовјанами сповньајемо, а взајемин не бачимо. Сповньајемо ми своји обовјазки навіть перед „народовцьами", посилаючи напр. всі наші виданьньа в јіх товариства (скажуть може, шчо тим товариствам не треба наших видань — так на це ја скажу, шчо матерјалів, котрі ми видајемо, не може не бути треба, а далі јдуть і такі речі, јак „Воли", котрих і самі народовці мусили хвалити — через 3 роки по виданьньу, — јак Кобзарь, або хоч би ј Вовкові праці про Січ і т. и.), і навіть пишучи на різних мовах про працьу народовців, хоч ми ј не в усьому з ними згожујемось (вказују на моју статьтьу в Rivista Minima, в Петербурському „Дѣлѣ", з котрого зроблено за мојім заходом статьтьу в Augsb. Allg. Zeitung „Die panslav. Bestrebungen der Ukrainer", шчо перевело собі ј львівське „Дѣло" воспітого Вами ј Белејем Барвінського, тілько подлим способом викинувши конець). Јак же поступајуть з нами народовці?

Виданьньа јіх ми мусими видирати з страшними вилами (бо через книгарів јіх не доста-

неш); шчоб подати звістку галицькіј публиці про наші книги, ми мусимо посилати платну објаву в „Дѣло“; дльа всьакого Купчанка јесть місце в Науці і Штуці „Дѣла“, а дльа наших книг нема навіть дльа Політичних пісень, або ј Шевченка. Мало того, нема такоји подлости, котруб не приписав нам Барвінськиј або Партицкиј, — не кажу вже Плошчанськиј, котриј теж не сьмів би так брехати на нас (і значить на тих, котрі послали нас і перед котрими иноді на задні лапки становльатьсьа ј Ваші народовці). Колиб хто небудь хоть објективно, або навіть з показом незгод, та розказував галицькіј публиці, шчо таке справді ми думајемо і робимо. — Ви спорите, шчо ј не хвалите народовців, та тільки за них одповідати не можете. Не зовсім так з тіјі пори, јак Ви та Белеј панигирики Барвинському почали печатати, а надто з того часу, јак стали сотрудниками „Дѣла“ та Зорі. І ми до Каткова і до Піхно в сотрудники не поступајемо. Прибавльу, шчо остатніми часами сотрудництво Ваше, Белеја, Навроцького ј др. в народовських орґанах на стілько обширне, шчо Ви всі дијсно показујете себе силоју, з котрујоб мусили рахуватись старші народовці, ј а к б и В и е а м и с е б е в и ш ч е п о ц і н у в а л и ј ставили јім своји умови. А Ви дајете на собі вијіздити чорт зна кому і Вашими іменами підпирати подлости, котрі говорьать проти Ваших власних сојузників, — а головнішче, терпите, шчо діло, котре очевидно дорожче дльа Вас, ведетьсьа в болото, та шче помагајете принижуватись і без того невисокому урівньу своји інтеллігенціі, підпирајете приміром своїм опортунізм, близькиј доренегатства. Вам особисто навіть не можна оправдуватись скілько небудь благонамірениим оппортунізмом, бо в Вас в руках була возможність зробити своју напр. „Зорю“ в „Сьвіті“, так Ви зарізали цеј „Сьвіт“ з першого же N-ра безпрінціп-

ностьу, компроміссами, нешчиростьу до товаришчів, јак напр. до Павлика, — а потім поверховностьу і урывчатостьу праці, массами помилок і т. п. А потім Вам прајшлось підпирати својеју працеју Партицького і Ви думаєте, цього льуде не бачать! Ја то мовчав, шчоб не розходитись, та льуде бачили ј не мовчать, і тепер певно „Сьвіт“ не так то скоро скомпонујете.

Перехожу по части до точок, про котрі Ви пишете в својіј одповіді на міј лист. Ја ніјак не згоджујусь з Вашоју теоріјеју, шчо коли Ви передали моју замітку є листом Тургенева до ред. „Дѣла“, то по тому всьа Ваша роль і скінчена. Мені часто трапльајетьсьа передавати чужі статьті навіть з Женеви до Петербурга, навіть знакомих мені льудеј, та ј то ја вважају обовјазком просто літературного братства звістити автора об тім, шчо рішила редакціја, нагадати редакціјі, јак довго не одповіда, појаснити јіј працьу, стан автора і т. п. А миж з Вами брати не тілько загальні літературні, а ј спеціально літературні, а окрім того хиба ж Ви самі не бачите, јаку вартість для Вашого діла маје лист Тургенева? І Ви можете бути спокіјним, бачучи, шчо „для якихось то причин“ редакціја „Дѣла“ не печатаје листу“ і навіть тепер на моју просьбу одібрати міј орігінал в редакціјі одповідали мені, шчо Ви „готові мені переслати јего, колиб Вам удалось јого видобути“! Про реферат з јого наслідками треба сказати теж саме, та шче додам, шчо Ви зовсім помильајетесь, коли кажете, шчо ја „пересилајучи јого, ні об чім не згадував“. Ја Вам виразно ј навіть довго написав, шчо ја передају реферат кружкові тілько тоді, коли він піде не анонімно і буде демонстраціјеју, шчо кружок признаје за собоју права хоч в наукових справах зноситись з усьаким еретиком, — si no, no! Кружок міг так мені сказати, јак колись Манди-

чевськиј: відчепітьсьа од нас! і коли так несказав, то мусив не позволити „Дѣлу“ обернути свого референта в јакусь простітутку, з котроју можна потанцьувати, тільки надівши на неји маску. (Про скілько небудь суріозниј поліцејскиј резон тут і розмови бути не може!) А коли „Дѣло“ од себе зробило пакость, то кружок мусив поправити зараз же, а не терпіти пакость в друге і у третье. А коли кружок стерпів, с. ј. розділив з Дѣлом одвічальність за пакость, то Ви мусили кружок заставити поступать по дженгтльменському, бо Ви провели з собоју на львівськиј бал женевську даму і мусите бути јеји рицарем.

Про книги ја тепер не стану вператись, шчо ја писав Вам так виразно ј подрібно, јак про реферат, тількиж ја думају, шчо в усьакім разі не трудно було зробити дедукцију про те, чого мені (нам) треба і јак поступати. Ја прохав у Вас дејаких книг і прохав довідатись у Белеја, шчо сталось з тими нашими книгами, котрі ја послав јому, по јого ж проекту, шчоб з продажу јіх мені купили книг, котрі ја в јого (а потім у Вас) прохав. Ви мені одповіли од Б., шчо мовльав, книги десь розіјшлись по льудіх (чудесна одповідь чоловіка, котриј попрохав книг на продаж), і за тим мајучи в руках нові книги, не повернули части јіх вартости на те, шчоб добути мені (нам) трьох-чотирьох брошьурок, котрі можна здобути в Ставропігіјі, або в Просвіті, ані не пренумерували газети, в котріј сами пишете! До того Ви написали мені, шчо посилају, мовльав, те ј те (Заклиньського, Просьвіту, Зорьу) — та ј не прислали ј не написали з місьацьа, шчо ј од чого не посилајете. А шче до того читајемо ми в „Дѣлѣ“, шчо наш сојузник Франко видав три брушьурки, не считајучи праць в „Зорѣ“, — а тих брошьурок дасть біг у нас. Думајете, це добре вплива на скріпленьньа солідарности? Про напрьа-

мок праць Етн. Кружка може ја поспішивсь сказати свіј суд і може ја не зовсім Вас зрозумів. Тількиж зостајетьсьа ј післьа Ваших слів правдоју ось шчо: Ви в мене спитали уваги про працьу Кружка; ја написав план праці про живі потреби народні, цікаві ј з наукового боку; Ви похвалили пльан і сказали, шчо частина јого увіјде в таблиці ј т. и. На ділі нічого такого в ті таблиці не ввіјшло. Та ј в загалі всі реферати кружка јдуть без усьакого плану та до того добра дольа јіх зовсім случајні, а дејакі зовсім шарлатанські, јак видно навіть і з резьуме. Чи не правиј же ја був сказати, шчо Кружок поверта на звичајне украјнофільсько-галицьке пѣнкоснимательство? Окрім Вас ја не знају з кружковців нікого, може там јесть льуде шчирі ј дотепні і тим більш жаль јіх, коли вони почнуть іти дорогоју старших народовців (або ј середніх, оттаких јак М. Подолінськиј, шчо намолов з три короба вовни, а з пјать фактичних помилок в двох тілько фельјетонах „Дѣла") і в політичному ј у науковому напрьамку. Чи сердитесь, чи ні, а ј Вам ја скажу, шчо Ви б більше послужили ј ділу ј кружку, ј самому собі, јак би поважнішче обходились з своіми працьами, — не такі вже ріжнородні сьужѐти зачіпали та ліпшеб јіх оброблювали. Про реферати ја не можу говорити, бо не бачу јіх, а в „Сьвіті", а то ј в Зорі ніодноји статьті Вашоји ја не бачив без помилок і часом зовсім великих. А Ви чоловік з таланом! Ну, та це тільки так к слову пријшлось, — а головна ціль усього листу поставити питаньньа наших федеральних обовјазків на чистоту: „дружба дружбоју, а служба службоју", јак говорьать москалі, — і „коли служить, так служить!"

Mélusine ја послав Вам зовсім не з тим, шчоб Ви на неји абонірувались, а шче менше, шчоб вона конкурувала з Kosmos. Кожне виданьнье

маје своју вартість. „Mélusine“ ја добуду Вам безплатно, јак сотрудник оноји. Напишіть мені тільки адрес Кружка. Ја буду печатати в „Mélusine“ серіју переводів казок і легенд з дејакими увагами, а Вас попрошу переслати мені звістки про статьті, котрі будуть показуватьсьа по folklore в Галичині, польські і нашу.

Ваш М. Др.

Про Навроцького скажу, шчо не дільу Ваших надіј на те, шчо јого твори дадуть Вам гроші. Напроти, ліпше б було на кошти виданьньа де шчо в бібліотеку купити, а статьті Навроцького можна ј в Правді і в Дѣлѣ прочитати, кому треба. Біографіја бојусь чи вијде доладна, јак з Н-ого теж свјатого будуть ліпить, јак з Барв-ого або навіть з Качковського або Лавровського. А по чистіј совісти, јакиј же він свьатиј був, Н-иј? Добриј чоловік, але без усьакіјі ініціативи!

Оце получив лист од Павлика. Пише, шчо Просвіта з тов. Шевченка не згожујетьсьа печатати перекладу Рекльу всього тома про всьу Россіју, бо кажуть, шчо це буде вода на млин москвофілів! Не вже таку дурницьу може виговорити рот льудськиј? Так це ј Рекльу вијде москвофіл? Першим наслідком перекладу всього Рекльу було б тільки те, шчо всьакі М. Под-ські не писали б таких дурниць про россіјські народи, јакі читајемо в Дѣлѣ, а другим би було те, шчо в москвофілів би підрізано було ідеалізуваньньа Россіјі. Та шчо ј казати! Скажіть хоть Нагірному, јак може терпіти, шчоб јого товаришчі по комітету такі дурости говорили; він же чоловік з головою ј бачив світа!

N. 15. Лист до І. Фр. 1 Мај 1884.

Оце написав вже кілька днів назад ја до Вас лист, та ј бојавсь посилати; все думав:

а може ја неправиј, може тільки пошкоджу листом і ділові, ј собі, тоб то привјазним стосункам до добрих льудеј? А тут привјшла Ваша посилка, а далі ј лист Ваш. Рішив ја послати таки свіј лист, бо справді, писав ја јого шчиро, хоч може здалека ј помильајусь де в чому. На Ваші слова об тім, шчо ја сужу про Ваші справи занадто докірливо ј требовательно, ја скажу, шчо спокіјно мені тепер трудненько дивитись на них, бо ја по правді можу сказати, јак тој јамшчик в Горбунова: „шеснадцять лѣтъ, — и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ“ (перекидајусь). Ось јак надрукујуть біографіју Навроцького, то побачите, шчо в 1872 р. ми з ним про „Правду“ теж саме розмовльали, шчо тепер з Вами про „Дѣло“ та „Зорю“. Ја, јіј богу, не перфекціоніст і можу вдовольньатись малим, спокіјно чекати Августа, шчоб покуштувати јаблук, готов навіть вмерти в Мају, не бачивши навіть пупјанків тих јаблук, а тілько завітки, навіть листьа, — та колиб тільки бачити певно, шчо по листьу жди јаблук, а не чого иншого зовсім до них неподібного. Так то ј горе моје, шчо 16 літ, — і все чекајеш јаблук, котрі навіть обіцьајуть тобі, а дивись: верба! І јіј же ти богу, — најменше мене болить, шчо та верба власне мене по лиці мазне, а на шчо вона росте, та шче иноді за јаблуко себе вдаје! Ја знају, јак то трудно на сьвіті жити, та шче ј розвиватись і других розвивати, і багато не бажају, — а хоч би мені побачити купку льудеј на нашіј землі (почастно в Галичині), котрі б: а) не крутили прінціпами ј льудьми јак самі вузькі, мілкі оппортуністи, і b) скілько небудь глибоко, а не поверховно брались за працьу. А при цьому хај вони будуть несмілі, нескорі ј т. и. Це все можна стерпіти. Ну, скажіть мені јасно, чи видно, до чого, з ким, јаким способом дума јти Ваша громада? Покажіть, хто беретьсьа до діла сурьозно,

хоч би ј не спроста? Ні по „Дѣлу“ ј „Батькôвщинѣ“, ні по Кружку ја цього не бачу. Нічого казати, шчо все виходить од бідности і слабости. Скільки то тепер напр. переводитьсьа на всі Н. Проломи, Дѣла, бібліотеки најзнак. писателів — а на вішчо? Ось здајетьсьа, шчо б за трудність була хоч „бібліотеку“ налагодити, а шчо таке переводьать в ній? Так і згадујеш бајку Крилова про Цвіркунів (сверчка): „еще хозяева въ него (въ домъ) не вобрались, а ужъ сверчки въ немъ завелись“. А шчо таке, јака провідна ідеја вказује хоч напр. теми праць Етногр. Кружка? Чому напр. в Кружку нема Павлика, чому не читајутьсьа јого реферати про спілки на Украјіні, чому не підбирајутьсьа факти подібні про Галичину? Чи дурне оце все, не потрібне, або чи за це голову одріжуть, або навіть в тьурму посадьать і т. д. і т. д.? Буду чекати од Вас одповіді на ці питаньньа, а поки шчо зупиньусь на Кружку. Јак собі хочете, а ја настојују на тому, шчоб Кружок проштудирував Мена і Ф. Маурера та концентрувавсь на вислідах гром. житьтьа ј права в Галичині. До остатнього посилају Вам на час, а не на власність: 1) Богишича ј Кистьаковського (хај хто зробить хоть бібліографічні реферати про те, шчо писано в Россіјі про звичајеве право і скілько Украјінці винні в науці про нього ј 2) Ефименкову і Оршанського (хај хто зробить реферат про „трудовое начало“ ј інтерес звичајевого права в близьких до нас сторонах). Јак не треба буде цих книг, — верніть јіх мені. — Шчоб скінчити поки з Кружком, спитају: не вже нічого не получили навіть од Кістьаковського з Кијіва? Скажу, шчо на дньах појіде в Россіју один міј знакомиј економіст, то ја јого попрошу, шчоб спеціально взьавсь позбирати дльа Вас де шчо.

Про лист Тургенева скажу, шчо тепер вже прој шла горьача пора (спасибі „Дѣлу“), а окрім того ја в „Зорі“ не можу нічого печатати, поки редактор јіјі Партицькиј, або все рівно, поки він не візьме назад всього того, шчо він написав проти мојеји особистоји чести в Газ. Школьниј і в Зорі. Не довірьајучи самому собі, ја питав сьогодні про це тутешніх украјінських пријателів, і вони теж саме сказали. Так, значить, остајетьсьа тільки взьати собі манускріпти свого писаньньа на спомин. „Іроніја судьби“ підводить так, шчо украјнофільськиј лист Тургенева буде перш усього напечатаниј в Англіји, куди ја цими дньами буду писати статејку про своји спомини про Т-ва з листами, котрі ја получив од нього. А „Зоря“ вже хај бере з „Forthnightly Review“. Сьмішно це, та не в першиј раз. „Revue Critique“ і „Archivio per lo studio delle tradizioni populari“ ранішче ј більше сказали про „Нові укр. пісні“, ніж Дѣло і т. и.

Буде на цеј раз. — Ваші брошьури ј статьу передививсь, а про потоп навіть вспів прочитати. Про „Жіночу невольу“ јак і про folk-lore в Зорі напишу в Archivio. А про потоп скажу, шчо не варт було за Німцем в геологіју јти; треба було зостатись при поезіји, — а то натьажка виходить. В усьакім разі велика це храбрість Зорі. Ваш М. Др.

Прочитав ја Вашу статьу про „Укрошченньа Упертоји“. Добриј початок. Тільки Stroparol не новелла, а збирач новелл (Piacevole notti). Занадто вже хвалите украјінців і вибір жениха јесть в казках других народів (в Вашім варјанті він причепа, а жінку і тепер в нас запрьагајуть в пісньах лірницьких д., напр. у Вересаја), котрі мајуть близькиј звјазок з Вашоју новеллоју. Оце вишчучив хтось в „Дѣлѣ“, каже (N. 43) шчо

Шах-Наме неначе „списана з казки про 2 братів". Божечку! Але казка цьа зајма од 5 до 28 стр. маленького формату Maspero, Contes egýptiennes, а Шах-наме кілька томів.

Хоч би малиј початок праць Кружка про громадські порьадки і звичајове право був би тим користен, шчо дав би мені повід написати замітку в јаку небудь путнішчу газету московську (напр. Р. Вѣдом.) про Кружок, з чого можно б було чекати добутьтьа книг з Россіјі.

N. 16. Лист до Ів. Фр. Chemin Dancet, 14 (5) Маја 1884.

Шановниј земльаче,

Оце посилају Вам сьогодні пакет з книгами. Ті, на котрих написано „прошу вернути", Ви мені звернете, јак не треба буде; инші отдајте в Кружок, коли знајдете потрібним. Шче раз почну вговорьувати Вас, шчо добре б було, јак би хто зробив у Кружку реферат про праці в Россіјі про звичајеве право. В початку можна було б сказати про те, на скілько украјінськиј рух причинив сьа до початку роботи про те право в Россіјі і про те, јак потім на Украјіні наукова працьа про те трохи одстала[1]). А далі може б сконцентровали реферат на статьтьах Ефименковоји і Оршанського, шчоб показати, на скілько в звичајевому праву јесть точок, котрі получајуть нову ціну дльа опори нових ідеј справедливости. Ја дуже б бажав, шчоб в Галичині пришчепивсь тој інтерес до звичајевого права, котриј јесть в Рос-

---

[1]) Через загальну дезорганізацію у украјінськоі культури, а також через те, шчо в украјінськоі формальній націоналізм по реакції, напиту адміністрації, взяв верх над дослідом осередку соціального житьа народу).

сіјі; тільки добре б було, јак би Галичане обіјшлись без того народничеського містіцізму ј ідеалізаціјі, в јакі впали Россіјане. Треба памјатати, шчо всі вигади льудські виходьать з потреби приспособитись до обставин життьа. От „народ“, мужики в своіх перших потребах віками приспособльались, — і звісно, виробили багато розумного, порьад з дурним, від котрого не можна було обіјтись там, де простого приспособленьньа було мало. „Інтелігенціја“ приспособилась де в чому другому і власним іспитом і наукоју, — і противуставити јіјі „народу“ — дурницьа. Правда, в Россіјі јесть одна обставина, котра даје перевагу „народу“, то б то селу перед інтеллігенціјеју, — а именно: јак в Россіјі здавна нема політичноји волі, то в Россіјі власне нема города, а јесть полиціјська будка, обставлена домами, в котрих живуть ізольовані льуде, тоді јак село з громадськими сборами або ј господарством все таки јесть societas, од чого сельанин „мужик“ в Россіјі більш *ζῶον πολιτικόν*, ніж городьанин, навіть високо культурниј. Але цьа ріжницьа виходить не з самоји суті „народа“ та інтеллігенціјі, а з несчасноји історіјі Московшчини. На пльус народа (тоб то робучих льудеј, все рівно, сельан, чи городьан) треба записати ј те, шчо потреба непреривноји праці піддержује в них здоровиј розум і погльад на льудські взајемини. От через шчо все, а зовсім не од јакихсь містичних причин, виходить те, шчо в звичајевому праву ми здибујемо зерна дуже розумних і справедливих погльадів на власність, сімју (жінку, дітеј, законних і незаконних і т. и.), спадшчину і т. и., котрих не вспіли підкосити феодалізм, бјурократизм, католицизм і т. и., і котрі мусьать ожити при нових рухах в інтеллігенціјі.

Не знају, чи до ладу ја пишу, бо важко раптом це все добре виложити, јак ја хотів би

тому, хто буде робити реферат з поводу посилајемих матерјалів.

Получив з Украјіни звістки. Погано там вијать почина робити цензура. Мирного повість не пропустьать. На моју думку нічого не зостајеть сьа, јак перенести курінь в Галичину, та зробити це радікально: не мати діла з цензуроју, хоч би років з 3—4 пријшлось зовсім не бачити нічого путнього напечатаним в Россіјі. Тільки треба, шчоб в Галичині була кадра, котра б шчиро пријньала в себе прогрессівниј рух з россіјськоји Украјіни, котра б могла збудити до себе пошану в усьому прогрессівному елементі укр. громади (і просто украјінському, ј не зовсім украјінському). А дльа цього ні Дѣло ні Зоря не годьать сьа. Коли ж јавить сьа таке, шчо буде годить сьа? Цікаве теж робить сьа з штундоју: росте і обрусівајетьсьа, входить в звјазок з Петербургом, а не з украјнофільством! А галицькі народовці, навіть молоді, — унiју од Језујітів думајуть боронити, замісць того, шчоб пустити на обох штунду. На старших, звісно, треба махнути рукоју і нехај собі јідуть в Відень; вони не порозумнішчајуть і тоді, коли дурно проіздьатсьа. (Не вже ж дльа „гарних очеј“ Огоновського та Димета урьад і папа посварьать сьа з Језујітами??). А хоч би молодші раз подумали сурјозно про діла! Та буде! годі!

Ваш М. Драгоманов.

Та хто це пише в „Дѣлѣ“ про Петрова? Де далі все більш бреше і вже не про Персіју, а про Украјіну. Просто сміх, јак би не горе. І певно, це россіјськиј Украјінець (може сам Кон—скиј). Тільки ж куди гльадить редакціја?

N. 17. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14.
26 Сент. 1884.

Шановниј земльаче.

Дві неодложні службы: потреба зкінчить виписки з книг, котрі мені посилав з базельськоји бібліотеки один пријатель, шчо мусив лишити Базель в середині Јульа — і служба, — денна і нічна, — коло жінки, родившоји сина, — задержали міј лист до Вас, а далі ја розсудив і не турбувати Вас в часи „вандрівки", — не турбувати між инчим мојім скептіцізмом. — Тепер вже ј у природі похолодало, — то ј мені не гріх вилазити з своїми студеними листами.

Впрочім, остудившись сам од непріјатноји втрати шче одноји ілльузіји, ја не буду Вам більше розводитись про incident з Кружком, Дѣлом і т. п. Ви ј сами мусите бачити, шчо не сповнились ні моји умови, ні Ваші навіть обіцьанки. Значить force majeure, — хоть вона ј сидить в льудьах! Прошу тілько непремінно звернути мені моји рукописі листу-реферату і замітки про лист Тургенева, а також ті книги, на котрих ја надписав, шчо посилају јіх на час (висилались на Ваш адрес, а також на Павликів). Звісно, книжки зверніть тільки тоді, коли там у Вас нікому не треба. Багато б можна було написати Вам про ту параллель, котру Ви провели між росс. украјінцьами ј Вами (старо- ј новонародовцьами), а також про відносини між р. Укр. ј Галичанами. Та треба бути коротким.

Перш усього скажу, шчо ја зовсім не вважају за спірну аргументаціју, коли мені вказујуть шчо небудь недоводне, одповідати показом на друге, хоч би шче недоладнішче. Украјінці в Россіји робльать багато непохвального, так це не резон Галичанам робити таке ж саме. До того-ж прибавьте, шчо в Вас јесть конституціја,

а в Россіјі адміністративна ссилка і предварительна цензура. Та ј то спомин Ваш, шчо росс. Укр. печатајуть сьа в „обруситель“ ред. К. Ст. не јде до справи, про котру в нас је розмова. Ред. К. Ст. стільки ж „обруситель“, скільки ј „сепаратист“, в нього перш усього каша в голові. З ціјеју кашеју він напечата јаку небудь обрусительну дурницьу, а рьадом з тим і путне, та при тому він ні на кого ні на шчо путнього не пльује. А Вас самих і Ваші прінціпи обпльовували Барвінські і Партицькі, котрим Ви покланьајетесь або служите без того, шчоб вони одкликали своју слину. Мало того; „Ваші“ ухитрујуть сьа вести газету („Дѣло“) шче гірше, шче мертвішче, ніж вів јіјі Барвінськвј, і узьавши в руки своји газету, не сказати в ніј ні одніјі думки, котра б, здавалось, була Вам дорога, а годувати публіку јакојусь староунијатськоју половоју, або жувати жвачку в роді статеј „Нові дороги“. Коли хочете шукати „Дѣлу“ аналогіјі в Россіјі, то возьміть Кіевск. Телеграф 1875 р. і скажіть по совісті, чи можна ж навіть здалека рівньати обидві украјнофільські газети: підцензурну і вільну!

Ваша оцінка відносин росс. Укр. до Галичини цілком мильна. Почати з того, шчо ја навіть не розуміју, јак можно ставити в вину росс. Укр., шчо мовльав, посилајуть Вам своји праці, а не посилајуть грошеј на виданьньа. Кожнвј посила шчо може: працьа теж гроші![1]). До того ж у Вас через конспіраціју ј т. и. јесть вже правильна публіка дльа нашоји літератури, а через те Ви можете покривати кошти виданьньа. Коли цього не бува, або не завше бува, то винoју цьому, окрім безпримірно скандального обертань-

---

[1]) Та скілько ја знају. Нечуј завше посила ј гроші. Також, на скільки ја знају, ні оден з Россіјан ніколи не міг добитись обрахунку своји книг в Галичині.

ньа з грошевими справами (шчо признано навіть в Пер. слові до Руск. библіот. т. III), шче те, шчо галицькі народовці ніколи не приложили сістематичноjі праці до того, шчоб поставити своју літературу на ноги. Вони j почнуть јак слід, а там дивись, і перельакајуть сьа оппозіціjі рутінерів, наробльать jім уступок, переміньать правопись, почнуть печатати гнилину то дльа „нашого патріотичного духовенства“, то дльа „красавиць“; — дивись, і народовська література зіјде на коломијсько-лаумовицку, а потім не диво, шчо на всьу Галичину не знајдеть сьа 100 чоловіка, шчоб дати по гульдену навіть на повісти „славного нашого Федьковича“. (Ја вже не кажу про такі штуки, јакі проробило „Діло“ з „пропушченим без уваги“ романом братів Рудченків „Хиба ревуть воли“. І тут, јак в усьому, галицькі прогрессісти дајуть світові нігде не видане зрілишче: замісць того, шчоб сістематично вести своју громаду вперед і тим вміцньати своју силу, вони сами організујуть собі реакціју. От шчо најголовнішче отніма всьаку змогу галицьким народовцьам стати не тільки передовоју партіјеју дльа росс. Украјінців в загалі, але навіть готовим росс. украјінофілам опертись на Галичан, — ба навіть страшно шкодить саміј елементарніј солідарности росс. Укр. з Галичанами. Ви дуже помильајетесь, коли думајете, шчо в Россіјі не бажајуть тіјеjі солідарности, коли дуже вже низько рахујете навіть грошеві проби організувати дльа росс. украјноф. „курінь“ в Галичині, јак колись казав Куліш. Тут обіјшлось далеко не одноју тілько підмогоју типограф. Шевченка, котру Ви нагадујете. Навіть коли не рахувати того, шчо видав Подоліанскиј по тому, шчо він буціц то дуже багатиј (це не так то було!), то виjде, шчо росс. Укр., далеко не багаті, јак напр. Куліш, Кијівські громадьане, „азъ

многогрѣшный“ і видали чимало на галицькі літературні заклади ј справи: на Правду до 1868 р.. Правду 1873 р., бібліотеку Січі, Союза, ріжні львівські бібліотеки починајучи з тих книг, котрі ја справив в 1876 р. з Кијіва на імја Павлика ј котрі тој допустив вкрасти Просвітьанам, на Гр. Др. і т. д. Усі ці видатки росс. Укр. робили мајучи на меті „заложити свіј курінь у конституціјніј Галичині“. Ја Вас можу запевнити, шчо бачив сам в ріжних кружках в Россіјі не нехіть, а навіть ідеалізаціју ціјеіі Галичини. Тільки скажу Вам просто і јак чоловік, котриј багато потрудив горла і потратив чорнила на те, шчоб піддержувати в Россіјі потребу солідарности з Галичиноју, шчо цьа ідеалізаціја завше переміньалась нехітьтьу, најбільше по вині Галичан. Тут причина була вже згадана культурна отсталість Галичан, јіх уперте „дьачківство“, сказав би ја, полохливиј оппортунізм і т. и. — а окрім того дуже вже јавне обертаньньа до Россіјан јак до діјноіі корови, і при тому скандальнішча безцеремонність в грошевих справах. На це все жалівсь мені шче Куліш, шче тоді јак ја ідеалізував Галичину (на скільки ја по натурі своіі способен ідеалізувати шчо небудь; прибавльу: ја через те ј зостававсь завше при ідеіі потреби солідарности з Галичанами, шчо не дуже то способниј до ідеалізаціі, а через те ј видержував себе в періоди „розочарованьнь“). Шче Куліша вважав галицькиј „батько“ Качала за шкодливого чоловіка ради јого „евангелізма“, а не уніатства; шче Кулішеві редакціја Правди подавала скандалезні рахунки — історіја, котра скінчилась тим, шчо Партицькиј насилу вернув (за гроші) Кулішеві јого листи, котрі грозив отдати поліціі россіјськіј. А з Вол. Барвінським вже ја сам, по довіренности Куліша, переписувавсь в справі виданьньа Псалмів, при чому не добивсь од нього ні рахунків ні грошеј за про-

данні екземпльари, ні навіть оставших сьа екземпльарів (а ја тоді мав моготу перепустити все виданьньа евангеліја ј Псалмів штудинстам); еванг. од Пульуја добув таки, од Львовјан не добув мајже нічого, а од Вол. Барвінського зовсім нічого, окрім листів до того плутанних і брехливих, шчо јак би ја јіх публікував, то виставив би јого в најгіршому світлі. Коли ја зклав Кулішеві всьу справу і питав, шчо далі робити, то К. одповів: „Застановити слідство і обертатись з Вл. Б. так, мов би то він порьаднвј чоловік, то може він сам постидајеть сьа далі так поступати". Але, звісно, шчо ні сам К. ні другі, котрі за јого ініціатівоју почали солідарізуватись з Галичанами, великоји охоти на дальше з цього всього не винесли, хоч сам К. все таки не залишив дальших проб вести своје діло в Г. Потім наступила черга Полтавців, инакше справа Тов. Ш—ка. Полтавці дуже ідеалізували Г—ну і дались переконати, шчо все лихо Галичан од того, шчо в јіх грошеј нема. При мені привезено було в Львів 8 т. рублів, та потім шче дослано було до 4000. Але ја голову кладу, коли львівська типографіја, котру мені показано в 1876 р., варта ј $^1/_2$ тих грошеј. А шче гірше: Тов. Ш—ка, котре почало з того, шчо вибрало своји головоју Качалу, чоловіка противного росс. Укр. за јого брошуру „Політ. Русинів", — не додержало ні одноји умови з тих, котрі були положені в Львові в мојему присутьу в 1873 і в Полтаві в 1874 р., між инчим умови робити загальні сбори шчо-року літом, шчоб могли там бувати і наші делегати хоч півофіціально. Кінчилось тим, шчо ми, Кијане, мусили розірвати з старшими народовцьами ј аппельувати до молодіжі, параллельно чому нас самих, в мојім лиці, предали анахтемі ці народовці за проводом В. Барв. ј Вас. Ильниц. в 1875 р. в Львові, коли ја повертавсь з Угорщини в Россіју.

Молодші Галичане тоді представльались Січчьу, до котроjі потім стали прилучатись де хто з Львовjан, намітивших себе в 1876 р. в Акад. Кр. j т. и. Оповіданьньа С. Подол. про Січ, котру jа застав в 1873 р. шче доволі „Качалодушноjу“, приjізд Терлецького в Киjів в 1874 р., стрічі наших де з ким з львівськоjі молодіжі в 1876—7 рр. дуже підньали в очах Киjан і Одесців (котрі тоді були киjівськими соjузниками), молодших Галичан. „Ідеалізаціjа“ цих Галичан мала навіть рішучиj вплив на замір видавати Громаду і на моjу еміграціjу. Але ні один Січовик, навіть з тих, котрі взьали гроші (замічу, не малі) за працьу в Гр-ду, не дав jіj нічого j навіть не підміг jіj нічим. Січовики середні, jак Буч. і Под., навіть jавно приступили до ворогів наших. Львівська молодіж передала Черепахина в руки поліціjі, не взьавши в jого книг зовсім без опаски в Австріjі і не сказавши отверто, шчо не візьмуть[1]). Jаку штуку викинув Мандичевськиj, Ви сами знаjете[2]). Jа вже не кажу про те, jак себе держали старші народовці. Нічого дивного, коли в Киjіві положено було брати „штроф“ з того, хто заговорить про jаку небудь солідарність з Галичиноjу. Одначе jа з свого боку робив, шчо тілько міг проти цього настроjу Россіjан, — богато пролив чорнила, попортив крови і навіть торік трохи не побивсь з Мальованим із за Галичан, — і все таки мушу сказати, шчо ні одна не тільки надіjа моjа на Галичан, звісно перш

---

[1]) Докір зовсім безпідставний і невірний Раз, що Черепахин (1877 р.) був арестований зовсім не за причиною молодіжи, а тому, що звернув на себе увагу поліції живучи в готелї, а друге, що книжки від нього забрав я з деякими товаришами перед його арестом, про що й писав тоді Др-ву. *І. Ф.*

[2]) По процесї 1878 р. Манд. написав Д-ву, що не хоче вести з ним більше ніяких зносин.

усього Вашого кружка, але навіть ніодна прьама обіцьанка цих Галичан не була додержана. Ја вже не кажу про те, шчо власно з мојеју то особоју з усіх росс. Укр. Ви всі најбезцеремоннішче обертались, починајучи напр. од хованьа мого підпису в статі про Костомарова в вашому „Сьвіті“ і до того, шчо мені не можна в Галичині заложити навіть такого простого діла, шчоб за моји гроші мати сталу доставку цікавішчих книжок. Звісно, інтеллектуальне ј моральне розвитьтьа в Галичині трохи посунулось у перед в останні роки, шчо не зостались без впливу ј на нове збуженьа довірја до Галичан в Россіјі. Од кількох пријателів, котрі бували недавно в Відні ј Львові, котрі бачили в Россіјі Окуневського, ја вже впјать чув слова про таке довірја. Теперішнај момент ја вважају за благопріјатнај до того, шчоб коло чого небудь зорганізувати солідарність росс. Укр. ј Галичан, — та тілько за це діло треба взьатись умијучи. Перш усього треба признатись хоч в глибині душі в попередніх гріхах, а не обіжатись на те, коли на них вкажетьсьа; а найголовнішче, треба взьатись за справу орґанізаціјі сурјозно, терпеливо (по троху та все наперед!) і систематично. Ја Вам скажу отверто: не кладіть надіјі на ініціативу і навіть на перших порах на енергічну підмогу Россіјан, — а знајте, шчо најбільша працьа льаже на Вас, Галичанах. Россіјан же Ви притьагнете по троху, з часом. Россіјане пересічно розвитішчі Галичан, більше знајуть, більше Европејці (навіть ті, шчо ні в зуб не знајуть ні фр. ні нім. мови, — дивно це, але так!). Але духу ініціативи і сістеми у них шче менше, ніж в Ваших. З цим Ви мусите рахуватись і, кажу, взяти на себе ініціативу. Але взьавши јіјі на себе Ви мусите рахуватись і з тим, шчо Ви мајете притьагнути до себе льудеј, котрі розвитішчі, ніж загал Вашоји громади, — то вже ј не ганьа-

тись, шчоб Ви притьагли до себе ј россіјських раціоналістів і галицьких уніатів. Ви мусите заложити з проміж себе громаду прогрессистів, нехај најбільше поміркованних, та безповоротних, — тоді по троху будете навірно рости в силах сами і притьагати прогрессивні елементи з Украјінців россіјських. А будете кидатись на всі боки, сьогодні того, шчоб притьагти до себе кого небудь, зрікајучись раціон. правописі, завтра одвертајучись од певного друга, післьа завтрього співајучи дітірамби пустоті Б-ого, а дальше роспинајучись за свьату унију, — то „такъ себѣ ни за что пропадете, добраго слѣда отъ Васъ не останется“, јак каже Собакевич прокуророви.

Всьу остатньу alinea написав ја најбільш мајучи на думці Ваш недавнiј проект журнала. Перш по словам Вашим і Павлика ја думав, шчо справа піде нормальним ходом і зложить сьа кружок льудеј, котрі згожујуть сьа в основних прінціпах, — то ј почне сьа видавньа. Аж бачу, на вічі академ. пішли справи звичајноју галицькоју дорогоју: положено притьагти сьуди ј Тов. Шевч. ј навіть Матицьу. При такому способі діло або не вигорить (шчо скорше всього буде), або родитьсьа мертвјаком, — бо јаке не мертве діло ј не порожньа фраза про рушчину може погодити і Вас і Павлика і К. Сушкевича ј Качалу, ј Мандичевського ј навіть Плошчанського ј К о? А тим часом журнал, це ј јесть справа, котра б скорше всього могла зсолідаріјувати рос. Укр. і австріјських.

Лист міј дуже ростьагсьа, а тим часом у нас зосталась шче одна справа дуже важна в мојіх очах і дуже делікатна, це питаньньа о Ваших особистих працьах. Дорогвј міј, Ви себе не шанујете і не бережете! Перш усього; за все Ви беретесь, тратите сили навіть на программи подорожі в стихах, котрі нагадујуть ті, шчо в Герма-

ніјі консьјержі роздајуть квартирантам на новиј рік, коли поздоровльајуть јіх, шчоб дістали на шнапс. Хиба на те Ви мајете талант беллетриста ј здібність дослідача, шчоб писати таке? Далі Ви просите вказувати Вам помилки в Ваших статьтьах. Дльа цього треба б написати трохи не том, бо в усіх Ваших статьтьах, а надто про Россіју, помилки кишьать. Багато помилок в остатніх статьтьах виходьать з фактичного незнанья джерел, а другі з того, шчо Ви јак і всі другі Галичане навіть неспособні критично гльанути в джерела, бо не знајете оснівного про Россіју і Украјіну. Ньуху у Вас до цього нема, от через шчо таке все жалке, навіть не до сміху, напр. те, шчо понаписувало (з добрим заміром, конечно) „Дѣло“ в статьах „Нові дороги“ і пр. А під всіми цими хибами лежить незвичка до суріозного методу досліджуваньньа. Примір цього најлучшиј Ваша статья про „новеллу“.

Ваша новелла ніјакого мајже стосунка до Шекспировоји кумедіји „The taming of the shrew“ не маје, — а належить до теми Turandot. Між тим Ваша редакціја, јак кажете Ви, викинула в Вас власне вступ про Turandot. Значить, толком Ваш редактор не здібниј судити про такі речі. На шчож він собі позвольа судити ј навіть рішати јіх? (Власне, на шчо він редактор?). Мало того: јак нарочито у Рудченка (I, 171-181, 172) і в Чубінського (II, 523-548) јесть варјанти власне новелли одного короба з Шекспировоју поемоју, — а Ви јіх то і не згадујете. От цеј факт, шчо чоловік, котриј сіда писати про наші нар. новелли, не загльанув навіть в збірки Р. і Чуб., і јесть показ того, јака непевна школа в галицькому письменству. Од браку скілько небудь сурјозноји школи ј виходьать всі помилки ј Ваші ј Ваших собратів по літературі, — ј ні к

чому б не повело, јак би хто почав Вам показувати по-одинчо помилки в Ваших статьах: одні поправите за показом, а другі зараз же поробите. Тут треба радікальноји зміни методу: треба вивчити основи, треба починајучи про шчо говорити, вибрати певні джерела ј певних критиків тих джерел, а потім вже ј говорити.

Ви писали мені, шчо підберајете варјанти до Вашоји новелли. Сама по собі вона не дуже то варта праці, але погнавшись за неју Ви можете пізнатись з классичними працьами по казкам і новеллам, працьами, без знатьтьа котрих не слід і пускатись шчо небудь говорити про такі речі, а по нужді, — треба ограничитись одним тілько збором матерјалу. Ваша новелла певно пішла од буддіјськоји сатири, в котріј ткач одьагнутиј в Вішну літа до царськоји дочки (дивись у Benfey, Pantschatantra II, 48—56 і примітки до неји, також I, 159—163). Цьа тема до нас Украјінців дійшла в прьамішчому виді, хоть без сатири, в казках про летьучиј корабель (Рудч. II, 78—85) і також в більш переробленнім, близче до Turandot, јак Ваш варјант. Цьа тема перемішалась і з темоју чарівноји флејти і обсложнилась темоју про загадки, котрі даје та царівна та јеји жених. Получити повну ідеју про ці всі метаморфози теми ви можете, гльанувши в a) Benfey, op. cit. окрім вказаного шче I, 445—448, далі в b) Der Pentamerone von G. Basile, übers. von F. Liebrecht, день I, нов. 5. і день IV, нов. 10; c) V. Hagen, Gesammtabenteuer т. III), L, XIII, L, XIV, (т. I, N. X); 1) Grimm., Haus- und Kindermärchen I, 52; 2) Hahn, Griech. und Alban. Märchen, N 114 (Die heirathsscheue Prinzessin); f) Schott, Walach. Märchen. N 13 (Die Prinzessin und der Schweinhirt); g) Jahrbuch f. roman. und englische Litteratur, 1866, стор. 24 і далі, 1867 ст. 241. 246 (італьјанські казки, порівньані Рејнгольдом

Köehler-ом. Перегльаньте всьу коллекцiју Jahrbuch, а також Götting. Anz. за 20 років і вистудјујте всі примітки до казок Köhler'a, а також рецензіјі јого і Liebrecht'a; h) в Götting. Gel. Anzeigen 1868, 1883—84. і Gesta Romanorum ed. Oesterley, c. 70 (і примітки до неjі). Думају, шчо ці книги знајдете в Львові в університ. або в Оссолінских. — Добре б прибавити a) Archivio per lo studio delle tradizioni popolari, I 63—64, 6); Legrand, Recueil de contes pop. grecs, 39—46; 6) Sebillot, Contes populaires de la Haute Bretagne, N 23, варјант дуже близькиј до Вашого). Звісно, треба о взьати на увагу великор. і укр. варјанти (з примітками), котрі напечатані в Афанасьева, Русск. Нар. ск. (NN 131, 132, — також 105, 106), а також у Чуб. II, стор. 52, 227, 272, 274, 276, 278, 352. Ceterum censeo: не перегльанувши хоч названних вишче німецьких виданнь (та, звісно, і русских і руських), до котрих треба б додати Dunlop-Liebrecht, Gesch. d. Prosadichtungen, нічого ј підступати до писаньньа чого б то не було про казки, легенди, новелли і т. и.

На цім зкінчу. Простіть, коли чим небудь вразив Вас в цьому листу і повірте, шчо мојім пером водило не јаке небудь особисте вражіньньа, а льубов до справи, та не менше ј до Вашоjі особи. „Кому багато дано, з того ј потребујетьсьа багато". Жаль би був несказанниј, јак би Ви зоставили себе в украјнофільському болоті, а не зробили з себе Европејцьа.

Ваш М. Др.

P. S. На іміа Нагірного, котрому шчиро кланьајусь, мусить прејти з Херсоншчини пачка казок і под. етнограф. матерјала. Попросіть переслати мені. Це мусить бути од Потапенка, беллетриста укр. нар. житьтьа на московськіј мові.

Він думав спинитись у Вас у Львові літом, јак повертав у Россіју. Чи був у кого?

Шче појавитьсьа в Вас та в Наг. один Россіјанин, барон Корф (звісно, не вмершиј педагог). Він хоче купити грунт у Гал., або ліпше в Буковині, не далеко од грьаниці россіјськоји, шчоб жити собі та помагати при случају ј нам. Ја јого не знају добре, але одпихнути вважају себе не в праві, та ј не тактично. Може ј згодитьсьа. На біду, кажуть, він льубить випить. Порадьте јому і направте в Буковину до певних і практичних льудеј, але ј стережітьсьа, шчоб не вијшов другиј Јастребськиј.[1])

Ја тільки через те настојував на тому, шчоб ні в кружку, ні в Дѣлѣ не ховано було имені, шчо таке хованьнье вменшувало б законне право Кр. і Дѣла. Не вже Дѣло не розуміје, шчо через те „Поляки“ позвольајуть собі ј „хрести трираменні“ нишчить, шчо ј само „Дѣло“ вменшује своји права називати укр. літератора јого іменем?

N. 18. Лист до І. Фр. 25 Окт. 1885. Chemin Dancet. 14.

Шановниј земльаче,

Оце вчора получив Ваш лист. Мені тепер дуже ніколи, бо саме случилось, шчо цими дньами перејіздьать через Женеву двоје земльаків, з котрими треба подовгу балакати (хоч результат певно вијде тој же самиј, јак в јамшчика-фурмана

[1]) Ястрембський, Українець, соціяліст, що еміґрувавши з Росії був в осени 1876 р. арестований у Львові, за чим пішов арест М. Павлика і розпочала ся ера політичних, антісоціялістичних процесів у Галичині. Відсидівши невеличку кару у Львові, Яст. був вивезений за границю, та незабаром вернув назад до Росії, був засланий на Сибір і згинув так [illegible] час одного арестантського бунту, не тямлю вже, в Карі чи [illegible]

в кумедіјі Горбунова, шчо казав по переду: „Помилуйте, В. бл-діе, слава Богу, 16 лѣтъ ѣзжу!“ а потім, јак перекинувсь, то сказав „Вишь ты! 16 лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ!“). А потому багато писати Вам не буду. Поспішајусь тільки одповісти про саме найголовнішче, ј саме головнішче про „Зорю“. Перш усього прошу „реферата“ мого не печатати, бо він того не вартиј. Пришліть јого мені, або сами виберіть з нього чисто бібліографічну замітку про книги, в котрих је спомини про инші етногр. виданьньа. Далі про „Зорю“ в загалі. Ја Вас здивују својеју умірковановностьу. В прінціпі ја зовсім не против компромиссів, а надто формальних. Тілько ја думају, шчо компромісси мусьать бути в скількости, а не в јаковости. Коли організм шче не виносить літру молока, давајте 0,10 л., тож молока, а не чорнила і не молока з чорнилом! В справах же, котрі тичутьсьа мојеји особи, ја не льубльу тільки сьурпрізів, а надто нешчирих, — а по вмові та по волі ја ј голову своју отдам, коли справди треба, або коли навіть чоловік, близчиј до діла, скаже мені отверто, шчо треба.

По всьому цьому ја не буду сперечатись з Вами про всі ті формальні компромісси, про котрі Ви питајете, починајучи од правописі ј до підписів. Починајте, або ліпше продовжујте максимовичкоју, та тілько не бороніть јеји теоретично ј навіть ідіть до того, шчоб звести јеји на раціональну фонетику. А дльа того трохи згодом підніміть в Зорі питаньа про педагогічну вартість фонетики і максимовички, запросіть напр. вчителів, шчоб прислали Вам своји замітки про те, јак в них јде діло навчаньа дітеј азбуці.

Про підписи діло зміньајетьсьа з того часу, ак в рахунок ввіходить Россіја. Ја не можу цілком згодитись з К-м, та не хочу цілком не приньати јого резонів. Россіјські украјнофіли більш

сами себе нальакујуть, ніж начальство јіх льака. Ја Вам скажу такиј курјоз: позајак ја все таки видав дејакі сирі матерјали, то мене не можна викинути з науки в Россіјі, — і не обходитьсьа місьацьа, а иноді ј тижднья, шчоб в виданьах, котрі мајуть діло з слав. етнографіјеју, починајучи од В. Евр. і кінчајучи Извѣстіями Имп. Акад. Наук і Журн. Мин., Нар. Просв. не було спомину про моји виданьньа. Тілько ось в чому курјоз і ја пізнају, чи статьтьу писав украјнофіл (і навіть пријатель), чи чужиј, — по тому, јак він цітује книжку: коли не зве автора, — значить украјнофіл і пријатель, — коли зве — чужиј! Далі скажу в загалі, коли ховати, шчо „прокльаті льуде“ можуть і непрокльаті праці робити, то тим тільки більше піддержиш думку, шчо вони прокльаті і т. и., словом, і в цьому, јак в массі случајів, треба стерегтись, шчоб не врізати самому собі рук навіть ранішче і більше, ніж того требује кат! Та нехај вже робитьсьа проба: не підписујте мене! Тільки вже далі не робіть уступок росс. цензурі і росс. полохливости. Зміст газети держіть отверто европејськиј, хоч спокіјниј тоном. Шчо до П-ка ј Терлецького, то ја думају, шчо К-иј дуже вже далеко заходить. Јіх не зна росс. чиновник і ніјаких страхів проти них не маје. Најбільше, шчо Ви можете зробити, перемінити (проти Громади) імја повісти П-ка ј не підписувати јого имені, а також Т-ого, аж поки не скінчитьсьа печатанье јіх праць, а під кінець непремінно підпишіть. Ја б на місці К-го написав тоді в Россіјі рецензіју на ці писаньньа П. ј Т. ј показав јіх сурјозність, то публіка б взнала в Россіјі обох авторів не јак „галицьких нігілістів“ (котрих вона, вірте, не зна), а јак авторів поважних і інтересних праць. Імја ж П-ові і Т-ому, јак починајучим писательам, потрібно і однімати в них імја зза полохливих фантазіј кіјев-

ського украјінофіла неделікатно до них самих і шкодливо дльа справи ј партіјі стількиж на Украјіні, јак і в Галичині. А шчо ја правду пишу, шчо сама цензура не бојітьсьа імен Т. і П., доказом того служить, шчо ја в петербурському „Дѣлѣ“ (1881) писав статьтьу про Галичину і в ніј називав і Вас і П-ка, ј цензура нічого не зробила.

Така моја думка про формальні боки діла. Впрочім ја залічују до формальностеј і справу прокламаціјі од редакціјі, або навіть і остентативну программу. Про мене можна б обіјтись і без прокламаціјі ј без программи на показ, аби була программа дльа самоји редакціјі, котра б программа вијавльалась в самих статьтьах. Навіть таке безпрограмја најліпше власне дльа таких станів, јак тепер в Галичині, де публіка бојітьсьа слів і не зна річеј і де вона мусить і може легко польубити речі, а потім взнати, јак вони звутьсьа. Мајже теж саме можна сказати ј про добру частину росс. публіки з оффіцц. помазкоју.

Кон-ого нарис прокламаціјі мені не подобајетьсьа. Він зовсім не такиј цензурниј, јак вдаје јого К-иј і це показује справді противуприродність того опортунізма, котриј проповідаје К-иј. Небіјсь, національне питаньньа К-иј ставить прьамо ребром. Чомуж не ставить також і політичного ј соціального ј культурного? Тому, шчо в К-го або в голові темно про ці питаньньа, ј вони јому не лежьать близько до серцьа, або він, јак всьакі націоналісти, крутить в цих питаньах, забігајучи ј до консерваторів, ј до прогрессистів, аби тілько вони пристали до націоналізму, — або те ј друге вкупі. Ја нічого не мају проти постанови ребром націон. питаньньа, але тілько тоді, коли також постановити ј другі питаньньа. А поставити ребром саме націон. питаньньа вмовчавши про другі, не вдовольниш ні поліцију (котра б рада була, шчоб ніјаких питаньнь не ставити і котра все рівно

„сепаратізм“ побачить в программі), ні публіку. Націоналісти помильајутьсьа, коли думајуть, шчо публіка може жити шчо дньа націоналізмом, завше думати про „своју хату“. Звичајниј чоловік перш усього дума, јака хата, а потім вже, чи своја, чи најньата. Та ј своја хата тим најбільш інтересна льудьам, шчо јіјі ја можу зробити такоју, јака мені подобајетьсьа. В житьу громадськім чоловік частішче пан, чи мужик, ліберал, чи абсольутист, раціоналіст чи клерикал і т. д., а дуже рідко Русин чи Польак, Москаль і т. д. От і од літератури чоловік бажа перш усього навчитись чи господарства, чи політики, чи релігіјі, ј т. д. — а потім вже вдовольнити своје національне почутье, навіть коли воно в јого збужено, — і через те він буде читати охотно чужі виданьньа, коли вони будуть јого навчати тому, шчо јому цікаво. Ідеал національнојі газети, шчоб вона давала тој шчоденниј, в основі космополітичниј матерјал, котрого потрібује чоловік, в національніј формі. А національних (јак і сектанських, в роді соціјалістичних) газет через те ніхто ј не читаје, шчо вони не дајуть такого матерјалу. От через шчо ја бојусь за будушчність газети, котра поставить на першиј пльан національне питаньье, а надто шче, коли вона зовсім промовчить про другі, в суті најцікавішчі дльа звичајного чоловіка питаньньа. По части дльа Россіјі декларацiја К-го шкодлива тим, шчо вона знов подасть повід суперечкам між украјнофілами і сусідніми напрьамками, (котрі давно б вже були украјнофільськими, јак би украјнофіли були розумнішчі і осьвітнішчі) про те, шчо мовльав украјінство тільки націоналізм, романтичниј та вузькиј і т. и.

По всьому цьому ја радив би зробити декларацiју зовсім уже загальноју і короткоју, — шчо ось, мовльав, Зорьа позволена в Россіјі, а через те ми ј обертајемось до публіки на Вкрајіні, шчо

Зорьа постарајетьсьа бути дзеркалом житьа громадського в украјінськіј землі в Р. јак і в Австріјі, освіченого світлом всемірноји науки, а також провідником ціјеји науки в украјінськіј громаді, органом потреб цих громад в сфері національніј, політичніј, соціјальніј і культурніј (Таке шчо небудь). А впрочім читателі побачуть все дальше з самих статеј. Тут би ја назвав ті статьті, котрі або јесть вже, або обішчані. „Такова, великій Государь, моя мысль и сказка; обаче же твори како Богъ тебѣ на душу положитъ“. Шчо до статеј, то ја б радив дати хоть з 3—4-го нумеру статьті по новим роботам над Біблијеју ј евангелијами. На орігінальні праці зібратись діло не так легке, а потому ја б радив „не мудрствуја лукаво“ просто дати на першиј раз переводи хоть напр. з рефератів М. Верна про результати праць Рејса (ја Вам послав колись ч. Revue Politique et litter. і Mélanges M. Vernes). Згодом можна дати напр. реферат про книгу Wellhausen, Prolegomena zur Geschichte Israels.

Од себе ја обіцьају Вам дати a) рьад статеј про народні новелли на Украјіні, b) Старі ј нові вірші на Украјіні, c) Недруковані кобзарські утвори, (b) і c) з примітками. Окрім того беру на себе всьу редакціјну роботу по folk-lore, т. ј. посилајте мені на перегльад все, шчо до Вас пријде з матерјалів, котрі Ви думајете печатати, то ја прибавльатиму порівньані вказівки ј також буду вести бібліографіју цього діла. Берусь також давати звістки про цікаві дльа соц. політ. розвитьтьа публіки статьті в франц., англ. і італ. revue, — а по части ј книг. Коли хочете од мене получити роботу шче к першим N-ам, а разом коли хочете зробити мені власне добродіјство, то зробім так. Почнемо печатати своји праці під тітулом: Порівньані досліди про украјінську народну словесність

і перш усього пустім працьу: I. Едіп — св. Григорій в укр. словесности. II. Знов найдені брат і сестра. Ці праці написав ја шче в 1876 р. і тоді вичерпав усе, шчо було печатане про такі речі на 8—10 звісних і півзвісних мені мовах, і з того часу все відновльају. Працьа писана по московськи ј половина переведена по німецьки (сукин син переводчик взьав гроші за увесь переклад, але 3-ој рік не даје другоји половини). Працьа трохи важкенька дльа такоји часописі јак Зорьа (хоч легче, ніж світогльад Левицького в Правді і статьті Заклінського і т. и.), зајме вона листів з 8. Але все таки вона не без інтереса дльа звичајного читача, а дльа вченого ј студента вона показује цікавиј матерјал, способи јого опрацьуваньньа ріжними методами в Россіји і у Европі, ј на решті метод, јаким, по мојому, треба опрацьувати јого, а також важність укр. нар. слова дльа історіји зросту европ. нар. казок і легенд. При порівньаньу варјантів ріжних націј ја хотів натьакнути скрізь на одміни нац. псіхологіји. Авторитети, јак R. Köhler і G. Paris пророчили мені великиј успіх в европ. науковіј печати, коли ввјде цьа працьа, через шчо ја (не добившись місцьа дльа неји в Россіји через поліцију) задумав віјти з неју до Німців, але коли то шче буде! А працьа гнітить мене, јак не притулена дитина, і тим паче, шчо там ја вимовив в сістемі дејакі загальні прінціпи, котрі приходитьсьа говорити порізнь при других працьах. Так ось збувши в світ цьу працьу, ја вільнішче б пішов далі; може б все в купі зроблене ј те, шчо ја з легкоју душеју зробльу далі, ј згодилось би сьвітові ј оправдало би мене, шчо ја не зовсім дурно јів льудськиј хліб. Славјанськіј печаті (науковіј) працьа моја здалась би, бо ја там перебирају варјанти усіх слав. племін. — Так ось і рішајте. Тільки шче мушу сказати, шчо ја

дам Вам моју працьу по московськи (нема мојеjі сили шче раз перекладати jіjі), а Ви вже самі мусите jіjі переложити. Впjать: „такова моя мысль и сказка“ і пр. На цьому поки скінчу, надіjусь скор› Вам послати Чубинського казки. Ја ніколи не думав, шчо „Нові дороги“ Ваші. Простіть: Ви часто помильаjетесь в фактах, але у Вас завше jде мисль jасна і jасно!·· А в Н. Дор. нічого того нема. Јакесь бездорожьжьа.

Ваш М. Др.

Спасибі за добре слово до „престолонаслідника“. Він гарненька дитина, хоч завдаjе багато клопоту мамі, а через jіjі хворість і таті. То може з нього льуде будуть, хоч певно тато не побачить навіть початку того.

Шче скажу. Працьа моја про Едіпа — св. Гр. і про брата ј сестру може служити натуральнішчим уводом разом в дві серіjі праць: а) про прозаjічні новелли чужостороннього походу на Укр. і б) про пісні такого ж походу, — дві серіjі, котрі ја вважаjу обовязком своjім опрацьувати, jак і політичні пісні, — три сьужети, котрі, кажучи отверто, ніхто тепер і на 10 років вперед не зможетьсьа опрацьувати, окрім мене, не через те, шчоб ја був до того najздібнішчиј, а через те, шчо ніхто стільки штанів не протер коло тих сьужетів. А тру ја штани років з 15.

Поки шчо, а в мене так і нема Зорі за 1884 р. (окрім тих неповних 3-х NN, де Ваша статьја про потоп, в котріј Ви дуже вже ідете за тим одним Німцем геологом).[1]) Мені треба Зорьу дльа того, шчоб написати в Archivio delle tradizioni про тоj матерjал folk-lore-у, шчо в ніј jе. Чи не

[1]) Се був реферат, зроблений на основі нової тоді книги E. Zicca, Das Antlitz der Erde, т. I. *І. Ф.*

можна здобути книжки Устіјановича про Рајевського, ја б написав рецензіју в В. Европи.

N. 18. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 15 Dek. 1884.

Шановниј земльаче,

Два листи Ваші получив. Остатніј примушује одкласти на далі ті дејакі замітки, котрі ја б зробив в відповідь на Ваші літературні плани ј думки. Скажу тільки, шчо ја через те завше подав би голос за переклади коротеньких статеј, јак напр. M. Vernes, бо це синицьа в руках, а до того шче ј така, шчо не шкодить і журавлеві в небі. Льахи далеко дужчі нас літературними силами, а вони колись почали трохи не всьу своју нову літературу в Prz. Tyg. і Niwie з перекладів, а тепер вже мајуть де шчо ј оріґінальне.

Звістка Ваша про кгедз, котриј вкусив народовців і Партицького, мало мене здивувала, — далеко менше, ніж попереду звістка про те, шчо Вам „Зоря“ вручајетьсьа. З боку народовців справди було б неконсеквентно давати самим на себе ножа Вам у руки. А до того вони мали резон не страшитись послідків свого поступка, — бо Виж (простіть, і Ви персонально ј другі товаришчі Ваші) привчили јіх думати, шчо Ви јім усе простили, то ј до них в усьакім разі приjдете. Ја вам давно казав, шчо Ви себе не цінујете. То ј не диво, шчо ј льуде Вас не цінујуть.

Тепер по мојіј думці Вам ј К-о зостајетьсьа або піддатись народовцьам і вкупі з ними випустити з рук новиј рух в Галичині, або виступити хоч з маленьким ділом, (чи газетоју, чи серіјеју книг, чи відчитів) маленькоју купкоју, та твердо ј солідарно.

напр. і не чула про те, шчо „Зорьу“ Вам не дали і через те ј послала своју повість в Зорьу Вашу, а вона дісталась М. Подолінському ј братіјі.

Радив би ја Вам розказати Кијанам про нетерпимість народовців (в и е л і м і н у в а н ь а) і про партіјність Тов. Шевченка, котрому гроші дані були з Украјіни на те, шчоб воно служило всім партіјам і напрьамкам, а не одніј парафіјі Качали. Напирајте на те, шчо тепер стан річеј подібниј до того, котриј був в 1873 р., коли Кијане посилали свіј „отвертий лист“ в Львів, шчоб вкоротити Staatsrechtlichkeit і клерикалізм Качали ј Сушкевича, ј на те, шчо ніколи Кијане не притьагнуть до себе своји прогресівні елементи, поки органом јіх буде „Дѣло“, а не справді прогрессівна газета. Про мене особисто скажіть, шчо ја прошу посилати мені нові книги аккуратнішче, ніж доси, а також прошу одібрати в крутопопа Лебединцева моју статьту про казки; дурень з перельаку не друкује, і не варта! Післьа цього ја більше јому нічого не пошльу.

Книги, јакі можна, пожалуста пришліть мені перед вијіздом, а то вони застрьагнуть, та верніть мені моји манускрипти: статьу в Д ѣ л о про Тургенева і „реферат“. Ваш М. Др.

Пісень усьаких, шчо Ви споминаете в листі Вашому, мені дуже треба. Чи скоро вијдуть Ваші матерјали про Федоровича?

Та пришліть, ради Аллаха, Kurjer Lw. ті NN, де всьа колотнеча напечатана, з то ја ані словечка не знају, хоч мені з ріжних боків про це говорьать. Та це чи не Ви написали кантату на јубілеј Кониського? Ај гльадіть, шчоб не поновивсьа Вам Вол. Б-ај! Це того ж польа јагода, — і на Украјіні буде Вам великоју перешкодоју. Ја навіть думају, шчо ј ті гроші, котрі вже зібрані на В а ш у Зорьу, льубісінько підуть на теперішньу.

N. 20. Лист до І. Ф. 1885. Ch. Dancet 14.

Шановниј земльаче!

Позавчера получив Ваш лист і 500 рб. Спасибі за скору пересилку, хоч вона все таки (звісно, не з Вашоји вини) не вберегла мене од жидівських рук, — бо саме днів за 4 перед тим првјшлось позичити, шчоб заплатити за квартиру ј. т. и. Але Ви ј не можете собі виобразити, јаку плутанину в мојіј голові ј справах наробив Ваш лист тими словами, що гроші од К-го, а шчо N. нічого про гроші не передав через Вас! Не буду ј питати Вас дальше про це, бо Ви навіть не зрозумієте мојіх запитань, не знајучи ні наших розмов з N., ні листів јого. Споминају про це најбільш, шчоб дати Вам пересторогу, јак чоловіку, котриј тепер приступа до ділових стосунків з Украјінцьами: ніколи не покладајтесь на те, шчо вони обіцьајуть, бо непремінно переміньать і думки і самі особи підставлятьсьа другі, — а строку ніколи не додержать. В усіх грошевих справах держітьсьа одного modus vivendi: беріть шчо дајуть (дајуть же вони справді часто останнье, більш ніж можна б бажати), але не рахујте на них, а на себе. Почавши тепер з сентенціј і рад (а к тому начитавшись за останнiј час усьаких Авадан та Каліл і Дімн) буду ј продовжати сентенціјами з поводу Вашого редакторства, в котрому ја бачу рішучиј момент і дльа справи ј дльа Вас особисто.

Перш усього позвольу собі сказати де шчо про редакторство в загалі, з проби 20 років сотрудництва і редакторства: 1) Не заражујтесь двома редакторськими хоробами: а) вважати публіку за дуже дурнішчу писателів, думаючи, шчо мовльав того ј того публіка не розбере, тим не зацікавитьсьа ј т. и. Давајте усьаку сурјозну

справу публиці, розказујте просто, але сурјозно, і публіка розбере. б) Не вважајте сотрудників дурніщими себе, підберіть льудеј по власному вибору, вмовтесьа з ними в основному, — а далі дајте јім вольу робити, а особливо не одкладајте розмови про справи пекучі до того часу, коли сами зберетесь поговорити може ј ліпше, ніж готовий сотрудник в готовій статьті. Далі јак украјнофілові позвольу сказати Вам: перш всього не політикујте! Поставте minimum прінціпів та держітьсьа јого не огльадајучись ні на Івана ні на Петра. На решті, јак бувшому редактору Сьвіта і безспорио потопившому цеј журнал, скажу: починајте зразу з јасного напрьамку. Можете не писати осібноји программи, але робіть так, шчоб в кожніј статьті чулось, шчо в Вас вона јесть, і прінціпи ј система проводу јіх.

А најліпше почніть таки з программи. Чи Ви, чи II-к писали мені, що думка була колись назвати нову газету „Нова Наука". Добре імја. Ваша публіка буде поки шчо головно молодіж, то б то ті, хто готујетьсьа до громадськоји праці. От Ви ј можете сказати, шчо всі питаньа практичноји тактики Ви залишајете на боці, а будете виставльати наукову теоріју житьтьа і праці в громаді ј будете јіји виставльати без урізок, без ваганьа. Дві головнішчі цілі будуть у Вас: наукове вустудіјованье нашого крајевого житьа — ј перенос в нашу крајіну наукових здобутків Европи. Прибавльу два почастні бажаньа: а) непремінно зразу поставте себе јасно в Россіји: поставте себе зразу панукрајінцьами, але без формалізма національно-політичного. Скажіть, шчо Вам ходить о вольність і розвитьа всього укр. народу, а не об тім, в јаких він державах останетьсьа. Звісно, зајавіть себе федералістами і прихильниками переробу Россіји на вільну державу і обіцьајте слідити за ліберальним і демокр. ру-

хом в Россіи. Дая поставить себе ясно до Польщі, а особливо до польського люду в Галичині. Добре б, як би Ви взяли дальше кілька статей про той люд. За думку, що поки в Польщі нема практично-демократ. партії, їх вождьмо рух на $^1/_3$ язиковельство, а на $^2/_3$ доктринерство, то руська демократія мусить виступити і за Поляків.

З принципіяльним боком для тісно вязаної і адміністраційної біг. Мене дуже страшить отсі фантом комітету, організація газети, котру постановили в Коломиї, літом. Навіть звістка про нього здивувала мене. По листам Вашим і П-ка ja був ждав, що у Вас єсть купка зорганізованих людей, котрі зважились почати роботу, як авангард. Коли це читаю, всю справу поставлено на дискусії усього, хто назвався народовцем і хто навіть не буде і писати сам, а буде тільки дискутувати, як писати, і як не писати Вам. Звісно, людей питаї", але перш усього „свій розум маї", особливо як сам будеш одповідать за наслідки. А кажу Вам, — момент рішучий і для діла і для Вас. Пора Вам вже бути самим собою і рішити раз на завше, чи хочете Ви залишити по собі імя видного чоловіка в нашій історії, чи стати львівським народовцем, 2. виданьем Навроцького, або шчо. Та і діло, коли Ви його провалите тепер, то на довго провалитьсьа, а надто спільність Галичан і росс. Українців. В Россіі ж знаїте, шчо дійсну і сталу поміч, особливо працьу, Ви получите тілько от радікальних людей (не кажу вже об тім, шчо тільки притьагши радікальні елементи росс. укр. громади можна поставить твердо украінофільський рух, виведши його з кругу діллетантства і схоластики). Так треба, шчоб Ваша газета була і не то, шчо Правда і шчо Сьвіт, а для того перш усього підберіть Ви собі персонал сотрудників, котрі б

без усьаких еківоків були прогрессісти, ј згодились би писати дльа газети, тај з ними ј засьадьте за виробку программи. Стережітьсьа таких, котрі раді будуть записатись в партіју, а на ділі робить не будуть, а будуть вишукувати в газеті резони, шчоб оправдати своје неробство, а Вашіј роботі будуть кидати палки під колеса. Простіть, шчо пишу все може абстрактне ј лишнье, — але од Вас шче нічого конкретного не знају, а нальаканиј усім попереднім і в останьнье Акад. братством, поворотом діла з газетоју літом, а також поворотом на пустоту біографіјі Навроцького, — бојусь усього. Ваш М. Др.

N. 21. Лист до І. Ф. 20. Марцьа 1885.
Chemin Dancet, 14.

Шановниј земльаче!

Вчора в вечері получив Ваш лист з программоју. Сьогодні в ранці перечитував программу з одним земльаком, од котрого жду великоји користи дльа Вашого журнала, коли він (через кілька місьаців) повернетьсьа на Украјіну. І тепер пишу уваги стільки ж своји, скільки ј јого. В вечері буду говорити про теж з Вовком, котриј може писати до журнала. Думају наперед, шчо В. скаже теж, шчо ј ми, — бо ја вже розмовльав з ним про цьу справу перше.

Программа нас не вдовольнила, починаючи од імені журналу. Шчо воно за Братство? Кого з ким? Далі ніјакі прінціпи не намічені — окрім обшче украјінськоји једности ј самопізнанья, котрого форми теж не показані. До того нема проспекту ближчих сотрудників (всі значнішчі писателі — з одного боку за богато, — та ј невірно, а з другого за мало), ні тих статеј, котрі вони обіцьали. Ми радікально не годимось на таку думку, шчо, мовльав, газета хоч і перестане, то

залишить кілько доброго корму льудім; коли так, то ліпше просто видати кілька окремих книг і брошьур. Ми б бажали (та, по Вашим і П-ка листам шче торішньоји весни, ј Ви бажали), шчоб газета, навіть коли б перестала скоро виходити, то залишила по собі јаснијнапрьамок дльа праці літературноји і громадськоји. Мені же здајетьсьа, шчо цеј напрьамок вказује нам сила річеј в Галичині. Тепер у Вас можуть бути тільки три дороги: а) радікальне ультрамонтанство (Мир), в) радікальна Побѣдоносовшчина (Слово, Пролом), і е) радікальна ж прогресивна партіја, така јакі јесть в усіј Европі (особливо в західніј Европі, Англіји, Фр., Італіји), шчо не сьогодні завтра візьмуть в руки ј державну силу, шчоб передати јіји через кілька десьатків років соціјальніј демократіји, јак та підросте ј мозком ј організаціјеју. Россіјська украјінська громада шче в протесті проти Качали ј Слова (див. Правду кіньца 1873 р.) зајавила, шчо пристаје до того пр. радікалізму, коли поставила прінціпи: федералізм (најконсеквентнішча форма лібералізму) в справах державних, демократизм в соціјальних, раціоналізм в культурних. Ви в своји попередніх виданьах прибавили: реалізм в умијетности, ассоціјаціја в економіји. Чому ж не поставити јасно цих всіх прінціпів в программі, котра у Вас німало не одрізньа „Братства“ од „Дѣла“ „Зорі“ і т. и.? Без јасноји программи, котра мусить бути видна і у підборі ближајших сотрудників і статеј, журнал обернетьсьа в збірку, котра може бути корисна в літературі багатіј і устрајенiј, тоді јак нам треба літератури руководьачоји, педагогічноји, так сказать.

Ми поки надумали предложити Вам: одкласти вихід першого н-ра на 1 Маја, а впорьадкувати: а) генер. штаб редакціји, б) спис статеј і порьадок јіх видаваньньа (Од себе посилају

окремому листочку, шчо думају дати дльа газети). Ми ж пришлемо Вам своји уваги јак матерјал дльа программи. Тепер поки посилају Вам конспект того, на шчо ми згодилисьа. Воно дiјсно можно б було цим конспектом і ограничитись, бо не можем же ми писати программу, котру все таки најбільш будете виповньувати Ви. Ми можемо тільки подати од себе матерјал программи, котриј Ви пријмете на увагу, — а з конспекта видно, чого ми власне хочемо. Через це прошу Вас: зібравши редакцiју тепер же предложіть јіј конспект; може тепер же виробитьсьа шчось середнье між присланоју программоју ј нашими думками.

Од Вас персонально жду ја детальнішчих звісток про Кијів (котрі Ви обішчали) і про ті крутанини ј колотнечі, про јакі Ви згадујете в останньому листі... Все це мені необходимо ј дльа того, шчоб ліпше служити Вашому виданьу. Вірте, шчо ја готов отдати јому највозможну частину својіх сил, — і коли воно поведетьсьа, буду дуже счасливиј і махну рукоју надовго, коли не на завше на все, шчо виходить за границі зовсім спецiјальноји праці. Коли ж вона піде зразу хоть тихо та јасно і шчиро, то обіцьају приложити всьакі моји сили ј звјазки (најбільш на вакацiјах, коли можно буде бачитись з льудьми з Украјіни і Петербурга), шчоб знајти дльа неји најбільшу поміч. Ваш М. Др.

Јаку книжку Ви мені привезли? Жду мојіх манускриптів. „Кацапів“ Ваших нічого ні бојатьсьа ні навіть зајмать: на доноси літературоју не одповідати, — та ј доноси јіх дуже дурні. Вони все таки мертвјаки ј неуки. Це ми ј покажемо ј прьамо ј косвенно.

Поступ.

Шчомісьачниј огльад літературно-науковиј і політичниј.

Загальниј зміст огльаду, јак усьакого иншого revue.. (Тут можно ј перечислити зміст, шчо в присланнiј программі, тільки не повторьајучись).

Спеціјальні задачі теперішнього украјінського виданьньа, котрі диктујуть вибір (чи підбір) матерјалу і напрьамок суду редакціјі про сучасність:

а) оборона національности і јіјі вольности і збуженьа потреби једности національноји в усіх поділах нашоји крајіни;

б) вишуканьа в минувшому ј теперішньому ознаків нац. сили, змагань до волі ј самостіјности, організујучих інституціј і т. и.; вишуканьа најпрактичніх способів до осьагненьа повишчоји цілі;

в) наповнити рьамки національности (бо нац. тільки форма, а не суть) здобутками всесвітньоји культури в гром. житьу, письм. ј умілости.

г) зробити тепер же наш народ причастним в тіј всесвітніј культурніј праці.

д) винајти в прујавах поступу передових культурних народів засоби дльа самоји нашоји боротьби за нац. автономіју, знајшовши почастно серед наших сусідів, котрих привілјовані елементи тісньать наш народ (у Великорусів, Польаків, Румунів, Мадјар, почасти Жидів) поступові елементи, з котрими б могли працьувати спільно дльа цілів всельудських і почастно наших.

Прінціпи сучасноји всесвітньоји цівілізаціјі најбільш одповідні такому поступу: лібералізм в јого најконсеквентніј формі — федералізму — в справах державних, демократізм в справах соціјальних з јого најтвердішчоју гарантіјеју — ассоціаціјеју в справах економічних, раціоналізм

в справах письменських, наукових і умілостьах. Наші відносини до текушчоjі політики: шчо-денні питаньа політ. тактики зоставльаjетьсьа газетам і спеціjалістам політ. боротьби. Наша задача — критика політ. житьтьа з наукового погльаду j закладаньньа твердих теоріjі політ. діjальности, наjбільш в поколіньах, шчо готовльатьсьа до виходу в життьа.

Наші відносини до сучасних політ. партіj і кружків на Украjіні Русі: стоjімо окремо од всіх тих партіj і кружків.

Дамо в себе, на скільки нам позволить величина виданьньа, коло наших думок місце всьакому шчиpому голосу, котриj хто схоче подати в важних справах нашого краjу і народу.

N. 21. Лист до I. Ф. Chemin Dancet, 14. 4 Jульа 1885.

Шановниj земльаче,

Ваш лист з грішми дістав давно та не писав Вам, бо не знав Вашого сільського адресу, та до того j П. не радив мені писати Вам на село. Тепер же пише П., шчо Ви будете на диьах у Львові — а jа виjіжжу на кілька часу на село (жінка везе в адміністративну ссилку, бо jа льублу проходити по горах, а не сидіти в них без діла, без бібліотек). Пишу на скоро, тільки шчоб подати Вам адрес, шчоб не тратить часу. Буде так: Mr. Dr. Chesières sur Ollon, Vaud, Suisse. Jак би хто jіхав, хаj не льакаjеть сьа, це просто над Aigle. П-к зна. Та jа не довго j буду.

Пишіть мені про журнал. Jа за нього „трепешчу“, колиб часу не пропустити. Саме тепер, коли всі партіjі галицькі осрамились — нам виступати.

Боjусь jа шче: П-к пише, шчо хтось мусить прибути з Украjіни, шчоб вмовитись про журнал.

Ја знају, шчо не завше тој јіде, кому слід, а хто може, — ј через те бојусь, колиб јаке Конишчьа не пријіхало, котре почне лебезитись з Просвітьанами. А нам тепер счепльатись з львівськими народовцьами шче більша дурницьа, ніж народовцьам було јти в „центральнај комітет“ (читају оце Ваші дописі в „Kraju“). Так Ви вже держіть сьа твердо і не дајте провести ненатурального шльубу, иначе все прогресивне на Украјіні не буде мати прихильности до журналу. Пишіть, будьте ласкаві, скоро ј богато.

Ваш М. Др.

Ја оце, пишучи денно ј ношчно, скінчив II-ај вип. Політ. пісень (кінець Гетьманшчини). За місьаць вијде.

Попросіть Павлика прислати мені кілька пробних н-рів „Слова“ ј „Пролома“, напр. тих, де вони проти Романчука ј т. и. говорьать. Скажіть, шчо инакше не діждусь Пролома. В остатньому листі ја, памјатају, виразно прохав јого вислати именно по кілька н-рів. Неполучка дуже мені шкодить.

N. 22. Лист до одного рос. Украјінцьа Д. 8. Јульа 1885.

Пишу до Вас на догад, по словам других, не знајучи допевно, чи до Вас треба обертатись в справі, про котру пишу, не знајучи навіть дејаких дрібниць в стані цеји справи, а через це прошу Вас вислухати моји слова, јак мову загальну і при тому шчиру, хоч би ја де в чому ј помилившьа по вашому досліду на місці.

Справа усьа — заснованьа в Львові журналу всеукрајінського ј прогрессивного, під редакцијеју Франка. Ја про це вже писав і переказував

пријательам у Россіју, рекомендујучи Франка, — але тілько при двох умовах: 1) коли журнал виступить з отвертим радікальним программом, — в дусі кіјівськоји громадськоји декларацiји 1873 р. (федералізм, демократизм, раціоналізм), 2) коли журнал зразу стане цілком самостіјно од теперішніх галицьких партіј, в тім числі ј т. назв. народовців (lucus a non lucendo), шчо теж згідно з кијівськоју декларацiјеју 1873 р. Тепер ја чују, шчо мов би Фр. готовить јакісь компромісси з т. назв. народовцьами. Так перш усього прошу Вас і других пријателів знати, шчо ја на таких умовах ніколи не рекомендував журнала, і ніколи до нього не пристану, бо де в чім іспитом в галицьких справах допевнивсь, шчо всьакиј компромісс з льудьми так нерозвитими інтеллектуально і морально, так не мајучими політичного ньуху, јак львівські народовці, не може дати ніјакоји гарантіји на успіх журнала навіть літературниј, а надто на россіјськіј Украјіні. Вступајучи в компромісс з львівськими народовцьами, ми б були непевні, чи завтра вони нас не поведуть на поклон не тілько австріјськіј бјурократіји ј уніјатському клерікалізмові, а ј самим навіть москвофілам, з котрими ж сидьать народовці по всьаким комітетам і топльать нашу справу. Ми не можемо одступитись од нашоји декларацiји 1873 р. вже через те одно, шчо це minimum того, чим ми можемо притьагувати до себе прогрессивні елементи в себе дома, — а подивітьсьа на все, шчо писали ј робили львівські народовці навіть з того часу, то побачите, шчо вони писали ј робили все, шчо могли, напроти тіјеји декларацiји, топчучи ј передајучи в руки поліціји најшчирше прихильних до прінціпів тіјеји декларацiји льудеј (не виключајучи і самого Франка в јего lucidissima intervalla). Правда, ј народовці посунулись уперед з того часу, јак К. Сушкевич, В. Барвінськиј

ј т. и. објавльали нам, шчо „хлопові тільки через те погано, шчо він пјаницьа“, та посунулись вони не тільки лајучись і клевешчучи на тих, хто јіх будив, а навіть так нерішуче, шчо не можна бути певним, шчо впјать јакиј небудь Качала не поступить в політичні лакеји до Чарторијского, Барвінськиј впјать не піде на поклони Сембратовичу (ходив же навіть Окуневськиј до Пелеша). Шче важнішче те, шчо теперішні народовці навіть меньше розвиті політично і навіть культурно, ніж сам „народ“, котриј і в читальньах і на виборах ставить такі запити, на котрі народовці не вмијуть і бојатьсьа відповісти. Шчо ж нам за користь ставити себе в компромісс і значить в зависимость з партијеју, котра робить нас смішними в Россіји і топить народну справу в Галичині? На решті треба б јакоји небудь консеквенціји, а јака буде консеквенција, коли ми будемо плакати, шчо в Россіји цензура калічить Шевченка, а в Галичині піддержувати виданьньа, котрі будуть ховати $^1/_2$ Шевченка, та шче ј видавати јого за австрійсько-унијатського легаліста? Шчо за консеквенција видавати гроші на напечатаньньа в Женеві „Волів“, Шевч., Політ. пісень, а в Львові брататись з тими льудми, котрі тільки за гроші напечатајуть про ті виданньа звістку між торговими објавами, коло пільуль Матіко ј т. и. тај то не завше, а тільки лиш на ці виданьньа гавкнуть Льахи або ј Плошчанськиј, то зараз і од себе прибавльать: дујемо і пльујемо!

На скільки можна судити не живучи в крају, але пильно досліджајучи јого житьтьа через 25 років, — ја думају, шчо в самиј Галичині тепер момент рішучиј, коли може скластись років за 2—3 міцна демократично-прогрессивна партија і з інтеллігенціји і з народу, до котроји пристане все, шчо не вмерло із старих партіј. Тільки дльа цього треба, шчоб појавивсь на сцену

хоч невеличкиј гурт, котриј би самим смирним і легальним тоном, та висказав отверто ј безповоротно прінціпи новоји европејськоји науки, культурні ј політичні. Журнал такого напрьамку може (ј мусить навіть) на перші роки не пускатись в практику політичну, або ліпше парламентаризм, та бути тілько науково-літературним та критичним (і в справах біжучоји політики), поясн『ајучи прінціпи своји і безпринціпность або гнилость прінціпів других, і тоді він викличе нову породу льудеј, навіть коли він би прожив сам тільки рік-другиј. Журнал же оппортуністичниј, та шче по галичанському, це гірше ніж псуваньньа паперу, це продовжіньньа деморалізаціји, котроји ј так богато у наших закордонних братів.

Шчо б же галичансько-оппортуністичниј журнал міг стати органом всеукрајінства, а не австрорутенства, цього ј думати не можна.

Ја думају, шчо наш обовјазок не тілки не помагати в Галичині новому закладу дльа повишче характеризованого оппортунізму, а всіми силами стати проти того. Коли б же нашоји ради не послухали ј льуде в роді Франка, то залишити јіх на јіх власну одвічальність: хај шче раз стукнуть сьа лобом і скоштујуть пошчечину, це буде лишніј стан дльа ј і х евольуціји, може ј потрібниј јім, а нам не јакиј резон з дітьми на чотирі ноги становитись? Ми пождім, поки вони на дві піднімуть сьа! Вујать кажу, шчо не знају ні Ваших планів, ні львівських обставин справи журнала (Фр. мені давно не пише, а про своји компромісси ј переговори ніколи не писав), але позвольају собі, окрім повишчих загальних уваг, радити Вам поставити умовоју россіјсько-укр. помочи дльа нового журналу три точки: 1) независимость редакціји од старих кружків, 2) јасниј програм, 3) участь в редакціји Павлика. Во всьакім разі ја прошу Вас передати пријательам,

шчо ја тільки на цих умовах буду писати в новиј журнал (та впрочім, будьте певні, шчо журнал компромісовиј і сам дльа мене буде новиј „Кіевльанинъ“) і шчо предлагају пари 10 проти одного, шчо перед $^1/_2$ року-рік усьакиј з пријателів, котриј без цих умов полізе в новиј журнал, сам побаче, шчо поліз в болото.

Ваш М. Д.[1])

N. 23. Лист до I. Ф. Chesières sur Aigle, 2 Септ. 1885.

Шановниј земльаче,

Оце зараз получив Ваш лист. Поспішајусь одповісти Вам пукнтуально.

1) Ја ніколи не закидав Вам через П-ка нетовариського поступованьа зо мнoју в справі, котру Ви описујете в початку листа Вашого, т. ј. реформи (переформаціјі) „Зорі“, ј нічого не писав П-ку про Вас. Це певно П-к сказав Вам свіј суд. Ја з Вами (або ліпше Ви зо мнoју) мав діло не про Зорьу, а про осібну газету під Вашим редакторством і все чекав од Вас звістки, або хоч отповіді на моји листи, і тепер тільки, коли получив Ваш лист, котриј треба вважати за requiem задуманоји газети, ја позвольају собі скласти свіј суд і висказати јого Вам. Суд цеј такиј, шчо все Ваше поступованьье цілком не одповіда звичајам, јаких держатьсьа льуде в ділових справах.

Ми зачали діло. Ја Вам вијаснив своју вихідну до нього точку, своји умови. Ви пријньали јіх. Ја поробив звісні виступи в цьому ділі перед дејакими діловими льудьми. За тим Ви замовка-

---

[1]) Копія сього листу, адресованого не відомо до кого, була менї доставлена тодїж М. Павликом.

јете, і через кілька місьаців звішчајете мене, шчо Ви по јакимсь резонам прилучились до реформи другоји газети (добавльајучи при тому, шчо ніјакоји реформи доси нема) і шчо ја сам знеохотив Вас до редагованьньа нашоји газети тим, шчо предложив в ред. јіји П-ка. В середині таких звісток Ви розказујете, шчо були на зборі, на котрому Вам докорьали, шчо Ви переписујетесь зо мноју і шчо Ви на цьому зборі були мовчаливим свідком! (Не можу припустити, шчоб Ви вважали за достаточну одповідь Р-ка, шчо ј він був в переписці з Др-м до недавна, поки не взнав, шчо Др-в вкрав у Огоновського перед пасхоју двоје поросьат??)[1]) Про реформу скажу далі, на скільки ја обовјазанвј сказати про це, јак кијівськвј громадьанин та шче таквј, котрого імја першюго таскајуть в болото і в Россіји і у Галичині за всьаквј глупвј і подлвј ступінь львівських украјнофілів. А тепер скажу про П-ка. Ја предлагав јого в редакцију, бо вважав, шчо редакција діло коллективне, а П-к чоловік не дурнвј і досить освіченвј дльа такоји роботи, далі дльа того, шчо јого знајуть з звісного боку в Россіји і можуть прихильно обернутись до газети, в котріј він буде, — а накінець потому, шчо мајучи взьати широку часть в праці дльа газети ја вважав себе в праві предложити за себе alterum me, котрого ја најбільше знају і котрвј најблизче зна мене, побік з тими, котрих ја зовсім не знају і котрі, јак Ви писали, мусили бути в редакціји. Ја тим паче не думав образити Вас особисто, шчо знав доси, шчо Ви були з П-ком вкупі в редакціји Друга ј Гром. Друга і шчо Ви з П-ком в загалі пријателі. Коли ж тепер Ви мені кажете, шчо моје предложеньньe сталось Вам „тим доткливішче... шчо ја бодај потроха знају, јаку сімпатију маје П-к

[1]) Се якийсь дотеп незрозумілий для мене. *І. Ф.*

в Галичині не тілько перед старих але ј серед молодіжі", — то ја можу тільки здивуватись. Јаке діло нам з вами „до старих"? Јіх антіпатіја јесть дльа нас рекомендаціја. Шчо ж до молодіжі, то мені ј не снилось, шчо б вона антіпатіјувала П-ові. Правда, ја читав елімінаціјну глупость (шче більше ніж подлость) написану в „Дѣлѣ", котрого офіціјальним редактором состоjіть молодиј товариш П-ка (про котрого П-к завше говорив, јак про најсимпатичного собі чоловіка), та колиб усьа молодіж Галичини справди була солідарна з тіјеју глупостьу, то це б значило, шчо ј вона не варта навіть старих Плошчанців, і шчо значить нам треба видавати газету, шчоб создати нову молодіж. На решті дивно мені, чому ж Ви в свіј час зараз же не написали мені того, шчо тепер пишете, а напроти того пријмили моју умову і обіцьали написати незабаром программу і т. и.???

2) Тепер про згсду — реформу? Ја, не можу судити про те, јаку вартість і јакиј резон маје згода невідомих мені льудеј, котрі називајуть себе галицькоју молодіжьжьу, з староју редакціјеју Зорі. По правді не моје діло судити ј про те, јака може бути згода між Вами, котриј збирајетьсьа популяризувати Рејса, ј попом Ом. Огоновським, не можу судити тим паче, шчо Ви не пишете ні про јакі принціпи з гори, а тільки про особи редакторів, котрі мусьать знаменувати згоду. Але коли Ви кажете, шчо згода наступила ј на бажаньнье „Украјінців" то тут ја собі „позволю смѣть свое сужденіе имѣть".

Перш усього згода, так згода! По јакому праву Кон. чи хто другиј не обернувсь в цьому ділі до мене, до В-ка ј до П-ка? По јакому праву П-к не був покликаниј на раду? Оставивши на боці те, шчо ми, објективно кажучи, јак літератори, не гірші од М. Под. і т. и., ми не тільки

не виелімінованіз украјінськоји громади, а навіть рівночасно з тим, јак нас елімінујуть у Львові, Украјінці поручајуть нам написати звісні праці, посилајуть нам гроші і т. д.

Накінець і најголовнішче, ніхто не маје права робити од імені квјівськоји укр. громади згод, противних декларацiји 1873 (отвертиј лист до ред. Правди), котра јесть нішчо друге, јак основа программи, котру ја Вам послав. Та декларацiја підписана була ј нами ј другими льудьми, котрі тепер по ріжним кінцьам працьујуть дльа нашого народнього діла ј котрі не можуть признати своїми представителььами, а шче більше начальством панів з „Дѣла", Тов. Шевченка і т. п. Јак собі хочете, а тут з Украјіноју вијшло по меньшіј мірі qui pro quo.

По Вашим же словам впрочім виходить, шчо з усього цього угодово-реформового пива не буде ніјакого дива. По мојому — вијде трата 2—3 років, на котрі одкладено виступ справді прогрессивного органу ј прогрессивноји партіји в Галичині, а вмісті з тим і підньатьтьа пошани до украјнофільства і в Россіји. Певно, так сталось через те, шчо инакше не могло бути, а через те треба помиритись з цим фактом. За себе скажу, шчо ја вже мајже помиривсь, та жалко мені Вас, бо Ви багато винні в тому, шчо так склалось, бо Ви підрізали ј справу, ј самого себе. Через кілька років справа випливе, але керманичем буде хтось иншиј, а не Ви!... Про Рејса зараз почну клопоти, јак вернусь в Женеву, т. ј. через кілька днів. Тільки одного Рејса мало дльа таких виданьнь, јакі Ви задумујете.

Вијасніть пожалуста справу посилки мені Вами книг: ја нічого не получив. Требујте з почти. Вчора писав ја карту П-ку і прохав роспитатись в кого знајучого:

1) Чи були коли друковані по польськи Gesta Romanorum, або чи јесть рукопись 2) чи про них хто писав? В звичајних курсах Пол. літер. нема спомину, а ја не вірьу, шчоб G. R. не було по польському. Справку цьу мені треба дуже, дуже скоро.

Ваш М. Др.

Оце шче перечитав Ваш лист, і тепер најбільше кинулось мені в вічі, шчо „Зорьа“ маје тепер матерјал з Украјіни. Ја певнісінькиј, шчо тој матерјал дано на Вашу газету. От і ввесь результат Вашоји уніји-згоди. А погодивсь з о+а (—1) і забрали матерјал данијФранкові, а Франко був „мовчаливим свідком“, а потім підписав згоду. Во истину свьата Унија, не згірша тіјеји, котру бороньать львівські народовці од „фанатиків нігілізму“.

N. 24. Лист до І. Ф. 18 Септ. 1885 Chemin Dancet, 14.

Шановниј земльаче,

Оце получив Ваш лист. Споритись ја не льубльу зза одноји кріміналістики, ні прокурорськоји, ні адвокатськоји. А до того Ви нічого не говорите про головні точки мого попереднього листу (визваного тільки Вашим). Так шчо ја тим паче мушу „предать волѣ божіеѝ“ і останьньу нашу тьажбу, јак передав јіј „дѣло о неджентльменствѣ Стат. Кружка“. Скажу тільки об тім, в чім, мені здајетьсьа, Ви омильно зрозуміли моји слова.

І. Пишучи Вам, шчо за кілько часу повстане нова партіја в Галичині, та тілько не за Вашим проводом (ја не памјатају, јаке власне слово ја написав), ја зовсім не думав вкладати Вам осо-

бисту амбіцiју. Цього ја тим паче не думав, шчо написав Вам, шчо мені жалко за Вас. Ви можете сказать, шчо Ви не просите мене казати Вам шчо небудь про моjі чувства, і ја замовчу. А поки ја пояснью своjі слова. З теперішніх Галичан Ви більш других маjете данних стати проводирем новоjі партіjі, дльа пользи самоjі тіjеjі партіjі. Бути ж ініціjатором — підніма самого чоловіка, сили jого, віру в себе, без котроjі не може бути енергіjі. Огльанувши ж всьу історіjу Вашого розриву з народовцьами (до статеj в Kraju) і потім згоди (до мовчаньа перед Вахньанином) Ви в глубині духа сами не можете не бачити всіjі чудности свого поведіньа, та ј другі бачать і тепер, а далі вбачуть більше.

II. Ја не хотів сказати, шчо Ви отдали „јакісь матерјали“ Зорі. Шчо матерјали јесть, ја це звідав з Вашого листу (Ви казали: „Зорьа, мајучи тепер матерјал з Украјіни, засне“ і пр.). А з листів з Россіjі ја знав, шчо дехто готовив матерјал дльа Вашоjі газети. Зведши до купи дві звістки ја міг вивести, шчо хтось, напр. Вернивольа (alias Пустомельа) отдав Вахньаннам Ваші матерјали. А за це, ја думав та ј тепер думају, спасибі јому де хто не скаже. Це мене підводить до

III-го пукту. Ја б мусів здуріти, шчоб винити Вас за те, чому Украјінці не держутьсьа декларацijі 1873 р. Ја тільки нагадував про декларацiју і казав, шчо Вернивольа не мав права jіjі обходити, коли говорив до Украјінців. Ја ј тепер на тому встојују і тим паче, шчо јесть на Украјіні льуде, котрі jіjі не забули і котрі не підуть в сотрудники народовського журналу инакше, јак по непорозуміньу. (Ја Вам писав, здајетьсьа, шчо в 1877—82 рр. через тих народовців в Кијіві було заборонено в громаді говорити про Галичину і шчо власне ја до сварки лајавсь листами і словами проти такоjі проскрипціjі).

IV. Про alter ego ја скажу, шчо і ја знају, шчо в літературнij праці прокураціја не можлива, — та редакціјна працьа друге діло, особливо, коли вона зразу поставлена була ј Вами на коллегіальну точку. Ја мав резон бажати, шчоб коло членів Стат. Кружка був чоловік трохи твердішчиј і більш Европејець і джентльмен. До того ја думав, шчо це б і Вам було ліпше — опора в коллегіјі, та ј особа дльа Вас пријатна. Тепер тільки бачу, шчо в останньому ја помиливсь, бо Ви ј в сьогоднішньому листу зачіпајете П-ову „натуру". Накінець ја думав, шчо наш обовјазок показати П-ові довірьа післьа глупого ј подлого виелімінуваньньа.

Те, шчо Ви тепер пишете про Ваше редакторство в Зорі, шчось неожиданне післьа того, шчо Ви писали в попередньому листі. А куди ж ділись другі редатори, пропоновані на раді? Окрім того Ваша звістка мені не зовсім і јасна. На јаких умовах Ви стајете редактором? Јаку компетенцију матимуть над „дејакими (!!) статьтьами" Парт. і Под.? Јаку Ви над јіх статьтьами (напр. над компільаціјеју з Бедекера Под-ського)? Чи Ви будете підписуватись редактором? Чи зостанетьсьа газета власністьу Тов. Шевченка? Не розумију ја ј смислу Ваших слів, шчо Ви „не смијете просити мене ні о шчо".

За справку про Gesta Romanorum спасибі. Ја знав, шчо до 1879 р. нічого не було про польськиј переклад јіх, та думав, може послі шчо знајдено. Ја таки певнісінькиј, шчо Gesta були по польскому, бо дејакі руські (мало-ј біло-) переклади прьамо говорьать: „переложено з друкованоји польськоји книжиці", а одна рукопись (в Петерб. публ. бібл.) так назива рік і друкарньу краківську. — Семенського ја ніколи не бачив.

Про арест П-ка ја взнав учора з јого листу ј бојавсь, шчо діло почалось зі Львова, з Петербурцьа ј Вас. Тепер бојусь тільки, шчо „Дѣло“ і з поводу П-ка напише глупость і подлость подібну тіј, јаку сьогодні прочитав ја про Паломників (N. 97). Јак таки не розуміти, шчо hodie mihi, cras tibi? Најгірше, шчо такі підлости підхопльујуть „Кіевлянины“ і робльать всіх нас винними за них. Та јак і не робити, коли наші не тільки не протестујуть проти тих подлостів, а шче ходьать під ручку з авторами јіх? Скільки посилок мојіх Ви получили? Шчо з ними сталось далі? Шчо сталось з Петербуржцем? Шчо з баришнеју? Напишіть скорше хоч по два слова! Получили Ви міј лист дльа Петербуржцьа?

Оце перечитав Зорьу 17 і в „Дѣлѣ“ шче допись з Украјни про штунду. Безшчаснај Ви чочовік з такими сојузниками. Автор „Въ гостяхъ“ сотворьа характери (кукли) ј коллекціјі зовсім вільно од реальности, а Кокорудза крутить Шевченка, јак попи Христа і заплутајетьсьа шче гірш попів, бо в Посланіјі Шевченка јесть просто чепуха, јак напр. всі виходки против німецькоји мудрости. А шчо собі думав автор дописи про штунду, — то ја собі ј пригадати не можу. Але ж все рівно јого архіјерејем не зробльать, шчоб він викоренив штунду. Пожалуј, можно подлости робити, але дурнем бути, јіј Богу не можна. — „Штунда — результат обрусеніја!“ Ну, а молоканство серед кацапів, а реформаціја серед Европејців???

Одважившсь ја також прочитати два листи „Соколиків“. — Боже ти міј!

Съ кого они портреты пишутъ?
Гдѣ разговоры эти слышутъ?

От, јак на путне (Рекльу, Ланге, Тіле), то нема в Львові грошеј, а дурниці печатајутьсьа! І Ви теж муситимете кінчати „Соколиків“? Шче

літом прочитав ја Горовенка. Тож штука! Анахронізм, невірности, герој придуркуватвј, розвјазка — дурень з печи. А „Зоря“ каже: „збудила загальниј інтерес так в Галичині јак і на Украјіні“. Не вже? Коли правда, то можно поздоровити нашу публіку з літературним ньухом. Ні, јак собі хочете, а така література і така публіка перш усього потрібује Геракловоји лопати.

Получив лист Петербуржцьа і Вашу приписку. З Павликового аресту наврьад шчоб було шчо сурјознішче, јак було з Вашим в Дрогобичу. В мојому останньому листу нічого цікавого дльа поліціји нема; розмова јшла најбільш про літературу. А про самиј факт ареста скажу, шчо він не без звјазку з „виелімінованьньем“ П-ка. Не добре себе покаже Ваша молодіж, коли не примусить „Дѣло“ показати зуби поліціји і заступитись за П-ка. Впјать скажу: hodie mihi, cras tibi. Буде час, коли Вас арештујуть на 14 днів за те, шчо в Квјіві були, а Белеја јак волоцьугу, — коли не покажете зубів. Цікаво було мені прочитати, шчо В. Коц. мав реферат „Нові украјінські пісні про громадські справи!“ Певно він мав нові варјанти тих пісень і обробив јіх инакше ніж ја. Чи буде ј коли јого працьа напечатана? А коли ні, то чи не можна получити од јого варјанти?

Ваш М. Др.

Шче одно спитају: Петербуржець пише, шчо јого товаришчі будуть працьувати дльа „Зорі“. Але вони не тільки соціјалісти, але навіть богато шче приjдетьсьа прикласти рук (між инчим і мені), шчоб одвести јіх од хибноји близости (в доктринах і в діланьньу) од россіјських „нігілістів“. Спитају ја: јак буде јім вдаватись „Зоря“ з цвіріньканьем Дроздів і других птахів за рідноју віроју, унијацькоју ј православноју, — а також

виелімінуваньньа з суспільности ј літератури власне тих, хто зложив $^{9}/_{10}$ украјінскоји соціјалістично-раціоналноји літератури?

N. 25. Лист до І. Ф. (без дати). Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче,

Вже більш місьацьа, јак ја шчо дньа збирајуś писати Вам, та все одкладају, — бо шчо дньа чекају на јаку небудь одповідь або з Россіји, або од Ан-ча про ті гроші, шчо ја мусив получити (700 руб.). Вже з Јульа ја жду тих грошеј, двічі переказував у Россіју, двічі получив темну одповідь, шчо послані, — але јак?? не знају, — і головнішче, не получају јіх. Всьакиј скаже: коли вони послані, та не получені, то значить пропали, ј значить тој, хто послав, мусить шукати јіх. Та така аргументаціја дуже за проста дльа наших льудеј! Так ја ј бјусь ось уже 4 місьацьа, шчоб хоч передати кому слід таку просту річ, шчоб гроші не пропали в кінець хоч дльа тих, хто јіх посилав (јак вже се случилось). Між инчим обертавсь і до Ан-ча, так тој мені раз одповів, шчо чув, шчо гроші послані, — а в другој і третіј сталось шче дивнішче. Звелів мені А-ч писати јому в Неаполь, а сам просидів 4 тижні в Римі ј написав за день перед вијіздом, шчоб ја писав не в Неаполь вже (звідки він не догадавсь витребувати міј лист!!!) а в Львів, на адрес П-ка (ја писав в Неаполь, по просьбі П-ка з тьурми, шчоб А-ч нічого јому туди не писав, нічого) або poste restante. Ја дльа вірности написав на адрес Б-ја, але вијать прошло більш 2-х тижднів, і нијакоји одповіді не мају. Чи А. живиј, чи вмер, чи дојіхав до Львова, чи перејіхав јого? і т. д. і т. д. нічого не знају! Тим

часом ја доживсьа до крају, — так, чи јістемимо ми завтра, не знају.

От через те ја не можу Вам добути Рејса (174 ф.) ј не можу навіть сказати, коли ј јак добуду, чи отдам Вам моју позичку. Тепер прошу Вас: 1) вибачити мені мій гріх, 2) написати мені, шчо чули об А-чу, 3) спитати Б-ја, чи дістав він лист дльа А-ча, а перед тим статьу дльа К. Ст. і шчо зробив з ними, 4) позволити мені послати другу статьтьу на Ваше имја і прохати Вас бути на далі посередником між К. Ст. і мноју (з Б-јем бог з ним! То А-ч видумав зробити јого посередником; ја просив перемінити, бо не хотів безпокоїти Б-ја клопотами дльа „виелімінованого", та, јак сказано, А-ч мого листу не дістав. А з того, шчо Б. мене не звістив про те, чи дістав він посилку і лист дльа А., бачу шче раз, шчо мені не слід навјазуватись Б-ју). Будьте ласкаві, одповідајте мені скорше на моји питаньа.

Прибавльу дешчо про літературні справи.

Перш усього випишу Вам кілька слів з „Кіевлянина", 1885, N 190. „Изъ Львова пишутъ въ Варшавскія газеты" (мабуть в В. Дневникъ):

„Къ стати сообщимъ со словъ галицко-русскихъ газетъ, что авторомъ издателемъ злополучной брошюры о Нар. Домѣ состоитъ нѣкто Мих. Ткаченко, — пошленькая личность, фигурирующая въ качествѣ издателя анархическихъ сочиненій Олены Пчілки, сестры извѣстнаго украйнофильскаго коноводa Драгоманова і самой рьяной соціалистки". Цьа виписка покаже Вам, на скільки ја був правиј, коли писав Вам, шчо за всьаку „народовську" дурость і подлость в першіј лініјі одповідати приходитьсьа нам, виелімінованим. А тут шче автор дурости і подлости навмисне звалив одповідальність на виелімінованого Ткаченка! На це жалівсь шче П-к і ја јому писав шче в останньому листі в Львів, шчоб він опро-

тестував ту брошуру, та він нічого не зробив. Не вже ж і другі, „Дѣло“, „Зоря“, котрі вважајуть Ол. Пчілку за своју сотрудницьу, те ж пропустьать мовчки свинство зроблене проти неји за помічьчьу народовцьа? Ја наперед знају, шчо пропустьать! І тільки звертају Вашу увагу на цеј новиј document humain.

Коли зајшла розмова про „Кіевлянинъ“, то скажу, шчо на дньах там јавилась прокурорська статьтьа проти украјнофілів з поводу романа Юрій Горовенко. Ја вже П-ку писав своју думку про цеј роман: в ньому нема романа, нема характерів, в добавок автор не зна ні університетського ні гимназичного житьтьа, ні деталів історіји громади в Россіји ј почасти в Кијівшчині, ні росс. літератури, — наплутав анахронізмів, помилок всьакого роду, і в добавок зробив з свого героја јавного дурньа і навіть не украјнофіла, — бо ні один ні украјінофіл, ні навіть украјінськиј соціјаліст під команду Исполнительнаго Комитета не становивсь, бо Исп. Ком. зразу зајавив себе централістичним. Весь роман з артистичного і політичного боку јесть верзьаканьньа ј чревовішчаньа школи С. Жука ј подібноји Кузьки.

До того автор в најівніј дурости дијшов до способів чисто шпіонських. Дм. П. Пучка — Дм. Павлович Пільчиков, Отава — Полтава, Ломаківська гімназіја — немирівська гімназіја, звідки вигнали недавно Лоначевського, звісного в нас під назвоју Ломаки і т. д. „Кіевлянинъ“ і взьав дльа свого резьуме епіграф з „Горе отъ ума“: Ба, знакомыя все лица!!! Це резьуме наробило в Кијіві переполоху, але ж јіј богу, слесарша сама себя высѣкла! Чудні льуде, вмильујутьсьа мирити з собоју правительство (і јаке!), навіть одпихајучи од себе сімпатіји свіжих льудеј, — і сами на себе подајуть доноси поліціји навіть в тому, в чому справді не винні! От так мудриј консерватизм!

По части украјінофільського консерватизму нове глаголаніје в „Дѣлѣ“, вже не цеј раз Ал. Барв. про штунду, трохи не підбило мене написати јому полуотвертиј лист. Де таки видано, шчоб національна партіја одпихала од себе најбільше розвитих льудеј з свого народу і цілувала зад најбільших ворогів својіх? Та роздумавши ја вскромивсь: лізти мені до Б-ого не слід, в печаті галицькіј нема мені міста, — напишу Петербуржцьам, може нагектографујуть (Гуттенберг шче дльа нас зараньньа птицьа).

Заговоривши про „Дѣло“ попрошу Вас звернути ввагу редакціјі, шчо в R. des deux Mondes не було ніјакоји статьті про Костомарова, јак хтось ввірив „Дѣло“ (була в Revue Universelle et Bibliothèque Suisse корреспонденціја з Петербурга), а також, шчо в останьому N-рі зовсім невірно зрезьумовано замітку Р. Стар. про арест Куліша і Костомарова. „Зоря“ з страху (двојакого: іудејського ј украјнофільського) не привела з Р. Стар. кінцьа — самого головного, а „Дѣло“ не поньало ј того, шчо написала „Зорьа“. Конечно, Р. Стар. у Львові нема. Так ліпше вже в таких случајах буквально переводити хоть з „Зори“, ніж не бачивши в очі орігінала писати по фантазіјі.

Вашу „Зорю“ поздоровльају з кінцем пташиного романа Дрозда, та тільки коли на далі Украјіна буде надільати Вас комашиними творами в роді „Гессенськоји мухи“, то публіка не багато виграје. Про Ваші замітки позвольте сказати, шчо тон рецензіјі на поетів „Ниви“ занадто вже драматичниј і через те може образити особи поетів (котрі, звісно, заслужујуть урока, коли не мовчаньа). До того треба бути консеквентним і не печатати в „Зорі“ такогож комашиного чириканьа, јаке не подобајетьсьа Вам в Ниві: і Гетьманець і Бердьајів тіж сами „Нивјане“. Простіть, коли

ја скажу, шчо ј приміток до ст. Я. Ш. за багато,[1]) — а про Наріжного ј зовсім не на місті, хоть і дуже цікава. (Ви б попрохали јакого Петербуржцьа написати про Наріжного статьу довгеньку. На міј стид ја ніколи не бачив нічого з Н-ого, навіть „Бурсака", про котрого частішче згадујуть, — бо нігде в наших сторонах не надибував јого писаннів, а в Петербурзі ніколи не жив стільки, шчоб мати час взьатись до Публ. бібліотеки. А окрім того, шчо Н-ај вважајетьсьа всіма в Россіјі за пролога до Гогольа, ја чув шче од батька (котриј проживав в 1824—1837 в Петербурзі, ј писав з братом навіть украјінські стихи), шчо Н-ај був осередком доволі великого украјінського кружка, котриј приготовльав в Петербурзі поле дльа Гогольа, а також і дльа „Исторіи Руссовъ" і Шевченка). Та не вже за рік цифри статистичні Я. Ш. могли змінитись так, шчо статьја јого стала негідноју? Ја бојусь, шчоб Я. Ш. не вразивсь, шчо јого працьа пропала даремно. — Цікаво знати, хто автор Ruchu Literackiego. Мусить бути тој же, шчо ј фельјетонів „Дѣла" про цензурні заборони укр. літ. в Россіјі, бо однаковиј початок і однакові помилки (напр. зарахованьа Сперанського до Украјінців). Певно теж „націонал" a la Кониский, тільки дотепнішчиј і стараннішчиј. Жалко було б, коли не навчитьсьа по европејськи ј крутитьсьа. Костомарова лист до „Сл. Зари" звісниј в Россіјі (впрочім, кому?). За нього колись дуже лајав Катков Костомарова дорікајучи јому најбільш за раду: будьте прежде всего австріјцем а послѣ славьяниномъ. А це таж рада — будьте перш усього легальним, „помиріте з со-

---

[1]) Про містіцізм лишньа, бо Я. Ш. сам не каже, шчо він почавсь од Л. Т., тај Ви не праві кажучи, шчо він почавсь од Гогольа, а не од Адама.

бoју урьад", котру додав Кост. і Кониському, јак видно з фельјетонів „Дѣла". Це таж дурницьа, котра продиктовала лакејськиј вступ до статуту „Нар. Ради" в Дѣлѣ! Шче де шчо треба б було сказати, та треба пускати лист. — Посилки Вашоји впјать не получив.

Ваш М. Др.

Коли Ви бачите Терлецького, то попросіть јого звести рахунок з Helfer'ом (чи јак) про По вопросу о Малор. Литер. і одібрати в јого останьні екземпльари. А то ні в мене ні в кого нема цеји брошьури, а јіји иноді питајуть[1]).

N. 25. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 8 Нојабрьа 1885.

Шановниј земльаче,

Два дні назад получив ја лист В. Б., а вчора ввечері Ваш. Спасибі Вам за добре слово, а також і за 10 г. Остатні придадутьсьа на розсилку II. вип. П. Пісень. Посилају ј Вам. Отдајте, б. л., надписані екземпльари кому слід, а рештоју розпорьадітьсьа јак знајете.

Спасибі за замір одрекомендовати мене редакціји „Зорі" — та тільки ја думају, шчо даремні Ваші заходи. Один з редакторів — спеціаліст по словесності, так мусить і сам знати і моји виданьа і навіть вартніщчі рецензіји на них. Окрім того, коли рекомендаціја потрібна, шчоб ввести мене в сотрудники „Зорі", то це тим паче даремна річ, бо ја писати в „Зорі" сам не стану,

---

[1]) З кінцевих уваг сього листу видно, що він написаний у перших днях жовтня. Згадана в листї статя „Ruch literacki Rusinów" була друкована в варшавськім Ateneum, автором її був справдї Кониський. *І. Ф.*

поки там редактори Партицькиј і М. Под. Ви знајете, шчо написав Парт. про мене в Газ. Шк. а потім в Зорі-ж (Черкезов і Маріја). Партицькиј знав шче з мого перејізду через Львів в 1873 р. моји політичні думки, бачив јіх в переднім Слові до Федьковича, котре сам росхвалив в својіј же Г. Шк. І післьа цього всього він написав, шчо мене р. урьад послав за границьу проповідать „нігілізм". Потім тој же П. вилајав мене за Черкезовим, котриј (теж свого роду Парт-иј, бо носивсь по Женеві з мојім рукописом, з котрого зроблена Истор. Польша) все мене оклеветав за те, шчо ја не пристају до „нігілізму". Нарешті за Марију П. зробив з мене полонофіла. Післьа цього всього Парт. або просто подлиј чоловік, або маје јакусь політичну ј приватну мораль не з тіјеји планети, на котріј ја виріс. Јак же нам бути в одніј хаті, або шче мені проситись у јого хату? Ја навіть вважају те, шчо моји товаришчі, котрі посилали мене видавати Громаду і котрі підуть в „Зорьу" П-ого, ламајуть cuncta divina et humana товариських умов од розбіјницьких до політичних, од нумідіјських до европејських. Та нехај другі робльать, јак хотьать, а ја на старости не хочу робити безстидство і молодим льудім погожі приміри подавати. Шчо Парт. одкликав своји слова (јединa чесна умова!), це бути не може.

Отже прошу Вас нічого з мојіх рукописів, шчо в Вас је, в Зорі не печатати. (До того ж про Тургенева ј реферат тепер вже застаріли). Звісно, шчо сами Ви можете писати про моји праці, шчо Вам завгодно. Ја тут ні при чому. Ја б навіть радішчиј дати Вам всі рецензіји про моји виданьньа, не дльа того, шчоб то був матерјал дльа рекомендаціји мојеји, а дльа того, шчо в тих рецензіјах говорить сьа ј про

Украјіну, — та на лихо в мене самого нема кількох з најважнішчих рецензіј. Те, шчо зосталось, ја Вам пошльу; робіть, шчо знајете.

А Ви без усьаких рекомендательних замірів зробіть рецензіју на Пол. Пісні. Це Ваш обовјазок, — бо справді смішно, шчо про них був спомин у Французів і Англичан, а не було навіть бібліографічноји звістки в Галичині, навіть ради матерјалу, котриј всеж таки народ наш наробив. Розбираючи, Ви певно шчо небудь скажете таке, котрим ја можу покористуватись. Жаль, шчо ја не знају, јаке власне „незнатьтьа фактів" (помилки?) мені закида Кон. Може ја справді в чому небудь пробрехавсьа: література украјінсько-галицька часом труднішча до вистудіјованьа ніж логографи. Ја не читав шче дальшого протьагу статьті Кон. (окрім початку). Про автора скажу, шчо Ви трохи помильајетесь, коли кажете, шчо ја мају „неприхильність до цього чоловіка". Јого власне не льубльать і не поважајуть в Россіјі, — але ја јого мало знају. Мені навіть симпатична јого вјідливість в украјінську справу, і в короткиј час нашого знакомства в Кијіві ја всьаково старавсь бути з ним добре. На остаток ми навіть умовились видати в купі Антологіју поетів укр. (по јого просьбі), при чому ја написав јому схему і мусив написати переднье слово, коли він вибере взірці. Та тим часом вијшла Lex Jusephovicia і Кон. јак тонкиј конспіратор і мудриј оппортуніст порішив обіјтись без мене і јак јурист, задумав підвести під царськиј урьад легальну міну: послав своју антольогіју в Петербург в цензуру, а там јому зјіли јого працьу, не вернувши навіть манускріпта, з котрого він не залишив собі копіјі. Хоч правда, новиј манускріпт не трудно було зробити (бо такі речі по готовіј схемі робльать писарі) ј послати на друк в Галичину, де дльа таких книг је вла-

стива публіка — та післьа мудроjі легальноjі міни це б була вже „шкодлива дльа діла нелегальність“. Через таку мудру міну трохи не пропав було роман „Воли“, котриj перше був пропушчениj цензуроjу, а потім спинениj і котрого jа три роки видирав з Росіjі. То так наша антологіjа j пропала. На звістку про це, — памjатаjетьсьа, в листу самого Кон., — jа одповідав приказкоjу: „Привикла собака за возом ходити, то j за саньми побіжить“ і запитом: чого ж він другого ждав? На тім наші відносини скінчились. От власне подібними мудростьами Кон. мені j наjбільше антипатичниj. Подібні мудрості мирьатьсьа в jого з узісінькоjу національно-сепаратистичноjу ідеjеjу і вкупі з безталантливостіjу і необразованностьу робльать з jого прешкодливу фігуру, котра даjе примір украjнофілам-чиновникам і збужуjе велику нехіть до украjнофільства в середніх верствах інтеллігенціjі в Россіjі j у молодіжі, котра бачучи рухливість Кон. і не бачучи прильудноjі jому оппозіціjі з боку украjнофілів, уважа jого за репрезентанта украjноф. ідеjі. В кінці всього за Кон. скрізь іде глупость і плутанина jак раз львівсько-народовська, з котроjі навіть самому Кон. нема користи: бо j начальство jого на грьаниці потрусить і публіка не пожалуjе за ним. Ось слухаjте про одну мудрость Кон. і комп.! Задумали вони показать украjінство в киjівськіj городськіj думі (раді) і подали петіціjу, шчоб назвати одну школу именем Шевченка. Підписатись склонили самого кн. Репніна (онука того, шчо Ш-ко в jого проживав), коли це — баць! царьа вбито! Дума не хоче слухати про Шевченка, сам Репнін бере назад підпис свіj. Звісно, Кон. і украjнофілам назад ітти не можна. Ось Кон. і каже, шчо Ш-ко сам тогож бажав, шчо j царь-освободитель. Звісно, не помилились: Кон. і К-о тілько даремно осрамили

Ш-ка і все таки подали сами на себе донос, бо всі 13 чоловіка, шчо подписали петіцiју, записані були в неблагонадежні. Це характерниј примір украјнофільського оппортунізма, з котрим ја завше боровсь і за котриј мені так противниј Кон. не јак чоловік, а јак метод думати ј чинити.

От через те мені так і гірко було побачити, шчо „Зоря“ вијшла не новим органом, а суммоју двох Кониськородів, россіјського ј галицького, під Вашоју етікеткоју, через котру скрізь льуде будуть мати право вважати Конисізм за правдиве украјнофільство. Ну, та тепер нічого про те говорить. Тепер треба ждати часу, коли дльа Вас і всіх свіжішчих елементів в Галичині і в Россіјі вијавитьсьа неможливість іти вперед при такому компроміссі, — инакше, коли Ваша „Зоря“ або розвалитьсьа, або перејде в Ваші руки цілком. Ја б бажав, шчоб розвалка вијшла з за јакого другого предмета, а не з за мене. А все така і ті кілька NN-рів „Зорі“, котрі вијдуть з Вашоју етікеткоју при Конисізмах (в роді про Штунду) і других дуростьах і лакејстві в „Дѣлѣ“, багато пошкодьать украјінському руху в Россіјі, — бо знајдутьсьа в ріжних лагерьах обрусителів (од „Кіевлянина“ до народновольців) льуде, котрі будуть тикать пальцем в усьакі такі речі, прибавльајучи: „Ось, мовльав, шчо таке украјнофільство“. Так шчо ж будеш робити?! Нішчо на світі не пропада! То ј Кониськиј мусить мати свіј плід. З сього боку виелімінованиј з Гуттенберговських станків украјнофільських ја мушу взьатись до архајістичних способів противудіјства наслідкам Конисізма і думају написати кілька заміток, котрі може будуть гектографовані (все таки новішча штука, ніж гусьаче перо!). Почну з „Штунда і украјнофільськиј консерватизм“. Одначе це вже проекти. Шчо чути про Павлика?

Чи дістав хто ті 50 рубл., шчо мусили прийти јому з Россіјі? Чи передані јому?

Ваш М. Др.

Чи писав Вам Петербуржець? Мені писав, навіть приписав, шчо гроші за книги посила, та ја не получив. Кумедіја јакась робитьсьа по ціј части з нами. Можете собі виобразити: навіть жінка моја не дістала своје́ји ренти, котру вона мусила получити шче в Семтембрі (225 руб.). Двічі писала матері мојіј — нема одповіді. Мабуть нечиста сила јакась хоче нас „ізмором видушити". Vederemo! Чи нема јакоји спасенноји душі в Відні, шчоб могла зробити дльа мене дві три невеличкі виписки з дејаких німецьких книжок, без котрих ја не можу викінчити однијеји своје́ји праці по folk-lore? Перше це робив мені Польанськиј і добре робив, спасибі јому. Та јак настав Ausnahmszustand, то П. написав мені, шчоб ја ні до кого не озивавсьа, поки він не напише. Та так і стојімо доси! Ја вже в Дармтштадті вишукав собі благодітельного Німцьа (можете виобразити собі, Oberst і Бісмарка не бојітьсьа), та дечого нема в бібліотеці Гессенського Височества такого, шчо мусить бути в Австро-Венгерського Величества. Та ось біда, хоч би знајти в Відні між земльаками не то вже благодітельного Obersta, а хоч би Freiwilliger'a, котриј би не бојавсь під Ausnahmsgesetz виписати дльа мене три казочки про Pzinzessin im Sarge, Der dankbare Todte і т. и. Боги безсмертні! јакі малі бажаньньа моји!

P. S. S. Гльанувши між своји книги ја мајже не најшов газет з рецензіјами на моји виданьа. Шчо можу дістати, скоро вишльу. А тепер посилају короткиј index. Противно було мені писати јого: на Вашіј душі гріх.

За сим на окремій картці переписано рецензію проф. L. Léger на книжку „Нові украјінські пісні про громадські справи“, поміщену в Revue critique d' histoire et de littérature 1881, N. 47, і дописано в низу олівцем:

Отсе переписував ја ці слова Француза, тај думав: Ој ти брате, ти Мусіју, чи бачив ти таку чудасіју? — На батьківшчині або ні слова про твоју працьу, або лајка ј клевета, між иншим навіть, шчо ти Льахам-панам продавсь. А чужі говорьать про працьу ј навіть ті, шчо, јак Леже, був колись за одно з Мьерославским, тепер признаје публично своју помилку з поводу твојеји праці“.[1]) Ось на це ја б звернув увагу, колиб писав про такі рецензіji. Цьа чудасіја возможна тільки в землі, котра властиво шче не доросла до літератури, шче нічого не читаје.

N. 26. Лист С. Тургенева з увагами М. Драгоманова.

Смерть І. С. Тургенева (д. 4 Сентьабра 1883 р.) викликала ріжні маніфестаціji по всему цівілізованому світу, а між инчим у Галичині. Уже з сего одного можна думати, шчо галицко-рускіј публиці буде цікаво взнати, як судив знаменитиј писатель про справи, котрі најблизше торкајуть саму ту публіку. По тіј то причині вијмају ја з збору споминів мого — хоч не дуже то близького знакомства з І. С. Тургеневим, про котре ја

[1]) Ось відповідне місце з рец. Леже: Les chants sont pour la plupart des chants de haine, le Jacques Bonhomme de l' Ukraine n'est pas tendre pour ses maîtres; il maudit la corvée; il abhorre le service militaire. Un fait intéressant au point de vue de l' histoire générale, c' est la haine que ces chansons respirent pour les Pans (seigneurs) polonais. Les nombreux textes cités par M. D. prouvent d' une façon irréfragable l' erreur de ceux qui, en 1863, ont voulu étendre à ces provinces l' insurection du royaume créé par le congrés de Vienne.

в свіј час опублікују најцікавіјші дльа громади факти, одну частинку, а з листів, котрими удостојів мене незабутниј покіјник, один листочок, котриј ја в орігіналі радиј буду дати до збору автографів јакого небудь галицького товариства. Ось дипльоматична копіја згаданого листочка:

Парижъ
50, Rue de Douai.
Вторникъ, 21/9 Марта 76.

Милостивый Государь!

Я получилъ въ одинъ день и Ваше письмо и Повѣсти г. Федьковича. — Искренно благодарю Васъ за столь лестный знакъ вниманія. — Я успѣлъ безъ большого затрудненія — прочесть Ваше предисловіе — и могу сказать, что раздѣляю вполнѣ Вашь образъ мыслей — въ чемъ я впрочемъ не сомнѣвался, зная Ваши прежніе труды и Ваше направленіе. — Какъ только я прочту повѣсти г. Федьковича — я позволю себѣ выразить Вамъ, съ полной откровенностью, мое мнѣніе. — Заранѣе чувствую, что тутъ только и бьетъ ключь живой воды — а все остальное — либо призракъ либо трупъ.

Примите увѣреніе въ совершенномъ уваженіи и преданности

Вашего покорнаго слуги
Ив. Тургенева.

Шчоб пояснити сеј листок, ја мушу добавити від себе пару слів. Листок сеј јесть відповідь на моју записочку, при котріј ја відіслав Тургеневу з Відньа в 1876 р. недавно перед тим видану мноју в Кіјіві книжечку, Повісті Ос. Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство. Окрім чого другого ја думав, шчо мушу відослати до знаменитого писательа, котриј

переложив на своју рідну, великоруську мову „Народні Оповіданя“ украјінського повістьара Марка Вовчка — повісти нашого буковинського земльака, котриј в австріјськіј части нашоји крајіни зајмаје такеж саме місце, јак М. Вовчок зајмаје в части росіјськіј. Ја не ждав, шчо знаменитиј писатель, далекиј по своји звичајним інтересам від наших кутків, зацікавить сьа подрібностьами про літературні справи і незгоди, про котрі говорило моје переднье слово до повісток Федьковича. Аж вијшло инакше, јак бачите. Тургенев не тілько звернув на се увагу, а ј подав свіј міткиј суд про напрьамки і школи в галицько-руському письменстві. Шчоб точнішше појаснити тој суд, ја мушу нагадати основу мого „Переднього слова“, з котрим „вповні“ згодив сьа Тургенев. Ја поділив головнішші напрьамки в галицько-руськіј літературі і відповідно тому в політиці на три круги: першиј австро-рутенськиј, клерикально-бјурократичниј; другий тој, шчо не зовсім точно звуть обще-русскимъ або русскимъ, а третіј народно-украјінськиј, до котрого належить і Федькович. Про ті три круги говорить Тургенев в остатних словах свого листу до мене. Тілько в народно-украјінському, шчиродемократичному напрьамку чује автор „Записокъ охотника“ жерело живоји води, а все проче в Галичині дльа него або марево або труп. Шчо власне „призракъ“, а шчо „трупъ“ — сам не берусь догадуватись, а оставльају се другим. Sapienti sat. М. Д.[1])

---

[1]) Ще перед одержанем попереднього листу Драгоманова (ч. 25) була отся статейка надрукована в „Зорі“, ч. 21 з д. 1 (13) падолиста стор. 248—249 з ось якою моєю увагою поміщеною в нотці: »Зараз по смерти Тургенева, в осени 1883 р. одержав я від многозаслуженого видавця „Историчних пісень Малоруського народа“ повисший лист знаменитого покійника ураз із заміткою, поясняючою значіне того листу. На преве-

N. 27. В редакціју „Зорі“.

Ласкаві Добродіјі!

З превеликим жалем ја мушу просити Вас вмістити в Вашіј газеті оцеј міј листок.

В 22. Ч. Вашоји „Зорі“ ц. р. побачив ја моју замітку з листом до мене покіјного І. С. Тургенева, а в примітці до неји кілька слов, підписаних д. И. Ф., про попередньу дольу цеји, замітки, а в кінці „бажаньньа не тільки власне (д. И. Ф.) але ј загальне, шчоб і дальші листи Тургенева до д. М. Д., јак також јого споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

З поводу цього всього ја мушу сказати, шчо 1) замітка моја з листом Т-ва була послана мноју в 1883 р. — саме тоді, јак смерть Т-ва вживалась звісними льудьми јак привід до демонстраціјі проти народньо-украјінського напрьамку в галицько-руському письменстві, — послана не д. И. Ф., а в редакціју „Дѣла“ і шчо таја редакціја не схотіла напечати јіјі;

2) шчо ја тільки прохав д. И. Ф. відобрати від ред. „Дѣла“ ту замітку і вернути јіјі мені, јак документ, котриј, враз з ненапечатаньньам јого в газеті, котра вважајетьсьа за орган „народовців“, може служити показом певного градуса

ликий жаль і лист і замітка з причин від мене незалежних не могли в свій час бути напечатані. Судячи однакож, що такі річи, як голос Тургенева о нашім письменстві, ніколи не тратять живого інтересу, особливо тепер, коли наша публика за посередництвом видаваної п. Лужницким »Библ. русскихъ писателей“ має нагоду знакомити ся з творами Тургенева в оріґіналї, я подаю сей лист ураз із заміткою до прилюдної відомости в „Зорі“. Думаю при тім, що виражу бажанє не тілько власне, але й загальне, щоб і дальші листи Тургенева до М. Д. як також його споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

Наслїдком сього був поданий далї документ N. 27. *І. Ф.*

морально-політичного розвитку звісноjі групи гал.-руських діjачів, але

3) jа не давав д. И. Ф. порученьньа печатати моjу замітку в „Зорі“, з причини по котріj

4) jа не можу також сповнити j бажаньньа, висказане в примітці д. И. Ф.

Jа не можу нічого дати в газету, котроjі одвічальним редактором состоjіть особа, шчо написала про мене j про моjу публичну діjальність такі речі, jакі заціkавлені тим можуть знаjти в „Газетѣ Школьнôй“ 1877 р. і в самій „Зорі“ недавніх років, — бо вважаjу противним інтересам нашоjі молодоjі літератури заводити в ніj звичаjі Гоголевих героjів на взгльад Ноздрева, котриj „встрѣчался съ тѣми пріятелями, котрые его тузили, и встрѣчался, какъ ни въ чемъ не бывало: и онъ, какъ говорится, ничего, и они ничего“.

Прошу приньати завіреньньа в пошані Вашого покірного слуги.

М. Драгоманов.

Женева 19 Нов. 1885.

N. 28. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 7 Dek. 1885.

Шановниj земльаче.

Давненько вже треба б було мені Вам одповісти на Ваш лист, та дуже був затурбованиj виписками з книг, котрі безпремінно мусив вернути в Дармштадт на строк. Та до того наскакували цікаві речі в нових книгах, то так і записувавсь і зачитувавсь до задуру, шчо просто иноді пера не хотілось вже брати в руки. Окрім того все ждав надходу з Румуніjі збірки Gaster'a (Litteratura populara romana), шчоб змогти Вам де-шчо

положительне написати про кольадку Вашу. Чомусь не надходить. То вже треба писати, а то шче будете лајати, ј по праву.

Ја раднішчиј стати у Вас до праці над поділом Folk-lore з нового року. Воно і так јак Ви пропонујете добре; шчоб давати цікаві шматки з примітками, — а то мені здајетьсьа шче ліпше пустити попереду сістематичниј вступ, — напр. переклад статі Cosquin, Les contes européens et leur origine, котру було ја виготовив (з примітками з укр. матерјалу і переднім словом, котре ліпше обернути в заднье, про науку про казки на Украјіні) дльа К. Стар. Також ја радив би почати виданьньа матерјалів з чогось капітального, — напр. з збірки кобзарських дум зробленоји шче в 1808 р. (цікава ј історіја цеји збірки!). Варјанти пречудесні ј дејакі зовсім нові. Цьа штука зразу заставить говорити про себе вчениј світ. Так напишіть Вашу думку, — і ја зараз же прилагожу до печати. Тільки шче одна подрібність: вже етнографічниј матерјал не можна печатати Вашеју „етимологіјеју". В загалі скажу, шчо Парт. і потім В. Барв. зробили велику дурницьу својім поворотом до етимологіји, тоді јак бачу ј з корреспонденціј про „вандрівку" цього року, народ льубісінько читаје нашу украјінську фонетіку; (і тут народовці погнались за панами і випустили народ!) і колись пријдетьсьа ж вертатись і од ціјеји дурости на покинуту розумну дорогу. От початком повороту може бути печатаньньа хоч етногр. матерјалу фонетикоју, тільки вже радікальноју, „громадськоју", котру вжив же Ом. Ог. в Studien. То ја б радив такоју фонетикоју напечатати кобзарські матеріјали.

Кольадка Ваша дуже цікава. Вона з тих, шчо ја колись назвав „богумільськими", — і тепер, післьа однијеји роботи петерб. академика пр. Веселовського ја бачу конечне, шчо іх не пијмеш

без порівнаньа з трецьаними, болгарськими і румунськими духовними стихами. Ja вже і дльа других ціліа написав собі деякі бухарештські і атенські виданьа, а тепер вони працьаться і дльа Вашої кільаки. Тільки дождить госта.

І на шчо Ви тосішлись з листом Г-ва і мojeju замітнjу? Хj би собі одуд в Карт. в народовську „пірвану". А тепер jа мусев написати протест в „Зорі", кажу мусев, бо саму тут діло прінціпа, а не особи. Найсамше мені в цьому ділі власне те, шчо прінціп мушу оборонити jа, а не другі. Назад jа не одступльу, коли б П-вj не напечатав мого листу (хj коли хоче, лаjе jого j мене, jак хоче, то jа попрошу Вас напечатати jого, коли П. вjде; коли Ви не напечатаjете, все буде кінчено між нами. Jа шче не написав Вам всього, шчо треба було про статьті про Біблijу j християнство. До тих книг, котрі Ви назвали, добре б прибавити Wellhausen, Prolegomena zur. Gesch. v Israel і Stapffer, Paléstine au temps de Jesus. Та jа думаjу, шчо багато часу проjде, поки Ви чи хто иншиj зберетесь на орігінальні статьті в цих справах. Та не так воно j легко. От тим то jа j радив пускати переклади невеликих статеj популяріzаторів таких jак M. Vernes, котрі j самі пишуть і спеціальні речі (це наjліпшиj род популяріzаторів, котриj особливо розплодились в Англіjі). Новішча, позитивна польська література почалась з перекладів; колись ними маjже цілком поповнялись Niwa і Prz. Tygodniowy, а тепер Польаки вже маjуть і орігінальні праці новоjі школи. А ми все збираjемось! Справді, подумаjте про переводи! Дльа того jа б радив би Вам мати Revue Politique et Littéraire і Revue Scientifique. Там трапльаjутьсьа статьті jак раз підхожі длиа „Зорі". Пропустив jа вишче сказати про Де Губернатіса Folk-lore в Італіjі. Jа не читав статьті, бо Auf

der Höhe не бачу, але знајучи Де Губернатіса думају, шчо він тьагне все на міфологіју à la Grimm i M. Müller (јак напр. не тільки в своjij Zoological Mythologie, але навіть в новішчвј Storia delle novelline popolari) і через те думају, шчо ліпше јого не переводити.

Не радив би ја Вам чіпати ј моју Корделіју: дуже вона далека од украјінських тем. Вже ліпше зверніть увагу на статьтьу Галичанина Кузьмичевського в К. Старині Ноябрь. Там тој же метод показанј на близькому матерјалі. З Петербуржцем шчось сталось не так, јак Ви думајете. Він мені було писав, шчо перевозка пішла добре, а також, шчо гроші вже посила. Тим часом ја јіх не получив. Через кілька днів получив виписки з книжок без усьакоји приписки, — а далі нічого. Ја послав на даннј адрес одповідь на питаньньа, прислані шче з дороги, — і не мају ніјакоји звістки. Може вже „нечиста сила“ добралась, а може ј звичајна „обломовшчина“! Хто јіх, Россіјан, розбере!! От з К. теж не мају ні слова, а між тим В. Б. обіцьав через 2 дні попријізді написати. Прости јіх Господь! Жалко тілько, шчо при таких звичајах ніјака робота не піде, бо ј ці звичаји јесть тільки експонат тупости натури.

Чи получили Ви книги? Чи роздали, кому слід? Чомусь „Дѣло“ в бібліографіји не згадује. Приjдетьсьа послати јому гульдена, шчоб, јак колись, напечатало хоч торгову звістку, коли вже не хоче літературноји. Јіј Богу, не хочетьсьа мені самому робити јім сорому, — а шчо ж мені робити? Треба ж јакось дати знати льудім, шчо працьа вијшла.

А шчо, чи знајшов Терл. в Відні кого небудь, хтоб зхотів виписати мені де шчо з книг? Вас ја спитају: Чи је в Оссолінських Караджича Приповјетке, Афанасьева Поэтич. воззрѣнія славянъ на природу, Пыпина Отреченныя

книги (Апокрифи), Тихонравова Апокрифи, Буслаева, Историч. Очерки р. лит. и ин.? Коли јесть, то ја напишу, шчо треба мені вислати.

Чи можна вже вислати мені назад книги по звичајному праву ј артельам, котрі ја послав дльа кружка Вам і Павлику? Тут вже јесть льуде, котрим цього треба.

Ваш М. Др.

Спитајте Т-ого (котрому кланьајемось), јакиј тепер адрес Січі і чи можна послати туди Політ. пісні?

N. 29. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Dek. 1885.

Шановниј земльаче,

Оце зараз получив Ваш лист. Јіј Богу, тепер коли ја прочитају в Faits divers в нашіј Tribune de Genève, шчо в Львові пријньата на раді народовців нова констітуција ходити на чотирьох ногах, то зовсім не здивујусь! Шче Ваш комітет і листу мого печатати не хоче, післьа того, јак без всьакого права потьаг мене в своје болото! Мусить же бути јака небудь одповідь на запросини од „Зорі" мені — спочивати ј на далі в тому болоті. Але хај, јак собі хоче комитет, — а коли він не напечата мого листу, то ј це буде новиј факт, котриј буде судити скоро галицька українська публіка. Та зоставмо на боці комитет, — а поговорім проміж себе.

Ви зовсім помильајетесь, думајучи, шчо мені треба „сатісфакціјі од Парт.". Јакі сатісфакціјі од чоловіка, котриј свідомо набрехав в Газ. Шк., шчо ја затьагав у своји сіті народовців і коли вони одвергли мене, обернувсь до молодих, котрих і обаламутив і т. д., — тоді јак сам П. був на

тому зборі в К. Сушк. в 1875 р., де ја на питаньа: чого Ви од нас хочете? — одповів: нічого, окрім того, шчоб Ви не виставльали себе репрезентантами нашими; ідіть самі по собі, а ми будемо јги сами по собі. Теж саме казав ја всім народовцьам в місті і кожному нарізно і будучи ві Львові в 1876 р. (Теж саме говорить і тепер міј „протест“ в Зорі). Цеју брехнеју II. показав, шчо він чоловік без чести, — јак непотрібностьу цеји брехні і неконсеквентностьу перебріхуваньа Черкезова ј Пихна в „Зорі“ показав, шчо він і розуму недалекого, а од таких льудеј навіть амбіціја піхотних офіцерів не требује сатісфакціји. Це до особистого боку діла. З літературного ж боку між нами нема ј не може бути конкуренціји: ја јому не перешкоджују, ні II., ні кому другому лаври од публіки пријмати; моја ж робота теж перед публікоју і хоч на мене лаврів і не кладуть, а все таки роботу ту зназнајуть льуде ј на Украјіні ј за границеју, так шчо коли б ја навіть був амбітниј, јак гусарськиј корнет, то міг би обіјтисьа без декораціји II-го і К-о. Не о таких річах мені јде в усьому цьому ділі, — а о достојінстві льудини! І најгірше мені тут те, шчо власне ја мушу боронити це достојінство в цьому ділі, а не хто другиј. Простіть, коли Вам скажу отверто, шчо мені гірко, јак таки Ви так мало набули собі н ь у х у, шчо втискали мене в „Зорьу“, — та шче ціноју уступок! — А ларчикъ просто открывался! Шче Давид, хоч сам був не великиј джентльмен, сказав: „Блаженъ мужъ иже не иде на совѣтъ нечестивыхъ.“ (Всѣ святые говорили по русски!)

Ја думају, шчо не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваші прогрессісти не зарубајуть собі на носі цього псалма! Ја зовсім не фанатизм раджу, а спокіјниј одхід на своју дорогу власне од ф а н а т и к о - м е р т в ь а ц-

тва. Ваші народовці повторьајуть Левицьких, котрі зајіли Шашкевичів, — свьатојурців, котрі јіли самих народовців; вони готові спалити всьакого, хто не јіх, — а сами вони хто ј шчо?! Гроби, навіть не поваплені!

І Ви мусите уступати јім! Себе калічити! Дльа чого?! Скажіть хоч Ви осібно, шчо виграли Ви, до чого довели кого небудь з того самого часу, јак післьа Гр. Друга Ви појавились в „Дѣлѣ“? Про „Зорю“ скажу, шчо останні NN. навіть гірші, ніж були за часів Партицького. Виграли ми, значить, тілько те, шчо тоді коли хто казав: „Ну, та ј дурні льуде украјнофіли, шчо в јіх такиј орган“, ми могли сказати: „Та це не наш“, — а тепер того сказати не можем. — Моја думка про Ваші проекти видавницькі така: шчо або кидајте Зорьу, і цілком отдајтесь свому органу, — або нічого з Вашого двоголовіја не буде. Не будь народовці такі неуки ј пустоголові мертвјаки, а при тому ј фанатики, — то може булоб з ким держати коаліціјниј орган, в котрому вони б писали своје, а Ви писали своје все (хоч це ј трудно), — а тепер вони на Вас непремінно цензуру накладуть, коли вже вони вихолошчујуть (простіть слово; це колись Ів. Аксаков видумав про цензурну печать) самого Шевченка.

Нічого прибавльать, шчо коли Ви заложите собі свіј орган, то ја візьму в јому дольу, јаку сами мені назначите. А дльа „Зорі“ нічого не приплльу, поки не надрукујете мого листу. Про кобзарські матерјали скажу, шчо ја јіх в усьакиј час можу надрукувати в Россіјі, навіть в Р. Архиві, чи Р. Фил. Вѣстн., та тілько мені цього не хочетьсьа, бо хочетьсьа звернути тими матерјалами увагу всього вченого світу на „своју хату“, а не на „позичену“. (Правду сказавши, ніхто, јак та наша дурна хата, ј не винен, шчо јеји або не знајуть, або шче ј носа од неји вернуть!!). Додам

шче, шчо уваги до кобзарських матерјалів ја думају писати најкоротші: тілько показати варјанти в раньших варјантах, і нагадати хронологіју. Другі матерјали пожалујста шліть. За книжки спасибі, — хоч шче не принесли. Krauss'а не посилајте, в мене јетсь.

Ваш М. Др.

Посилају картку, котру був написав ранком.

Не забувајте, шчо статьтьа про інтермедіјі Гаваттовича не моја. Пригадав ја шче Гессенську муху. Воно мені не подобајетьсьа својеју нереалностьу. Це зовсім запізнена Квітковшчина ј Стороженківшчина; на ділі ј мужики наші ј чиновники не такі дурні, ј коли бувајуть дурні, то не так, не на такиј лад. Це тільки автор од поганоји маньери, або ј од малого розуму такого з себе дурника вдаје.

N. 30. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genveè 28 Dek. 1885.

Оце дістав Ваш лист. Дуже вдьачниј за виписку з Barącza, а за зміст вдвоје. Cyrograf варјант польськоји казки, дуже віддалениј од наших (Драгом. стор. 71, 73; Чуб. І. 201—203. II. 27. Рудченко І. 27—39) і дуже подібниј до Kolberg, Lud VII. 70—37. А з змісту Barącza бачу, шчо мені хоч душу чорту закласти, а збірку ту добути. Мені казав хтось з тутешніх Польаків, шчо Barącz у Львові. Чи не можна до нього самого дійти та випрохати книжку? А поки шчо будьте ласкаві спишіть N 44 (Grzegorz), 45 (Віј-Буньака) і 55 (Kozak). Тільки прошу писати трошки виразнішче, бо ја Ваше польське писаньье з трудом розбирају. Та шчо таке в N-рі 4-му? Може спишіть і јого. Ваша казка — варјант

Драгом. стор. 329 (Дитя съ ангельським голосом и М. Богатий) і маје звјазкй з легендоју про Константина В. (див. в Romania, 1877, Веселовск. Le Dit de l'empereur Coustant), тільки осложнена мотівами одшукуваньчьх усьаких чудасіј. Цікавиј варјант! А про Ваші бібліотеки, шчо не мајуть навіть Караджичя, не знају вже шчо ј казати. Коли не знајдетьсьа в Відні благодітельа, шчоб там виписував, то хоч кидај перо!

Про Свидницького, на жаль, нічого не можу Вам написати, бо не знају навіть, про јакого Свидницького јде діло. Ја колись шче студентом стрічав двох Св.: один, Јсаіја, був зовсім божевільниј, в Кијіві більш мовчав, ходив по товаришчам, читав книги та заносив јіх в чужі квартирі, а в Одессі в 1866 р. зробив донос на украјнофілів, такиј дурниј, шчо начальство нічого не второпало (сам Св. про те розказував, а мені передавали в Одессі в 1867 р.), ј пожаліло навіть тих 25 р., шчо јому за донос дало. Не думају, шчоб цеј Св. написав роман. Другиј, брат јого Анатоліј написав було кілька етнограф. статејок в Основі і був чоловік не без розуму, хоч дуже необразованниј. По ідејам був гајдамака (він зложив пісньу „В полі дольа стојала", або ліпше переробив з народньоји, додавши куплет про ножі на царів та на панів). На решті теж јакось з глузду почав зјіздити, бо став пити дуже, казали, через несчасниј сльуб (колись мені Д. Мороз росказував, шчо пријшов до јого Св. і казав, чи не міг би тој взьати од нього жінку і т. и.). Цеј Анатоль вмер в Кијіві шчось в 1867—8 році; перед смертьу він служив в архиві в университеті, а ранішче був знов на Подільу вчителем в повітовому вчилишчу. Коли роман написав јакиј небудь з цих Св-ких, то не диво, шчо Вам ніхто з Кијіва не шле біографіји, бо з тамошніх теперішних льудеј ніхто про них не зна, окрім

В. Б. Ок-гого шче в мене не було ј звістки про нього ја не мају, бо навіть одповіді на лист јому (з Піснями) до Ст-ва не получив. Дам јому все, шчо сам схоче взьати. З К. получив 150 р. (через Париж), але ані слова листу. Радиј, шчо В. Б. живиј, а шче раднішчиј, коли він здоров. В Петербург мав окказіју передати про те, шчо Ви до них писали. Та јак Ви јім писали? Ја бојусь, шчо коли вони зоставльать листи довго лежати, то шчоб шче не влопались!

З „Зорју“ ја, јеј Богу, не второпају, чого Ви од мене хочете, јаких уступок? Ја јіјі не чіпав і раднішчиј був дати јіј моју працьу, коли там не буде П-ого, котрого ја теж не чіпав (навіть хвалив). Лиш тоді, коли мене посаджено в болото, ја написав, шчо там сидіти не хочу і од цього одступатись не мају права. Ніјакого виходу тут не може бути, јак напечатати міј лист. Не зхотьать, ја мушу јого напечатати окремим листочком і розіслати земльакам, між котрими знајдутьсьа льуде (тепер нехај мало, але за кілька часу більше), котрі не погладьать по головці „Зорьу“ за те, шчо навіть не зхотіла напечатати мого листу. Значить, коли ја встојују на тому, шчоб міј лист був напечатаниј в Зорі, то це в јеји інтересі, а не в мојім.

Далі, — звісно, ја радиј скорше подати на світ дејакі своји праці (хоть не дльа того, шчоб під старість держати екзамен перед галицькоју публікоју на тітул патріота і т. и.) через Зорьу, та коли дльа того треба мені перејти через униженьньа ј піддержувати паскудні норови в літературі, то ја тим паче можу пождати, або піти і в чужі хати. А в своји хаті хај вже собі без конкуренціјі сидить правда і вольа д. Партицького! Вам ја не радив кидати „Зорьу“, а тільки казав Вам, шчо поки Ви собі по крајніј мірі не вимовите авторства в Ваших сојузників, то

з Зорі нічого бути не може. З того, шчо Ви в мене просите уступок, бачу шче раз, шчо Ви нијакого авторітета не мајете, шчо Ваш сојуз значить і не сојуз, не компромісс, а простиј „полон у песиголовців“, і коли Вас туди завдала не Ваша волка, а добрих товаришчів, то тим більш мені Вас жаль!

А вијать таки дуже жаль, шчо Ви поспішили објавити, шчо на тој рік дасте Коскена і д. в Зорі, — бо ја Вам писав, шчо јак теперішньа редакција не захоче печатати мого листу, то ја попрошу напечатати нову редакцију (конечно, з приміткоју об тім, шчо стара не захотіла) і без того не можу давати шчо небудь і новіј редакціјі, бо значило би, шчо ја предоволен зазивом старојі. Знов кажу, шчо најліпшиј вихід з цього кругу — напечатати тепер же міј лист і дати II-ому, нехај лаје мене скілько хоче. Тоді з новоју редакцијеју буде на ново. Впрочім в усьакім разі не забудьте, шчо коли в новіј редакціјі зостануться јакі небудь песиголовці, то ја не инакше дам своју працьу, јак за повньм својім підписом. Будь Зорьа цілком Ваша, ја радиј ховатись (то б то ховати Вас) од россіјськоји цензури, але ховатись од австріјськоји та шче од песиголовців нема резону, — напротив. Добре булоб, јак би Зорьа јак небудь зајавила, шчо вона коаліцијне ј безтенденцијне виданьньа, бо ја б напр. не хотів би брати одвічальність за всьакі кінокефальські ідеји, котрі можуть випустити в Зорі, або ј у Дѣлѣ льубезні сусіди. Само собоју, шчо ја лишу собі право втекти з „Зорі“, јак тілько сусіди дуже підкадьать својіх благовоніј.

На закуску випишу Вам з „Кіевлянина“ про Вашу замітку в „Kraju“ про Міцкевича: „Любопытно отмѣтить, что переводы и передѣлки эти принадлежатъ почти исключительно Россіи т. е. представляютъ несомнѣнно отраженіе общерус-

скаго литературнаго интересса къ Мицкевичу, а нѣтъ ихъ вовсе въ Галиціи". Правда це? Веселих свјат і нового року!

Ваш М. Драг.

Јесть шче спосіб скінчити зо всіма старими сварами; це обернути отверто Зорьу в коаліцијниј журнал науково-літературниј усіх Русинів, котрі годьатьсьа проміж себе в ідеји національниј, хоч і разходьатьсьа в політіко-культурних ідејах, — і зробити в такім смислі декларацију на новиј рік. В знак шчирости такоји декларацији хај редакција надрукује статьтьу Павлика з јого підписом. Ја тоді беру назад лист свіј і готов писати анонімно, коли це треба дльа Россіји.

N. 31. Лист до І. Ф. Без дати, з грудня 1885.

Шановниј земльаче, — посилају Вам моју роботу, котру прошу одіслати в ред. К. Старини по адресу: Трехсвятительская улица д. N 8 й въ Кіевъ. Статьтьу можно послать під бандеролеју, а лист пошліть в коверті, тілько все рекомендујте.

Про своју роботу дльа Зорі тепер нічого не можу сказати. Пријньавсь було за перегльад Cosquin'a, та бачу, шчо треба мајже все перемінити: пројшло вже більш 2 років, јак ја писав, а за тој час більш набрав усьакого матерјалу. А ја страшно втомлениј. З статьті про Гаваттовича та про Наср-еддіна побачите, јаку дрібну працьу треба було прикласти до таких робот, а ја, навіть вернувшись з гір, писав зразу шість таких робот (прокльаті фольк-лори навіть легче јдуть, јак зразу в кілька куп розкладајеш матерјал). Це все, та серед фінансовоји еквілібристики зовсім вимучило мене. До того фінансова нужда ріже мене

не тільки сама по собі, а по тіј обставі, в котріј вона на мене нальага. З К. ја не мају ні звука післьа того, јак пријхала баришньа, — а вона, јак бачу, казала зовсім не те, шчо Тр. торік, — так шчо, значить, ја з Нојабрьа того року не мају нічого точного з К. — а те точне торішньe зовсім не сповнилось. А. обіцьав через два дні написати нове точне, — і ні слова! Виходить таке, шчо мені громада дала одставку шче гірше, ніж колись Толстоj, — бо тоj хоч за 3 місьацьа перестеріг, та ј дав одставку чисту, јасну. В Петербурзі лежить дві мојіх роботи. Обернувсь ја до својіх льудеј, котрі сами визивались помагати мені в літер. справах. Писав і переказував, шчо коли моjі наукові праці не годьатьсьа, то шчоб знајшли хоч романи перекладати. Нема навіть одповіди! К. Ст. напечатала одну працьу. А. сам взьавсь влагодити моје платне сотрудництво там (доси ја писав безплатно); ред. грошеј не шле, а А. слова не пише. Робитьсьа шчось невиданне: з 100 пријателів, котрі „братались, сестрились“, з працьами, котрі доси переважно хвалили льуде, в котрих навіть заввьатішчі вороги знаходили шчось, накінець з готовностьу робити јаке вгодно діло, аби дали, чоловік сидить, мов кішка на башті серед повені, дожидајучи кінцьа. Доси, јак би не сестра, то був би кінець, — а в сестри својіх 5 дітеј. Ја, звісно, все храбрусь, все ривјусь в својіх матерјалах, все пишу, шчоб викласти хоть в скільки небудь конечніј формі те, шчо набрав та пригадав за 10 років, шчоб хоч кому небудь здалось, јак лизень зближе, та на решті бачу, шчо навіть цьа працьа перејіда машину. Иноді зовсім објективно бачу можливість нервного удару, або сходу з ума. А коли приходить думка стрибнути в Рону, то вірте, не так діти, јак III-ај випуск Політ. Пісень, шчо шче не виданиј, вдержујуть. Хоч би јого видати,

— а там шчо буде, то буде!... Та ба, 20,000.000 на націја не може видати навіть 30—40 листів з того, шчо Англичанин признав за „національну гордость". Навіть најприхильнішчі льуде кажуть: дуже інтересно, добре оброблено, та жалко, шчо до нас мало доходить!...

Не подумајте, шчо ја жалијусь. Ја тільки констатују: раз шчо Вам, молодшим, цьа констатаціја може на шчо згодитись, — а вдруге вона звинить мене в Ваших очах, коли ја опізньусь з переробкоју Cosquin'a. А може ј не опізньусь. Може крізіс перејде легче, ніж ја думају, ніж мусить. Будьте ласкаві, напишіть мені зараз же, јак пошлете статьтьу. Ваш М. Др.

Петербуржець живиј! Не давно писала баришньа, котра мусила јого бачити, ј переказала јому, шчо ја написав довгиј лист на јого запити по давному јім адресу, та шчо ја не получив јого грошеј і прошу, шчоб звістили, јак послані, та шчоб зарекльамували. Тепер баринька мене пита: чи получив ја гроші і т. и. і т. и. Тепер і скажіть, на шчо Адам видумав мову, а Горох алфавит? Но по крајніј мірі хвала Озирису, шчо шче не дав Тифонові проковтнути нашого Петербуржцьа!

N. 32. Перший лист до Петербуржця.[1])

Високоповажниј добродіју!

Вибачте, коли Вам вдастьсьа, шчо ја запізнивсь з одповідьу. Ваш листок ја получив не в Женеві,

[1]) В осени 1885 р. прибув до Львова молодий студент Українець із Петербурга, здаєть ся Дмитрієвський, з наміром — порозуміти ся листовно з Драгомановим про ріжні річи переказані йому кружком петербурських і инших земляків. У нього завязала ся жива переписка з Д-вим. Виїздячи назад

а на сеці 4-го, а вніхти приїхав в Женеву тілки на другій день, вчора: вьгодніж недїльа, пошта замкнута цїлья 11—1 ч., а книгарні цїлиј день. Завтра ја пошлу Вам книги: наші виданьньа ј руські шчо Ви просите. Тілки 5 N-ра В. Н. В.[1]) нема шче, та кажуть, шчо ј не буде, бо кружок збанкрутовавсь. Книжку Плеханова посилају вуші в т. IV. В. Н. В. В ніј дешчо јесть користне дльа нас окрім того, шчо повторено післьа нас через 4—5 років), та багато розмазні (на взгльад тих мужиків, шчо Чичикову дорогу в „Маниловку, а не Заманиловку" показујуть, јак це впрочім часто бува в кацапських писаньньах). Најцікавішче, ј најсмілішче (а це дльа Россіјан дуже велика рідкість), це бунт проти Чернишевського. Тепер би пора критично перегльанути початки росс. радікалізма (Черн. Добр. etc.) і тоді б вијшло на верх, шчо коли заслуга радікалів-кацапів в тому, шчо вони перенесли в Россіју европејськиј радікалізм, то страшенна біда, шчо вони јого обліпили отечественноју „неумытостью", поставили без політичноји дальновидности, — через шчо трохи не ввесь радікальниј рух в Россіји (в усіј — і в Украјіноју, бо Украјінців по части розбито, а по части вони сами по необразованности ж дали себе пошити в дурні) на 25 років був вистріл „мимо Сидора да в стѣну", а то „в корову замісць ворони". Ну, та не Плеханову підньатись на таку радікальну критику росс. радікалізма. Добре ј те, шчо зненаженниј Тихомировим він збунтувавсь хоч проти Н. Волі, — впрочім тоді, јак вона вже „сама себе высѣкла". „Опыта программы народниковъ" (Спб.) ја

у Росію Петербуржець деякі листи забрав із собою, а отсі два, недатовані, але писані в осени 1885 року, лишив у мене, не важучись брати їх із собою. З огляду на їх ширший інтерес друкую їх тут у повнім тексті.

[1]) В. Н. В. = Вѣстникъ Народной Воли. *І. Ф.*

не читав, јак і „Рабочаго". Думају, шчо під тітулом „народников" нічого нового і путнього не буде (бо само титло вже ідолопоклонством і містикоју отдаје, — а нам треба перш усього вольности ј критики). Шчо ж до боротьби Укр. з централістами, то думају, шчо тепер, коли најбільш авторитетні з них, народовольці, провалились, — з ними тепер легче боротись: може б теоретично ј не боротись, а почати самим робити своје украјінське діло, шчоб заньати позіцију практично. А то централісти не без резону кажуть, шчо Украјінці тільки з ними борьатьсьа, а сами нічого не робльать.

Дуже мені радісно получити од Вас звістку, јак од одного з товаришів в Петербурзі ј Кијіві. Шче з Кијіва инколи почујеш звістку, а про петерб. Украјінців тілько в некрологах і прочитајеш. Будьте ласкаві, напишіть мені, чи богато укр. кружків в Питері, јакі јіх напрьамки, шчо вони робльать, шчо думајуть робить в недалекому часі, чи јесть в них стала організаціја (періодичні збори, касси і т. и.)? Листуватись ја з Вами најрадвішчіј, — та јак до Вас писати? До мене легко: пишіть Mademoiselle E. Rada, Campagne Revaclier, Plainpalais, Suisse; гроші ж посилајте (а инколи ј листи) Banque Foëx et C-ie, Boulevard du Théâtre, Genève. Гроші оберніть бумажкоју, на котріј надпишіть: pour N. 14, або ј на конверті перед улицеју напишіть також. З Політ. Пісень посилају Вам тільки І. випуск, а з ІІ-го тільки листки, шчо напечатані, ј корректуру. Не зкінчено, бо ні нашчо кінчить. Треба Вам знати кондіціјі наших виданьнь. З Кијіва ја получају більше-менше аккуратно 1500 рублів в рік на життье; на виданьньа 1200 р. мені поклали, јак мене вигнано, а 1600 р., јак ја јіхав за грьаницьу. На це ја поклав видавати Ист. П., котрі вважају окрім усього иншого за діло житьтьа своје́ї особи. Окрім

того київські політики деколи посилајуть мені гроші на виданьньа політичні. Оце літом політики прислали 150 р. та перед тим 500 р. на Політ. пісні, а коли јіх виданьньа забезпечено, то на політ. брошьури. Цими грішми ја заплатив часть довгів, бо мені прийшлось доплатити з власного кармана 800 фр. за „Воли ревуть“ та 1000 фр. обіјшлись мене власне окремі відбитки Петор. Польші, та 900 фр. залишив на мене довгу Подолінськиј на періодичніј „Громаді“, јак заболів. Тепер, не получивши в Јулі обіцьаних 700 р. з тих 1500 р., котрі мені ассігновані громадьанами на житьтье ј типографіју, ја не мају на шчо кінчити 2 вип. Пол. Пісень і навіть брошьурки Костомарова, бо вже 2-ај місьаць навіть годујусь в довг з сімјеју і з наборшчиком (останніј рік ја вже не платив јому грішми, а він живе в мене, годујетьсьа ј инколи, јак јесть гроші, то ділимось). Ја сподівавсь викрутитись грішми, шчо заробльу статьтьами в Россіјі, — так три з них застрьали, бо, кажуть, цензура ј поліција чује мене ј під псевдонімами. Так ось, залізши в „заколдованное мѣсто“, ја ј не можу поки витанцьувати 2 вип. Пол. Пісень, — хоч сподівајусь все таки не вмерти, поки не напечатају хоч XVIII в. (XIX-ај можна видати ј без мене, бо зоставсь видати тільки матерјал, а коментаріј увесь зроблениј в брошьурі „Нові украјінські пісні про громадські справи“).

Додам шче про виданьньа Шевченка, шчоб Ви хоч знали увесь стан наших діл. Ми, т. ј. најбільше т. зв. Кузьма, наборшчик наш, задумали стереотипне виданьньа всього Шевченка (поезіјі). Дльа того 2 пражських томи зведено в один, хронологично. З набору робльатьсьа стереотипні форми з папље-маше (по котрим можна дльа всьакого одлити свинцові дошки) і по однiј дошці свинцевіј, з котрої можно в усьакиј час печатати. Робота усьа ведетьсьа проміж

другими ј через це дуже (надто вже!) не скоро, — але все таки тепер $^4/_5$ зроблено ј до нового року все буде скінчено. Тоді, заплативши франків з 400 за дошки (довгу), сим матимемо можливість, коли хто нам звелить і вишле гроші за друк, папір і оправу, дати стільки примірників повного Кобзарьа, скільки треба. Але ж чи треба кому? Галичане довольствујутьсьа обкусанним Кобзарем, а про наше виданьнье (2 випуска було пущено) навіть не зхотіли звістити в бібліографіјі „Дѣла". Россіјські украјнофіли тепер в уніјі з „Дѣлом", — то може теж знајуть, шчо повниј Шевченко не оппортунниј тепер писатель. В усьакім разі прошу Вас передати громадьанам про стан діла з виданьньам Кобзарьа, про котре ја зроблю к кінцьу року печатну рекламу з рахунком.

Јак пересилати до Вас книжки? Це трудно сказати мені звідсі. Јесть в Руминіјі оден хлопець, котриј давно про це побивајетьсьа, в јакихсь стосунках з ціј справі з Кијанами. Та јому јакось не везе (мені він здајетьсьа по листам не дуже розумним і торопливим). По јого приказу ја послав чимало книг в Букарешт місьаців тому з 6—7, та не знају, шчо з ними. Велику шкоду робить Бісмарк, котриј хапа женевські посилки, јак nihilistische Schriften, так шчо через Германіју посилати трудно. Остајетьсьа Австріја, та тут треба б такого, шчоб перевіз в пассажірському багажі з Цьуриха напр. на Vorarlberg, а далі вже осібноји організаціји, шчоб перевести з Галичини або Буковини в Россіју. Јак би по обидва боки границі були наші льуде з місцевих жителів? Та јак би!... Јак би в росс. Украјінців більше рухливости, а в австріјських менше узького оппортунізму ј більше чесности!

Шче зостајетьсьа одповісти на питаньньа про виданьньа росс. емігрантів. Окрім вид. плехановсь-

кого кружка за останнiј рік нічого не вијшло скілько небудь інтересного: виходить Общее Дѣло, инакше Генеральская Коза, котра недавно лизала ручки террористів, а тепер убрикнула јіх трупи, — та брошьури Алісова, котрих ја вже давно не читају (ватерклозегом пахне!). Коза Генеральска тепер перепечатује Льва Толстого „своје сује-мудріје". От і все! Вибач е склад і почерк. Шче не оддихав од чемоданів, виправа дітеј пішки, кіньми ј пароходом в один день.

Ваш М. Др.

N. 33. Другий лист до Петербуржця.

Сьогодні рано послав два пакети книг, а третіј пријшлось одкласти на завтра, а тут получив два нових Ваших пакети. Книжки дошльу завтра, а тепер потребују одповісти на Ваші нові питаньньа, јак зможу на скоро.

I. Дневник пропагандиста можна напечатати тут. Пришліть хоч по тому адрессу, шчо ја дав вишче. Виданьнье коштуватиме 75—100 фр. за лист, гльадьучи по числу екземпльарів (500—1000) ј паперу. А можна напечагати і в Галичині, коли нема нічого обидного дльа австр. урьаду ј коли ловкиј чоловік візьметьсьа вборонити од поліціјі.

II. Про Стефановича „житіе" за грьаницеју наврьад, шчоб богато було матерјалів; жив день за днем; потроху інтригував проміж „русскими", чимало брехав на „Украјінців", писав не багато: спершу реферат про „народничество", котриј редакціја „Общины" знајшла безграмотним (тоді вона була анархічноју à la Proudhon і западническоју); потім переробив јого в статьтьу „Наши задачи на селѣ" (робльучи вступку западникам — город.). Далі написав рецензіју на „Громаду", де все перебрехав і поправивши трохи (по мојім

показам) напечатав в „Общинѣ“. Прој̂ездившись в Россіју напечатав „Дружное Посланіе“, де трохи покусав народовольців, до котрих потім пристав і котрих осоромив промовоју својеју на суді (курјоз з неју: тут народовольці казали, шчо гектографіју цеjі промови „шпіони“ видали, шчоб діскредітувати р. с. рев. — а в Петербурзі Л. Нар. В. причислив Ст-ча до „цвѣту партіи“). Статьтьа в Pungolo потім увіјшла в „Russia Sotteranea“; тепер автор певно чимало дав би, шчоб јіјі не було. Коли хочете, ја знајду Вам переводчика на статьтьу і постарајусь зібрати писанньа Ст-ча, хоч „Дружнее посланіе“ стало тепер рідкостьу. Тільки цікавиј би ја знати, на шчо Вам згодились би матерјали дльа біографіјі цього uomo delinquente з неандертальським черепом, котриј більше-б був на місці між конокрадами, ніж між соціалістами?

III. Про Льва Толстого шчо Вам сказать, окрім: „Жено, что мнѣ и тебѣ“? Ми стојімо на погльаді еволюціјі-історіјі, а він бере Христа јак абсольут і крутить јого, јак јому треба. Так крутили Христа ј Евангеліје вже 1800 років і нічого не вијшло. Тепер розумні льуде дивльатьсьа на христіјанство, јак на історичниј, т. е. перемінниј факт, а на Евангеліје, јак на літературні памјатники звісних часів, — а кльуча до впорьадкованьа громади шукајуть в самиј натурі цеjі громади ј јіјі зросту. Шчо до науки „не противсьа“, то ј јіјі пробовали давно і не раз, — та во первих з того ј повернулось, а во вторих льуде накінець тратили терпіньньа ј починали противитись. (Останниј раз протестанти років з 40—50 терпіли, а јак перестали, то зробили Голландіју, Швајцаріју, Англ. републику, С. Ам. Штати, — де все таки ліпше стало жити, ніж в Византіјі ј т. и.). Теж, шчо в Россіјі „яретичать“ Л. Т-ого навіть соціалісти, не дивно, бо в Россіјі в загалі до

евольуцијного погльаду не звикли, а про ход релігіјноји евольуціји нічого зовсім не знајуть. Тут не поможе „дѣльная критика“ Л. То-го, бо одна статьтьа не може замінити школи (гімназіји, університета) ј постіјноји печати. До того јесть в Россіји елементи, котрим фатально треба переказитись релігіјну горьачку: це заміна реформаціјного періоду, котриј не дала пројти в свіј час (XVII в.) Москальам поліціја, а нам перше уніја ј козаччина, а потім поліціја ж. Јак переказьатьсьа на релігіји, то ліпше візьмутьсьа ј за політіку. Звісно, бажалось би, шчоб хоч соц. молодіж, а надто наша украјінська менше казилась на релігіји, — та на це нема радікального ліку, јак наука про історіју релігіји ј почасти христјанства. (Ја б радив виписувати Revue historique des religions, котра ось пјать років јак виходить в Ліоні-Парижі і коштује всього 30 фр. на рік).

IV. Про листи, котрі ја споминају в 61—62 N. 13. В. Сл. розказувати гидко, бо вони мальујуть подлость і дурость льудську (Стеф., Аксельрод, Плеханов, Засуліч, Дейч і т. и.). Коротко суть діла ось в чім. Јак пријіхав ја в Женеву, то зблизивсь з тутешними анархістами (староји школи, прудоновськоји, а не теперішньоји Мозто-Крапоткинськоји дурне-мазурсько-провокаторськоји), котрі себе зајавльали Европејцьами ј федералистами. Вони були недовольні народничеством Земли и и Воли ј јакобінством Нар. Воли. От ми ј задумали де з ким утворити западническо-федеральниј підкоп під „самобытничество“ ј „обрусѣніе“ господствујучого в 1879—1881 кружка в р. с. рев.; за базис рішили взьати Руминіју (Раллі) з Бессарабіјеју ј Галичину (Павлик) з Украјіноју. Аксельрод взьавсь пријіхати в Россіју емісаром. Тільки там јого записали в „самобытные“, в „Чорныј передѣлъ“ (од котрого він одхришчувавсь в листах до мене) і він звів діло на те, шчо при-

слав од јакогось „южного“ кружка программу, хоч і „черно-передѣльську“, але все таки „федеральну“. Программу ту мусила виправити комиссіја з Ст-ча, Дејча, Плеханова, Жуковського ј мене. Јіјі привезла делегатка ј оставила в мене. Але поки А-д був у Россіјі, Жуковськиј (западник і федералист, трохи не украјнофіл, див. „Реформы и революція“, отдѣльный оттискъ изъ Общины, изд. Громады) посварився зо мноју через Польаків і в купі з Польаками (!!) став за централізаціју ј обрусѣніе „проти націоналізма“. Чорнопередільці тоді шчось шахрували з Польаками і собі бацнули за централізаціју, забувши навіть те, шчо сами написали в 1-му N-рі. Звісно, шчо довідавшись, шчо А-д прислав мені программу з федеральними јересьами, та шче ј з цітатами на „Громаду“, вони скандалізувались і взьавши в мене программу дльа перегльаду, дальше заховали јіјі і кликати мене до комітету не думали. Тимчасом Аксельрод прijіхав в Руминіју і прислав мені лист, в котрому був і другиј з підписом „хлопцам“, до Ст.+Дејча. Ја поніс јого в ресторан, де вони обідали, ј застав там все „сонмишче“ ј делегатку. Завелась розмова ј про программу. Вони стали шчось перебріхувати ј на решті Пл-в викликнув: „Да вѣдь программа у насъ!“ „А у мене копіја!“ — сказав ја. Через 2—3 години приходить „делегатка“ прохати, шчоб ја оддав „копіју“. Ја сказав јіј, шчо копіјі цілоји в мене нема, јесть тільки частина (введеніе) зроблена Павликом (теж членом конспіраціјі, јак сказано) — і шчо в јіјі інтересі, јак вірноји делегатки, не тільки не одбирати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну копіју программи, бо по всьому видно, шчо „чернопередѣльцы“ ту программу не хотьать пускати в світ. Делегатка ј сама призналась в цьому, але все таки плакала за копіјеју. Тоді ја сказав, шчо

бачу, шчо все це діло јде так несурјозно, а потому ја напишу А-ду, шчо вмивају, руки а јіј обіцьују випросити „копіју“ в Павлика, јак побачу. Так ја і зробив і одніс копіју в кватиру сонмишча, де застав одного Ст-ча, ј оддав јому ту копіју. На моју звістку Акс-д одповів мені листами, в котрих прохав не зрікатись редакціјі, жалівсь мені по секрету на чернопередѣльців і Жуковського ј т. и. На решті пријіхав і привіз мені лист од кружка, в котрому мене прохали приложити руку до программи ј печатати. Але Дејч стрітив Акс-да (јак сам тој росказував Павлику ј мені) словами: „Вибірај або нас або Др-ва,“ — А-д перельакавсь. Ја тим паче одріксьа од редакціјі і прохав тільки Акс-да, шчоб він повідав усе „кружку“. А-д пријіхав, потім вернувшись сів в Цьуріху. Пројшло більш року, — і коли „делегатка“ попалась в тьурму (јакась Евгеніја) і Павлика теж не стало, чују ја, шчо Ч.-Пер-ці розказујуть, шчо ја викрав з конверта јакусь программу і т. п. (Потім в листах до Січовиків у Відень писали вже, шчо копіју ја послав в III отдѣл.). Пријіхав А-род, (котрого Лавров рекомендував у хроністи Мальшинському в Вольное Слово), ја јому ј кажу: „Гльадіть, шчо брешуть; пријміть міри, а то буде погано, јак ја возьмусь“. Акс-д божившьа, шчо до мене дійшли фальшиві чутки. Тільки ја получају лист од одного „јужанина“, в котрому всьу „еміграціју“ і мене винуватьать, шчо программа не напечатана, а з другого боку, другиј „южанинъ“, пријіхавши з Москви, каже мені, шчо в Петро-Розумовському ходить по рукам чернопередѣльська программа, буцім то редагована спільно зо мноју, і розказујуть, шчо ја за одно з Ч. П. Саме тој час зјавльајетьсьа брошьура Черкезова з брехнеју про моје похишченіе документа. Ја питају Акс-да, шчо він буде робити? Він просить мене нічого

не писати, а обішча сам виступити проти брехні. Проходить час, і Акс-д пише мені, шчо він забув, шчо таке посилав мені, і потому виступати проти Ч-ва не буде, а шчо, мовльав, коли в мене јесть јого листи, то він би готовиј передати діло третејському суду. — Ја одповідају, шчо не розумију, в чім ја з ним мав би судитисьа, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі јого листи. Тој одповіда, шчо пише наскоро в дорозі, поки каже тілько, шчо ја можу робити ј јого листами, шчо хочу. На тім і замовк — і підписујетьсьа на запросі-протесті Пл. і К-о. Ја, звісно, пльунув на них. І тільки тоді, јак довідавсь, шчо брехньу розказала Ч-ву В. Зас. (котра тим часом ходила до мене на ради і переговори) і коли післьа того, јак получивши звістку, шчо Ст-ч дуже себе погано держить в тьурмі, ја мусив предостерегти В. З-ч, а вона мене звела (нежданно дльа мене) з Д-чем, ја нагадав цьу справу, написавши В. З-ч, шчоб вона мене наперед не зводила з завѣдомыми клеветниками. В. З. предложила трет. суд. Ја пријньав з умовоју, шчо вона сама вибере сторону ј за мене, та тільки, шчоб суд був гласниј. Вона тоді предлага умову, шчоб при суді розбирали також і те, чому ја не хочу одповідати на отвертиј лист Пл. і К-о і шчоб судивсь і з ними. Ја одповів, шчо лист осібне діло і шчо можу судитись з неју, бо вона повторьајучи брехньу, могла бути „в недоразумѣнію“, — а ті пани добре знали, јаку программу ја получив, јак получив і јаку копију оддав сам јім — значить, вони могли бути тільки „завѣдомыми“ брехунами, а з такими ја не можу судитись. Засуліч одповіла, шчо коли ја не хочу судитись з Пл. і К-о, то ј вона не хоче зо мноју. Тоді ја вже покликав јіјі судитись за брехньу, котру вона розпускала. Вона одповіла, шчо не може оддільатись од својіх пријателів. Послі, коли

не завелось, шчо [illegible]
завелась народня [illegible]
котрої ја остерегі [illegible]
їхав сьуди Стефан [illegible]
справі з програми [illegible]
де вони роскаж[illegible]
Вам), то Плехан[illegible]
Стефановича. З[illegible]
побачив, шчо [illegible]
в другу хату, [illegible]
вкинув коліру з [illegible]
то була не з [illegible]
листу Акс-ла і [illegible]
статочні [illegible]
їм про це зо [illegible]
да, і тоді вн[illegible]
тнікн, а тільки [illegible]
всі вони ј Зас. зоказали себе [illegible]
менами, а Акс. просто дрьнив [illegible]
дував Павлику котрі школи [illegible]
П-къ, я жидъ и боюсь [illegible]

Ну, тепер мені треба [illegible]
аптекарь, дај мені уніф[illegible]
моје воображеніје" [illegible]
терроризму ј федерал[illegible]

V. Те, шчо и [illegible]
власне ј не терроризм [illegible]
а значить, і в [illegible]
шче більш чудне. [illegible]
хісти, та тільки [illegible]
творьать шкоди [illegible]
Правда) теж [illegible]
в Европі [illegible]
більше по лагі[illegible]
tyrannicide [illegible]
рористи з народности [illegible]
по своjому Мільтона [illegible]
в книзі Lafitte, [illegible] la

Ligue. Про теорију царевбивства ј терроризм часів великоји фр. револьуціји знајдете в усьакіј історіји тіјеји револьуціји (напр. з новішчих Castille Villaumé), најповнішче в Mortimer-Ternaux, Historie de la terreure i Vallon, Historie de tribunal revolutionnaire. В публичніј бібліотеці це все певно јесть, јак і Bucher, Historie parlamentarie de le révolution française, де знајдете в одповідних місцьах промови, процесс ј т. и. Добре б прочитати Edgar Quinet, Le Révolution, а також порівньати з револ. французькоју рев-ју С. Амер. Сполуч. держав, — останьньу хоч по Најману (јесть I т. в руськім перекладі); добре прилучити статьтьу Макс. Ковалевського в В. Европи недавно про старі основи самодержав в. Сп. А. Держ.).

Про федералізм в прінціпі з писаніј континентальних перше місце зајмаје Прудона Du principe fédératif (англіјські ј іспанські речі ја мушу пропустити, спомјанувши тільки Pi-y-Margal, Les nationalités, переклад по німецьки јесть C. Franz, Der Föderalismus — неудобоваримвј і Etwös — тепер не дістанете). Багато доброго јесть у Мільа, О свободѣ, Лабуле, Госуд. и его предѣлы, Od. Barrot, De la centralisation et ses effets; Dupont-White, L' individu et l' état і в старого B. Constant, Principes de politique. На цім позвольте перестати. Бојусь пропустити пошту. Але теоретично про федералізм за ј проти можна спорити без кінцьа; јесть речі, де треба централізаціји, је другі — децентралізаціји. На практиці в федеральному питаньньу важні дві точки: а) в націон. фед. легкість освіти ј близость суда ј адміністраціји до льудеј на національніј мові; про стан цього діла тепер в Европі је добра книжка Fischhof (јого матерјали) Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität; b) в адміністративному строју веденьньа діл тими, хто в них најбільше заінтересованиј. Оставнье најліпше видно на де-

тальах житьа громадсько-державного в державах централізаціјних і федеральних. Треба показувать нашим льудім, јак живуть в Швејцаріјі, Англіјі, Сп. Д. Сів. Америки., розјасньати деталі констітуціј державних, провінціальних, муніціпальних (Decombynes, Les Constitutions Européennes; Dareste, Les Constitutions modernes). Спеціально почасти того, јак росла ідеја демократіјі обік з ідејеју вольности в Швејцаріјі, інтересна книжка Th. Curti, Gesch. der schweizerischen Volksgesetzgebung. Важно слідити за тим, јак тепер з ріжних боків підјідајуть централістичниј парламентаризм. Про статьті Lebelle і др. јесть в Вол. Слові, про книгу Hines (?? тепер взьали в мене) в В. Евр. „Кризисъ Парламентаризма" Слонімского (не все вичерпано). До тогож сорту Lanordoys, Les assamblées parlantes.

Ја б прохав Вас јак најскорше зробити мені виписку казки про одчитуваньньа заколдованого або мертвјака в Рыбникова, Пѣсни, IV 234—9; Пермскій Сборникъ II 173—4; Худякова Сказки I N 11, Этнограф. Сборникъ V 129—120. І в загалі ја б дуже прохав Вас знајти чоловіка, котриј би взьавсь робити виписки з книжок, тільки скоро!

Чи не можна б купити не дорого Radloff, Proben der Volkslitteratur d. Türkenstämme Sibiriens, вид. Акад. Наук.?

Ціну наших видань знајдете на сорочці Вільноји Спілки. Вольного Слова малі N-ри по 50 сантимів, великі по 1 фр. Зробіть сами сумму і одкиньте 50%, а коли хочете, то ј більше. На руські книги заплачено: 5+5+2 франки = 12. Пересилка коштује 10 ф. 25 сант. Получено од Вас 10 франків. А тим часом хоч кричи: довг, довг і довг. Та просіть, шчоб писали. А то просто иноді хочетьсьа в Рону стрибнути і все думајеш, шчо ти нікому не потрібен в громаді, а сімјі тільки шкодиш, задержујучи јіјі тут.

Рік 1886.

N. 34. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 2 Јануаріја 1886.

Шановниј земльаче,

Шче позавчора получив ја Ваш листок. Спасибі, шчо послали пакет в К. Ст., — тільки чудно мені, шчо в Вас (в Гал. чи в усіј Австріјі) нема посилок Geschäftspapiere з бандеролеју, коли вони вимовлені інтернаціональноју конвенціјеју, — так всьуди ј получав такі посилки з Германіјі ј Россіјі.

Спасибі також на добрім слові ј за добру думку, — тільки все таки жалко, шчо Ви поспішились написати про мене листи в Россіју. Дуже бојусь, шчоб вони не зробили лихого вражіньньа, а то ј шкоди. А шчо страху вони наведуть напр. на А-ча, це вже діло вірне. До тогож ці листи зовсім не будуть мати практичного наслідку[1]). Ви не знајете стану річеј. Шчо до сестри, то Ви дуже помильајетесь. Вона, або ліпше чоловік јіјі мајуть дуже не богато, а останніми часами, через глупость адміністраціјі, котра поручила К. перебудувати монастир на суд, а грошеј не назначила, так шчо жиди-підрьадчики всі контракти обернули на К-ча, — зовсім у довгах (надіјуть сьа, шчо виплатьать сьа, коли накі-

---

[1]) Я звертав увагу деяких Українців, в тім числї й сестри Д-ва, на його сумний матеріяльний стан. *І. Ф.*

нець јім гроші за суд звернуть, — але коли?). До того К. помага својім родичам, між инчим однij сестрі, шчо в ссилці, і другіj, у котроjі чоловіка вислано. Останніj ½ рік і ми прожили тільки помічьу сестри, чого мені најбільше тьажко. Громада теж властиво видавала мені більш, ніж може јак кружок, хоч менш, ніж обіцьала і шче менш ніж мусилаб давати јак партіја. Тут, коли хочете, громада винувата, бо через нерухливість мало до себе притьагла льудеј з ширшоjі публіки, а через неконсеквентність і реакціјні виходки і звјазки (і в Росіjі ј у Вас) навіть одпиха од себе сімпатіjі прогрессивноjі публіки (колись було в Черниг. губ. дльа „Впередъ“ збиралось по 3000 руб. в тиждень і примушені приміром других навіть украјінофіли давали по 50 руб. ті, в котрих ја було на громадські виданьньа ледви по 10 виривав). Так це діло таке, шчо не поправите в один час. Власне кажучи, недодачі громадьан наших були завше. З того часу, јак ја в Ж., ја ні одного року не получав стільки, скільки назначалось, і приплачував навіть за екстренні замови (напр. на Волів мені вислано 1000 фр., коли виданьньа коштувало в двоје; ја доплатив з заробка в Реклью). І все таки, кажу, кружок давав більше, ніж од нього можна вимагати. З цього боку нового в мојім стані тільки те, шчо ја тепер не мају заробку, шчоб докладати недостачі. Тут Квјане не можуть нічого помогти. Моглиб Петербуржці, так там одні дмуть сьа на мене за те, шчо колись не вдержали Жит. од подачі дурноjі ј лакејськоjі записки Лоріе-Мелікову про украјінофільство јак корисниј дльа урьаду рух, бо він одводить молодіж од соціјалізму ј політики до націоналізму ј культури. Другі, напр. Мордовцев, до котрого ја мав глупость обернутись (за одно з справоју добуваньньа варјантів у Костомарова), не прошчајуть мені того,

шчо ја був проти них, коли вони з дуру вискочили бути проти украјінофільства. Так бачите, Ви тут нічого не поробите Вашими листами. Одна велика вина Кијан, шчо зовсім нічого не пишуть. Це мене најбільше пече післьа торішних розмов Тр. і листів А-ча. Та ја бојусь, шчо Ваш лист тільки пошкодить: льуде не прошчајуть другим того, шчо вони перед ними винуваті, а коли можна причепитись до того, шчо, мовльав, такиј сьакиј жалијеть сьа на нас, то окривдженијь тим паче стаје винним.

Шчо Ви кажете, буцім ја впав, бо стратив віру в себе ј льудеј, — теж не зовсім вірно. Ја багато віри в себе ніколи не мав, бо знају своји невеликі сили. Одно тільки ја також знав: gutta cavat lapidem — і працьував јак міг. Працьују ј тепер, навіть може більше, ніж колись. Та тільки обставини звернулись так, шчо моја працьа навіть не видна нікому. Про льудеј ја завше державсь правила: не дуже на них складај сьа; обертајсь з усьаким јак з најліпшим, але не дивуј сьа, коли наскочиш на гіршого. Та шчож ја буду робити, коли вијшло на те, шчо зовсім не можна покладатись на наших земльаків і шчо вони показујуть себе, чи volens чи nolens, а гірше самого пессіміста? Про Россіјан ја говорити не буду, бо вони живуть в обставинах самих антісоціјальних. А Ваші могли б хоч в чому небудь показати, шчо вони таки соціјальні звірі. Ја вже про відносини до мене особисто не буду говорити, бо јіј богу аж смішно, шчо післьа того, јак ја вигризав у кијівських громадьан гроші на біблијотеку Січі (нагадују Вам, шчо мене прозвали з злоју іронијеју Михајло Галицкиј за те, шчо ја завше приставав з Галичанами), ј сам двічі видавав по 800 руб. на заплату довгів за книги, котрі зостались в тіј біблијотеці, — ја не можу знајти Січовика, котриј би дльа мене зробив деколи виписку з книги (коли

ја ж робльу дльа чужих льудеј з Бретані, а мені робльать Англичане, Італјанці ј т. и). Про Федьковича, про „Союзъ“ і т. и. не буду говорити ліпше зовсім. — Ну, а дльа себе, дльа своји ідеји шчо робльать Ваші земльаки? молодіж? Не може бути спору, шчо останньа була на ліпшіј дорозі в 1875—77, ніж тепер. Ви скажете, шчо треба вірити в прогрес. Так, в Англіји напр. ја в нього вірьу, бо бачу, — а в Персіји, в Египті!... Про Галичину ја можу сказати јак јамшчик у Горбунова: вотъ подижь ты, шестьнадцать лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ (перекидајусь)!

Про Ваших соредакторів і Ви на кінець кажете: свині вони! Ја ж Вам це казав шче тоді, коли доказував, шчо приставши до Зорі замісць свого журналу Ви зарізали ј справу ј себе самого підрізали. А тепер јакіж будуть послідки з того, шчо Ви таке признали? Ви все таки зостались в свиньами, та шче ј мене до них затьагли і дајете закусувати. Оце получив ја осганнiј N. Зорі Парт-ого. Мого листу нема, а між тим знов је моји дві статьті приобіцьані. (В Россіји, кому треба, всі знајуть, шчо Коскен — моја робота і шчо збірка 1808 р. је тільки в мене). Виходить, шчо свині на моје зерно будуть собі шче мішки приманьувати! І мені, коли пријдеть сьа накінець виводити свинеј на чисту воду — а це треба в санітарних цільах — то знов пријдеть сьа показувати ј Вас в дуже дивогльаднiј ролі. — Ја Вам најсурјозно раджу: примусьте Ви нову редакцију напечати міј лист (з приміткоју, шчо він був присланиј шче до старојі редакціјі), бо ја непремінно, пождавши місьаць, напечатају всьу оцьу справу окремими листками. В усьакім разі ја Вас тепер оффіціально, јак члена редакціјі, прошу передати в редакцију міј запит, јак вона дума зробити з мојім листом, і коли не хоче напечатати, то одповісти

мені прьамо ј јасно і вернути мені лист јак документ.

Ваш М. Др.

Чи чуть шчо про П-ка? Ок-го не чуть. Всьаквј раз забувају Вам написати, шчоб Ви таки дали „Пол. Пісни“ в Акад. Круж. Треба шанувати фірму окремо од тих, хто сьогодні під неју сидить. Завтра можуть бути инші. А до того, коли вони доносьать, то ј народовці теж доносьать і на них і на нас. Над цим гріхом ніхто в Львові не возвисивсь сурјозно.

Ом. Огоновському порадьте добре перегльанути јого Die Ruthenen в Encykl. v. Ersch und Gruber. Там јесть помилки. Целевича „Переход козаків“ просто скандал, звісно, окрім актів. Вступ таквј міг написати тільки чоловік, котриј в руках не держав Костомарова. Не відомі јому ј Дневныя Зап. Марковича, котриј був у тому поході. Сором, сором і сором! Шчедрівки в „Зорі“ всі не нові. Далеко повнішчі варјанти јесть у Головацкого ј Чуба.

N. 35. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 14 Јанв. 1886.

Шановнвј земльаче,

Позавчера получив Ваш лист. Об тім, шчо зроблено, зајво споритись, а через те скажу тільки трохи в поправку того, шчо Ви пишете з поводу листів Ваших в Россіју про мене. 1) У сестри нічого перемінитись не може: за Гогольа треба ж все рівно заплатити; обіцьанок Кобринськіј теж треба додержати. Теоріја ж Ваша: Erst die Menschlichkeit, dann die Kunst, до мојеји пригоди не підходить, бо ја в Женеву посланвј дльа Kunst. 2) В Кијіві теж все по старому: ја все добивавсь

получити нестільки гроші (продавши шчо небудь з мајеточку жінки-дітеј гроші ја здобуду), а лист з програмоју праці чи ліквідаціјі женевських інстітуціј: чи мені видавати 3 випуск пісень? шчо робити з чоловіком наборшчиком, шчо з типографіјеју, складом книг і т. д.? Такі питаньньа зовсім не філантропичні, а чисто ділові, обіцьав мені вијаснити А-ч, та ј доси мовчить. Ја впрочім цього ј ожидав! І Ви Вашим листом не здвигнете јого з місцьа. Хиба кумедно, шчо прибавилась четверта варјаціја на мотив, котриј грајемо ми з земльаками останніј рік: знову пишуть: вислано, — а ја знову не получив. Тепер треба, шчоб впјать ја написав: не получив, ergo шукајте, а мені одповіли впјать: вислано і т. д. і т. д. Зостајетьсьа заспівати:

Ој ти брате, ти Мусіју,
Чи бачив ти чудасіју?

Ја не бачив і не чув нігде, окрім між Украјінцьами, котрі при всіј шчирости і пр. ніјакого простісінького діла не можуть зробити, шчоб не заплутати.

До таких простісіньких діл, незвісно ј јакого розуму заплутаних, належить і процес міј з Зорају. Обрид він мені до оскоми. А потому ја предлагају шче один, здајетьсьа вже, најпростішчиј вихід: лист міј мусить же бути в редакціјі; хај К-вј рішить діло, і хај одповість мені, јак всьакому иншому корреспонденту в кінці газети, шчо знаје. Ја всьакоју одповідьдьу буду довольниј, бо покладајучись на Вашу рекомендацију сподівајусь, що К-вј, јак чоловік совісниј, порішить діло, зважившп јак прінціпіјальниј бік діла, так і свіј стан і інтерес партіјі, газети і т. д. Тільки хај не тьагне діла.

Такиј же простиј вихід і в справі мојого сотрудництва в Зорі, котору справу теж јакась нечиста сила, котра орудује украјінськими спра-

вами, встигла запутати. Коли редакціјі інтересна моја працьа, то хај об тім напише до мене, јак це робльать звичајно всі редакціјі, котрі хотьать сотрудників. Теж саме хај зробить і з Вовком, коли хоче јого працьу ј матерјал.

За Баронча велике спасибі. Робльу виписки ј јак закінчу, одішльу назад.

Од Ок-ого получив книги з Полі, а потім лист з Станиславова. Він до мене не добравсь. З книг Krauss в мене давно був, Аѳанасьева [1]) Р. Нар. сказки теж і ја питав про Аѳ-ва Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу, а не казки. Ок-ај пише, шчо Ви просите вислати книжки Ваші скорше, а Січові можна довше держати. Котрі Ваші, а котрі Січові, ја не знају. Напишіть. Поздоровльају з новим роком.

Ваш М. Др.

Чи дали Політ. Пісні в Акад. Кружок? Про Целевича ја писав не к тому, шчо таких статеј не печатати, а к тому, штоб такого не писати. Не буде добра в крају, поки льуде будуть виховувати свіј розум на безпідставному верхогльадству.

N. 36. Автоґраф Драгоманова з 4 (16) Січня 1886[2]).

. . . Що нам новий рік принесе? Відай теж саме, що й торік: гіркеѳ нічого...

---

[1]) Котриј, к слову, зовсім не Чужбинськиј. Аѳ. Чужб. був Украјінець доволі глупиј, а Аѳанасьев просто — кацап, доволі розумниј.

[2]) Отсей автоґраф — переписаний рукою Д-ва уступ із листу до нього одного Українця, — мабуть М. Старицького — друкую тут під датою написаною на ньому, хоч се, як кажу, лист не Д-ва, а до Д-ва. *І. Ф.*

Літературних праць бідно, — я розумію про праці солідні, — бо нема раційі писати що небудь під сокиру заборони цензурнойі. Останніми часами репертуар драматичний збогачуєть ся чим раз більше новими утворами. Але й тут на двое гадати: схочуть — пропустять, не схочуть — вишукають такі причини, які сами здорові вигадають.

В имья святого розуму, в имья хоч найменчойі віри в людей, не губіть йійі до тих, котрі шанували, любили Вас із усією сімьею Вашою, котрі добре цінували Ваш хист і талан Ваш на полі розробу нар. матерьялу, на полі списування истор. подій в житті народу нашого і котрі й доси не залишили в серці свому тих же щирих, гарячих почутків. Що хочете думайте-гадайте про особисті почуття людей до себе, тілько одного, благаю, не думайте, що праця Ваша над народним матерьялом не есть потрібна родині.

Цей і цей дійсне шлях, виключно цей шлях потрібний, корисний, многоцінний, силновдатний. Пробі не кидайте його, не цурайтесь. Ніхто тіі роботи, крім Вас, не зробить, будьте певні.

N. 37. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 31 Јанв. 1886.

Шановниј земльаче!

Сьогодні в ранці одіслав Вам Баронча, з котрого одначе не все вспів переписати, шчо було треба. Коли можна, трошки згодом візьміть јого впјать дльа мене. По дурному цьа книга зложена, та видно, шчо матерјал був перед чоловіком дуже цінниј, а дльа мојіх студіј — безцінниј, так шчо хоч всьу книгу перепечатуј. Получив ја од Б-ја гроші. Коли будете писати в Кијів, то звістіть, шчо К-чевськиј 50 р. получив і дуже дьакује.

Мају звістку ј з Петербурга — далеко не таку рожеву, јак те, шчо Вам писали з Кијева.

Кажуть, шчо почали старатись, шчоб помістити одну моју працьу в јакомусь товстому журналі. Про гроші нічого не пишуть. Ну, та це тема скучна. Ја сам на неји махнув рукоју і став на тому, шчоб спродати шчо можна, та викінчити III т. пісень і стереотипного Шевченка, котриј вже мајже ввесь набраниј. Треба конче напечатати, хоч поки 500 екз., аби був, аби нагадати, шчо не всьа украјінська література скопцьами пишетьсьа, та шче ј скопцьами добровольними. Оце начитавсь ја перших NN. Дѣла, Буковини, Зори за 1886 р. і думају: насилав бог багато лиха на нашу землью, а такого шче не було, шчоб льуде сами себе оскопльали, та шче за дурницьу: за унијатськиј клерикалізм! Ваша примітка до Льуборадських нагадала мені примітку в Правді 1873 р. до казок про попів: 12 років дурнісінько пропали дльа нас! Коли навіть Льуборацьких не можна пускати в сьвіт без такоји примітки, то ја вже не знају, јаку живу справу можна буде зачепити в Зорі живими словами? Не берусь загадувати, чого Ви добјетесь в Галичині, — хоч і думају, шчо коли народ у Вас не дурнісінький, то він або сам отвернетьсьа од Вас, јак одвернувсь од сьвятојурців, або „обрусителі“ Вам јого одібјуть, коли хоч трошки порозумніщајуть та виступльать з агітаціјеју аграрно-православноју. Ну, а в нас на росс. Украјіні коли украјінство не видума нічого розумнішчого, јак теперішньа Конишчина з „Зорејy“, то молодіж впјать піде за росс. „народовольцьами“, коли вони знову прокинутьсьа, і буде цілком мати раціју.

Простіть, шчо шче не висилају Вам грошеј. З першоји получки од матері вишльу Вам хоч половину, коли не всі.

Ваш М. Др-ов.

N. 38. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 6 Февр. 1886.

Шановниј земльаче!

Получив учора Ваш лист і „Зорю". Замітка про міј лист вијшла, јак і слід було ждати: редакціја зробила все можливе, шчоб виставити Др-ва дурнем, — а так јак він і јесть дурнем, хоч може „съ другой стороны", — то так јому ј треба.

Просьби про Шевченка сповнити не можу, вже хоч би через одно те, шчо не мају під рукоју матеріјалів.

Шчо „Дѣло" не пускајуть вже в Россіју, тому нічого дивного нема. Дурна б була цензура московська, шчоб забороньати укр. книжки своји, а пускати австріјські. Важно тільки те, шчо „Дѣло" підскочило під заборону післьа всього јого лакејства навіть до росс. православіја, котре воно хотіло підпирати проти штунди ј т. и. ј шчо јого заборонили за лакејство папізму од імені всього укр. народу! Коли цього не рознесуть Аксакови ј Каткови по Россіји, то можна буде навіть радіти, шчо „Дѣло" не ходитиме у Россіју ј не буде класти сорому на украјінськиј рух.

Шчо незабаром і „Зорю" спиньать, це тільки питаньньа часу. Кажучи по совісті, в тім великоји страти дльа Украјіни не буде. Је це нитка — коли певно „Зорю" получають 30 мастодонтів, а 80 створінь постдільувіјальних здвигають плечами читајучи „Зорю". „Нитка" буде тільки тоді, коли „Зоря" буде хоч в чому небудь доповньати петерб. ј моск. журнали та буде більш европејським журналом, ніж россіјські.

Баронча певно вже получили. Шче раз спасибі. Павлику кланьајтесь і скажіть, шчо лист јого ја получив і почав одповідь, але јак треба написати цілу діссертаціју, а в мене дома не зо-

всім благополучно (Ліда трохи в гарьачку нервову не вскочила і тепер шче слаба), то ја перервав писаньньа. Завтра мабуть закінчу. Страшенно ј мені жалко, шчо П-ку не можу помогти. Вам би порадив помістити јого Ланге або Тіле в Зорі, заплативши хоч трохи за роботу, — то була б поміч чоловіку ј нитка міцнішча ніж $^3/_4$ того, шчо друкујетьсьа в Зорі, — та звісно, рада моја піде на вітер. „Голені вуси“ і т. и. будуть печататись, а европејські речі хај полежать!

Кал. — не второпав навіть Ор. Левіцкого. А в цього остатнього најцікавішче — показ, шчо братства спершу були не реакцијеју за православіје, а початком свого роду реформаціјі, — думка, котру ја шче в 1870 р. в В. Евр. казав потім в I томі Громади ј у В. Евр. 1884 в статьті з поводу јубилеју Ѳедорова-друкарьа.

Про Руданського пријміть в досьвід такі факти: ја переслав јого першу пісньу Іліади в Правду шче 1869 р. і прохав надрукувати ј написати до Руданського лист. Правдьане манускрипт згубили, а листу до Руд. не написали. Руд. розсердивсь на мене ј не одповів мені на 3 листи, — аж коли ја случајем здибав у Флоренціјі в 1872 р. одного пана з Јалти, шчо дуже прихильно говорив про Руд., ја попрохав написати до Руд., і тој одповів сухо: скажіть Др., шчо ја залишив усіаку літературну працьу. Незабаром Р. вмер і вже од јого брата дістали ми в Кијіві јого манускрипти. Ја знову послав у Правду перші пісні Іліади і I п. Енејіди, але насилу догриз сьа, шчоб јіх почали печатати. Гриз ја Правду шчось років з 2, та ј то Правда не напечатала всього з Іліади, шчо послав јіј Руссов. Безспорно Правдьане причинились, шчоб добити енергіју Руд. до житьтьа і шчоб погубити јого працьу по смерти.

А впрочім — навіщо ја це все пишу Вам? Коли вже написав одно лишнье, то припишу

ј друге: оце в середу читав ја остатньу конференцију в тутешньому студентському товаристві (Россіјане всьаких сортів, з Льахами ј Жидами, Болгари ј т. и.) про стан науки folk-lore. Післьа вводу ја концентрувавсь на легендах релігіјних польських, великор і укр. — звісно, порівньачим методом. Вијшло в мене три періоди, або ліпше — уклади: 1) церковниј, 2) апокріфічниј (жидівсько-магометансько-богумильськиј), 3) протестантськиј. Більшість укр. легенд вклалась в останніј. А наші „народовці" розпинајутьсьа за православје ј унију! Звісно, що ја својему етьуду не знајду місцьа ні в Россіјі, ні в Галичині. Попробую обробити дльа Archivio per le tradizioni popolari.

Ну, бувајте здорові.

Ваш М. Др-ов.

N. 39. Лист до Прихильного без дати, в перших днів лютого 1886[1].

Любезный землякъ!

Сейчасъ получилъ Ваше добавочное письмецо. Брошюрки посылаю. На вопросы могу отвѣтить только приблизительно точно, такъ какъ Вы не пишете о времени и мѣстѣ высылки денегъ. 300 руб, получилъ еще въ запрошломъ году, а 500 руб. отъ Окуневскаго въ прошломъ. За тѣмъ получилъ черезъ барышню, что была во Львовѣ, 150 р. (Получилъ и изъ Франціи в к. прошлаго

[1]) В січні 1886 приїхав із Київа до Львова делеґат від тамошньої укр громади з соборним листом до Драгоманова. Той лист вислано почтою, а потім делеґат написав ще додатково лист від себе. На сей останній лист Др-ов відповів отсим листом без дати, майже рівночасно з просторим слідуючим листом із 8 лютого. З обох листів делеґат зняв собі копії, а оріґінали лишили ся у мене. *Ф. І.*

года 150 р., но это, кажется, не тѣ деньги, о которыхъ Вы спрашиваете.). О 100 руб. я могу написать только то, что, кажется, уже писалъ Вамъ. Въ прошломъ году лѣтомъ былъ въ Львовѣ гражданинъ изъ Петербурга и требовалъ книгъ. Осенью я получилъ отъ него письмо, въ коемъ стояло написано „Посылаю 100 руб., а черезъ нѣсколько времени вышлемъ больше". Я давалъ этому господину адрессъ одного банка для высылки денегъ, и потому думалъ, что онъ высылалъ на банкъ, — но банкъ клянется, что не получилъ. Остается одно, что какъ нибудь пропало на почтѣ, ибо иначе корреспондентъ мой извѣстилъ бы меня, что и онъ ошибочно написалъ о посылкѣ. Я нѣсколько разъ предупреждалъ, чтобъ искали пропавшую посылку, но больше никакого звука изъ Питера не получалъ. Что это значитъ? Это мнѣ тѣмъ болѣе грустно, что я утратилъ и единственнаго корреспондента, который мнѣ аккуратно исполнилъ просьбу, выписалъ нѣкоторые матерьялы изъ книгъ, которыхъ нѣтъ въ продажѣ. Если Вы имѣете въ виду такого благодѣтеля, то укажите. Ей Богу, по цѣлымъ годамъ лежатъ у меня неконченныя работы изъ за того, что некому сдѣлать выписку страницъ въ 2—5. И странное дѣло: въ Парижѣ, Лондонѣ, Оксфордѣ находятся изъ туземцевъ — намъ чужеземцевъ — люди старые, по горло занятые, которые дѣлаютъ мнѣ подобныя услуги, а въ Вѣнѣ и Питерѣ, гдѣ нашихъ земляковъ и патріотовъ куча — не находится. Не смѣю приписать это отсутствію патріотизма и приписывать своей непопулярности, но отъ того мнѣ не легче, да и популярности не пріобрѣтешь, не выпуская работъ изъ „портфеля". Circulus vitiosus!

Я не знаю, какъ пойдетъ въ Россію мое длинное письмо. Во всякомъ случаѣ передайте

какъ устную добавку отъ меня двѣ вещи: 1) что я настолько не уклоняюсь отъ писанія на русскомъ языкѣ для заработка, что нѣсколько разъ просилъ столичныхъ людей, въ томъ числѣ въ послѣдній разъ одного плодовитаго писателя изъ Украинцевъ, чтобы нашли мнѣ переводную работу, хоть иностранныхъ романовъ, но на просьбу не получилъ даже отвѣта. (Между тѣмъ даже здѣсь въ Женевѣ есть эмигранты, которымъ подобныя работы заказываютъ изъ Россіи).

2) Передайте также, что я получилъ приглашеніе писать по укр. вопросу въ новую болгарскую газету „Независимость“ (изданіе З. Стоянова и пр. иниціаторовъ В. Румеліотскаго соединенія). Буду писать, конечно, безъ денегъ. Пожалуйста, не забывайте меня. Пишите чаще. Вѣдь Вы ничѣмъ не рискуете. Посылайте письма или Фр-ку или прямо на мой адресъ, написавши какое хотите имя (хоть генерала Бум-бум), только на мой домъ.

Ваш М. Др-ов.

N. 40. Перший лист до Киян, 8 февр. 1886.

Перш усього велике спасибі Вам за Ваш лист, — бо, скажу просто, пережити таке, јаке пережив ја за останні $1^1/_2$ р. „одиночного заключенія“, не бажају ја ј ворогу својему ј Вашому. — А затим буду одповідати Вам так „откровенно“, јак Ви того просите. Коли б в Вашім листі були тілько категоричні зајави ј цифри, то нічого було б мені ј говорити, — але јак більша частина јого — мотіви, філософіја, то ј ја дозвольу собі пофілософствувати.

Ви кажете, шчо наші політичні публікаціјі дали дуже мінімальниј пльус і зачіпајете при-

чини того; далі кажете, шчо ті публікаціјі стали роскішшьу. Розібрати причини мінімалізма — дуже важно, не дльа кріміналістики, а дльа філософіјі, на котрій мусить основуватись і терапіја. Отже перша причина — невидержка договору з Вашого боку. Наші публікаціјі звелись на писаньньа двох-трьох індівідів, коли вговорьувалось писати більше дьужини. (Ја не забракував нічого присланого, окрім статьті Укр. і Москва, про котру доволі буде сказати, шчо вона була компільаціјеју з „Истории Руссовъ"). Через це наші публікаціјі не тілько вијшли односторонні, монотонні, а ј тратили авторитет. Ја сотньу раз чув, — навіть в вічі, а тим паче за очі: чого це Др-в говорить про јакијсь елемент, партіју?! Він тільки сам, або в 2—3-х! — Друга причина шче гірше. Ви не тільки не додержали вговору до праці, а з першого ж дньа почали підкопуватись під вмовлені ідеји, починајучи од приступу до Слав. благот. Комитета в момент добровольців, — і до спілки з галицькими народовцьами; по середині були вскоки до Л. Мелікова з консерват. программами, тоді јак другі з товаришчів навіть мені в очи казали: „За нас террористи діло зробльать, то лучче јім (тајком) помагати, ніж јавно з укр. громадівством компромітуватись" і т. д. Такі причини більш рујнували діло, ніж мала енергіја при перевозках. Правду сказати, ја такоји енергіји ніколи не ждав од звісних мені льудеј, — та ждав, шчо коли буде всесторонньа ј консеквентна постановка наших ідеј, то компаніја буде рости, а з тим буде рости ј енергіја всьаких спеціалістів пропаганди. А коли само корінньа зразу показало себе фальшивим і гнилим, то јаких же нових парослів можна було ожидати? Тілько ж все таки, позајак ідеји наших публікаціј (не моји тільки, а ј Ваші) все ж таки ідеји здорові, а не

гнилі, то дуже Ви помильајетесь, коли вже мајже мінімальниј пльус јім ставите. Чи так, чи сьак, а в цих публікаціјах висказувалась в першиј раз після рукописів Шевченка політично-соціально-культурна программа украјінська — без цензури, перед усім світом, европејським і россіјським, — і в мене јесть докази і рецензіјі печати (переклади: сербські, польські, італјанські, англіјські, француські, іспанські), ј листи, з котрих видно, шчо світ таки хоч трохи та запримічав Украјіну через ті публікаціјі. Јесть в мене листи з ріжних кутків Россіјі, в котрих говоритьсьа, шчо коли всьа жива молодіж украјінська не пурнула в море „народовольське“, то тілько дьакујучи тим публікаціјам. Окрім того јесть публіка, котроји Ви не бачите: напр. усьакі народи, шчо перејіздьать через Европу, студенти, шчо тут вчатьсьа (а јіх тепер більш 1000), офицери, шчо були в Болгаріјі, — дуже потроху, але цьа рибка все таки хапа нашого кукельвану. Gutta cavat lapidem non vi, sed semper cadendo — це був завше міј девіз, це најліпшиј політичниј девіз. Јак не чудно, а Ви не бачите ј Галичини. А тим часом один з Ваших недавно сам переказував мені, шчо він чув у Відні про вплив „Громади“ на молодіж. Ја не вагајусь сказати Вам, шчо все, шчо тільки јесть живого в Галичині, навіть у „народовців“, јесть послідком коли не просто громадських публікаціј, то того руху, котрого пројавом були ј ті публікаціјі. Пригадајте, шчо в 1875-76 р. К. Сушкевичі, В. Барвінські казали виразно нам (Вам) в очі, шчо „в нас соціальноји квестіјі не ма“, шчо лихо наше „лінивство ј пјанство“ хлопа ј т. и. Пригадајте, шчо про „віча“, про конспірацiјі, про мужицькі спілки (Bauernverein) і т. п. Галичанам казали перші: Громада, Гр. Друг, В. Слово. Наші ж виданьньа

казали јім про потребу лаjіцізаціjі політики, потребу вкраjінськоjі программи, про те, шчоб пустити проти польського панства спільну агітаціjу серед хлопства руського j польського j т. и. По троху подібні думки почали пролазити і в „Дѣло“, „Батьковщину“ — иноді просто в компільаціjах з наших виданьнь. Коли наша пропаганда jде дуже слабо в Галичині, а остатніми роками навіть зовсім заслабла (тепер галицькі народовські виданьньа стали дальше од женевських, ніж 2 роки назад), то тут винні Ви з Вашим потворством подлостьам В. Барвінського, Вашоjу санкціjеjу паскудству „Дѣла“ проти Павлика і накінець тим, шчо Ваші делегати благословили противунатуральниj сльуб Франка з Зореjу. Тілько ж власне наjновішчиj реакціjниj поворот галицького народовства j робить знов потрібними женевські публікаціjі дльа Галичини j дльа Россіjі. Ми це зараз розберемо.

Ви мене просите приньати Ваше „прямое заявленіе, что теперь всѣ подобныя (моjім) изданія для нас безполезны“. Замісць них Ви „порѣшили вести дѣло внутри, въ предѣлахъ возможнаго (??) въ разныхъ сферахъ и направленіяхъ (??) озабочиваясь главнымъ образомъ созданіемъ сочувствующихъ людей и группъ“. Коли б тут говорилось тілько про моjі писаньньа, — jа б не став і споритись, тим паче, шчо трохи далі Ви просите мене писати навіть за грьаницеjу, хоч не на наших мовах. Але Ви говорите про „безполезность“ всьаких „подобныхъ“, то б то політичних і закордонних, то б то безцензурних видань. І в тоj же час Ви думаjете „создать сочувствующихъ людей и группъ“. „Сочувствующихъ“ чому?? Звісному політично - культурно - соціальному ідеалу? Так треба ж jого показувати! Де ж Ви jого покажете? В теперішніj російськіj під-

цензурніј літературі!! Так Ви менше мајете змоги зробити це, ніж навіть великоруські ліберали та соціалісти, бо Ваша программа сложнішча ј не може виложитись о „езопськиј јазик“, коротенькі натьаки, аллегоріјі, — накінець по тому, шчо в Вас нема ј не може бути в Россіјі цілком свойого органу, журналу, јаких все таки великоруська оппозіціја маје десьаток. Коли Ви не хочете закордонноји печаті, то Вам приjдетьсьа заводити своји тајемні друкарні, гектографіјі, або рукописаньньа á la Léon Tolstoj, або просто погребти себе, јак групу будучого.

К слову сказати; мальујучи мені теперішньу апатіју до „забороненного слова“, ј рівньаіучи јіјі з часами Николаја I і Герцена, Ви помилились проти історіјі фактичноји. Виданьньа Герцена були в кожніј сімјі не за Николаја I, а післьа јого смерти. Од перших же видань „вольноји типогр.“ одхрешчувались усі, навіть најближчі пријатели Герцена, котрі навіть посилали до нього Шчепкина радити, шчоб перестав видавати „безполезныя-вредныя изданія свои“. Дальше вијшло ось шчо: режім Николаја I став на стілько јавно згубниј, шчо льуде з толком (а вони все таки ростуть в XIX ст. навіть в Россіјі) почали крутити головоју, потім писати критичні статьті ј роспускати јіх в рукописьах, а то ј посилати Герценові (Голоса изъ Россіи), котриј накінець задзвонив в Колокол, і тој став доходити до всьакоји сімјі — ј получив авторітет власне через те, шчо Герцен не мовчав у глупу ніч. Оттак буде впјать в Россіјі (так було скрізь), і коли в теперішньу глупу ніч украјінство не буде нічим себе заjавльати јасним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок. А він настане, коли не з ініціативи в самиј Россіјі, то з Европи, де од Ірландіјі до Болгаріјі не таким вітром віје, шчоб льуде

заснули. В політиці не годитьсьа далеко заскакувати фантазіјеју, та не годитьсьа ј дальше хвилі ј свого носа не дивитись! Ви ж скажіть мені, шчо моји писаньньа безполезні, та заводьте своју, таки політичну літературу, а то пропадете „безполезно“.

Згадајте остатні 25–30 рр. Увесь прихильнвј украјінству рух в 60-ті роки був на кредіт стихів Шевченка оттаких, јак Сон, Кавказ і т. и. Јак тільки показалось, шчо за цеју політичноју поезіјеју політична проза темненька, а потім висунулась программа Костомарова „примирить з собою правительство“, так од нас свіжі льуде ј одвернулись. А тим часом все таки Шевченка в кешеньу не сховајеш (хоч галицькі народовці і всилујутьсьа), то Піхни все таки скубуть і скубтимуть навіть невинних віршоплетів. Так чи не ліпше вже, коли бути в одвіті, то за діло? Звісно, ја памјатају, шчо „храбрость не обязательна“ ј розуміју, шчо сидьучи в Женеві, мені не слід бадьорити льудеј (хоч вірте чесному слову: не раз мені оттут приходить так, шчо ја завидував тим, кого повісили і розстрельали, і коли б ја мав право перед взьатоју на себе працеју пітти на шибеницьу, ја б пішов на неји з дорогоју душеју). Та ја завше казав і казатиму, шчо тим з украјінофілів, котрі не хотьать рискувати собоју, треба в Россіји зовсім притајітись особисто, (знать не знаю, вѣдать не вѣдаю), та за те за грьаницеју показувати своју думку јасно і без урізок, шчоб була мајаком дльа сьміливих. На лихо ж собі ј справі наші украјнофіли завше хотіли бути јакојусь півлегальноју оппозіціјеју, півтајемними дијачами, — і таким робом подавали сами на себе доноси урьаду і не заробльали ніјакоји пошани ні дльа своји́х особ, ні дльа своји́х ідеј в громади. Шчо ж буде, коли зовсім вимре украјінське політичне слово за грьаницеју?!

А тепер же надстојіть нове лихо. Ви не хочете укр. печати, котра б чесно висказувала Ваші ж науково-прогрессівні думки. Але Ви не можете завјазати рота романтікам і реакціонерам, крутіјам і по просту дурнам, котрі знајдуть собі місце в галицьких газетах народовських і језујітських (чи відомо Вам, шчо тепер і „Миръ“ і „Русь“ преукрајнофільські виданьньа? Ось напр. в останні часи в „Дѣлѣ“ јакијсь мудрець, не при маленькіј сепаратистичніј думці в кишені, нараз рекомендувавсь росс. урьадові ј церкві в консерватори ј спасителі; між инчим впевньав світ, шчо „штунда, то результат обрусенія“ і натьакував, шчо јак би украјнофілів архіјерејами поробили, то вони б православіје вратували, — подібні дурости казав і Костомаров). Ја певнісінькиј, шчо того мудрецьа архіјерејем не зробльать, а сорому на укр. рух такі заходи накладуть не мало, — ј лиха принесуть не мало вже тим одним, шчо піддајуть пару подібним же мудростьам галицьких політіків. Ці останніми часами вже прьамо взьали собі проводирем епископа Пелеша, котриј в повнісінькому сејмі бухнув таку велику історичну новину, шчо мовльав „грецька шизма допіру заведена була в руськіј церкві в XIII ст. і шчо од того пішли ј усі лиха руськоји церкви ј національности“. Одвітно такіј науковіј мудрости јде ј політична программа усіјеји руськоји націји: австріјськиј консерватизм і унијатьсько-римськиј клерикалізм. Ціјеју программоју галицькі народовці конечно розривајуть з усім прогрессівним навіть в старому укр. руху (Шевченка ј К-о). Ја певниј, шчо гал. мудреці востануться „на бобах“, — хиба шчо дејакі обіјмуть „посади“ — а „народ“ сам јіх покине, бо народ сам вже вијшов з габсбурськоји лојальности (јак де, то в московську аграрну, — ја це сам бачив, јак „ходив в народ“ в Карпатах) і з церковного

консерватизма. Такоју программоју (котру вони самі видајуть за Вашу, і котру всьакиј матиме право такоју вважати, коли Вz будете мовчати) галицькі народовці тільки в кінець підірвуть ту пошану, котра шче держитьсьа в Россіјі до украјнофільства за кредіт Шевченка, — підірвуть у громадьан, — а Каткови будуть Вам дорікати ізміноју на користь Габсбургам і — папі!

Перед такоју перспективоју ја, по крајніј мірі, скільки б Ви мені не казали, шчо моји пол. виданьньа „безполезні", з свого боку „прошу принять мое прямое заявленіе", шчо на цих же тиждньах, скінчивши дејакі початі історико-літературні роботи, сьаду писати дві брошьурки: „Украјнофільськиј консерватизм і протестанство на Украјіні"; 2) „Австро-унијатська реакција і украјінськиј рух в Галичині". Ја не вірьу, шчоб (особливо без Вашого натиску, котриј потрібниј тепер дальше більше шче, ніж в 1873, коли ми всі написали „Отвертиј лист до ред. Правди", — котриј Ви зовсім забули, бо тепер Пелеш повів Галичан шче далі назад і од Украјіни, ніж тоді Качала), — не вірьу, шчоб моји брошьури мали безпосередні результати, — але ја певниј, шчо через кілько часу навіть Ви самі скажете мені спасибі за те, шчо ја не промовчав, не залишив без протесту безглуздиј розрив з ліпшими традиціјами нашого народу і громади, не кажучи вже про европејську культуру. Вмісті з тим ја хочу влагодити брошьуру про першу добу львівського братства, в котріј покажу, јак воно јшло до свого роду реформаціјі і од чого воно не вигоріло. Брошьури ці попробују написати так, шчоб вони могли појавитись в Астріјі і шчоб третьа була там популярноју з поводу јубилеја Ставропігіјі. За тим ја зроблю все можливе, в крајнім случају попрошу матір, шчоб продала частину хутора, — та викінчу виданьньа

стереотіпного Шевченка[1]) вже задльа одного того, шчоб запротестувати проти кастраціјі Кобзарьа галицкими народовцьами, котрі так јого обчистили, шчо нијакіј росс. цензурі ј не снилось. — Це все minimum, котрий ја чују себе обовьазаним зробити в теперішньу рішучу хвильу дльа нашоји справи і партіјі. А там нехај „потомство“ (не дуже далеке) розсудить нас: чи те полезно, чи „безполезно“.

Перејду тепер до суррогатів, котрими Ви радите мені замінити женевську політичну печать: до писаньа в „иност. періодич. изданіяхъ и въ русских пер. изд.“ Перш усього ја не можу пропустити ціјеји форми, в котріј Ви говорите про цеј суррогат. Форма обидна! Ви просите „сослужить Вамъ службу“ і мотивујете цьу просьбу в кінці тим, „что эти самыя работы дадутъ Вамъ нѣкоторую матеріальную поддержку“. Та хиба ж ја доси не служив цеји служби?! Можу сказати, шчо коли виключити деякі галицько-буковинські філологічні роботи в Archiv f. die slavische Philologie, $^3/_4$ всього, шчо за останні 15 років писалось на „иностранныхъ“ мовах про Украјіну, було писано коли не мноју, то з поводу мојіх публікаціј і по мојіј ініціативі. Ви не все знајете, шчо писалось, так ја тому не винен. Окрім того коли навіть ја менше писав, ніж треба було і міг би, то тут винні багато Ви, не тільки тим, шчо своjевременно не посилајете потрібних книг, навіть Ваших видань (по ціј части ја б міг наповнити 3 листи примірами најпечальнішчими: ја напр. доси не мају Ниви, Повістеј Нечуја ј. т.

---

[1]) Воно все мајже набрано; треба тільки заплатити довг на стереотипах, та знајти гроші на тиск, папір, переплет і т. и. Тим грошім, шчо мені присилались, ја мају рахунок, јіх не стало б на те, шчо б оплатити самиј набор, котриј, јак і частину стереотипів, оплачував, значить, ја сам.

и.: в загалі коли ја не випишу книги з Петербурга, то нема јіјі і мушу каньучити з рік, шчоб од Вас получити, та ј то иноді не помога), або тим, шчо не дајете мені фактичних справок (так напр. ја хотів владити реферат про цензуру укр. книг до римського літерат. конгресса ј прохав тексту ігнатіјевського указу та списка непропушчених цензуроју книг укр. — і не получив досв, більш 2 років, нічого, окрім указа, котриј случајем прислали мені з Харькова — не Ваші!), а ј својеју прінціпіальноју неустојкоју, иноді рівноју враці, — в Россіјі ј Галичині. Ви дуже помилитесь, коли подумајете, шчо тутешньа публіка так собі, ні з того ні з сього, pour les beaux yeux del'Ukraine, заінтересујетьсьа, јеју і јеjі несчасноју долеју та шче з національного боку. Ні, вона інтересујетьсьа (окрім цехових спеціјалістів, котрі ј зубом знајденим в кургані інтересујутьсьа) тілько тим, шчо ухо ј очі јіј ріже, шчо з јіјі власним житьем звјазујетьсьа. От напр. вона дуже заінтересувалась „нігілістами", більше лајала јіх, а все таки говорила про јіх, — між инчим потому, шчо питала себе: јаку ж форму пријме велика дубина Россіја післьа нігіл. агітаціјі? Тепер Европа інтересујетьсьа Болгарами, бо інтересујетьсьа тим, хто буде держати в руках Босфор. Очевидно, шчо Украјіна не може інтересувати Европу з національно-діпломатичного боку (тепер навіть Польшча з цього боку нікогісінько не інтересује), а могла б інтересувати з двох боків: јак один з фокусів демократичного строја і јак один з фокусів росс. прогресивно-культурного руху, јак би він був. Но шчо ж ја напишу Европејцьам? Шчо Украјіна посила до Ваала на жертву своји книги, коли јіј сказано наперед, шчо Ваал јіх пожре. Шчо передові Украјінці признали всьаку політичну літературу украјінську безполезноју? Шчо украјінська про-

грамма чудесно зрезьумована станіславівським епископом Пелешом?

Ось Вам кілька фактів з історіјі мојіх літературних заходів: 1) Почавсь сербо-болгарськиј рух 1875—77 рр. Ја, котриј вже од 1868 р. було „помішавсь“ на „Восточнім питаньньу“ і на ролі Украјінців (јак народа Чорноморського бассејну) в ціј справі, насторочив уха; наші Одессіти і Кијане почали ворушитись в пользу Балканців, — ја почав писати брошьури, котрі переводились ј резьумувались не тілько в Кракові ј Новім Саді, а ј у Парижі ј Льондоні. Ја сів писати статьтьу в формі листа до англ. проф. Фримана (Freeman, автор Историі федеральнаго правленія, шчо тоді виступив був за Болгар і вкупі за Россіју) і хотів виложити јому украјінськиј погльад на Вост. Пит. Коли бачу: моји кијівські близькі — в Слав. комитеті та шче ј моје імја туди однесли; Костомаров і Мордовцев в „Новому Времени“ і навіть буквоју не промовили, шчо був і јесть украјінськиј інтерес і погльад на Вост. питаньньа. Ну, ја ј сів — і до Фримана вже ј не рипавсьа.

II. В 1878—79 галицькі народовці почали було до глузду переходити. Ја зараз же написав в „Дѣло“ Благосвѣтлова статьтьу: „Литературно-общественныя партіи въ Галиціи“ (у Вас в Украјіні цеји статьті не запримітили). Про Галичину скоро почали писати ј Німці з поводу Наумовича ј К-о. Ја знајшов перекладчика своји статьті, приробив вступ про „два панславізми“ (Хомякова ј Шевченка). Тутешниј корреспондент Allgemeine Zeitung взьав манускрипт і јак пробниј баллон пустив в ціј газеті передову статьтьу про федер. слав. Bestrebungen der Ukrainer, дуже прихильну до нас. Шчо-ж? „Дѣло“ Барвинського, котриј саме тоді вернувсь з Украјіни, получивши од Вас миропомазанье, переробив ту статьтьу в себе, восхваливши своју парахвіју ј ви-

пустивши все, шчо говорилось власне про нашу (Вашу і моју) групу і про наші прінціпи, і повернувши јіјі во славу народовськоји схоластики. А потім бац! — пішли народовці до Сембратовича, закинули всеукр. і свіцьку політіку. Ну, ја впјать сів з својеју роботоју, — бо кінець јіјі був такиј: шчо ось, мовльав, в Галичині појавльа себе рух, котриј таке ј таке нове діло почина в Славјанстві, пристаје до того-то ј того в Европі. Пројшло шче кілько часу. З самоји Галичини почали доходити до мене голоси молодших народовців, шчо треба шчось свіжішче ј народнішче видумати, ніж народовська схоластика і унијатськиј клерикалізм і лакејство. Надумались видавати науково-літературну (замітьте, не агітаціјно-політичну) газету, прогрессівну (замітьте, не революціјну, і навіть не соціјалістичну). Ја готујусь до праці в ніј і берусь впјать за німецьку статьтьу, тим паче, шчо здибавсь з розумним і доволі впливовим Німцем, котриј заінтересувавсь укр. рухом (замітьте, најбільше јак одним з елементів реформи Россіји) і предложив мені, шчо перекладе і видасть моју La littérature ukrainiènne в Universal Bibliothek Рекльама. Ја кажу: брошьура вже одстала, треба переробить цілком, а ось мају роботу про два панславізми ј Галичину — поле јіх конфлікту. Подобалось, — ја тільки жду программи галицькоји газети, шчоб фінал до німецькоји статьті написати на тему: ось зерно новоји партіји славјансько-европејськоји. Коли це бац! При помочи двох Ваших же делегатів летить к бісу прогрессівна газета, а зостајетьсьа коаліціјна „Зоря“ з „Голими вусами“ каноника директора В. Л. Ильницького. Шчо ж ја Німцьам ці „вуси“ покажу јак прапор новоји партіји на славніј Украјіні?!!

III. Третьа історіја трохи другого роду. Кілька років тому назад фірма Maisonneuve в Па-

ижі почала видавати книжки Les littératures populaires des toutes les nations. Предложили мені зробити томик украјінськиј. Ја згодивсь, тільки не зараз, бо перше треба критично вивчити всі тексти Політ. пісень, шчо зібрані дльа Ист. Пѣс., бо без того напишеш глупости, јак случилось навіть з Костомаровим в јого статьті про пісні в „Р. Мысли". Через це ја порішив одкласти редакціју томика, а приступити до такоји критичноји роботи. Дльа цього попрохав вислати мені копіју пісень, котрі зостались в Россіји. Два роки прохав ја об цім, аж поки получив не копіју, а текст (трохи розгублениј проти того, јак ја лишив јого). Довго часу пішло, поки ја переписав тут ті пісні (оріґінали тепер готов звернути, коли скажуть, јаким способом; про це питав, але одповіді не получив). Тим часом виданьньа Les littératures спинилось. Але ја не трачу надіји видати виповненив томик, тільки треба перше видати хоч XVIII в. Політіч. пісень укр. народа в повному критичному аналізу текстів, над чим ја головнішче працьував 2 роки ј буду працьувати шче по кр. мірі рік, — а коли Ви мені не поможете, то ј більше. Так, значитьсьа, робота цьа залежить не од одного мене.

Не гльадьучи на це все, ја ј останніми часами, не чекајучи Вашоји „просьби", „служив службу" — знајомити Европу з Украјіноју. Так цими дньами појавитьсьа в Encyclopädie von Ersch und Gruber моја статьтьа die Kosaken. Так ја жду тільки актів про початок козацтва (актів, котрі приобіцьані були в „Недѣлѣ" шче в 1878 і 1879 р.), шчоб викінчити статьтьу про Січ Запороську (јіји встріј і політ. ідеји) дльа англіјськоји печаті; так жду кінцьа виданьньа Шевченка, шчоб мати повід написати статьтьу про нього. Так ја знаходжусь в постіјних взајеминах з фольк-льористами (folk-lore, народнье

знатьтьа) ріжних европ. крајів, виготовив і напечатав кілька заміток дльа Mélusine, Archivio per le tradizioni popolari, Folklore-Journal etc. Коли моја дочка зкінчить свіј курс, то діло це піде скорше, бо ја сам погано пишу на чужих мовах, навіть на французськіј, јак самоучка ј чоловік не мајучиј вільного часу.

Тілько не думајте, шчоб так вже легко було пролазити в европејську прессу та шче ј заробльати тим гроші. Перш усього ј тут треба протекцију, рекламу, — а од мене тепер вернуть рило дејакі навіть із мојіх попередніх пријателів з европ. писателів; дльа одних ја „нігіліст", дльа других нетерорист; јесть такі, шчо ј сепаратизма не дуже то льубльать. Не думајте також, шчоб так уже Европу інтересувало все наше славјанське, россіјське... У мене јесть один пријатель, росс. революціонер Степньак, котриј пише дльа Англичан і котрому ја трохи помагав матерјалами ј радами. Він справди пише чимало і маје з того заробок. Так він окрім того шчо маје талант писати гарьаче (котрого ја не мају) і без богато скептицизму (котрим мене бог наділив чимало, на моје горе чи счатьје, не знају), він зіјшовсь з одним Англичанином із дільців, котриј помага јому викінчати јого праці, без плати за те, ј котриј скрізь біга, шчоб пристројіти јого писаньньа. Так і тому так робльать: давај книгу про Россіју, поки Авганськиј спор не кінчивсь, а опізниш сьа на тиждень, — не треба! Може це ј не гарно, а ја так не можу писати: в мене працьа про Паліја і Мазепу лежала $1^1/_2$ року, поки ја виписки з Цертелева чекав, а тепер стільки ж ја жду виписки з Поэт. возрѣній славянъ на природу, без котроји ја бојусь кінчати статьтьу про псевдославьанськиј дуалізм дльа Revue historique des Religions. І при всім не думајте, шчоб Степньак багато заробльав:

ледви виживе з жінкоју і без дітеј. Наукові ж праці (јакі ја б спосібнішчиј був писати) і тут не дајуть мајже ніјакого заробку. Знајете, скільки заплатить редакціја Encyklopädie von Ersch und Gruber? 43 марки, т. ј. 45 франків за лист, (а пишуть там знаменитости), так шчо ја за працьу, за котроју просидів $1^1/_2$ місьацьа (не рахујучи попередньоји підготовки), ја получу 90 фр. Maisonneuve давав мені за томик пісень і казок по 10 фр. (десьать!) за лист. (L. Leger за своји Contes slaves ed. Leroux нічого не получив; професори тут живуть з батьківськоји ренти, або з жалуваньньа, а книги — не учебники — пишуть не дльа грошеј, а дльа того, шчоб посунутись в гору в публікиј на кафедрах). Фолькльористичні журнали нічого не платьать за статьті. Не тілько газети, а часто ј revue непостіјним сотрудникам не платьать нічого або дуже мало. З цього всього виводіть, шчо коли ја писав і писатиму про Украјіну на іност. мовах, то власне дльа „службы“, а не дльа „матеріальной поддержки“.

Не дуже багато можна покладати надіји ј на „руск. журналы“. Не зховају од Вас, шчо мені страшенно зашчеміло на серці, коли ја прочитав у Вас слова про те, шчо писаньнье в цих журналах мусить бути заміноју писаньньа тут. Коли так, то ліпше було ј не јіхати з Россіји, а ја мушу нагадати, звісно, не дльа того, шчоб докорьати Вас, а шчо в 1876 році ја вијіхав не з власноји ініціатіви, а був посланиј Вами. Тоді ја мав вже готове, власноју працеју завојоване місце в росс. прессі, — а тепер стративши јого через вијізд і роботу, роблену по вмові з Вами, ја мушу знов улазити в ту прессу вже за чужоју милостьу ј в загалі з гіршими шансами. Це навіть гірше, ніж „песъ на своя блевотины возвратися“, кажучи салонноју мовоју св. Апостола.

Ні, працьа в росс. журналах дльа всіх нас, а надто дльа мене не заміна вільного слова та шче ј украјінського, а гірка каторга по неволі. Та ја — за написанноју оговоркоју — не зрікавсь ніколи тоді, коли мені украјнофіли дорікали за цьу працьу по чужих кутках (в мене јесть кілько листів на цьу тему), не зрікајусь і тепер, коли працьа в својім кутку признана безполезноју. Тілько обидно мені, шчо впјать писаньньа в р. пер. изд. рекомендујетьсьа мені јак „матер. поддержка". Навіть не з чутьтьа достојінства, а просто, шчоб не розстројувати рани својеји шче більше, ја не пускајусь в подрібні розмови, шчоб впевнити Вас, шчо ја не дуже то гнавсь за матеріальноју „поддержкоју". Скажу тільки, шчо без Вашого догаду ја робив і дльа заграничноји пресси ј дльа россіјськоји ј коли випали счастливші пригоди, то напр. піддержав својеју матеріальноју піддержкоју прислане Вами ж виданьньа „Волів", за котрих ја половину коштів заплатив грішми, полученими од Гашета ј Благосвѣтлова. Тепер справа стојіть гірше, ја нічого другого не хочу, јак тільки ростикать по чужим куткам тој матерјал і ті думки, котрі набрались в мене за кілька років праці. Тільки впјать не думајте, шчоб багато можна було розмістити того матерјалу і шчоб з того багато можно було здобути матеріальноји поддержки. Про статьті скілько небудь політичноји барви нічого ј думать. Зостајутьсьа статьті наукові, звісно, по тим сьужетам, котрі ја більше знају ј котрими остатніј час більше зајмавсь. До јіх не дуже то ласі р. журнали, та не сподівајусь ја, шчоб ті пани, на котрих Ви покладајете надіју, дуже загорілись, шчоб пристројіти моји праці. Ја мају вже резони, шчоб так скептично говорити. Та шчо Ви поробите проти мнительного страху?! Все ж моје вигнаньньє з р. пресси основано не на реальному страху (проти котрого ја нічого не

мају), а на мнительному. Та ја виповньу всі Ваші прикази (жаль тілько, шчо Ви пишете: „Посилај по одному з наших адресів“, а јаких? — не пишете). Побачимо, шчо з того буде. Поки ж шчо замітьте, шчо один журнал, за котриј Ви скільки небудь можете ручатись, заплатив мені тільки по 30 р. за лист (за роботу, дльа котроји ја мусив в Парижі більш тижньа виписувати матерјал та в Страсбург зајіздити на 3 дні). Ја на це не жалкују, бо перше давав јому своју працьу безплатно і тепер не ја першиј заговорив о платні. Тілько звісно, ја б раднішчиј подібні праці писати по својому і друкувати зовсім без плати, напр. в Галичині, јак би було де. А то один з Ваших же делегатів поставив умовоју, шчоб в „Зорі“ мојеји праці не було, — „дльа пользы службы“.

Ја сказав мајже про все, про шчо говорить Ваш лист. А не говорить він про головнішче дльа мене та не послідньe ј дльа служби: про Політичні (історичні) пісні. Хиба ј на них розширьајетьсьа засуд о безполезности? Делікатна цьа справа јак і всі, про котрі ја тепер пишу, та вже треба говорити про все „на чистоту“. Колиб Ви мені написали, шчо ја по Вашому зовсім не можу бути нічим „полезнымъ“ — ја б замовк. Але Ви все таки просите мене „сослужити службу“ таку ј таку. Ја нагадају Вам про мудриј господарськиј прінціп, шчоб кожниј слуга робив ту службу, до котроји він здібнішчиј, охотнішчиј і котроји другиј на зараз не зробить. От того в нас і не процвітајуть науки ј художевства, шчо крепацькиј порьадок примушував стольара бути поваром і т. д. Ја ж тепер спльу і думају об тім, шчоб зкінчити Пол. пісні, по кр. мірі XVIII ст. (котрі не можуть ніколи појавитись при росс. цензурі) — другі виділи можна попробувать, і ја зкінчивша XVIII ст. т. ј. один шче випуск листів на 20, готов прислати Вам манускрипт, шчоб Ви

понесли јого у буздегарньу) ј післьа рьаду осібних етьудів, котрих проба у Вас перед очима, — написати цілу історіју нар. слов. на Украјіні. котра зробить значну частину історіјі цівілізаціјі на Украјіні, шчо носитьсьа мені на думці, јак кінець мојеји публичноји карјери, коли бог дасть віку ј сили. Ја не пропускају ні одного рьадка, котриј пишетьсьа про нар. слов. украјінську, і приходжу до виводу, шчо не тільки ні в кого тепер нема такого матеріјалу про це діло (матеріјал, звісно, зібраниј не мноју, а 1000 чоловіків за 100 років), але ј те, шчо ніхто на тепер і, значить, на 15 років у перед не обробить цього матерјалу ліпше, ніж ја, хоч певно ј ја не оброблью јого так, јак би справди слід було і јак він вартиј. (Ја знају добре, шчо в Россіјі јесть і тепер кілька чоловіка добрих знавців укр. нар. слов., але читајучи, шчо тепер печатајетьсьа про неји, напр. хоч би ј у К. Стар., ја бачу, шчо приходитьсьа плакати навіть за циганськo-корсарськими методами Чуба, знак, шчо: а) нові сили зовсім не приготовлені до цього діла, b) старі індеферентні). Чи ж мені доказувати, јаку ціну маје сама по собі і дльа всього укр. питаньньа наша нар. словесность, најхарактернішча ј најліпша пројава укр. народу на культурно історичніј сцені?!! Нагадају тілько одно, шчо $^3/_4$ всього, шчо писано Европејцьами про Украјіну за останні 10—15 років, було писано власне про цьу словесність, і з того в останні 5 років про моји женевські јіји виданьньа (Morfill в Slavonic literature, Moratti в Archivio per le tradizioni populari, Leger в Revue Critique, G. Paris в протоколах Парижск. Академіјі і др.). А Ви ж просите мене сослужити службу — нагадуваньньам Европі про нашу землью. Чим же ліпше можу ја сослужити цьу службу? Подумајте самі: може случитись пожар, ја можу вмерти, і може

пропасти матерјал, котрј сотньа счастливших пригод серед загального несчастьа нашого звела в одні руки, не кажучи вже про те, шчо зо мноју вмре 15 років підготовки по бібліотеках Россіјі ј Европи, в розмовах і листуваньньу з першими спеціалістами діла ј т. и. Подумајте про це, та або знајдіть чоловіка, котрј би зараз же взьавсь видавати тој матерјал, або поможіть јого видати мені! Не кажіть мені, шчо јаке б цінне не було моје виданьньа, та воно тілько з трудом піде в Россіју; перш усього ја ј тепер знају, шчо хто хотів, тој маје Пол. пісні, — а друге ј поважнішче: такі речі видајутьсьа не на одну хвильу, а по крајнїј мірі на 50 років, так тут треба ј погльаду дальнозоркішчого. Два з половиноју років назад ја переказував через старого товаришча, шчо коли б мені дано було в 2 роки по 3000 р., то Ви б мали за 2 роки 3—4 великих томів Пол. П. XVIII—XIX ст. і всьакиј, хто розуміје видавницьке і авторське діло, скаже, шчо Украјіна мала б свіј образ намальованиј неју самоју і по меншіј мірі в рьамці, котра не псује того образа, — за ціну дешевшу грибів. Але многоміліонна Украјіна, на котріј ја бачу јасно фігури украјнофільствујушчих помішчиків, земців, банкирів, адвокатів і т. д., на котріј один вірујушчиј чоловік знајшов 12.000 рублів дльа галицьких реакціонерів, — не дала ціјеји ціни грибів на виданьньа свого најліпшого продукта. Ви згодились тілько на 1500 р. в рік, за котрі ј получили 29 листів Пол. пісень (при всіх дльа мене обовјазкових росходах, јак напр. квартира дльа складу, пере силки книг, котрі требујуть в Галичину [illegible] ріју, Россіју, ј т. и.). Згодьтесь же са[illegible] дешевше грибів! Але Ви скажете, ш[illegible] ше, ніж Ви можете дати. Ја ј сам це мені, шчо сльози в мене стајуть

благодарности всьакиј раз, коли получају ја од Вас гроші, так само јак ја плачу од болі душевноjі, коли Ви видајете мене на роки без слова, котре часто дорожше грошеј. Ја знају, шчо Ви, јак кружок пријателів, дајете безмірно більше, ніж можете, — а все таки скажу, шчо јак партіја з тенденціјеју, Ви дајете страшенно мало. Очевидно Ви не вміјете організувати навіть украјнофільські елементи, а не то розширити јіх. І коли Ви не можете знајти засобів, шчоб видати такі речі національні, јак Пол. пісні та Кобзарьа, то јакі ж можна мати надіjі, шчо Ви поведете і устну (!) пропаганду на користь украјінського возрожденіја? Та ј над чим і чим будете вести пропаганду, коли в Вас не буде під рукоју повного виданьньа најліпшого укр. писательа та повного ж сбора того, шчо зложив народ про своју дольу в најновішчі часи, најважнішчі дльа пропаганди? (Јаку би не мали вагу виданьньа Ист. Пісень до XVII стол., та все таки воно говорить про часи давні ј про справи мајже цілком пережиті, — та навіть матерјалу ј думок нових воно прибавило мало, а најбільш тілько систематизувало вже звісні. В XVIII—XIX ст. все нове і усе близьке, — та таке, шчо цензура не позволить і без чого можно написати, та шче ј при цензурі, тілько вривки з лакејськоју філософіјеју, јак в остатніх главах костомарівськоjі праці в Р. Мислі). Ні, коли Ви зречетесь од виданьньа Пол. II. і Кобзарьа, то Ви de facto зрікајетесь усьакоjі ролі в пропаганді украјінства, јак національно-політичного руху, і зостајетесь тілько діллетантами патуà і археологами-романтіками, та ј то на скілько цензура позволить. Так ліпше вже зрікајтесь і теоріjі украјінства (сідај, куме, на дно, не трать марно сили!) — тим паче, шчо Вас все рівно скубтимуть і за діллетантізм і за романтіку. Інтересно і полезно

боротись за живе діло, дльа котрого можна ј потерпіти, в надіјі доборотись свого, — а хникать, та шче ј терпіти бог зна за шчо, — не варто, „безполезно“. В уськім разі це Ваше діло, — а ја зроблью своје до возможного дльа мојіх сил кінцьа: ја видам за цеј рік III вип. Пол. пісень (до рујіни Січі Дніпровоји 1775, і Дунајськоји 1828), а також хоч 500 екз. Кобзарьа, хај льуде знајуть, шчо народ наш дума про козацтво ј московск. царство, јакі в јого спеціально політичні думки (соціальні пісні XIX ст. ја чи так, чи сьак зрезьумував в брошурі Нові укр. П.). Хај світ бачить, шчо думав најліпшој укр. писатель! (Ја був загнавсь думкоју, шчо Шевченко вже пережитиј фазіс, шчо новиј укр. рух піде далі, по ново-европејськіј дорозі, а тепер бачу, шчо не тілько масса украјнофілів, але ј украјнофільські писателі не тілько в Галичині, а ј в Россіјі шче не догнали ј Шевченка років на 10—20). За тим ја можу з чистоју совістьу вијти в „отставку“.

Ваші останні слова, в котрих Ви просите мене не „принимать сказанное за желаніе ликвидировать всѣ дѣла и счеты“, ја приjмају за „желаніе позолотить пилюлю“, мені ј Вам самим, бо инакше Виб не починали з того, шчоб „объявить прямо о безполезности“ мојеји дотеперішнојі „службі“! Инакше Ви б написали: „Намъ трудно, але ми будем старатись“... на шчо ј ја одповів би, јак завше одповідав: Ја знају, шчо трудно, ј буду старатись з свого боку. „Безполезну“ службу непремінно треба ліквідувать! І ја приjмају Ваш лист за „чистују отставку“ і ліквідувавши своји моральні обовјазки виданьньа Пол. пісень і Кобзарьа на страх свіј особистиј, ја постарајусь зробити своју одставку јак можна більше чистоју, — т. ј. вијіхати в чужу Америку, де може дадуть мені місце в јакому небудь „уѣздномъ училищѣ“; в Европі мені ніодин урьад

не дасть місцьа, та окрім того без служби дльа Украјіни ја в Европі ј без того або з ума зіјду, або втопльусь, — а тепер, коли украјінська література в Россіјі повертајетьсьа по неволі ј по волі в „Поезіјі Івана Подушки“, а в Галичині прапором укр. націјі ставитьсьа св. Уніја, — то тим паче[1]).

Значить, прошчајте! Спасибі за добро. Простіть беспокојство, котре робив ја Вам більш 10 років, а особливо в останніј час. Ја најобјективно признају себе побитим по всім правилам стратегіјі, јак чоловік, котриј не розважив добре сил, ні својіх, ні Ваших. Тільки ж на прошчаньньа все таки, також објективно, признају, шчо теоретично ја правиј в својіх думках про потребу поставити украјінськиј рух на грунт европејськиј ідејно і географічно — і шчо тілько на цьому грунті укр. справа може вигоріти в загалі ј почастно пережити теперішньу реакцію. Хто плавав у морі, тој зна, шчо коли захопить тебе назадньа течіја, то нема небезпечнішчого, јак піддатись јіј, а треба держати голову вгору та все брикатись на перед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвильа напередньа — ј випливеш на берег; коли ж піддасись хвилі назаднiј, то напередньа перескоче тобі через голову, переверне, назадньа течіја впјать потьагне по својому, — і чоловік пропав, або по меньшіј мірі

---

[1]) Дејакі прогресси укр. археологіјі мало можуть мене втішати, бо коли вже археологіјами жити, то јесть далеко інтереснішчі. Ось напр. египетська, јака інтересна, та звісно не дльа феллахів, котрим ні тепло ні холодно з того, шчо викопујуть „на јіхніј не својіј землі“ — Маріетти ј Масперо. Та впрочім і археологіја без европејізму не дуже то процьвіте јак чиста наука, а у нас археологіја воньа православіјем, обрусенiјем або св. Уніјеју! Ја був при археологіјі далеко інтереснішчіј з наукового погльаду і меньше воньучіј, — та проміньав јіјі на украјінство, бо не міг спокіјно дивитись, јак Украјінців повертали в феллахів.

затьагнетьсьа шче далі од берега, довго попобјетьсьа, поки все таки не візьметьсьа за раціональну методу плавати. Оттак і на історичному морьу! Јак будемо живі шче років з 5—10, то попробујемо шче раз перевірити це питаньнье. А тепер буде!

Ваш М. Др.

P. S. Перечитавши увесь лист ја побачив потребу додати дешчо. 1) По пункту про „безполезность". В Ист. слав. лит. Пипіна знајдете цілі сторони взьаті з мојіх виданьнь, звісно, без цітат або з темними натьаками (див. напр. ст. 366, 378); не мало јіх в статьах П. про етнографів. В працьах Ор. Лев. про церков XVI—XVII ст. усьа філософіја братств і протестантизма на Укр. навіть дословно зближајетьсьа з Громадоју (порівн. Переднье Слово до Гр. ст. 25 ј далі, — з писаньньам Ор. Лев. в К. Ст. ј Архиві, — мінус православно-цензурні заскоки ј нелогічности автора-націоналіста).

Трудно показать, але не можна заперечити, шчо наші виданьньа не пропали зовсім дльа Славјаншчини, куди доволі часто (останніми часами особливо в Болгаріју) требујутьсьа ці виданьньа. Порахујте також у вішчо небудь і те, шчо таки нерідко обертајутьсьа до мене усьакі льуде, то з Россіјан, шчо вчатьсьа за границеју, то навіть з самоји Россіји, то иностранці обертајутьсьа до мене з запитаньами про Украјіну і злучені з неју речі, питајуть про книги ј. т. и. На це треба одповідати (иноді листами, по 2—3 листи на усьаких мовах), — і ці одповіді не лишајутьсьа ж зовсім „безъ пользы", — по теоріји gutta cavat lapidem.

Додам також, шчо останніми часами навіть сфери не зовсім прихильні нам починајуть подаватись, напр. всероссіјські револьуцінери: не тілько половина аргументів соціал-демократів проти

„народовольства“ иноді слово в слово повторьа-јуть те, шчо в наших виданьах говорилось, а навіть дејакі з революціонерів політиків, близьких до народовольців, тільки грамотнішчих, починаја-ють просто підходити до наших теоріј. Вкажу напр. на нове, франц. виданьньа Степньака La Russie souterraine. Ја сам, звісно, „остаюсь при особомъ мнѣніи“ про росс. рев-рів і мало вірьу в етичну консеквентність јіх (јак в загалі Россіјан, в тім числі украјінофілів), але думају, шчо јак звісниј нам характер р. р. руху — діло дльа Россіјі фатальне, то ліпше, шчоб в ньому була течіја прихильна нам, ніж шчоб јіјі не було. По всьому (по стану Европи і по аналогіјі з кінцем 60-х років) треба ждати, шчо незабаром підніметься впјать рух „в народ“, і коли впјать, јак післьа Каракозовшчини, „ліберальні“ елементи в Россіјі покажутьсьа сонними не тільки практично, а ј теоретично, коли впјать украјінофільство схова всьакиј політичниј прапор, та шче завдастьсьа „примирить съ собой правительство“, то впјать соціал. рух піде дуже окремо, навіть вороже лібералізму ј украјінству, а вмісті з тим некультурно; коли ж хоч ліберальне украјінство вдержитьсьа, то воно може наложити своју барву на ввесь соціал. рух по крајніј мірі на Украјіні.

II. Мушу шче сказати з поводу малоји продуктивности мојеји в таких роботах, котрі б вдоволньали Украјінців всіх напрьамків, т. ј. в роботах наукових. Јак всі ми, окрім 3—4 спеціалістів, виступав і ја в світ з невеликим запасом знатьтьа про Украјіну. Ја властиво тілько шчо почав вчитись украјінологіјі коло Ист. Пѣсень, јак мені довелось јіхати сьуди. Ви памјатајете, шчо по вговору ја мусив писати в Громаді про справи европејські, а украјінськими обіцьали зајматись льуде, котрі компетентнішчі мене в них.

Але коли вони не дали нічого, то все таки впало на мене. Ја мусив довчатись украјнольогіјі на чужині, де ј книжку не всьаку здобудеш. На цьу науку треба було часу ј праці. І ось, коли хоч по дејаким питаньньам ја набрав фактів стільки, шчо вже можна стало „дерзати“ говорити, наскочили на мене строгости цензурні в Россіјі ј „елімінаціја“ мене з галицькоји печаті, при Вашому попушченьньу, а то ј за благословеньньам декого з Ваших.

3) З поводу безпокојств, котрі ја може наніс Вам останнім роком своїми переказами, ја мушу звинитись тим, шчо ја власне попавсь в дуже поганиј матерјальниј стан тим, шчо поклавшись на цифри ј строки означені в позаторішніх листах і розмовах, повходив у строкові довги. А најбільше збудоражило мене те, шчо на моји питаньньа Ваші посланці одповідали тричі: „послано вже“, то ја не получавши думав, шчо пропали посилки (на пошті або в посередників, — чому приміри бували) і все переказував: шукајте! А од Вас ні слова не получав $1^1/_2$ рока. Накінець ја прохав дати мені тільки „позичку“ під залог 10–12 листів роботи, на першиј раз, котроји приміри посилав до рук Ваших. Ја не знав, шчо моја робота так впала на літературному базарі, — і тепер прошу прошченіја.

200 р. получив, „Гајдамак“ — ні! Газети не получају ніјакоји, ні кијівськоји, ні одесськоји, і книг нових теж. Унив. Изв. шче получају за 1885 р.

N. 41. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 10. Фебр. 1886.

Оце получив 260 р. ј Вашу записку, а вчора лист і программу. На лист не так то скоро напишеш одповідь, хиба вишльу завтра. Замітки ж

на программу напишу шче візнішче. Тільки одіслати замітки не так то просте діло: кажете: по звісному адресу в Петербурзі. Але мені дано два адреси, по одному ја написав, та одповіді не получив і мају резон думати, шчо не дійшло. Через те ј обернувсьа до корреспондента через посередницьу, значить, через 3-ј адресс, — і хоч все таки одповіді на повишче згаданиј лист не получив, то хоч мају звістку, шчо посередницьа бачилась з кимсь з тих, хто мусів лист получити. Так по јакому ж адрессу тепер писати? Коли можете шче, то скажіть привезшому лист і программу: чому таки він не приписав од себе нічого: хто дав лист, хто программу, чи получено в П-зі міј лист, чому нема одповіді (в мојому листі була одповідь на питаньньа ділові і од мене були такі ж питаньньа, а окрім того звістка, шчо послані (так писалось в листі з II 6-га: посылаемъ 100 р.) гроші не получені,— значить, треба шукать јіх. Јіј богу, пора б уже кинути стару панську звичку обертатись з льудьми, мов з собаками: кинути без објасненьа папір, чи гроші, запитати чоловіка про шчо небудь та побігти ј замовкнути. Од такоји звички ні особам, ні справі добра не буваје. Не получив ја ј „Гајдамак", про котрі говоритьсьа в листі. Подібне памьатајетьсьа случилось в приjізд першого Петербурзцьа.

Дістав уже „Дѣло" з історіјеју јого заборони. Quod erat demonstrandum! Ја писав і Вам і сестрі, шчо з Пелеша будуть такі овошчі. На заборонi „Дѣла" не стане, а буде всіј укр. прессі ј навіть особам. І коли б за добре, — а то за Swiętą Unię! Коли вже „Дѣло" так хотіло дебіту в Россіји, шчо аж православіје ратувати хотіло од штунди, (котру навіть дурниј православниј царь тепер терпить), то јак же було не подумати, шчо не на те Толстоj і Побідоносців унiју в Холмшчині рујнували, шчоб допускати

входу јіј по всіј Украјіні, коли вже не стало в нього мозку зрозуміти, шчо лаіціізаціја національноји політики, а надто в націіі з кількома вірами, одна можлива основа дльа патріотів?! До цеіі лаіціізаціі було договорьувались не тільки Батьківшчина, а ј Дѣло за Барвинського. А тепер за видавцьа Белеја „Сьвьата Уніја“ стала прапором народовців! Все думајуть, шчо сам Лев XIII в Просвіту запишетьсьа ј викликне: Per vos, Narodovzi, Orientem convertendum! Або чи не сам Вахньанин папоју буде. Інтересно, шчо тепер почне Дѣло? Консеквентно буде тепер објавити цілком віјну Россіјі під прапором Пелеша, на шчо россіјськиј урьад одповість на украјінських чубах. Јак би ја був на јіх місці, то сказав би, јак Украјінець Лицвину в звісніј приказці на слова: „То наш бог та вашого бјець!“ — „Так јому ј треба: нехај з дурним не зчепльајетьцьа“. Побачимо, шчо чуби скажуть. А шчо скубти јіх будуть за Пелеша, це вже безпремінно! Та коли б скубти, а то ј сміјатись! Ось шчо лихо!

Ваш М. Др.

Простіть, шчо шче не висилају довга; јак раз получив рахунки за типографіју, — треба хоч кредіт свіј піддержати. Ви мусите на дньах получити гроші за Насръ-Эддина, котрі, здајетьсьа, јак раз покрвјуть міј довг, то вдержіть.

N. 42. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève 13. Февр. 1886.

Шановниј Добродіју!

Простіть, шчо образив Вас. Ось шчо значить писати згорьача та на скоро. Ви на себе приј-ньали ј те, шчо до Вас не належить. Шчо замітку про міј протест ніхто инакше не може

зрозуміти, јак шчо ја дурень, — про це ј спору бути не може. Зостајетьсьа тільки, — чи Ваша редакција того ј хотіла, чи ні? Шчо ја ј справді дурень, об цім теж спора не може бути. Не спитавши броду сунувсь в воду! Але сунувсь ја не до Вас, а до „Дѣла“ (јак тоді ж до Ак. Гр.). До „Дѣла“ належить, значить, і Ваш вивод: „так јому ј треба, нехај з дурним не счипајетьсьа“, а не до Вас. Ваша вина в тім, шчо Ви мене всунули в Зорю Партицького. Це ж, јак собі хочете, безспорно. Скажу Вам отверто (та, здајетьсьа, говорив), шчо јак би ја так завів Вас, без Вашоји волі, — то зробив би все, шчоб напечатати цілком Ваш протест, јакиј би Ви не написали, хоч би мені голову треба було зірвати своју, чи чужу. Такиј в мене прінціп. Але навјазувати јого другим ја не смију, — і дльа того особливо післьа Ваших слов про К-го, јак про чоловіка добрих замірів, ја ј здавсь на Вас та на нього. Вијшло, шчо Ви обоје мене видали з руками ј ногами „Дѣлу“ ј П-ому. Може так і треба. Ја скажу; робіть льуде добрі, јак ліпше! јак чоловік, шчо попавсь між ножем і шибеницеју, — та все таки не можу ж признати вербовку за ковбасу, — хоч би на ділі вербовка дісталась і Вам.

А шчо Ви образились на слова „На вішчо це все ја росказују Вам?“ ј вивели, шчо ја Вас за скотиву (!!) вважају, це вже ні з чим не сообразно і навіть гріх Вам. Ја сам би мусів образитись на Вас за такиј вивод. Моји слова значать тілько те, шчо практичного виходу з оповіданьньа мого про реферати моји у Вас бути не може. Це доказує і Ваш лист. Ви пишете, шчо коли моја розправа зовсім наукова і без алльузіј до теперішніх політ. та релігіјних відносин, то вона буде напечатана в „Зорі“. Моја ж розправа зовсім наукова (по методу), то всьа просто говорить про „тепер. релігійні відносини“, трактујучи думки

релігіјні нашого народу по јого легендам, ergo не годитьсьа дльа „Зорі“. Моја розправа показује, шчо наш народ іде до реформаціјі, — ergo, вона мусить зробити скандал в партіјі православніј греко-россіјськіј і уніјацькіј. Вона в Галичині шче більш скандальна, ніж навіть в Россіјі (де такі розправи ја сам печатав і навіть тепер не трачу надіјі напечатати скорше ніж у Вас, в вільніј Галичині, де la servitude volontaire завела цензуру і реакціју гірше навіть Толстовськоји, котра пропуска напр. статьті про секти, з прьамими алльузіјами до тугешніх обставин).

Про моје сотрудництво специјально в „Зорі“ ја не знају з јакоји речі Ви говорите. Чи хочете Ви јого, чи не хочете, чи сміјете, чи не сміјете (коли вже тут місце цьому слову)? Редактор Зорі не зајавив, шчоб він јого хотів, — а воспитанниј чоловік не ходить туда, куда хазьајін не просить. По правді скажу, ја цьому ј радиј тепер, бо ја певнісінькиј, шчо „Зорьу“ скоро забороньать в Россіјі ј не хотів би, шчоб мастодонти говорили, шчо це через мене. Ја тільки мольу бога, шчоб заборонили „Зорьу“ не за св. Унiју, — хоч в тому непевниј, коли Ви будете показувати таку слабість, јаку показали в примітці до Льуборадських. Ви кажете, шчо кінець примітки не Ваш, а К-ого, а шчо Ви мусіли долучити јіјі до свого тексту. Але ввесь світ мусить уважати слова, підписані Вами за Ваші, а до того, шчо Ви мусили, јому діла нема.

До того діло тим, хто до Вас прихильниј особисто, хто шанује Вас і хто бажав би дльа Вас ліпшоји долі, ніж невольа в Песиголовців, котра Господь віда, до чого ј діјде, коли Вас примушујуть в дурнів шити Ваших пријателів, а завтра підписувати не Ваші думки... Дльа јакоји цілі? Доси не видно, бо навіть літературна „Зорьа“ все ж таки

песиголовців. А то згодом і публика розбере фальш стану Вашого ј „Зорі“ і „провалитесь“ Ви з неју обоје.

Про П-ка Ви не так мене зрозуміли. Ја казав (замічу, з власнісінькоји ініціативи, П-к остатне мені не писав, окрім про процесс) не про елімінаціју јого з „Зорі“, а шче про „елімінаціју з суспільности“ за похорон Нарольского. Це великиј гріх і страшенна політична помилка, шчо тоді львівська молодіж не намилила голови Дѣлу за јого виходку так, шчоб до нових віників памјатало.

Звідти пішла ј усьа Пелеховшчина. Шчо ж до того, шчоб П-к тепер печатав шчо небудь в „Зорі“, то ја б не настојував на цьому тепер, бо не тільки не зроблено ніјакоји декларацiји, јак Ви обішчали, про коаліцiјність журнала, а в кожнім N. јесть по реакцiјниј подлости. Шчо з П-ком не легко мати діло, між инчим через те, шчо він одклада викінченнье праць сурјозних, а кидајетьсьа за хвилевими фантазіјами, це ја ј знају, — та думајетьсьа, шчо на місці (мені завше казав П-к в Женеві, шчо јак він буде на місці в Галичині, то инакше візьметьсьа за роботу) можна на чому небудь погодитись. Звісно, в першіј лініјі не треба дозвольати робити з чоловіком таких подлостів, јак елімінаціја „Дѣла“, ні так кидати, або хоч обходити товариша, јак це зробили Ви з П-ом, коли пішли на вмови з „Зорею“. Јак собі хочете, а це гріх і помилка, котрі Ви перш усього мусите змити ј поправити, а без того вперед не підемо, а будете тілько більше залазити в болото і вести за собоју гурт і справу.

Ви ось пишете, шчо не чујете в собі енергіји на ініціативу, але готові пристати до діла ліпшого ніж народовське језујітство. А другі пишуть мені теж, шчо јім противне народовство, —

доносить на словістів австр. урьаду, — вже одним тим, шчо ставить conditio sine qua non австр. лојальности думки својеjі парахвіjі? Або свобода, або поліціја.

Листи до Россіjан отдаjте jім, — коли вони поjіхали, то задержіть до вірних окказіj. Можете jіх прочитати.

N. 43. Лист до I Ф. Chemin Dancet 14, 25. Фебр. 1886.

Шановниj земльаче!

Оце получив Ваш лист од 22 ч. — Книги ја послав пакетом не ради економіjі, а ради скорости, бо чоловік би jіх не дождавсь, jак би jіх посилати бандерольjу через день. Наперед буду робити, jак велите, — та тільки все таки не розуміjу, jак можуть сконфіскувати Воли або Пісні. На Вашім місці ја б видержав процес проти конфіскати, jак би на неjі зважилась поліціја, бо инакше jака ж це констітуціја, коли j Воли або П. П. конфіскувати будуть! Jак собі хочете, а таки дарувати не слід.

„Крају“ ја шче не бачив, та хоч і побачу, то мало втішусь, бо на теперішниj час вважаjу потрібним протест в самій Галичині, — чи в Зорі, чи на мітингу. Коли Вам не вільно буде в „Зорі“ сказати навіть те, шчо Парт. говорив у „Провідних ідеjах Ш-ка“ або навіть В. Барв. в „Правді“ або j у „Дѣлѣ“, то ради Аллаха, на шчо Ви в Зорі?

То шчо ви пишете про вбільшеньнга предплатників Зорі, мене не дивуjе і шче раз показуjе, jаку помилку Ви зробили не заклавши с оjу газету. Так користаjтесь же хоч тим, заставте себе вважати за шчо небудь, а не за попихача

це складатисьа нічого. Раз коли јесть жандарми, то мусьать бути ј арести. Скоро ж „народовольців“ зовсім не стане до арештованьньа, то треба буде пријньатись за украјнофілів. Гірко тільки, шчо провадуть льуде за Пелеша ј св. Унију, або за таку дурницьу јак Горовенко. Ја колись писав II-ку подрібно про цьу „хроніку“ і јак раз переказував те, шчо сталось. Горовенко, це новиј мудриј плод украјнофільського консерватизма. Це вже, коли не треба прьамо „помирити з собоју правительство“, то заход до того з боку; показати, јак несправедливі нагони на нас, смирненьких, робльать з нас динамітчиків! (По середині, звісно, розтикано кілька сепаратистичних дульок в кешені). Але перш усього це дурниј донос на самого себе, брехньа, — бо ніодин украјінофіл динамітчиком не став. (Стали дејакі Украјінці, котрі могли б стати украјнофілами, јак би в 1870 - 73 рр. не панувала в Украјінців кијівських Чубова еквілібрістіка, котра тепер виходить архипрогрессивноју перед Конишчиноју). Дурниј автор не став на цьому загальному доносі, а трохи просто не показав імена осіб, — так шчо „Кіевлянинъ“ з повним резоном поставив motto своји рецензіји романа: „Ба! знакомыя все лица!“ Шчож до історичности ј артизму романа, то ја тільки скажу, шчо там анахронізм на анахронізмі, шчо, видко, автор не маје поньатьа ні про гімназіји наші, ні про університет, ні навіть про украјінофільські кружки на правім березі Дніпра. Бачучи, шчо роман писав Полтавець, ја дуже бојавсь, шчоб це не був Мирниј (бо це б свідчило про упадок таланту) або навіть Білик, а коли виходить, шчо це „Дрозд“ або инша птицьа того ж гнізда, то тоді $^1/_2$ гори з плечеј. Гірко тільки, шчо цвіріньканьньа цього птаха пішло за голос усього нашого напрьамку. Шчоб так не сталось, треба було, шчоб наша газета

вилајала роман ранішче, ніж „Кіевльанинъ“. Але — ceterum censeo — нашу газету втопили Ви...

Письма мого до товаришчів, звісно, не слід посилати не навірньака, бо јак попадетьсьа в руки поліціјі, адрессата не погладьать по головці. Ја писав лист тој думајучи, шчо јого перевезе хтось з посланних, а тепер жаліју, шчо потратив час. І дуже бојусь, шчо лист так і застрьане де небудь.

„Труды К. арх. съѣзда“ в мене јесть. „Нивы“, конечно, не мају. „Поэт. воззрѣнія“ рад би мати на јакијсь час, а коли ні, то прохав би виписати мені уступ про дуалізм в II т. коло стр. 459 і далі. Вашу посилку получив, і по правді кажучи, шче раз пожалів, бачучи сліди галицькоји неблаговоспитанности: хтож таки чужі книжки ріже та шче ј пише на них своји имена, вирізавши имја того, хто позичив книжки? Коли це страха ради іудејська, то шче стиднішче. Всі такі штуки доводьать тільки до того, шчо на перед ніхто не зхоче з такими індівідами мати діло. З книг про звичајне право не стаје мені шче Ефименковоји Изслѣдованія і том записокъ Географ. Общ. (Петерб.) по отдѣленію Этнографіи. А в мене власне најбільше просьать цих книг. „Гајдамак“ перегльанув і бачу, шчо Кіевлянинъ був правиј. Рекламу книзі зробив Мордовець пребезстидну. Сластьону также далеко до Г. Доре, јак Мордовцеву до Вальтер-Скотта. Најдосаднішче всього, шчо „К въ“ пијмав цілој гурт на незнатьту укр. мови. Сластьон розумів: діти карајуть accusativus за nominativus і нарисував дурость: дітеј з ножами серед гајдамак. Оттакі пребезтактні льуде ті украјінофіли! Скільки вони пошкодили Лисенку безмірними рекламами, так шче не навчились! Ваш М. Др.

А ја все таки не знају, од чого Ви мусили приписати противну Вашіј совісти приписку до

Льуборадських і шчо Ви тим виграли? Хотів би просьвітитись.

N. 44. Лист до І. Ф. без дати, з початку марта 1886. Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче.

Вчора получив Ваш лист разом з К. Ст. В останниј побачив пропуск, котриј треба доповнити. Будьте ласкаві, пошліть приложениј листок в Кијів.

Пелешівскиј прапор ја ніколи не думав, шчоб Ви були јого поклонником, хоч правду сказавши, бојусь, шчо Вас „примусьать" до јакого небудь по меньшіј мірі двозначного кроку. Біда наша в тім, шчо в Галичині јесть вже чимало льудеј з европејськими думками, та всі вони або јдуть за Вахньанинами, або мовчать. А тут пријшла година, коли ј мовчати гріх і шкода. Корреспонденціјі в „Крају" мало, (та ј то шче коли буде; ја не дуже то вірьу ј „Kraju" післьа того, јак він похвалив „Русь"). Вашу ж ідеју боротись з клерикалізмом поемоју знахожу непрактичноју. Коли то шче буде та поема, та јак хто шче јіјі зрозуміје? Треба ж скоро декларацiјі хоч об тім, шчо ідентіфікаціја јакоји б то ні було національности з релігијеју је абсурд прінціпіальниј і практичниј, шчо почастно в нашіј націјі јесть православні, унијати, католики, протестанти і шчо всі такі думки однаково законні (штундисти, жиди, вільнорозумовці, дозволені навіть авст. кодексом[1]). Пригоду до такоји декларацiјі міг би

[1]) Дльа нас, јак группи, політично можлива тільки така альтернатива до віри: або требувати, шчоб вона була res privata, або просто битись з неју.

дати день Шевченковськвј, на котрij Ваші Европejці могли б зібратись вкупі дльа такоjі декларацiji, підчеркнувши при тому, шчо Шевченко був вже скорше дejіст, ніж христіјанин, а все таки зостајетьсьа першим нашим національним поетом. Це minimum, шчо треба і шчо не вразить ні одного скілько небудь осьвіченого чоловіка. Таке навіть пробував говорити в „Дѣлѣ“ і Барв., поки не надумавсь пітти до Сембратовича, котриј був Пелешом того часу. Ваша ж поема — сама по собі. Ја персонально не великиј почитатель історично-тенденціјних поем і романів, і думају, шчо вони завше виходьать мертві, та цеј міј субјективниј погльад на бік. Пошукају предків Вашоjі легенди, котроjі тепер зовсім не знају. Про Рejса запитају, чи не готовитьсьа нове виданьнье, јак чогось мені здајетьсьа. Јак шчо ні, то просто купльу јого дльа Вас.

А поки шчо страшенно жалко, шчо у Вас пропускајутьсьа всьакі пригоди до прејаву вільноjі думки. Напр. на вішчо звівсьа јубілеј Ставропігіjі? Але ж львівське братство XVI ст. була проба свого роду реформи церковноjі. А рецензент Зорі на виданьнье Левицкого не скористувавсь навіть тим, шчо прејшло в Россіjі. Вже в „Дѣлѣ“ було більш сказано реформаціјного в перекладі статьті Лев-ого з К. Старини. Чи Кал. не добачив, чи перельакавсь?

В усьакім разі погано, все погано, починајучи від „елімінаціjі“ П-ка за свіцькиј похорон, і все счипльајетьсьа післьа того консеквентно на те, шчоб коли не зарізать укр. рух, то покрить јого соромом на довго.

Ваш М. Др.

Оце получив другу книжку „Вѣст. Европы“ з прецікавоју статьтеју Пипина „Эпизодъ изъ малор.-польскихъ отношеній“. Цју статьтју, јак

ї попередні про „Малор. Этнографію“ непремінно треба реферувати в „Зорі“, при чому треба б де в чому ј поправити Пипіна. Попросіть кого небудь з Украјінців, знајушчих добре нашу сторону, галицькиј рух, а також россіјську журналістику, взьатись за цьу роботу.

Пишуть мені з Россіјі, шчо там молодіж толкује про статьтьу Южакова, Борба за гегемоніју в XX ст. (Россіја, Англіја, Австріја, Америка), де напушчено демократичного москвофільства во славу Россіјі ј напроти „шльахетськоји“ Австріјі. Дуже б треба „смазать“ Южакова, тим паче, шчо він одеськиј чоловік, був висланиј в Сібір і зве себе „јужним федералистом“.

Напишіть мені скорше, шчо Ви думајете вчинити з Пелешем і Шевченком. По мојому Галичина втратила всьакиј резон культа Ш-ка післьа поклонів Пелешу. Нитка з Украјноју Шевченковоју вже порвана. На 26 Февр. (ст. ст.) т. ј. на 25-річьча ім. Шевченка у нас буде скінчениј набор усього Кобзарьа. Чи не најдутьсьа в Вас льуде, котрі б зхотіли закупити екз. 200—300 по најдешевшіј ціні; на тім зробили б гешефт попри патріотізму.

Хотів було написать Вам більше про Павликові роботи і Зорьу, та роздумав мішатись в це діло, котре виходить чомусь труднішче „восточного вопроса“. Чудне діло: Ви з П. прјателі, одних думок, а ніјак не полагодитесь!

N. 45. Уваги на „Программу украинцевъ соціалистовъ федералистовъ“.[1])

До Вступу. З того шчо группа назвала себе „соціалісти федералисти“, не виходить ло-

[1]) Не пригадую вже, що се була за программа і від кого була послана Др-ву. Подану далї критику її прислав

гічно, шчо „такимъ образомъ въ программу... входятъ задачи культурныя, политическія и экономическія“. Задачі ці виходьать з того, шчо громадске житье требује праці дльа подібних задач.

Характеризувати группу терминoм „революціонеры“ — лишнье; рев-ја не задача, а один із способів, котрij може вживатись не в самих тільки „соврем. услов. Росс. имперіи“, а ј в Швејцарјі і Англіјі. Такі характеристики збивајуть сьа на captatio bonevolentiae, шчо при оговорках (про совр. условіја і т. пр.) не осьагаје ј ціјеји сили.

До А. Дуже вже багато говоритьсьа про національність і з повторіньньами, а зовсім не говоритьсьа про права льудини ј громадьанина, котрі јесть једина міцна підстава всіх инших, і національности. В усіх рухах россіјських це једина нитка, котра не дасть збитись в закоулки государственности, народнічества і т. и.

До В. Теж ростьагнуто, повторьајетьсьа.

В §. N IV про „антигуманное направленіе в европейской политикѣ“ — не јасно.

Термин „опиратьсьа“ дльа сусідніх напрьамків і груп обиднij.

А далі: јакоју опорју дльа федералістів може бути „движеніе госуд. центр. характера“? Воно просто ворог, це ј треба сказати. Федералісти можуть дружити тільки з федералістами.

Коли підставить арифметичні цифри в алгебру пункта 2-го про „сепаратистическое стремленіе нѣкоторыхъ національностей и областей“, то получим најголовнішче Польшчу. Ліпше прьамо про неји ј сказати і јасно поставити своји думки про

Др-в разом з висше поданим листом; з неї у Львові знято копію і вислано в Росію, а оріґінал лишив ся у мене. Друкую його для повноти, хоча сама критика без відповідного тексту не всюди гаразд зрозуміла. *І. Ф.*

Польшчу історичну ј етнографічну, а також і про польськиј сепаратизм.

Прим. 3 („участіе въ терр. предпріятіяхъ") здајетсьса мені неладно редагованним і лишнім. Россіјскиј „терроризм" так названиј з обезјанства Французам при малому знатьтьу історіјі. У Французів власне був террор, бо в них було террористичне правительство, а у росс. рев-рів, льудеј частних, були тільки політ. убивства, котрі на ділі мало кого нальакали. (В Россіјі террористами можна назвати Муравјева, Толстого, — а зовсім не Жельабова ј т. п.). Про такіж рідкі „предпріятія", јак діло росс. „террора", нічого говорити; јіх можна робити, коли кому приjдетьсьа, а в программу јіх ставити ні дльа чого, там паче шче в такіј формі: „мы ничего не имѣемъ". Навіть тој, хто хоче робити політ. вбивства, скаже: А мені јаке діло, чи ти „имѣешь", чи ні?

До С. Кінець вступного § перед *a.* дуже темно виложениј.

N. 46. Лист до ред. Kurjera Lwowskiego з д. 20 лютого 1886.[1])

Ufając w pańską gościnność upraszam o użyczenie miejsca w pańskiej gazecie następującemu memu listowi. Zbliża się chwila, kiedy zwykle Ru-

---

[1]) В нумері Kurjera Lwowskiego з д. 3 марта 1886 надруковано статю, якій редакція дала титул Rusin do Rusinów і про якої автора написала ось що перед початком його статї: Od p. Dragomanowa, znanego patrioty ruskiego, zmuszonego żyć na obczyźnie, otrzymujemy list następujący, który umieszczamy w tłómaczeniu z języka ruskiego. Передруковуємо сей лист, поминений д. Павликом у його бібліографії писань Драгоманова, в тій формі, як він поміщений у Kurj. Lw., полишаючи на боцї редакційну дописку до нього, де редакція застерігаєть ся против раціоналїзму як основи нац. програми.
І. Ф.

sini obchodzą pamięć Tarasa Szewczenki, który umarł na dniu 26 lutego st. st. Tym razem rocznica śmierci Szewczenki powinna być tem solenniejszą, ile że obecnie ubiega 25 lat od śmierci wielkiego Rusina. Wobec tej okoliczności, że polityczne stosunki w Rosji nie pozwalają tamtejszym Ukraińcom wypowiedzieć swe ideje na dniu Szewczenki, uważają zwykle Rusinów galicyjskich niejako za pełnomocników całego rusko-ukraińskiego narodu do wywieszenia w tym dniu narodowo-politycznego i kulturnego sztandaru.

Zazwyczaj w roli takich pełnomocników występują w Galicji ci, którzy się mienią „narodowcami". Od pewnego jednak czasu galicyjscy tak zwani „narodowcy" występują ze sztandarami, mającemi bardzo mało wspólności z ideami Szewczenki i jego ukraińskich zwolenników. Ostatniemi zaś czasy galicyjscy tak zwani „narodowcy" w gazetach i przez wszelkiego rodzaju publiczne manifestacje zidentyfikowawszy swoją politykę z tendencjami unickiego ultramontanizmu, zerwali ostatnią nić, mogącą ich wiązać z Szewczenką i jego ukrajińskimi zwolennikami. Dość zaglądnąć do utworów Szewczenki, aby się przekonać, że ukraiński poeta nie tylko nie był apostołem jakiegokolwiekbądź klerykalizmu — najmniej zaś unickiego, lecz widocznie występował nawet za granice tradycyjnego chrześciaństwa.

Ukraińscy zaś zwolennicy Szewczenki, jeszcze w 1873, kiedy niektórzy z ówczesnych powag galicyjskich probowali podciągnąć „politykę Rusinów" (austrjackich jakoteż rosyjskich) pod sztandar ówczesnej austrjackiej magnacko-klerykalnej partji, oznajmili wprost, że mają bardzo mało sympatji do takiego pseudo-narodowstwa, jak i do ideji tak zwanej „starej" galicyjsko-ruskiej partji („Słowa" i t. d.). Jako zasady polityki odpowiadającej interesom rusko-ukraińskiego narodu wspomniani Ukraińcy postawili: 1) federalizm w sprawach narodowo-

politycznych, 2) demokratyzm w sprawach społecznych i 3) racjonalizm w sprawach kulturnych (p. „Prawda“ 1873, strona 660 i nast.).

Nowsze manifestacje galicyjskich t. zw. „narodowców“ idą o wiele dalej drogą reakcji, niż nawet te, przeciw którym zaprotestować musieli Ukraińcy w roku 1873. Mam w ręku dowody na to, iż manifestacje te wywołały niezadowolenie w Ukrainie naddnieprskiej. Ponieważ tamtejszy polityczny ustrój nie pozwala, aby niezadowolenie to objawiło się w formie publicznego aktu, przeto zmuszony jestem udać się do pana z niniejszym listem, dla którego nie spodziewam się znaleść miejsca w teraźniejszych galicyjsko-ruskich partyjnych gazetach.

Jeżeli nawet pominiemy teoretyczną krytykę teraźniejszych europejskich społeczno-kulturnych partyj, a spojrzymy jedynie tylko na rzeczywisty stan rusko-ukraińskiego narodu, to przekonamy się, że interesom tegoż narodu o wiele więcej odpowiadają zasady partyj radykalno-progresywnych, niż konserwatywnych. Najmniej zaś odpowiadają stanowi i interesom rusko-ukraińskiego narodu ideje i cele partji klerykalno-ultramontańskiej. Dość będzie tylko przypomnieć tę okoliczność, że Rusini są i tak zw. prawosławni, i unici, i katolicy i protestanci (t. zw. sztundyści) i żydzi i racjonaliści. Już ta jedna okoliczność zniewala Rusinów do zupełnego oddzielenia swej polityki narodowej od jakiejkolwiek bądź religji, zniewala do zupełnej laicyzacji polityki, do poglądu na religję co najmniej jak na res privata.

To, cośmy dopiero co powiedzieli, podziela obecnie większa część wykształconych ludzi w Europie, a między nimi nawet wiele ludzi szczerze religijnych. Bez wątpienia tak myśli wielu ludzi także pośród galicyjskich Rusinów. Pewni więc jesteśmy, iż takowi nie omieszkają przyłączyć się do naszego

protestu przeciw zgubnemu nadawaniu narodowej polityce rusko-ukraińskiego narodu barwy partyjnej i reakcyjnej. Niniejsza rocznica śmierci wielkiego rusko-ukraińskiego poety wymaga podobnej manifestacji, a manifestacja ta byłaby początkiem do założenia niezawisłej postępowej rusko-ukraińskiej partii, mającej na oku tylko interesa całego rusko-ukraińskiego narodu (w Austro-Hungarji jakoteż Rosji), zaś za podstawę naukowo wypróbowane ideje współczesnej europejskiej cywilizacji. Racz pan naprzód już przyjąć moje podziękowanie, a oraz wyrazy mego uszanowania. Dnia 20 lutego 1886.

M. Dragomanow.

N. 47. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève. 9 Марцьа 1886.

Шановниј земльаче,

Вчера получив Ваш лист і К-ого.

Про конфіскаціју мојіх книг ја спитају Вас: чи не можна, коли б наступила конфіскаціја II вип. пісень, то шчоб властитель посилки (адресат) обороньав јіјі перед судом і подав рекурс? Бо ја готов голову дати одрізати, коли де небудь в Зах. Европі можуть засудити і конфіскувати таку книгу в кого вгодно, окрім Русина.

Тепер про міј лист в К. Lw., котриј Ви чомусь звете „протестом проти вечерка Шевченківського". (В мојім листі раз јесть слово протест, та „проти надаваньа політиці р. укр. народу барв партіјноји і реакціјноји). Ви питајете, јака ціль јого? Шчоб прочитали, подумали ј поговорили. Дльа чого ја напечатав в К. Lw.? бо нігде було в другім місці. Шчо він буцім то „до Польаків", то Ви помильајетесь (шчо ј сами знајете), бо в Галичині ј Русини читајуть польські газети мабуть чи не більше, ніж руські.

Безпосередніх результатів свого листу ја не ждав і не жду. Кінець јого про Галичан, котрі можуть пристати до мене, написав тільки з віжливости. Чому попереду не обернувсь до кого з гал. молодіжі? Тому, шчо нікого з неjі особисто не знају. До Вас же ја обертавсь, та Ви сказали, шчо ніјакиј виступ молодіжі ј Вас самих не можливиј. До того ја Вас уважају јак би не сушчествујушчим дльа всьаких вільних кроків, бо Ви тепер в неволі в песиголовців, мусите писати таке, чому не вірите ј т. п. Значить, мені зоставалось або мовчати, або писати од себе ј од тих Россіјан, котрі останніми часами писали мені своjі думки про пелешізм гал. народовців. Мовчати значить позвольати длити кумедіју брехні ј гіпокрізіјі і прьамоjі шкоди укр. справі по кр. мірі у нас, в Россіјі. От ја ј сказав своју думку голосно, знајучи на перед всі невигоди свого виступу, котриј всі, кому треба, починајучи од самих тих газет, котрі напечатајуть міј лист, і до росс. газет, до котрих діјде звістка про нього, постарајутьсьа затлумити, закидати болотом, і т. д. Знав ја, шчо знајдутьсьа ј такі, котрі при цьому случају заговорьать і про „команду". В більшіј части аналогічних случајів, котрі ја бачив, виходить, шчо про „команду" говорили ті, хто самі спльать і бачать себе командірами... А все таки ја мусив написати свіј лист, так јак колись мусив написати колишніј лист до ред. „Друга" — через голови усьаких народовських і москвофільских авторитетів і јіх слуг вільних і невільних.

Шчо міј лист не даје, јак Ви кажете, аргументів, за надто голословниј (таки зовсім, а не тільки за надто!), це инакше ј бути не могло. На те все він лист, а не статьтьа або ціли журнал. Та ја в свіј час писав і статьті ј журнали, хто хоче, там знајде ј аргументи. Та впрочім до суті діла, до лајіцізаціјі політіки — це така азбука,

шчо ј аргументів не треба, навіть дльа гал. народовців, старих і молодих. Аргументи, јак ја нагадував і Вам в попереднім листі, јесть навіть в Правді ј у „Дѣлѣ". „Вони ј самі знајуть, шчо говорьать дурницьу і подлость" — так пише мені один лист з Украјіни од одного з недавних сотрудників „Дѣла". (Хочете, копіју пришльу?) В тім то најбільше горе Галичини, шчо всі оці вірні Австрійаки ј уніати в чотирьох стінах такі республіканці ј атејісти, шчо ој-ој! (Вам јак беллетристу розкажу сценку, котру мені передавав шче в 1873 р. Зібер. Јіхали ми, каже він, через Відень, ја ј С. Подолінськиј, і мали од Русова рекомендаціју до Січовиків, М. Буч., М. Под. Покликано нас на вечерок у Січ, де були ј депутати, між инчим јакијсь совітник, котриј поставив на всу громаду по килишку білоји кави ј промовив шчось таке про многонадіјну молодіж. На те одповів тодішниј голова Січі, — не памјатају, хто, — шчо молодіж голову положить за віру. М. Под., котриј був коло кијівських гостеј, нагнувсь до них при цьому слові ј сказав: „Та то він собака бреше! Він такиј же атејіст, јак і Ви, јак і ја" (textualiter!). В чім же тут і јак „переконувати" таких льудеј? Ви, коли хочете, робіть з ними, шчо ј јак знајете, а ја (можу сказати в цьому случају навіть ми за многих Украјінців) уважају тільки потрібним инколи нагадати світові, шчо вони з нами нічого спільного не мајуть.

Про „Поступ" і „Зорьу" далі сперечатись нам мабуть нічого. Обоје ми повторьајемось. Шчо до поклику Вашого на Украјінців, ја тільки скажу, шчо Ви дльа того у Кијів јіздили, шчоб розказати там, шчо таке галицькі народовці. Чи Ви не були досить красномовні, чи Кијане були за надто твердоухі, мені розібрати трудно. Ја знају тільки, шчо коли ја було хотів довести наших громадьан до јакого виступу в Галичині, то розказујучи

фактично про неjі, доводив завше своjіх, шчо вони робили те, шчо треба було — помимо нар-ців і напроти них. Та j не в тім вже тепер діло з Зорею, чому Ви там, а в тім, шчо все рівно з Зорі світла нема, а деморалізаціja jесть, хоч би в Вашіj примітці до Льуб., в статьті Кал.

З П-ком хаj вже бог розсужуje. Ja нічого не розуміjу. Два слова в поправку того, шчо Ви пишете з поводу місцьа в моjому листі про вплив женевських виданьнь на Галичан. Ja казав про це, складаjучись на слова Січовиків Тр-ву, а також на деjакі листи, котрі мав з Віднья і др. і зовсім не думав про Сьвіт, Дѣло, j т. п., в котрих, правду сказавши, ja не бачив ніjаких jасних ідеj, ні женевських, ні навіть киjівських. Коли ж ja вказував на переміну в старих народовців (остатніх років В. Барв.), то мав на думці не стільки Женеву, скільки Друга, Гром. Друга і т. и. т. j. між инчим і Вашу діjальність della prima maniera. Вона справди примусила Б-го ступити у перед до Вас, т. j. до здорового діла народнього. Ваша secunda maniera, коли Ви пішли на зустріч народовцьам, дала овочі доволі спорні — по кр. мірі дльа мене. La terza maniera, характеризуjема приміткоjу до Льубор., нічого окрім деморалізаціjі дати не може. Окрім усього прочого хочете битись об заклад, шчо через 2—3 р. теперішноjі народовськоjі партіjі не буде, а буде одна митрополитова.

А впрочім ja впjать повторьаjусь. Вина Ваша, бо впjать вертаjетесь до старих тем. І кінчим на цьому наші розмови про ці теми. Простіть, коли ja в чому помилившись доси, простіть і лірізм попереднього листу j саму картку з цітатоjу La Boetie. Це ja „роскис“ перед „Тарасовим днем“ та росплакавсь, гльадьучи на тіні в Вашіj „Зорі“. Тепер ja став спокіjнішчиj і в усьакім разі буду радиj, коли справди Ваша „Зорьа“ покаже день, а не

ніч. Буду ждати! „Білоруські пісні“ пожалуста держіть, хоч до віку. Ја јіх послав в дарунок Ак. Гр. На книгах же, котрі ја тільки позичив, ја надписав: „прошу звернути, јак не буде потреба“, то ті джентльмени, котрі постирали надписи, перемішали книги.

Питав же ја в Вас тома „Записокъ по отд. этнографіјі“, де јесть статьті про „обичне право“, здајетьсьа т. VIII. Сьогодні пишу про нього ј П-ку.

Хотілось би мати деталі про перејізд Прихильного. Ја получив лист од Миколи Musicus'а, немов би одповідь на мій лист: усіми свьатими просить не кидати „безполезнојі“ праці, бо полезнојі дома ніјакојі не предвидить під ножем цензури.

Сіи стихи читай
И, какъ хочешь, понимай!

Ваш М. Др.

Д. Коц-му дуже вдьачниј за јого лист. Буду одповідати завтра. Приходитьсьа писати цілу епістолу. P. S. Оце получив Н. Пролома і бачу, шчо міј лист зрезьумованиј в ньому безмірно совістнішче ј навіть в тому, де перекручено, розумнішче, ніж в „Дѣлѣ“. Характерниј це знак! Ја готов вірити, шчо М-въ запроданець, шпіон і т. д. Так чому ж він вијавивсь совістнішче ј розумнішче Белеја, ех-соцјаліста ј світівцьа? Чи це не знак, шчо парахвіја Дѣла шче більш нечиста ј неосвічена, ніже парахвіја „Н. Пролома“? Та ја вже не раз бачив, шчо „Н. Пролом“ (при всіх пакостьах і дуростьах) пише далеко ліпше, розважнішче ј чеснішче од „Дѣла“ і навіть з більшим образованьем (в Дѣлѣ на кожнім ступні географічні ј історичні помилки!). Ја мало знају Белеја. Чув од П-ка, шчо він добриј чоловік, спосібниј писатель ј т. и. Так хто ж у них там верховодить, шчо за підписом Б-ја тільки ј сипльутьсьа шчо помилки, дурниці, крутіјства? І чи се не

характерно, шчо власне за підписом такого чоловіка таке сиплетьсьа? Ні, јак собі хочете, а дуже гнила Ваша хата! Ја то все хочу думати, шчо це тільки народовські центри (јак і москвофільські) такі гнилі, а десь јесть свіжішчі елементи. Такими мені вдавались Тернопільські і Станіславівські, та прочитавши листи Ол. Барв. про Украјіну, ја побачив, шчо цеј чоловік, певно чеснij і працьовитij і з толком більш ніж Львовјане, одстав од віку років на 30—40 р., а післьа Пелешолатріјі і coup d'état в Жін. Товар. бачу, шчо Ст. варт Львова. А другі, бачучи таку гниль і меньше оптімісти по природі, так просто говорьать, шчо на Галичину треба махнуть рукоју. При таких доказах гнилі, јаких стілько дало „Дѣло", було колись мене лајали в громаді, на вішчо ја „видумав Галичину", а потім без мене вже брали по 1 рубльу штрафу, коли хто, најбільш получивши міј лист, починав розмову про Галичину. Шче недавно писав мені один із украјінофілів, про котрого мало говорьать: „Та чого Ви так возитесь з Галичанами? (Він бував і в Галичині). Нічого з них не буде, доки јіх не забере росс. царь та не почне јіх „обрушати" lege artis: одних поробить благочинними (деканами), других поліцејськими та жандармами, — тоді треті, коли вони јесть справди, поробльатьсьа справдішніми лібералами ј народовцьами". Так от бачите, шчо льуде (а не ја!) думајуть про всіх Вас, дьакујучи Вашим експонатам гнилі. Простіть уривчатість листу. Попросіть і д. Коц. вибачити, коли не напишу јому одповіді кілька днів. Не можу сидіти. Через гемонські фолк-льори насидів собі, сором сказати, і шишки гемороідальні і тепер мушу лічитись локально. Оце написав до Вас зіскакујучи через $^1/_2$ години з канапи, так лік не јде в прок; то мушу вже день два перетерпіти.

А Огоновськиј таки не перегльанув својеји статьті Die Kleinrussen. Так і пруть в Дѣлѣ з усіма історичними і географ. помилками. Та перекажіть Белеју, хај гльане хоч у Молоті про чиншовиків, шчоб не казати (N 20), шчо то латинники і Польаки. Доволі того, шчо јіх урьад забув в 1863—64 рр. думајучи (по Виленським), шчо то Польаки, то јіх і не жаль. А тепер і народовська газета од них одрікајетьсьа. У Вас мусить бути десь переклад повісти Л. Котельанського „Чиншовики“ (Отеч. Зап., переклад сестри мојеји). То там можна побачити, хто такі наші чиншовики Под., Вол. і Кијівс. губ. „Дѣла“ Петерб. в мене тепер нема. Спитају в Кларані в Мечникова. Јак дасть, то пришльу Вам на час.

N. 48. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
21 Марта 1886.

Шановниј земльаче.

Лист Ваш з виписковју получив. За виписку спасибі. З поводу листу спішу поправити Ваш вивід з мојіх слів. Прихильниј писав мені тільки загально про сум — бачити в Галичині реакцију ј мализну прогрессивних елементів. Не знају, од јакоји похибки Ви б охоронили јого, јак би він „звернувсь з сими словами по прьамому адрессу“. — Коли дијсно јесть Украјінці, котрі инакше думајуть, ніж ја (а власне ј Ви) про свьату Пелеховшчину в Ділі та про Ваші хвали попівсьу в Зорі, то тим гірше дльа тих Украјінців. Шчо ж до Ваших слів: „нехај і так, шчо Ваша правда, такъ что жъ намъ дѣлать“, — то ја не знају, шчо ј казать, післьа того, шчо не тілько ја пропонував, а ј Ви обіцьали навіть за останниј рік. Тепер можу порадити, і зовсім не іронічно, коли нічого того не хочете робити, то переходьте

в редакціју „Мира“ або хоч „Пролома“. Обидві ці партіјі мајуть не тілько більше будучности, а ј більше логіки і навіть особистого достојінства, ніж Ваші теперішні пани-песиголовці. Позвольте шче побезпокојіти Вас мілочами: 1) будьте ласкаві, розшукајете мені Записки Имп. Р. Геогр. Общ. по отдѣл. Этнографіи VIII зо статьтьами по звичајному праву, а також Якушкина Обычное Право і Зарудного Законы и Жизнь. Треба ј мені ј другим. П-к пише, шчо јому на руки ја јіх не посилав, і ја памјатају, шчо послав ранішче Вам.

2) Зорі не мају 4 N ні 5. Справтесь, чи це елімінаціја, чи случајність. Ваш М. Др.

Јак Ви думајете бути з публікоју, котрі ј Ви приобіцьали Коскена з примітками і кобзарські думи 1800 р.? Предупреждају Вас, шчо ја можу бути змушениј требовати од Вас і Зорі, шчоб Ви зајавили, шчо поставили ці речі в Ваш menu без умови зі мноју; в Россіјі льуде знајуть, шчо ці речі моји, а діло повертајетьсьа так з боку Ваших попів та ј Вас самих, шчо на мене може кидати тінь усьака спільність з Вашим товариством. Дуже прошу Вас подивитись сурјозно на оці моји слова. Најліпше було б, јак би Ви зарані, не доводьачи до скандалу, објавили, шчо таких то річеј в Зорі не буде.

Шче сьогодні ж посилају 1 австр. гульдена в „Дѣло“ — плату за објаву про Кобзарьа, котру газета гал. украјнофілів напечатала тільки в комерческих објавах коло објави про лік проти параліжу.

Шче прошу Вас 3) спитати в адміністраціјі Просьвіти, чи получені моји гроші (5 гульд.) і чому не висилајуть мені книг? 26 Марта. Не посилав листу, бо бојавсь, шчоб Ви не розгнівались. Коли це прочитав Ваш лист в 5 N. Kraju.

Господь з Вами, гнівајтесь, а ја скажу своју думку в останнiј раз. В Kraju Ви кажете власне теж саме, шчо ј ја в својому листу, за котриј Ви мені докорьали, тільки ја вказују ј вихід, а Ви зостајетесь при демонстраціјі цілком негатівнiј. Не розуміју ја Вас. Колиб Ви, післьа всього прошлого, просто пристали до песиголовців, то це б був тільки звичајниј в Галичині (хоч і дуже вже гіркиј на Вас) примір ренегатства (див. Головацький, Климкович, Стебельский і т. д. і т. д.). А тепер виходить шчось вже зовсім дивне: сидить чоловік в песиголовськім болоті, гавкаје з тубольцьами, сердитьсьа на колишнього сојузника, чому він протестује, а тут же рьадом з Петербурга јазик показује песиголовцьам. І Ви думајете, шчо навіть самі песиголовці Вас на шельаг поважати будуть?... Це гірше, ніж ренегатство, гірше, ніж простітуціја, це јакијсь моральниј маразм, дивниј в такі молоді літа. Ја такого навіть у Русинів шче не бачив...

Знајете, коли вже в Вас нема зовсім ньуху на політично-моральну практику, то киньте Ви јеjі зовсім, пишіть собі повісти, печатајте јіх, де вгодно, — та ј годі. По крајніј мірі ні себе внижати, ні других деморалізувати тим не будете.

N. 49. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14
11. Апр. 1886.

Ласкавиј Добродіју.

На Ваш листок з 6 Апр. мушу перш усього замітити, шчо ја говорив не про ренегатство, а про брак усьакого встоју в прінціпах, покликујучись на Вашу статьтьу в „Kraju“ порьад з тим, шчо Ви пишете (або підписујете) в „Зорі“ і з Вашими замітками на міј лист, в которому ја говорьу навіть словами Вашими, а в по-

передніх листах до мене (напр. шчо народовці рвуть останьньу нитку з Украјінoју). Писав же все „таке“ Вам в Вашім же інтересі, бо льуде ж не сліпі, бачуть, шчо в Вас нема однакості думок, навіть в одну хвильу. Доказ і „Два пріятеля“ в „Н. Проломі“. Коли ја Вам надокучив, готовиј просити прошченьньа, тільки суть діла, стан Ваш перед публікоју од того не переміниться.

В Россіју мені дуже треба передати листи, тільки шчо ја вже мушу спитати Вас, чи Ви схочете јіх передати?... Бо ја мушу намовльати Украјінців у Кијіві ј Одессі, шчоб рішуче виступили против Вашоји групи „народовців“. Перечитавши тепер коллекціју Руси, Н. Пролома, ја шче більше влевнивсьа в тому, шчо писав і Вам і Коц-ому і шчо між инчим украјінських, Шевченковських думок більше навіть у Маркова або ј у Огоновського, ніж в органах Вашоји партіји. Це вже maximum сорому, а до того пригода в Сојузі Черновецькому і гвалт „Дѣла“ з поводу христоматіји Кирпичникова показује, шчо „народовці“ зовсім повертајутьсьа в доносчиків, в австріјських Андріјашевих. Россіјським Украјінцьам тепер, післьа заборони „Дѣла“ вже зовсім трудно слідити за всіма такими подвигами своји „прихильників“, а через те ја мушу јім про це все оповісти, і молити јіх усім сьвятим протестувати проти всіх таких вчинків „прикарпатських братів“ і порвати з ними всьакі звјазки, котрі можуть дати повід думати про те, шчо тут істнује солідарність. Ліпше вже зостатись на јакиј час зовсім без усьаких взајемин з Галичиноју, поки підросте рід льудеј більш одповідајучиј цілі (а це мусить же колись бути), ніж підкопувати своје діло і навіть своју особисту честь солідарностьу з новоју Андріјашівшчиноју. Ви ж певно знајете, шчо напр. „Кіевлянинъ“ простісінько приписује всьаку дурость і подлость галицьких народовців россіјським укра-

інофілам, а часто навіть просто ставить в рахунок осіб, таких јак Куліш і Драгоманов. Кијівські і одеські украјнофіли справди винні в цих дуростьах і подлостьах тим, шчо не тільки не протестували проти печаті јіх, а навіть гладили по головці (хоть не за деталі, а в загалі) галицьких братів в Зарѣ, Од. Вѣстн. і т. и. Тепер вони мусьать рішуче одректись „отъ сатаны", — просто „дунувши и плюнувши нань". Шчо вони зробльать, јіх діло, а ја мушу представити јім фактичниј стан діла. Колись і Ви јіхали з подібноју цільу, а тепер ја мушу питатись Вас, чи візьмете Ви листа, котриј буде просто направлениј і проти Вас? З справ більше особистих ја б попрохав Вас спитати Лисенка, чи відомиј јому тој лист, котриј привезла мені Тр-ха (про безполезність і пр.) і чи читав він також моју одповідь на тој лист? Бо вијшло шчось чудне: Лис. написав мені, шчо, мовльав, јединa вірна дорога, це та, на котріј ја јду; шчоб ја думав, шчо хочу про особисті до мене відносини братіјі, але шчоб і думки не допускав про те, шчоб вона не згожувалась зо мноју, та не кидав својеји праці ј т. и. Тепер сестра, повернувшись з К. пише мені, шчо розмовльала з братіјеју ј не розуміје, з чого могла підньатись навіть розмова про „расхожденіе", шчо всі по прежньому ј т. и. При тому спомина про лист Лис-ка, але про міј не натьака і видно, шчо про нього вона ј не чула. Ја тут нічого не розуміју, і Ви дуже мені добре зробите, коли розпитајете Л-ка і др. Довідајтесь точно 1) хто власне писав лист до мене і по јакіј раді, 2) чи богато льудеј читало одповідь моју? Треба Вам впрочім сказати, шчо мені ніјаково прохати Вас об цім усім, бо јак не крути, а ми тепер різного польа јагоди. Ја б дуже хотів обіјтись навіть так, шчоб і статьті в Россіју не через Ваші руки посилати. І хоть ја себе вмовльају, шчо вести з Вами

хоч дејакі спільні справи треба не дльа самого мене, не дльа мојіх особистих справ, та все таки мене ссе за серце і совість каже мені, шчо ліпше вже нам зовсім розіјгись, „јак чорнаја хмара“, ніж тьагти теперішні взајемини.

В усьакім разі ја не хочу, шчоб у нас була јака небудь нејасність у взајеминах, і через це просто кажу Вам, шчо вони скорішче усього можуть бути підведені під формулу, котру каже вуж чоловікові в бајці Б. Хмельницкого: ми можемо помагати один одному, але прежньоји дружби між нами не може бути. Мало того, з мого по крајніј мірі боку ждіть навіть такого, в чому звичајно льуде бачуть віјну. Віјна політична буде сама собоју, поки Ви будете стојати в „народовському“ таборі. Окрім того ја не можу викинути безслідно з мојеји памјати Вашого поступованьньа зо мноју особисто в справі Етнограф. Кружка ј Зорі, в котріј Ви мене пошили в дурні аж 4 рази за $^1/_2$ року. Сам од себе ја буду старатись, шчоб уперед не довірьатись Вам.

Але мало того, ја мушу остерігати ј других, котрі вважајуть Вас за мого одномишленника ј пријатель, а особливо тих, хто просто обертајеть сьа до мене, шчоб зіјшлись з Вами. Ја мушу остерегати јіх од Вас јак од чоловіка, котриј при всіх добрих замірах слабиј до повноји ненадежности. Так, коли хочете на цих умовах мати зо мноју взајемини, ја радиј — а ні, то прошчајте зовсім і вірте мојему слову, шчо під усім, шчо ја тепер пишу і шчо писав Вам за остатніј рік, најбільш усього підложениј жаль до Вас, шчо Ви сами себе топите, јак громадського чоловіка і навіть јак особу на користь песиголовцьам, котрих до того скоро вітер рознесе і котрі ј тепер не поважајуть Вас же самих.

Ваш М. Др.

„Зорі“ доси не получају з 4-го N-ра. Ви мені нічого не одповіли про Просьвіту, а тепер про те, чи Ви думајете зајавити про ті моји статьті, котрих не буде в Зорі. Не примушујте мене обертатись в јаку польську газету, або в „Проломъ“. Ви не споминајете, чи получили лист дльа Коцовського?

N. 49. Лист до Б. Бачинського Chemin Dancet. 14, Апр. 19. 1886.[1])

Шановниј земльаче,

Дуже радо получив Ваш лист. Про виданьньа Шевченка одповім Вам, шчо воно буде фонетикоју радікальноју, такоју, јакоју пишу Вам лист цеј. Нагадују, шчо таку правопись вжива ј Ом. Огоновскиј в своіх Studien і пр. і шчо навіть у Россіјі за подібну правопись висказав ся Р. Филолог. Вѣстникъ (у Варшаві). Шчо „старовѣры“ усьаких сортів будуть проти нашого виданьньа, це ја знају. Та чи не пора вже махнути рукоју на тих „старовѣрôвъ“? Коли ж хто з буцім то готових прихилитись до Шевченка одвернетьсьа од нього через правопись, то значить, у нього мозку так мало, шчо все одно, јак би він прихиливсь до Ш-ка, толку з того було б мало. (Про таких можна сказати, јак дівчина в пісні: коли мишеј бојіш сьа, на воротіх повісьсьа!) Думајетьсьа мині, шчо таких дуже вже забагато набралось між теперешніми галицькими народовцьами і шчо јак би јіх (јак і всьаких других лицемірів) було менше, то далеко б ліпше було.

---

[1]) Богдан Бачинський, ученик стрийської ґімназії, зацікавив ся ідеями проповідуваними Д-вим, ширив їх між своїми товаришами і звернув ся був до Д-ьа з листом, на який отся відповідь знайшла ся у мене, доставлена менї, здаєть ся, по смерти адресата, що вмер саме по зложеню матури. *Ф. І.*

Јак би самі „народовці“ не почали підперати „етімологіи“ (јак і всьакоји иншоји старовини), то вона б давно вже льагла на смертніј одр, конечно, скорше власне серед самого народу, ніж серед просвітителів-попів.

Коли власне вијде наш Кобзарь, ја шче ј сказати Вам не можу. З россіјськоји Украјіни ја не скоро можу сподіватисьа помочи і досить того, шчо тамтешні льуде помогли виготовити стереотип (хоч не зовсім), а Галичане власне шче не доросли до нового Шевченка, навіть ті, шчо присьагајуть именем јого. Дльа них треба „цензурного Кобзарьа“, навіть більш обрізаного, ніж в Россіји, — звісно, зоставивши виступи проти Москальа, в Австріји не тілько цензурні, але навіть оффіціозні. Доси ја не тільки не мају відкликів од народовців про потребу јім повного Кобзарьа, а навіть власне народовські газети не перепечатали мојеји зајави, — окрім „Дѣла“, котре помістило јіји серед торгових објав (за шчо ја јому мусив послати 1 гульдена). Тільки јак ја хоч трохи спроможусь на гроші, то випушчу хоч 300 екз. Кобзарьа, а він уже сам собі проложе дорогу, куди можна.

Наших женевських виданьнь ја би радиј прислати Вам хоч і безплатно (хоч за јаку схочете, плату), та тільки бојусь пошкодити Вам: в мене прінціп — берегти молодіж, котра шче вчитьсьа. Напишіть, јак Вам послати книги, чи бандеролеју, чи пакетом, і по јакому адресу, — то јам Вам вишльу хоч книги більш објективного, наукового характеру.

Готовиј служити Вам М. Драгоманов.

„Zasady nauki społecznej“ не радив би ја Вам купувати, — бо там власне ніјакоји науки нема. Звістіть мене швидче, чи дісталисьте міј лист, бо саме взнају, шчо Ваш город вигорів.

N. 50. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14, 24 Апр. 1886.

Добродіју.

Лист ваш од 21. с. м. на стільки дикиј, шчо јак би він пријшов з крају більш цівілізованого, то ја б просто не одповідав на нього. Але ја пригадају, шчо Ви колись писали про дуже шче довгу евольуцију, котру мусите ј Ви перејти з Вашоју громадоју, шчоб дијти до звісних моральних ідеј, котрі ја вважав у Вас вже за готові. Ви пишете: „Тај кумедні ж Ваші умови, на јаких Ви (?) хочете (?) мати зо мноју јаке небудь діло! Звісно, на таких умовах „односторонного недовірја“ ніјакого діла мати не можно, і ја думају, шчо коли вже самі заповідајете вијну, то ј вујајте собі на здоровье“.

Моји умови не кумедні, а печальні, бо виходьать з суті діла, т. ј. з позіціјі, котру Ви пријньали до мојіх (недавно шче ј Ваших) ідеј і до мене лично. Ја Вам написав јіх не потому, шчоб ја хотів на них вести з Вами діло (напроти, ја Вам виразно сказав, шчо мені з Вами діло мати дуже тьажко), а потому, шчо Ви сами обернулись до мене, чи не поручу ја Вам шчо в Россіјі.

Довірје виходить з діл. Ја можу з најчистішоју совістьу сказати, шчо ја својіх ідеј не переміньав, у чужі партіјі не переходив, панегіріків попам (котрих недавно сам лајав), не писав і не підписував, особисто Вас ніколи не підводив, на сором не кидав, до песиголовців од Вас не одрікавсь, обіцьанок не ламав і т. д., і од того мене можете льубити чи ні, вујуватись зі мноју, чи дружити, але недовірьатись мені не можете. Проти Вашого поступованьньа політичного ј особистого ја можу написати најдужчиј протокол виписками з Ваших же слов. Јаке ж ја мају

право не остерегати льудеј, котрі можуть наробити помилок політичних і пошитись в дурні, јак ја пошивсь, — думајучи, шчо ми стојім за одно, шчо ми пријателі ј т. и.?

Остатні слова Ваші: „то војујте собі на здоровлье“ показује, шчо Ви цілком не розібрали, з ким мали 10 років діло, — не кажу вже, шчо Ви забули своји власні слова: јакі ми проти Вас діти ј злі діти! Ја војујусь даже не на своје здоровлье ј не за себе. Шчо ж звелите не војуватись з Пелеховшчиноју? з гнильльу Ваших народовців? Так викиньте з памјати ліпше, шчо Ви сами написали, навіть недавно в Kraju!

З Вами ж особисто ја не војувавсь і не војујусь і Ви сами „виелімінували“ мене з Вашого журнала, та шче хочете, шчоб моји товариші мене ж і обвинили за те.

Ніјаких листів проти Вас ја давати Вам не думав і не дам. Дају Вам листок (та певно кокоротенькиј) про справи прінціпіјальні. Навіть річеј, скільки небудь дльа мене персональних, хоч і тісно звјазаних з прінціпіјальними, напр. про печатаньнье мојіх праць, ја Вам поручати не буду. Мене пече навіть і те, шчо ја доси не розплативсь з Вами, шчо чим небудь обовјазаниј Вам, і ја з нетерпіньньем жду од Вас одповіді про Рејса, шчоб очистити себе в ціј справі, подьакувати Вас за услугу і далі вже ніјакоји од Вас не получати. Предложену Вами через П-ка коміссіју дльа „Кобзарьа“ пријмају через те, шчо вона не маје мајже нічого дльа мене персонального (окрім, звісно, того, шчо ја бажају горьаче, шчоб льуде могли читати Ш-ка), тільки прошу Вас, говорьучи з льудьми про це, појаснити виразно, шчо це Ваше посередництво зовсім не предполага нашоји солідарности політичноји, при чому можете појаснити наш розбрат, јак сами јого розумијете. Прошу Вас також не потајіти, шчо Ваша „Зорьа“ не пе-

репечатала (цілком, шчо тільки ј мало смисл) мојеіі зајави про Кобзарьа, котра мала практичну ціль — збір пренумерантів. Коли хто спита, чому ја не пишу в Зорі, — можете теж појаснити, јак хочете. Тільки сестрі, јак будете мали з нају розмову (јіјі застанете в Кіјіві), то скажіть, шчо про висилку мені „Зорі“ Ви мені написали: „чи вислали і чи висилатимуть дальше — не знају“ — а то вона дума, шчо ја в свіј час безплатно получају јеіі і Ваші твори.

Готовиј служити Вам
М. Драг.

N. 51. Другий лист до Киян. Женева, Апріль 1886.

Пишу цеј лист дуже наскоро і через те вибачте, коли шчо виjде не докладно. А треба б поговорити толком, бо хвильа починајетьсьа дуже важна. По всьому тому, шчо робитьсьа тепер на Заході Европи (в Англіjі, Франціjі, Бельгіjі, Італіjі) видно, шчо теперь мусить бути період великих соціjально-політичних рухів, далеко дужчих, ніж в 1860—71 рр. (часи Інтернаціоналу, пруско-австріjськоjі і пруско-французськоjі віjни). В Англіjі ј Франціjі, јак в земльах, де вже прінціп демократичниј зовсім переведениј в законах політичних, можна сподіватись більш мирного виходу і соціjальних реформ. В Бельгіjі ј Італіjі, де шче держава основана на цензі, видно більше нелегальности вже ј тепер, та видно ј те, шчо діло повертајетьсьа з правдиво соціjальноjі економічноjі підкладки на політичниј грунт, на агітаціју за suffrage universelle. Шчо буде в більш поліцејських державах, Германіjі ј Австріjі, сказати трудно, та ј там видно, шчо на зло поліціjі висльујетьсьа між робітниками, особливо в Австріjі,

рух террористичниј, а порьад з тим і в Австріјі стаје дужчим рух за suffrage universelle. Шче труднішче сказати, шчо буде в Россіјі, — але одно певно (і примір 1866—1874 рр. тому порука), шчо европејськиј рух перејде грьаницьу царства і пројавить себе і серед „молодіжі“ (јак і поперед), а тепер і серед народу, особливо серед фабричних робітників.

Шчоб із цього руху вијшла јака користь дльа крају, а почасти дльа нашоји Украјіни, шчоб він впјать не повернувсь у „нігілізм“ і не розвіјавсь, а також шчоб він не одбив нашу украјінську молодіж од украјінства, треба, шчоб старші не пропустили часу, і по крајніј мірі поставили јасно своји політично-соціјальні ідеали. Јакі ці ідеали на цеј час, мені, думају, нічого розводитись. Скажу тільки приміром, шчо најбільше тепер могли б мати ваги, окрім программи політичноји волі (прав чоловіка і самовправи) соціјальні программи середні між пр-амами европејських соціјалістів (коммуністів) і радікалів напр. англіјських і французських, швејцарськоји нар. партіјі і т. и.

Звісно, до постанови таких програм треба б вести через печать, нелегальну і навіть легальну. З поводу послідньоји мушу сказати, шчо украјінство в ніј тепер пројавльајетьсьа чимало, але при цьому кидајетьсьа в очи, шчо впјать, јак перед 1874—5 рр., украјноф. пресса більше говорить про сьужети археологічні, ніж про сучасні, і дуже мало говорить про справи економічні. Це тим більше дивно, шчо „Украјінці“ беруть не малу участь напр. в земських статистичних справах і, значить, між јіми јесть льуде дотепні до того, шчоб писати про економічні справи в своjому напрьамку. Тепер же јіх праці мајуть тільки характер матеріала, філософіју з котрого виводьать столичні радикали і виводьать, звісно, в сво-

јому напрьамку. Думају, шчо коли звернетьсьа ким слідује увагу на це діло, то поправити тут хиби буде не трудно.

Звісно, најнатуральнішче булоб, шчоб стороноју дльа укр. печати і навіть місцем, деб могла практично прејавити себе украјінська політична і соціјальна программа, поки пробудитьсьа ширшиј і енергічнішиј рух в Россіјі, могла б і мусила б бути Галичина. Тільки в Галичині тепер діло стојіть так, шчо не тілько не може служити до того, шчоб притьагти до украјінства приготовльајушчијсьа рух в Россіјі, а скорше напротив одпихаје од украјінства прогрессивнішчі елементи з інтеллігенціјі в россіјській Украјіні, а надто коли јім буде даниј резон уважати галицьких укр-філів за представителів украјінськоји ідеји. Теперішні галицькі народовці можуть пошкодити нам навіть шче більше, ніж шкодили „Правдьане“ в 1873—75 рр., бо тепер на дорозі реакціјі стали не тільки старші народовці, а ј молодші, котрі були в році 1873—75 рр. подавали голос за радікально-прогресивну программу в своіх промовах в Січі, в статьтьах в „Друзі“ і навіть в „Правді“. Кілька років тому назад, коли ј старші народовці було подавались на бік молодшого руху, звјазаного більше чи менше з соціалізмом, почали були звертати увагу на народ, јого потреби, економічниј стан і т. и., можно було сподіватись, шчо хоч помалу виробитьсьа з „народовців“ властиво демократична, радікально-прогрессивна партіја на европејськиј лад. Але цеј ступінь „старших“ народовців доси не мав инших послідків, јак тілько те, шчо молодші подались назад на зустріч старшим, а потім за ними ж подались зовсім в реакціју або квієтизм. Післьа короткоји епохи мітінгів, агітаціјі Батьківшчини за світських, народніх кандідатів, рьадом з чим ішли проби поставити всьу украјінську независиму од рутенського унијатства

політику, наступила епоха, в котрій львівські народовські проводирі задумали привернути до себе попівство (од котрого јавно одвертајутьсьа в Галичині мішчане і сельане-мужики), поставили на першиј пльан пусті справи „добромильского монастирьа“ і т. н., химеру автономіјі, хоч вірнојі Риму, а все таки іерархичнојі церкви, почали бігати на поклони до митрополіта, а коли митрополіт одвернувсь од них, бо все таки вбачав в украјінстві опаску дльа „Рима“ і јого ідеј, — то до архіјереја станіславівського, і не тілько залишили реальні народні сучасні інтересси, але мусили сховати мајже всі живі боки попереднього козакофільства і украјнофільства à la Шевченко.

Теперішнье „архиjерејсько-унијатске“ народовство не маје нијакого резону істнуваньньа навіть з формально національного боку, бо теперішниј „Св. Юръ“, митрополитанська партіја сама себе признаје з формального боку „народовськоју“, малоруськоју, тілько требује од своjіх прихильників мира з оффіціјальноју австро-польскоју консервативноју політікоју ј розрива з усьакими *республіканськими*, гајдамацкими і *нігілістичними* традіціјами в россіјському украјно*фільстві*, — инакше сказать, просто розрива з нашоју Украјіноју. Митрополітанська „Русь“ напр. докорьа „Дѣлу“ за те, шчо воно колись перепечатало з Кіевск. Стар. статьтьу Ор. Левицкого про давні порьадки в кијівськіј митрополіјі, — вбачајучи в тіј статьті „індіфферентізм“, або сочувствіје республіканським порьадкам в церкві. Також кидајетьсьа та „Русь“ на гајдамацькі сімпатіјі Ол. Барвінського до старого львівського братства. „Дѣло“ мусить одмовчуватись на такі докори, бо шчо воно скаже проти них, коли воно дума тільки противуставити митрополіту архиjереја Пелеша з јого ідеалами все таки ультрамонтаньско-архиjерејськими („Зорьа“ так зробила сама крок на

зустріч арх. Пелешу, перебрехавши історіју братств і унiјi, виложену в переднім слові до актів Ор. Левицкого). Очевидно, шчо коли тепер „Св. Юр“ став з „церковно-славјанско-унiјатського“ малорусько-унiјатським, то народовство клерикальне ј австро-консервативне, јак шчось окреме од нового свьатојурства, не маје нiјакого резона, і потому ја бјусь об заклад, шчо все попівство галицьке переjде до митрополітанськоjі партijі од такого народовства. В усьакім же разі дльа нас обидва народовства, митрополитанське ј архијерејське, не можуть бути своjіми јак потому, шчо ми ж добре знајемо, шчо інтереси народні і попівські (а надто попівства іерархічного) далеко не зходьатсьа, так і потому, шчо обидва ті галицькі народовства фатально мусьать бути тільки австро-рутенські, а не всеукрајінські, — бо думати, шчоб Галичина могла притьагти нашу Украјіну в круг австро-унiјатських інтересів, значить просто смішити навіть куреј.

З цього всього виходить, шчо унiјатсько-консервативне народовство, навіть хоч би воно було чисто украјінське по мові своjіј, нiјак не підходить до наших інтересів національних, політичних, соціјальних і культурних. В самiј Галичині воно не маје сили окрім јавного оффіціалізму, од митрополітанства.

Цьу своју слабість чујуть самі теперішні архијерејські „украјнофіли“. Нагадају, шчо при клерикально-консервативнiј программі неможлива нiјака працьа ј агітаціја в народі за јакі небудь живі справи політичні, соціјальні, культурні, економічні, не возможно знајти собі силу в народі. Через те думајуть підперти себе покірностьу до урьаду (вступна статьтьа „Дѣла“ до виходу „Нар. Ради“ прьамо поставила цільу нового товариства — прихилити до народовства висші сфери), а то ј просто доносами на москвофилів.

Це теж пункт, на котриј наші Украјінці мусьать звернути подвіјну увагу.

Дуже помильајутьсьа ті, котрі думајуть, шчо в Галичині діло першоји ваги — одстав украјінства од московства. Украјінство јак форма стоїть тепер в Галичині так міцно, јак ніколи. Власне в Галичині може ј не було боротьби між украјінством і московством і „общерусскостію“, бо боротьба „старыхъ русскихъ“ з молодими Украјінцьами була власне боротьбоју церковно-славјанськo-малоруського схоластицизму ј консерватизму з пробами реалізму і демократизму літературного і иншого, котрі почались в Галичині під впливом з Украјіни, а најбільш в 60-ті роки. Масса русских обшчеруссів були власне рутенські схоласти. Тепер боротьба вже мајже зкінчилась на користь украјінства, т. ј. народовства. Новиј митрополит благословив тој самиј Пульујсько-Кулішівськиј молитвенник, котриј прокльав був митрополит, шчо пojіхав на спокіј в Рим. А з другого боку в „москвофільскому“ Н. Проломі недавно напечатаниј цілиј рьад фельетонів: „Чѣмъ есть для насъ Шевченко“, в котрих по при всьаких рутенських і обшчеруських дуростьах важність украјінського письменства дльа Галичини признана так енергічно, јак це рідко тепер побачити і в народовських органах, котрі сами тепер бојатьсьа дуже признаватись до солідарности з „шизматичноју“ або гајдамацко-нігілістичноју Украјіноју. Тепер треба в Галичині не тьагти канитель про самостајність нашоји мови од московськоји, јак і польськоји, а зробити ту мову органом справжньоји европејськоји культури, шчоб чоловік, котриј рветьсьа до тіјеји культури (а такі тепер виходьать в Галичині массами і з мужицтва), міг задовольнити своју жажду на тіј мові.

А цього то власне ј не робльать галицькі украјнофіли, а поворотом своїм до клерикализма

ј консерватизма однімајуть в себе останньу можливість робити це. От тут то опасність, шчо нашу мову забје коли не московська, то польська. Ја міг би подати немало примірів того, јак шче кілька років назад можно було нашіј літературі в Галичині випередити де в чому польську, а тепер уже час страчено через схоластику, нерозвитість і недбалість гал. украјнофілів. Порівньајте польські ј украјінські виданьньа в Галичині — в перших Ви побачите все таки современність европејську, а украјінські иноді, јак би не етікетка, то не знав би, в јакому році вони ј друкувались, а часто думајетьсьа: і на шчо папір попсовано?

Московська мова шче довго не буде страшна дльа Галичини, бо все таки гал. „москвофіли" пишуть по малоруському і иноді не гірше украјінофілів. А ось курьјоз: тепер більше здибајете наших украјнофільських думок в галицьких „кацапських" газетах, ніж в украјінсько-народовських. Так напр. згадані фельјетони Н. Пролома говорьать про політично-соціјальниј вплив Шевченка далеко більше, ніж тепер кажуть про це „Дѣло" і др., котрі тепер робльать із Шевченка тільки апостола „мови". Правда, Н. Пролом ганьбить Марију Шевченка, так народовці јіјі ховајуть од публики страха ради архијерејська. Тепер „Слово" виступа за побільшеньньа впливу світських льудеј на церков, то б то за такі братства, јакі хвалила К. Ст. ј јаких тепер бојатьсьа „Дѣло" і „Зоря". Всі москвофільські журнали, вже з однијеји злости на польські порьадки, частішче показујуть нелади спеціјально економічні в Галичині, ніж народовські. Ці останні, влізши в попівські справи, допустились до того, шчо про безземельність крестьан почав говорити Н. Проломъ. Не диво, коли мені пишуть навіть Галичане, шчо „Н. Пролом почина брати верх над „Дѣлом" і шчо

народовці скрізь з оффензиви переходьать в дефензиву".

Јак ја сказав, народовці думајуть одбитись од „кацапів" доносами (тоді јак перед „Миром" і „Русью" тепер вони тільки одмовчујутьсьа) і тут ја бачу велику опасність і дльа них і дльа нас. Народовці зробили з ідеји „одрубности" Русинів од Москалів догмат австріјського вірнопідданства! Вони кричать, шчо думати об етнографічному і літературному јединству Галичини з Москвоју значить бути ізмінником в Австріји, а иноді приговорьујутьсьа в такім же дусі і про переход Наумовича і комп. в православіје. Вольа Ваша, а ја сам працьујучи дльа одрубноји Украјіни, все таки не можу не знајти, шчо прав Пролом, коли каже, шчо Галичани мајуть таке ж саме право вважати Пушкина својім, јак тирольські Німці Шіллера, не будучи через те ізмінниками Австріји. Ја вже не кажу про те, шчо з јакоји речі чоловік мусить бути непремінно вірнопідданним Австріји јак і Россіји? Перемішујучи область політики ј літератури, гал. украјнофіли не тільки јдуть проти прав чоловіка, а підпирајуть постојанне вступаньньа урьаду (віденьського і польського) в чисто домові справи Русинів. Не забудьте, шчо Польаки раз кажуть: „Ми раді миритись з правдивоју Русьсьу, а не хочем тільки пустити до Карпат Москву", а в другиј кричать: „Та ј Украјіна теж Москва". І неліберальна постанова етнографічно-літературноји справи народовцьами підпира претензіји польських оффіціалів цензорувати і над мовоју Русинів.

Останніми дньами дожились ми до того, шчо „Дѣло" прьамо напечатало донос на „Общ. Качковского", шчо воно роздаје ученикам Русску христоматіју Кирпичникова, прислану з Россіји, і тим би то робить „язикову агитацію". Послідком доноса був процесс „Обществу" за про-

дажу книжок без патента торгового. (Поліціја вијшла розумнішча, јак „Дѣло“, бо агітаціјі не побачила). Ја персонально допевнивсьа, шчо читаньнье Галичанами россіјськоји літератури в подлиннику не тільки не шкодить украјнофільству, а напроти веде до нього, бо воно підрива галицько-москвофільську „тарабарщину“ і ставить Галичан на демократичниј грунт росс. літератури. Ја певнісінькиј, шчо тепер Шевченковських ідеј більше вичитајеш навіть із Андрijашевських брошур, ніж із „Дѣла“. Але навіть јак би було инакше, ја б усе таки вважав не тільки подлостьу, а ј політичноју дуростьу доноси „Дѣла“ на Общ. Качковського. Такі ј подібні доноси компромітујуть украјінство перед публікоју в Галичині, та ј в Россіјі, — та в добавок дајуть примір гал. москвофілам доносити ј на росс. Украјінців, котрі показујутьсьа в Галичині. Так по всьому виходить, шчо теперішниј характер галицького народовства просто шкодливиј інтересам украјінським і в Австріјі ј в Россіјі. Звісно, радікально поправити діло може тільки евольуціја серед самих Галичан, котра все таки јде, хоч дуже помалу. Але де шчо можете зробити ј Ви. Ви ж і мусите зробити, бо ј Ви причинились до того, шчоб довести гал. народовство до такого стану. Ви не поставили твердих умов Барвінському і т. и., коли вони, післьа своjіх подлостів проти соціалістів (в тим числі ј проти Вашого товариша) пішли прохати Вашоји помочи. Кијівські ј Одесскі газети, прихильні до украјінства, гладили по головці гал. народовців, коли вже вони почали скакати в клерикальну гречку. Ви нагнічували до згоди з реакціонерами II-ка, коли ті јого самим подлим способом „ваелімінували“ з суспільности за те, шчо навіть не заборонено австр. законами (світські похорони). На решті Ваші делегати помогли розстројіти діло основаньа „Поступу“ і встро-

јіти гибридну „Зорю“, в котрій прогрессиста Франка „примушујуть“ підписувати похвалу галицьким попам, а редактор перебріхује навіть виданьньа Археограф. Комиссіјі. Ја думају, шчо з Вашого боку мусить вијти нова декларацiја в роді јак в 1873 р., котра б розривала публично солідарність з гал. народовськими реакціонерами, а окрім того шче Ви мусилиб потребовати јасного, радікально-прогрессівного напрьамку од журналів, котрі Ви піддержујете. І тепер в Галичині јесть льуде, котрі самі недовольні характером теперішнього народовства, котрі потроху навіть працьујуть в иншому характері. На лихо ті льуде сидьать в провінціјі, або дуже шче молоді, студенти ј академики. Ваш голос одних би зібрав, других піддержав би і богато б кого охоронив од деморалізаціјі.

Ја бојусь, коли б хто не подумав, шчо мојім пером водить тепер особиста ураза проти галицьких народовців. Ја признајусь отверто, шчо ја, звісно, не радиј, шчо мене виеліміновано з галицькоjі пресси вкупі з другими соціјалістами, јак II-к, В-к. Тільки ж персонально ја менш усього трачу на тому, бо дльа своjіх праць ја все таки знајду собі місце по чужих хатах, так шчо ј сами галицькі виданьньа муситимуть потім реферувати про них, тоді јак би вони могли б подавати ті праці перші ј на своjій мові. Значить, персонально ја не дуже обиджениј і потому тим паче ніхто не маје права бачити в мојіх словах чого небудь субјективного. А через те ја тим паче сподівајусь, шчо Ви в усьакім разі звернете увагу на цеј лист міј, хоч може ј не в усьому з ним згодитесь. Ја додам шче, шчо мајже такі ж самі уваги ј перестороги јак тепер, ја писав Вам в 1872—73 рр. з Флоренціјі ј Цьуриха.

Дуже прошу Вас послати копіју цього листу в другі громади.

N. 52. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 12, 29 Мају 1886.

Добродіју,

Ја не послав Вам Рејса доси, бо бојавсь јакоји плутанини, поки Ви не будете у Львові. Тепер ја написав у Париж, шчоб Вам висилали Рејса, а вмісті з тим посилају Вам назад Ваші 6 гульд. (котрих зовсім не треба було) і 42 фр. решту мого Вам довгу і дуже Вам дьакују за Ваші висилки. З поводу Рејса ја позвольу все таки сказати стару раду: поки шчо дати Вашіј публиці переклади готових вже статеј М. Верна, котриј все таки спеціаліст. А то довго треба буде ждати, поки хто в Вас зберетьсьа написати докладні орігінальні статьті, печатати ж скороспілі з помилками (јак це звичајно робитьсьа в Ваших виданьньах) статьті соромненько.

На Ваш передостатніј лист ја б хотів зовсім не одповідати, до того мені огидна безрезультатна полемика. Але ја споривсь з Вами зовсім не зза себе. Ја признававсь і признајусь, шчо мені дуже хотілось швидче збути з совісти дејакі матерјали більш-менш оброблені, але „дасть бог і пресвьата мати“, ја проживу кілька років, то збуду јіх јак небудь, хоч і гіркенько мені збувати јіх по чужих хатах і на чужих мовах. А далі в мене не було ј нема в ціј справі ніјакого особистого інтересу. Споривсь ја з Вами, бороньучи прінціп та Вашу власну репутацію. Попробују одповісти Вам останніј раз. Дивно мені, јак Ви можете не зрозуміти, шчо Зоря написала брехньу, сказавши, шчо NN статьті не будуть напечатані по волі автора, а не по волі самоји редакціји та ј Вас. Навіть залишивши історіју з мојім листом (в котріј же безспорно редакціја ј Ви продали мене Партицькому), ја ж Вам шче раніше, ніж Ви објавили про моји статьті, на[illegible] шчо

дам јіх тільки тоді, коли редактор Калит. напише мені ј Волкову, јак того потребује приличність, запросини до сотрудництва ј коли редакціја зробить декларацију, шчо Зоря буде науково-літ. органом усіх Русинів самостіјників без огльаду на јіх політ. переконаньньа. Ви мені виразно приобіцьали те ј друге (та Ви ј не мали права инакше објавльати, шчо дасте моји статьті). Мало того, Ви сами тільки під умовоју такоји декларацiји могли, без страху вијавитись ренегатом товаришам і ідејам, стати соредактором Зорі. Тим часом ја не бачив ні декларацiји, ні листу од Кал. Дивно, шчо післьа того Ви шче кажете, шчо Ви трохи не землью били, шчоб моји статьті були в „Зорі“.

Не менше дивно, шчо Ви кажете, буцім то Зоря не Ваша газета, а Ви не народовець. Јак давати, проти мојеји волі, моју замітку в Зорью і печатати там до мене запросини, шчоб давав далі статьті, а потім переньати в проспект моји слова з листів до Вас, — то ј Ваша газета, а јак додержати слово, пријньати на себе одвічальність, то ј не Ваша! Також само јак же Ви не народовець, коли Ви појавльајетесь сотрудником і співредактором в народовських газетах і навіть підписујете в них народовські думки, діаметрально противні тим, котрі Ви писали перше? Шчо Ви при тому скажете проти народовців в јакому „Kraju“, або в приватному листі, то діла не переміньа, або шче наводить на Вас, шчо Ви тим паче народовець, бо не мајете, јак вони (по Вашим же словам про них) ніјаких сталих прінціпів. Протестујте, скілько хочете, а Ви записали себе самі в народовці ј можете звідти виписатись хиба рішучим виступом на зовсім нову дорогу.

К слову одповім Вам і на Ваші слова про примітку до Льуборадських. Ви так і не појаснили мені, од чого Ви „мусили“ підписатись під

примітку, а тільки питајете: не вже ја на віки осоромив себе тим? Ја не богослов і не буду казати про вічні гріхи або покајаніје і т. д., а скажу тільки, шчо шуткувати з льудьми та з самим собоју до добра не доводить. От Ви кајались післьа Оди прапорові В. Барв-ого, тепер підписали те, шчо противне Вашим же печатним словам. Льуди це бачать же, шче ј у Вас слід цього в душі зостајетьсьа. А це вже два наростка на ухах, котрі по троху, дивись, загнутьсьа, јак у песиголовцьа, а далі ј мова льудська почне заміньатись в собачу і страх! вијде цілиј кинокефал, јак Партицькиј або Вахньанин. То ј вони починали так само. А тепер попробујте переробити јіх знову на льудеј! Навіть тој ангел, шчо зробив з Репроби св. Христофора, нічого не вдіје.

Звістки Ваші з Кијіва дуже інтересні і в суммі не такі навіть сумні, јак ја ждав, бо хоч в ідејах там тьма, так все таки хоч совість јесть. Најгірше, шчо льуде проміж собоју сварьатьсьа, јак Ви кажете, з за особистих річеј. Ви не пишете, чи були Ви в Одессі. Не пишете також на моји запити: а) хто писав лист до мене, шчо привезла Т-ха і б) шчо означа лист Musicus'а? Хотів би ја знати також: хто ті троје, котрі мусьать писати мені одповідь?

Чи бачили Ви моју сестру, а також Јак. Шульгина? Ја б радиј був, поздоровивши Вас з шльубом, просити Вас рокомендувати мене Вашіј жінці, та бојусь, шчо вона не дуже то зльубить мене за моји остатні листи до Вас, а новому чоловікови не зрозуміти, скільки вони коштујуть і мені.

Ваш покірниј слуга

М. Драгоманов.

По троху посилатиму Вам книги дльа К-го. Цими дньами пошльу брушурку в тім роді, јак

бажа К-иј. Ја јіјі написав шче јак Ви були в Кијіві. Тепер бачу, шчо пријшлась до часу. Решту vederemo. Јак будете посилати мені книги од К., то будьте ласкаві довідајтесь про рахунок, бо Ваші дороги јакось чудно рахујуть кошти, так шчо Eilgut виходить дорошче ніж навіть поштоју. Оце получив лист од сестри. Пише: Видѣла здѣсь Ф., клянется; что розмолвка его (зо мноју) одно недоразумѣніе. Вообще онъ своими разъясненіями успѣлъ сдѣлать впечатлѣніе, что его народовцы, „какіе би они не были“, все таки найближе к нам“. З останнього ја шче раз бачу, шчо Ви і в Кијіві јавились народовцем, а початкові слова доказујуть, шчо Ви зовсім невірно передали суть нашоји „размолвки“. В ніј не було ніјакого „недоразумѣнія“, ја Вам јасно казав, чого ја хочу і не хочу, і Ви свідомо пішли напроти, ламајучи натіть те, шчо обіцьали. Післьа всього, шчо случилось, особливо післьа переписки „Дѣла“ (А. П. въ К.) і листу сестри ја мушу печатно росказати всьу справу. Мині це дуже гірко, та ја не винуватиј. Ја навіть не мају права держати непорушеноју цьу хмару брехні, котра зібралась над громадоју в ціј справі.

N. 53. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 19 Јульа 1886.

Добродіју!

Перш усього дуже дьакују Вашіј жінці за фотографіју ј добре слово. Своју фотографіју рад би послати, та в мене тепер нема, та наврьад чи скоро ј буде. Рејса Ви певно вже получили. По кр. м. з Парижа мені пишуть, шчо він висланиј. Ваші гульдени зовсім не потрібні, бо рахујучи Рејса в 170 фр., пересилку в 13 фр. ја шче вихожу Вам винниј 42 фр, котрі Вам і послав ман-

датом. (Ви мені вислали 110 гульд. = 220 фр., та ја рахују Вам видати на посилку мого манускрипту в Кијів 5 фр., всього 225 фр.). Шче раз дуже дьакују за все. Пожалујста, не забудьте відписати в Кијів, звідки пријшли були Ваші гроші, шчо ја вже довг свіј очистив.

Присьагши не вести далі полемики про „розмолвку", ја тепер замічу тільки, шчо слов Вашого остатнього листу, шчо між нами вијшла „особиста ріжницьа", ја шче менше розуміју, ніж „недоразумѣніе". В решті в сих дньах ја пришльу Вам печатаниј листок, до котрого ја змушениј конечне подлим забігом „Дѣла". Хај все судить громада.

Шчо Ви видались сестрі заступником народовців і шчо вијіхали з Кијіва навіть без тоји піддержки Вашіј прогрессівніј половині, јакоји бажали, це цілком натурально при стані, котриј Ви заньали, і при стані річеј. Ја зовсім не радив, јак Ви кажете, Кијанам, шчоб вони розірвали з Галичиноју. (Навіть колиб ја јак небудь недоладно написав јаке слово, то дивно мені, јак Ви не вбачили, шчо написати мені таку думку, значилоб одректись од того, шчо ја казав і робив 15—25 років). Напроти того ја радив дужчого натиску на Галичину і виступу з јасним программом. Ја тільки радив воспротивитись песиголовцьам, спинити јіх доноси, і јак не послухајуть, розірвати з ними. Инакше ја радив поновити те, шчо було роблено в 1873—77 рр. і шчо тоді дало добрі овочі. Тоді самі народовці мусили одректись од Качалиноји Staatsrechtlichkeit, а далі, побачивши себе ізольованими од Украјіни і своји молодіжи, мусили податись на перед. Це зовсім натуральниј псіхологічниј процес, — і јак би Кијане видержали Барвінців шче на діеті, та јак би ј Ваша компанија не пішла назад, то тепер би до Пелеша не дійшло і мені нічого б було писати таких листів, јак тој, шчо Ви возили. Јак би Ви шче то-

рік, коли були в Кіјіві, поставили там справу так: мовльав, песиголовці нам жити не дајуть, поможіть! — то шче можна було б поправити. А тепер Ви јавились в Кијів фактичним адвокатом згоди з песиголовцьами — і не то не добились не тілько того, шчо ја хотів (Ви того ј сами не хотіли, би виразно казали мені: дајте Ваш лист, а ја скажу своје, audiatur et altera pars), а навіть того, шчо ј Ви хотіли. Ви вже самим фактом сојузу з песиголовцьами показували, шчо ј тепер діло стојіть не погано, і через те вмовльали, навіть без всьаких слов, шчо потреби переміньать јого нема. Ну, Кијане ј најшли, шчо „каковы они ни на есть народовцы", і т. д.

А окрім того не треба забувати, шчо старі Кијане самі дуже мало Европејці і дуже богато вјалі. Був колись з них Европејцем і енергічним А-ч, та був кінь та зјіздивсь. Тепер нема в Кијіві більш шкідливого дльа укр. прогрессу чоловіка, јак він, хоч він і вчить льудеј укр. археологіјі. (Примір, јакі луни тепер плодить потухше сонце А-ча, хај буде Вам Багаліј, котриј навіть бојітьсьа назвати Слобідську Украјіну по імені, а зве јіјі Юговосточна Украјіна Московського государства!!). Шче будучи в Кијіві, ја звав А-ча „камень прибѣжище заяцемъ", а тепер він просто стојіть на тому, шчоб нішчо ј ніхто не піднімавсь висше тіјеји політичноји і моральноји мірки, котру він держить, а вона низче О. Між молодими јесть льуде енергічнішчі і в суммі більш образовані, ніж старші, та образовані вони все на петербурських журналах і через це все таки не Европејці, а Россіјани, ј украјінства в них не багато. Вони скорше потьагнуть до јакого небудь „русскаго народничества", ніж до Галичини. Од того ја завше Вам і казав, шчоб надіјались најбільш на себе. Тільки в Галичині можуть природно вирости льуди, котрі будуть і Европејці

і Украјінці і потьагти до себе ј росс. Украјінців прогрессивних інстинктів. Такі льуде було почали рости в Вашому кружку, та на лихо перше збарвінились, а потім спелешились. Тепер треба ждати молодших, хоч може не один шче сход кінчить також, јак Ваш скінчив. Тепер навіть соблазнів буде більше, бо Пелеші будуть де далі все енергічнішче напарати, бо за ними тепер јесть сила, котра сама на них напира.

Прикладају список книг дльа Ков-аго. Попросіть спішити, бо час не жде. Не памјатају, чи в попередньому списку ја прохав Халанскаго, Великорусскія былины кіевскаго цикла. (Варшава 1885). Коли це вже в Вас јесть, то пришліть окремо од всеји посилки під бандерольу. Коли нема, то просіть јак скорше вислати. В усьакім разі напишіть мені, чи јесть, чи нема.

Ше раз попрошу Вас вишукати мені книг, шчо дльа Этногр. кружка ја посилав:

1) Ефименковоји. 2) Якушкина, Обычное право. 3) Записки. И. Р. Геогр. Общ. по отд. Этнографіи, т. VIII (по обычному праву). 4) Зарудный, Законы и жизнь.

Ви казали: требувать через П-ка, а П-к каже, шчо не може нічого поробить.

Готовиј служити М. Драг.

До Вас обернетьсьа за книгами Б. Бачинськиј, гимназист з Стрија. Дајте јому. Шчо знајете про процесс Добровльанців? Чи так за них ніхто ј не заступитьсьа? Так і кінчить сьа на статьтьах Н. Пр. і Діла? Аже ж це тілько початок. Треба Вашим виробить јаку формулу погльаду на такі речі.

Цеј список перепишіть.

Славянорусскія рукописи Ундольскаго. Москва 1870.

Горскій и Невоструевъ. Описаніе слав. рукописей Синодальной библіотеки.

Описаніе рукописей соловецкой библіотеки. Казань.

Строевъ, Описаніе рукописей Царскаго.

Бычковъ, Описаніе слав. и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публ. бібліотеки.

Описаніе рукописей Румянцевск. Музея.

Срезневскій, Свѣдѣнія о малоизв. и неизв. памятникахъ.

Каратаевъ, Опис. славяно-русскихъ книгъ. Изд. 2-е 1885.

Костомаровъ, Русская Исторія. изд. 2-е. id. Холуй, id. Черниговка, id. Эллины Тавріи. id. Твори Јер. Галки, id. Очерки Богучарова.

Данилевскій, Княжна Тараканова, Уманская Рѣзня, id. Украинскія сказки Спб. 1886.

Куліш, Байда, Нова Громада.

Сементовскій, Малорусскія и гал. загадки Спб. 1872.

Скальковский, Истор. Нов. Сѣчи 2. изд.

Н. Петровъ, О происхожденіи славяно-русскаго печатнаго Пролога. Кіевъ. 1875.

Яковлевъ, Древнекіевскія рел. сказанія 1875.

Янчукъ, Малорусская сватьба в сѣдлецкой губерніи. Москва 1885 (изданіе общества антроп. и этногр.)

Ключевскій, Древнеруск. житія святыхъ, какъ историч. источники. М. 1876.

Халанскій, Великор. былины южнорусскаго происхожденія. Варшава 1885.

Русскій Филолог. Вѣстникъ 1884—1885.

N. 54. ДО СУДУ ЗЕМЛЬАКІВ.[1])

Hodie tibi, cras mihi.

В 51-му числі львівськоjі газети „Дѣло“ ц. р. в „Перепискахъ Редакціи“ напечатано: „Вп. А. П. въ К. Письмо п. М. Драгоманова надôслане зъ Женевы „Нов. Проломова“ мѣстило въ собѣ, якъ намъ говорено, напасти на нелюбыхъ ему галицкихъ народовцѣвъ, а особливо на часопись „Зорю“. „Нов. Проломъ“ очевидно для того не умѣстивъ того письма, бо оно выйшло бы не на руку всѣмъ тымъ гавкунамъ, въ котрыхъ интересѣ идентификувати галицкихъ народовцѣвъ съ п. „Драхманôвымъ“, якъ его прозывають. На всякій способъ рѣчъ то цѣкава, що той п. Драгомановъ прійшовъ съ чолобитіемъ навѣть до такого п. Маркова, щобъ тôлько кольнути народовцѣвъ и въ додатку ще дôставъ коша!“

Дуже характеризуjе мораль кружка „Дѣла“ те, шчо повисші слова напечатані скоро післьа статьті „Як. Головацкій и Пант. Кулѣшъ“, в котріj д. Гол—ому справедливо докорьаjетьсьа, шчо він опублікував субjективно перекручені витьаги з листу до нього д. К—ша. А тепер „Дѣло“ препаруjе, jак хоче, міj лист, котрого воно j не бачило j котрого навіть „Н. Проломъ“ не отмітив моjім повним именем.

В усьакім разі jа вдьачниj „Дѣлу“, шчо воно даjе мені нагоду розказати цьу справу докладно j тим сповнити, хоч дуже мені прикру, та, jак бачу, необхідну дезінфекціjну завдачу.

Jа діjсно послав був до „Н. Пролома“ листок з поводу ось jаких слов редакціjі „Зорі“

---

[1]) Отся брошурка була надрукована в Женеві в червні 1886 р. Вона тепер рідкість і тому передруковую її тут, дякуючи при тім д. М. Павликови за визичене примірника.

І. Ф.

(ч. 7, 1886) „Оповѣщаемо, що обѣщани нами въ проспектѣ працѣ: Коскена Про европейски казки и Укр. думы зъ рукоп. збôрника 1808 року, по волѣ автора ихъ, не будуть помѣщени въ „Зорѣ“.

В Галичині ј Россіјі је чимало льудеј, котрим звісно авторство названиих в цих словах праць, а через те слова ті кидајуть тінь на того автора, буцім то він сам, з власноји волі, не тільки не хоче помогти „јединіј літературно-науковіј галицько-украјінськіј газеті“, а шче ј задержује публікаціју важних дльа нашоји народньоји історіји документів, інтересних дльа льудеј всьаких фракціј. Листом своји до „Н. Пролома“ тој автор објавльав, шчо названі праці, јак і другі подібні, приобіцьані јім в листах до сотрудника „Зорі“, д. Ів. Франка, на звісних умовах, не будуть напечатані в „Зорѣ“ не по волі автора, а скорше по волі д. Франка ј редакціји „Зорі“, котрі не сповнили тих умов і своји обіцьанок. Шчоб усунути всьакі непорозуміньньа, автор додавав, шчо „ті умови ј обіцьанки не мали в собі нічого політичного, а належали цілком до елементарних литературних приличіј“.

От јакі „напасти“ були в мојому „чолобитіју до д. Маркова!“

Тепер ја мушу росказати діло докладнішче, — з початку.

В 1883 р. смерть Ів. Серг. Тургенева викликала в галицькоруськіј печаті нові розмови про потребу осібноји гал. украјінськоји літератури по при россіјськіј, — при чому слава знаменитого россіјського письменника вживалась звісноју фракціјеју проти гал. укр. літератури. Ја пригадав, шчо в мене јесть лист Тургенева, писаниј до мене з поводу виданих мноју Повістеј Ос. Федьковича, јак раз противниј тіј агітаціји, јак раз прихильниј дльа народнього гал.-украјінського лі-

тературного напрьамку, — ј подумав, шчо буде до часу опублікувати тој лист. Ја одіслав копіју з того листу, з коротким појасненьньам, в редакціју „Дѣла“, котру перед тим обньав д. Ів. Белеј, — бувшиј сотрудник „Друга“ (1876 - 1877) і редактор „Світа“, — од котрого ја мав резон сподіватись закінченьньа парахвіального узколобіја ј безчесних клевет і доносів, з котрими односились перед тим львівські „народовські“ (lucus a non lucendo!) органи до мене ј до мојіх літературно - політичних товаришчів. На моје диво, „Дѣло“ не напечатало листу Тургенева, — очевидно не через шчо инше, јак через те, шчо тој лист писаниј був до „нельубого“ патронам „Дѣла“ чоловіка. (Коли не так, — то хај редактор „Дѣла“ скаже сам причину!).

Ја попрохав д. Ів. Франка взьати міј манускріпт з редакціјі ј переслати мені. Д. Франко предложив мені напечатати јого в „Зорѣ“ д. Партицького. Ја највиразнішче воспротививсьа тому, нагадавши д. Франку свідому брехньу, вмішчену в „Газ. Школьнôй“ д. Партицького про моји стосунки в 1876—1877 р. з львівськими народовцьами, з котрими ја тоді, в имені својему ј численних товаришчів з Россіјськоји Украјіни, котрі мені поручили редакціју звісних публікаціј за кордоном, рішуче розірвав усьаку взајемність через јіх обскурантизм і зневагу до народу[1]), — а потім вмішченьньe д. П—им в тіј же „Зорѣ“ витьагів з пасквільа на мене, зложенного одним прихвостнем росс. револьуціонерів-централістів і напечатанного польськими шовіністами в одплату мені за моји публікаціјі в оборону украјінства і федерализма, — а порьад з тим

[1]) До тіјеји брехні д. П. додав шче остроумну догадку, чи не сам росс. урьад вислав мене за кордон, шчоб скомпроментувати украјінськиј рух?

печатаньньа в „Зорѣ“ ж брехливого реферату про моје виданьньа „Маріјі“ Шевченка, в јакому рефераті, — наслідованному потім „Кіевляниномъ“, — „Зоря“ остерегала своју публику проти полонізаторських цілів мого виданьньа!!

Кілька разів післьа того ја прохав д. Франка вернути мені міј манускріпт, — коли це несподівано бачу јого напечатаним в 21 ч. „Зорі“ 1885 р., підписаніј все тим же д. Партицьким, — а внизу замітку, підписану И. Ф., в котріј мене (поміченого ініціалами М. Д.) кличуть дати в „Зорю“ д. П—ого моји дальші спомини про Тургенева. Натурально, ја мусив послати в редакціју „Зорі“ лист, в котрім зајавльав, шчо моја рукопись дісталась в „Зорю“ проти мојеји волі, ј одповідав на примітку И. Ф., шчо ја не можу нічого давати в журнал д. П—ого, бо це б значило вводити в нашу молоду літературу норови компаніјі Гоголевого Ноздрева, котрому сьогодні вирвуть бакенбарду, а завтра „и онъ ничего, и ему ничего!“ Але редакціја „Зорі“ не тілько не напечатала мого листу, зоставльајучи мене перед світом својім сотрудником, а шче објавила в проспектах про будушчі моји дльа неји праці.

Треба сказати, шчо цеј казус случивсь в середині переписки, јаку зачав зо мноју д. Франко про моје ј, за мојім посередництвом, і инших льудеј сотрудництво в „Зорѣ“.

Ја одверто признававсь д. Франкові, — јак тепер признајусь перед всіма земльаками, — јакиј ја мају особистиј интерес писати до газети, подібноји до „Зорѣ“. Рьад счастливих пригод звів до рук мојіх багато матерјалу дльа історіјі нашоји народньоји культури, зібраного більш јак за сотньу років працеју десьатків льудеј; мені самому посчастило обговорьувати цеј матерјал з первими авторітетами цеји речі на Украјіні ј за-грьаницеју ј обробльати јого по бі-

бліотекам в Россіјі ј Европі, — і тепер ја б раднішчиј був збути цеј матерјал в скільки небудь оброблену виді в печать вже з одного страху, шчоб він јак небудь не розвіјавсь, — јак це було стільки раз з збірками ј працьами в нашому несчастному письменстві. Далі ја бажав би подати до памјати земльаків моји спомини про кількох знаменитих льудеј, котрих посчастило мені знати, ј котрі мали стосунки до украјінських справ: Пирогова, Костомарова, Тургенева, з листами, котрі ја од них мају. Накінець дльа самоји редакціји ја бравсь оброблювати теперішним европејським порівньајучим методом усьакиј матерјал по народніј словесности (folk-lore), јакиј до неји дійде зо сторони, ј увести гал.-украјінську газету в близькі взајемини з европејським фолькльористичним рухом. — Ради таких својіх „особистих інтересів", ја згожувавсьа сховати своје имја (з котрого крики ј брехньа дд. В. Плошчаньських, В. Барвинських, Ом. Партицьких і т. п., більше ніж поліціја, зрабили јакесь пугало в Австріјі), згожувавсь но всьакі цензурні ј инші уступки, аби тільки вони не порушали наукового прінціпу ј льудського достојінства. З остатнього погльаду ја виразно писав д. Франку, шчо поки д. Партицькиј буде підписуватись редактором „Зорі", ја не можу туди дати ні рьадка, ні других јіднати до такого безчольного ј противутовариського поступованьньа, — хиба д. П—иј публично одкличе написане јім проти мене ј мого товариства.

Д. П—иј не тілько того не зробив, а јак сказано, навіть не напечатав мого висше згаданного листу, — шчо він мусив зробити по всім літературним звичајам. Під кінець 1885 р. д. Франко звістив мене, шчо д. П—иј не буде вже підписуватись під „Зорею", — ј ја згодивсь давати туди своји праці, тільки ж ось на јаких умовах:

1. Публікаціја новоју редакціјеју мого листу,

2. Зајава, шчо „Зоря“ стаје науково-літературним органом всіх Русинів-Украјінців, котрі признајуть самостіјність гал. укр. національности, без огльаду на јіх політичні ј философські погльади,

3. Формальні запросини до сотрудництва, листами од нового редактора до мене, а також і до другого проживајушчого в Швејцаріјі украјінського письменника, звісного многими науковими працьами, котриј маје цінні матерјали по нашіј етнографіјі, по історіјі козацтва, нар. колонізаціјі ј т. п., але також, јак і ја, проскрібованиј в Россіјі поліціјеју, а в Галичині партіјностьу. Ја бажав таких же запросин і до одного письменника Галичанина, котриј теж досить зајавив себе печатними працьами ј у котрого тепер лежать в рукописьах такі речі, јак напр. Про господарскі товариства на Украјіні, переклад Ланге — Робітницька справа, Тіле — Історіја релігіј, Рекльу Географіја Россіјі, але котрого торік „Дѣло“ „виеліміновало із суспільности“ (!!!) за те, шчо він був на світських похоронах (дозволених в Австріјі законом!) члена-основателя „Просьвіти“ ј „Тов. ім. Шевченка“, Нарольского, од котрих постидно втекли товаришчі покіјника. Та цеј Галичанин, — очевидно, ліпше мене знакомиј з львівськими норовами, — сам одклонив предложену мноју комбінаціју.

Замічу, шчо з а ј а в а, предложена мноју в пункті 2-ому, не тільки давала б моральне право і льудьам такого стану, јак д. Франко, бути сотрудниками „Зорі“, не зрікајучись того, шчо вони ранішче писали, — а просто о б о в ј а з к о в а д л ь а г а з е т и, к о т р а п е р е ј ш л а н а в л а с н і с т ь „Т о в. і м. Ш е в ч е н к а“, — бо коли те товариство основувалось, за ініціативоју з россіјськоји Украјіни коло типографіјі, купленоји на

гроші, прислані звідти (12.000 руб.), то виразно ставилась умова такого духу.

Д. Франко оговорьував мені трудность помістити в „Зорѣ“ міј лист, а надто в јого формі, шчоб не вразити члена „Тов. им. Шевченка“, П-го.[1]) Ја згодивсь лишити форму мого листу bonae fidei д. Фр. ј редактора, — аби тільки суть того листу, котрij ја давав прінціпіальну вагу, була зоставлена. На дві инші умови моји д. Франко згожувавсь, а про 2-у писав мені найвиразнішче: „Шчо до „Зорі“, то ја з свого боку радо згожујусь на те, шчоб зајавити јеји коаліцијниј і безтенденцијниј характер і надијусь. шчо і Кал. (редактор) на те пристане“. (Лист 4 Јанв. 1886). Ні за шчо инше, јак за знак згоди на моји умови, можна було признати те, шчо в новому проспекті „Зорѣ“ споминались моји прац котрі ја обіцьав в листах до д. Франка не инак ше, јак на тих умовах.

Тим часом редакција „Зорі“ тільки напечатала в ч. 2-му 1886 р. таке Заявленє про міј лист, звідки ј сам Соломон не розібрав би, про шчо там ішло, — других же умов і не думала сповньати. Мало того, јак раз противно умові 2-ij і словам д. Франка, в примітці д. Івана Франка до „Льуборадських“ (в котрij поклику-јутьсьа ј на мене) і в статьті „Нові матерјали до історіи Уніи“ д. Ка. нові редактори јавно показали вузьку уніатсько-клерікальну тенденцију, навіть з перекручуваньньам фактів на манер еп. Пелеша, котрого саме тоді львівські народовські політикани виголосили керманичем народноји по-

[1]) От це зветься: „в своjij хаті, своја правда, і сила і вольа!“ Д П—ому вольно в усьакij формі кидати болотом і брехнеју на других, між иначим і на того, кому ініціатори „Тов. ім. Ш—ка“ поручали участь в редакціји основ уставу Товариства, — основ, котрі львівські газди тіјеји „народньоји хати“ зараз же зламали, захопивши јіји в своји руки!

літики Русинів. Мені тим паче не зоставалось нічого, јак звістити д. Франка, шчо коли так, то ја не можу давати својіх праць в „Зорю“. Післьа кількох мојіх листів, в котрих ја виразно појасньав д. Ф—у мотіви свого зреченьньа, — „Зоря“ накінець објавила јого публично, але так, шчо буцім то ја зламав слово. Ја мусив обернутись до „Н. Пролома“. Цеј не печатаје мого листу, одповідајучи, шчо бојітьсьа, колиб „предводители мојеји (!?!) партіји“, се б то народовців, — не „воспользовались письмомъ для своихъ личныхъ цѣлей“. А тепер орган тіјеји партіји підклада „Н. Пролому“ инші мотіви ј усилујетьсьа шче мене ж і обсміјати.

Најцікавішче, шчо таке все витворьајуть з нами ті самісінькі льуде, котрі слізно описујуть поступки старих Левицьких з предками народовців, та жалијутьсьа на партіјність напр. адміністраціји „Народного дома“ до јіх товаришчів.

„Оттака правда на цім світі, у львівськім повіті!“ Інтересно буде дознатись, чи чесні земльаки знајдуть јіји пожиточноју дльа інтересів нашоји літератури і јак довго вони терпітимуть таку правду?

М. Драгоманов.

Женева 20 Јуньа 1886 р.

N. 55. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 14. 24/VI 1886.

Добродіју,

Пишучи Вам останнiј раз, ја не мав під рукоју Вашого листу (котрого ј доси не розшукав) і через те пропустив написати Вам про виданьнье Шевченка. Мені дуже дивно, шчо в Кијіві не знајуть, скільки треба на викінченьнье Кобзарьа. Ја послав туди двома кінцьами рахунок, котриј і те-

пер Вам посилају. Вдвоје гірко, коли подумајеш, шчо ј гроші јесть в Шевченковському фонді, а вгајано стільки часу з Февральа, коли могло б уже бути готове виданьньа, котре тепер саме літом, коли Россіјане іздьать по заграницьам, могло б уже розходитись. Ја не знају, чи можете Ви тепер переказати в Кијів посилајемиј рахунок. Ја пережду літо, та коли не буде ні звідки грошеј, то почну виданьньа на свіј страх. Ја певнісінькиј, шчо збанкручусь з ним, бо в теперішніј час добровольного холопства Галичан і Россіјан Шевченко писатель не оппортунниј, — та все таки безпремінно треба „поставити слово јого на сторожі“ хоч коло молодчих льудеј, тих, шчо шче по гімназіјах вчатьсьа, коли вже старші спелешились. А то історіја зовсім перејде через нас до дневного порьадку.

Ваш шчириј слуга
М. Др.

Посилају Вам 100 екз. брошьури, Коц. 25. Скільки можете, перешліть в Россіју. Решту роздавајте, або продавајте по 10 кр.

N. 56. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
28. Јуньа 1886.

Добродіју,

Ніколи ја Вас злодіјем не робив, јак в цім Ви могли б допевнитись самі, јак би подумали над фразоју, котру ж сами цітујете: „розікрали (кружковці) книжки“, а шчо тіі добродіјі розікрали, це факт, за котриј свідчить те: 1) шчо книг нема 2) шчо на вернутих Вами книгах намісць мого имена написані чијісь чужі. Ја цеј факт розказав К-ому при случају, бо він, в рьаду других, між инчим і всього поступованьа круж-

ковців зо мноју характеризује галицьке варварство, або инакше цівілізаціју по польских лакеjських хатах та попівських кухньах. В такі прояви цівілізаціjі треба частішче тикати пальцем, то може вони потроху почнуть счезати. Окрім того ја обернувсь до К-ого, чи не може він помогти одшукати дејакі книжки, бо П-к написав мені, шчо јому це зовсім неможливо при јого відносинах з льубими земльаками (додајучи: уперед наука мені і Вам не давати книг Галичанам), а Ви мені писали не дуже давно јак і тепер: звольте требувати од П-ка. Коли вже об тім зајшла розмова, то ја Вам нагадају, шчо Ви просили мене послати книги на Ваше імја ј П-ка, — то ја думав, шчо вони діјдуть до одного, не кажучи вже, шчо ј по товариському один би мусив помогти другому. А Ви недавно, јак і тепер, одрізујете: „звольте обернутись до П-ка — передав П-ку". Шчоб Ви впјать не розгнівались на мене за те, чого ја не говорив і не думав, ја добавльу, шчо в такому Вашому одрізуваньу бачу ја зовсім не „злодіјство", а звичајну Вашу неохоту додержати одвічальність в рішучу хвильу, — хоч напр. в остатньому листу, одіславши мене до П-ка, Ви ј прибавльајете, шчо де книги прислали на Ваші руки, там Ви ј одповідајете. Рада за раду, не кидајте ј Ви злегка словами (ја не кидају, ј без Вашоjі ради, јак бачите) — і на доказ того одшукајте мені в Россіjі Якушкина „Обычное право", то ја заплачу за те гроші на јаку небудь бурсу, котру Ви вкажете.

Кијівських книг з віденьского Speditions-Bureau ја не получив і звісток не мају. Шче раз кажу, шчо најліпшиј (најскоршиј, најдешевшиј і најменше клопотниј дльа одправшчика ј получательа) спосіб посилати книги, це пакетами поштовими по 5 кільо за 1 франк між Німеччиноју, Австріјеју і Швајцаріјеју.

Картку Вовку передав.

Ваших книг у мене тепер: 1) 2 старинні з збору Зубрицкого, 2) Kolberg, Pokucie, 3) idem. Mazowsze I, 4) idem, Lud. XVI, XVII.

Колиб можно було, ја просив би Вас зоставити мені ці книги, написавши, скільки вони коштујуть, ја верну гроші, бо читајучи ја мушу робити замітки на польах, а потім на својому екземпльару мені пријшлось би переписувати наново.

3 Јульа.

Написав оцеј листок, та противно було ј одсилати. Одначе приходитьсьа послати, бо не одповісти Вам не можна, а одповісти теж не можна инакше. Тим часом одшукав поміж паперами перше написаниј лист, котриј ја думав шчо послав. Од Вас же получив Халанского, котриј мені потрібниј був до зарізу через те, шчо він говорить про Буньаку, про котрого ј ја написав монографіју. Бачу, шчо Халанскиј „по Гороховой (улицьа в Петербурзі) пошолъ и гороху не нашолъ“, јак співајуть в одному водевілі.

Дуже жалко, шчо ні од кого з Галичини не мају звістки про дрогобицьких „богохульців“. Мені шчось в цьому процесі пахне початком свого роду штунди, тілько більше штучне, тільки радікальнішче; на цьому не стане, а діло піде дальше. Тільки јак же буде держати себе „народольубива“ інтеллігенціја до цього руху?

Так, јак „Н. Проломъ“ та „Дѣло“? Мені здајетьсьа, шчо навіть суд не мав права обвинуватити льудеј за таке „богохульство“, так шчо увесь процесс возможниј тільки в Галичині з усіјеји Зап. Европ. Не вже навіть між Вашими „молодими“ не знајдетьсьа ніхто, шчоб оступивсь за засуджених у віденьских газетах?? До јакого

шче сорому ми доживемо з такоју „інтелігенцијеју“ ?

N. 57. Лист до невідомого Галичанина[1]*), 20 Јуньа 1886.*

Шановниј Добродіју.

Ја трохи спізнивсь одповідьдьу на Ваш лист, бо хотів послати з ним брошурку (справді листок, в котрому обговорьују ј галицькі справи). Та типографіја все одтьага, а тим часом наближајетьсьа 1 Јульа. Коли сьогодні листок буде готовиј, то вложу з цим письмом. Про книги ја писав Франкові. Од нього получите, шчо треба. Гроші, коли схочете заплатити, то скинувши 30% з ціни, котра написана в списку книг, шчо на сорочці наших публікаціј, можете дати тому ж Фр-кові; коли ж схочете послати просто мені, — то можете або в рекомендованому листу, або т. зв. почтовим мандатом.

Про народовців тепер з Вами споритись не буду. Про јіх говорьу досить в листку. Скажу тілько, шчо видати нового Шевченка було б јіх обовјазком, а власне Товариства ім. Ш-ка. Тим часом так вијшло, шчо ј у 1876 р. јого мусили видавати в Празі, бо тоді Тов. ім. Ш-ка (заложене за 12.000 рублів, подарованих з Россіјі) ставило такі трудности в умовах, шчо ми мусили обернутись в Прагу (по правді, Львовјане бојались Кобзарьа), а тепер јак народовці ховајутьсьа од правдивого Шевченка, Ви сами можете бачити. (Подумајте тільки: еп. Пелеш — „Керманич Руси“, — і Шевченко!). Тепер львівські

---

[1]) Не пригадую докладно, до кого був писаний сей лист і як опинив ся у мене його автоґраф. На листї зазначено иншою рукою: „2 лист“. *І. Ф.*

нар. газети не хотьать навіть бібліографічними објавими помогти мені зібрати гроші на виданьньа Кобзарьа.

Ја ј сам знају, шчо між нродовцьами јесть льуде, котрі більш розумијуть, ніж львівські јіх проводирі, — та шчо ж з того, шчо вони јесть, коли вони нічим себе публично не пројавльајуть! Все рівно, шчо јіх нема, або шче гірше; приміром свого мовчаньньа ј покірливости обскурантам вони тільки сіјуть деморалізаціју. Оце недавно ја мусів перегльанути старі гал. виданьньа, — так шче нагльаднішче зобачив, шчо навіть „Правда“, сама „Зорьа“ ј „Дѣло“ кілька років нараз були прогрессівнішчі ніж теперішні писаньньа народовців. А хто тепер пише в них: Белеји та Франки, сама молодіж, котрі недавно були недовольні обскурностьу Барвінських і Вахньанинів!

Не раз ја думав над причиноју такоји нетвердости Галичан в своји́х думках. Мені здајетьсьа, шчо одна з причин — дуже поверховна попівсько-адвокатська школа, котру вони проходьать. В усіх писаньньах Галичан видно, шчо вони не льубльать доходити до сирого мньаса фактів, не вмијуть виводити з тих фактів широких виводів, — а так усе скачуть по верхам, фразујуть дльа тенденціји, дльа партіји, дльа сьогоднішнього дньа, — і не диво, коли потім скачуть од партіји до партіји, од прапора до прапора. Одна надіја на будучі поколіньньа, котрі приготовльатьсьа позітивноју наукоју за помічьчьу европејських літератур. Цікавоб мені знати, чи Ваші товаришчі вчатьсьа франц. та англіјськіј мові? Дуже б ја радиј був, коли б Ваші брались за вивчку англ. письменства ј житьтьа. Там усе робитьсьа солідно, глибоко, шчиро. Там вмијуть „числитись з обставинами“, не зрікајучись прінціпів (поступатись по потребі в скількости прінціпа, а не в јаковости).

Моје виданьньа Ш-ка буде самиј текст з короткоју передмовоју. Комментаріј печатати треба окремо. Та од себе ја сказав мајже все, шчо міг, в II т. Громади. Хто хоче знати моји думки про Ш-ка, може прочитати там. Ја там попробував було објективно, історично подивитись на Шевченка, показати еволюціју јого думок і місце, јаке вони зајмајуть в еволюціјі нашоји громади. Та в Галичині діждавсь тільки лајки за такиј замір та перекручуваньньа того, шчо ја говорив (недавно так поперекручував навіть молодиј писатель, д. Кокорудза, котриј богато взьав з мојеји статьті, не назвавши јіјі). Галичанам все хочетьсьа дивитись на Шевченка абсольутно, по попівському, кланьатись јому та перекручувати на свіј лад, јак це робльать вони 1800 років з Христом. Дуже мене зацікавили звістки про процесси добровльанських сельан. Не вже за „богохульство" возможна така строга кара? Шчо там було надто шче? Чи не можна добути копіјі з обвиньајучого акту? Чи не знајете Ви чого докладнішчого про цьу справу, ніж написане в Н. Проломѣ, а особливо в „Дѣлѣ", котре подло не знајшло слова оступитись за льудеј. Такі случаји — проба шчирости народольубства Ваших партіј. Очевидно, шчо справа цьа — тілько початок руху, котриј подібниј до нашоји штунди, тільки радікальнішчиј. Всьакому народольубу треба виробити собі јакусь формулу погльаду на цеј рух. Доси галицькі газети показали тільки поліцејську формулу. Чи так і зостанетьсьа на далі?

Питајете Ви мене про моји обставини шчо до літератури? Шчо Вам на це сказати? Тепер ја најбільше заньатиј нар. словесностьу. Хочетьсьа скінчити друк хоч XVIII в. наших політичних пісень (Ви може знајете, шчо ја вже видав тут 2-випуски і зоставсь третіј, — кінець козацкоји Січі, Чорноморје) та обробити нар. новелли (сатир.,

релігіјні ј. т. п.) по европејському порівньајучому способу. Трудна це робота тут, де не тільки треба всьаку славјанську книжку купувати самому, а шче теж робити з европејськими книгами, бо тут мајже ніхто не зајмајетьсьа цим сьужетом (в Парижі друге діло). Та цеј бік шче сьак так налагожениј. Ја зібрав досить велику бібліотеку, јесть добрі льуде в Парижі ј Лондоні, шчо робльать виписки. Најпораднішче ввјти з сіјеју працеју в світ. В наші „народні хати“ мене не пускајуть,[1]) в Россіју дуже тепер трудно подати роботу звідси, печатати на свіј кошт — нема за шчо. Дльа того робота јде дуже нескоро. Ну, та нічого робити. Треба тьагти гуж, коли взьавсьа. Може дальше буде ліпше.

Бажају Вам всього доброго.

Чи не мали б Ви вакаціјами случају збирати етногр. матерјал? Дльа мене најбільш булиб інтересні пісні політичні ј новелли (про бога, свьатих, попів, панів, царів, чужих льудеј і т. д.). Коли бисте були ласкаві записати шчо, то прошу переписати кожниј N-р на окремому листку, фонетичним письмом і з поміткоју, коли, де, од кого (чоловіка, жінки, јакого віку, профессіјі, чи письменниј) записано. Попросіть про теж і товаришів.

N. 58. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 27 Јульа 1886.

Добродіју.

До того мені огидло споритись, та шче без усьакоји нужди ј результату, шчо треба мені по-

---

[1]) Најгірше, шчо через це ја не мају галицьких дописів, котріб мені посилали льуде, јак би знали, шчо ја про них публікују.

бороти себе, шчоб одповідати на Ваш передостатнiј лист. Чи те саме „неохота держати одвічальність“, шчо злодіјство, чи не те, тільки в усьакім разі „злодіјство“ видумали Ви самі, ја про нього не говорив. Неохоту і пр. ја не видумав, а бачив в справах важних, јак в скандалі, під котриј Ви підвели мене в Етн. Кружку ј потім в Зорі. Може ја ј помиливсь, побачивши теж саме в справі з книгами, та тільки фактом јесть те, шчо Ви перше написали мені: „шліть книги на моје имја, а јак вијіду, на П-ка, а потім одрізали; звольте обернутись до П-ка, тоді јак навіть і в иншому случају Вам з П-ком легче все покінчити, ніж мені за 2000 кілометрів. Ја ж Вам писав, шчо книги потрібні дльа роботи одному чоловікові, і думав, шчо це діло таке просте, аж вијшло на 8 місьаців, та шче з процессами јакимись: звольте туди јти, ја не можу говорити з К. Левицьким і т. д. Та вже дајмо ціј справі покіј. Зарудного ја Вам вернув на адрес Коц-ого. Вмісті з тим послав ја ј Халанского, бо на другиј день, јак дістав од Вас, получив з јакогось провінціонального місточка у Франціјі екземпльар Халанского ј нових творів Потебні од јакогось таінственного незнакомцьа, певно Харківцьа, без жадного листу чи картки! Коц-ому ж послав і комплет Громади дльа Вас. Јак шчо післьа розділу з К-им або з Бач-им не стане, напишіть, ја вишльу шче.

Про Кобзарьа ја не знају вже шчо ј писати Ков-му, коли він питаје те, шчо ја вже писав 10 раз і коли Ви ј самі ж післьа остатнье посланого листка печатного не можете одповісти јому. Потребују шче раз одповісти на запитаньа? І. Јаке це виданьнье? Стереотипне по приміру, јакиј посилавсь при рахунку і јакиј шче раз посилају (останньу сторону).

II. Јак упорьадковане? В хронологічнім порьадку зведено 2 томи пражські з додатками по рукописьам, јакі були під рукоју Вовка післьа зкінченьньа Пражського Кобзарьа. В початку буде коротке переднье слово про джерела виданьньа, а також про історичну точність Шевченка (по реферату Антоновича в „Трудѣ“). Дехто хоче, шчоб додати біографіјку Ш-ка, а з Галичини хотьать навіть і оцінки Ш-ка, та ја думав би обіјтись без того. III. Шчоб видати 2000 екз., треба грошеј 2000 франків.

Тепер до Васпросьба. Певно то Ви писали в „Зорѣ“ замітку про нашого Кобзарьа (N4, 1886). Напишіть мені:

I. По јаким резонам Полуботка, Гарно твоја кобза граје, До Н. Н. уважајете Ви не за Шевченкові?

II. Де напечатані Хустина ј пропушчені місцьа Катерини? (перепишіть текст з увагами).

Ја довго не зајмајусь Шевченкологіјеју і тепер взьавсь за викінченьнье Кобзарьа (не мају печатних видань і не мају рукописів), аби тільки скінчити це діло. Бојусь наробити помилок.

Посилају Вам листок До суду земльаків. Не ја винен, шчо він напечатанај. На цім ја далі вмивају руки. Хај льуде думајуть і робльать, шчо хотьать. Ваш покірнај слуга М. Д.

Посилају шче списочок книг. Обидві попередні посилки книг получив. Снасибі за клопоти.

N. 59. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 12 Окт. 1886.

Добродіју,

Простіть, шчо аж тепер одповідају Вам. Ја не був дома коло трьох тижнів і тільки цими дньами міг прочитати Ваш лист.

З Ваших звісток — про болість Коц. дуже мене занеспокоїла. Страх жалко було б стратити такого робітника. Пишіть, б. л., більше про його стан, він мусить бути вже в Львові.

Книжок, простіть, і тепер не посилаю, буквально не маю на це франків, бо жалуваньнье своє получив тільки за Юнь-Август: за літературу не дополучив шче за той семестр, за роботу в К. Ст. теж нічого не прислали, та мабуть і не пришльуть, на шчо впрочім ја ј нарікати не сьміју, бо спасибі шчо хоч друкујуть моје писаньнье.

Про Ваше покликаньнье в „Дѣло“ ја чув од Коц., тај сам не міг собі пригадати, јак то воно буде. Аж вијшло ні на шчо. Мені тільки одно дивно: звідки львівські песиголовці набірајутьсьа смілости? Аже ж навіть з остатніх віч видно, шчо ј „народ“ і дејакі робітники дльа них занадто радікальні, та многі навіть з народовців зовсім не „Дѣла“ з јого бездільством хотьать. Сподівајусь, шчо такі віча одчиньать очи свіжішчим льудім і вони примусьать песиголовців хоч не душити тих, хто здібниј працьувати назустріч потребам народу. „Поступу“ буду ждати, хоч по правді кажучи дивльусь на нього не без скептицизму, бо јак бачу, в Ваших сторонах окрім прінціпів мајуть силу ј особисті мілочі, далеко більшу, ніж де-инде. З свого боку ја готовиј взьати в ділі таку участь, јакоји захоче сама редакціја. З поводу описанного Вами проспекту „Поступу“ ја тільки замічу, шчо не слід би врізувати беллетристику. Перш усього це Ваша особисто најбільша сила, а в друге: ј на публику беллетристика робить најбільше вражіньньа. Треба, значить, пустити в ход одповідну беллетристику. Ја навіть думају, шчо треба в „Поступі“ літерат. критики, котра б раз на завше вбила в голову гал. публиці, по кр. мірі хоч передовіј, прінціпи реалізму чи „натуральноји шко-

ли“, а то јіј богу, јак візьмеш в руки гал. писаньье (окрім Вас та почасти Федьковича), то думајеш, шчо читајеш писанину XVIII ст. А з Станиславова з поводу „Ревуть воли“ пишуть мені прьамо, шчо мовльав у нас публика до реалізму не звикла. А де нема реалізму поетичного, там нема ј у загалі позітівноји думки, нема ј науки.

О боги! шчо таке пише Огоновськиј в остатніх N. N. Зорі! То втаскав в укр. літ. трохи не все, шчо по церковному писалось в усіх Русьах (і в Новгороді і Москві), а тепер так спрепарував історіју Украјіни, шчо тільки сміх і горе, — і все во славу патріотизма. Нехај він часто не маје джерела, окрім россіјських гімназіческих підручників та унів. прелекціј, але в N. 18-му він часто на Костомарова покликујетьсьа. Не вже він не розуміје, шчо читаје? Чи це вже така заправка голови, шчо ј дивитьсьа чоловік, та не бачить? В усьакім разі ждіть великого сорому од критики в Россіјі, јак вијде цілком твір Огон-ого. Жінці Вашіј передајте наш поклон. Шчо нового в Кијіві? Јак пропали книги? Чи не окошилось це на кому небудь особисто? Ваш М. Др.

Получив листок од молодого пријательа з Стрија. Каже, шчо готовить довшиј лист до мене, а мене просить писати јому багато, та рідко і не з Женеви. Чи не можете переказати јому, шчо ја листа јого шче не получив і жду на нього? Книги јакі можно буде јому дати, Ви вділите јому, јак ја Вам вишльу. Чи не могли б Ви написати стислу історіју Р. Кр. Заведеніја? Ја б јіјі вопхнув в росс. печать.

N. 60. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 7. Нов. 1886.

Вчора получив программу Поступу. Ја теж думки Павлика, шчо вона дуже подрібна, але

коли Ви думајете, шчо так і треба, то напирати на моју думку не буду, раджу тільки перегльанути, шчоб не було хоч по двічі теж саме. Шчо ж до початку, то ја думају, шчо він не тільки дуже вже подрібниј (напр. поіменуваньньа журналів, де Ваші писали навіть не так значне), а таки трохи хвастливиј і не зовсім вірниј, бо ставить діло так, буцім то світ почавсьа од Ваших льудеј. Ја б радив переробити вступ так, шчо, мовльав, звісні історичні причини поставили наш народ в прикриј стан політичниј, соціальниј і культурниј, але шчо боротьба за наше національне відродженьньє стојіть в повніј згоді з прогрессивними змаганьами передових народів світа і шчо коли погльанути на все тревале, міцне, шчо зроблено дльа того відродженьньа од самого јого початку, то вијде, шчо воно робилось в тіј згоді, хоч би ј не свідомо, а інстинктовно. Од недавних років зріст серед нашоји громади льудеј ново-европејськоји осьвіти почав повертати ту роботу свідомо на европејськиј, прогрессивниј грунт. В остатні 10 років число таких льудеј настільки вбільшилось, шчо могло вже зложити з себе компактну, свідомо прогрессивну партіју. От тут можна спомјанути працьу прогрессистів, — а далі показати некористи јіх дезорганізаціји, блуканьньа по чужим хатам і потребу свого органу.

Программа хај вбереже свіј переважно галицькиј характер і через те уступ про росс. Украјіну ја б радив поставити зовсім на кінець. Тут, сказавши про важність росс. Украјіни дльа Галичини, про потребу всеукр. программи і про те, шчо в основі својіј вона не може ріжнитисьа од Вашоји, слід би сказати, шчо Ви оддајете детальну виробку јіји самим Россіјанам. Це, думају, буде і резонно і тактично, бо јак Ваша программа навіть не стілько літературна, скілько практично-

політична, то хто јого шче зна, шчо скажуть Россіјани, котрі тепер держатьсьа політики струсів.

За ціми замітками бажају Вам всьакого успіху, — тільки надіјтесь на власні сили більш ніж на россіјські. Особливо не раджу покладатись на Одессу, там льуде шче менш аккуратні, ніж в Кијіві. Спогадајте напр. хоч те, јак вони вислали П-на[1]) в Женеву і не видержали обішчаньньа навіть один місьаць.

Історіја з Солодким[2]) до того кумедна, шчо ја б зовсім годивсьа думати, шчо вона видумана Кон-им. Але ја сам бачив два приміра таких штук, устројенних харковськими украјнофілами, і бачу в Солодкому типічні ознаки цього роду двуногих і вірьу, шчо такиј індівід јесть на світі ј навіть був у Галичині.

Тільки хоч јакиј ја невеликиј прихильник наших украјінофілів, а все таки раджу Вам не розширьати всіх ознаків Солодкого на увесь genus украјнофілів: це species Charkovo-poltavica.

Коли можна, пришліть мені статьтьу Костомарова в журналі Ливчака ј Климковича. Може ја напишу дльа „Поступу“ про Костомарова „політика“. Спасибі за книжки. Тільки 1 части творів Пан. Мирного ја не мају. Коли Вам прислано з Россіјі кілька екземпльарів, то вділіть мені один і напишіть в Кијів, шчо будете держатись і наперед такоји ж політики. А то сміх курам: Мирниј міј спеціальниј пријатель, книги видано вла-

---

[1]) П-н, Українець, що літом 1886 р. їздив заграницю для поратованя здоровля, з порученя одеської громади мав якийсь час жити в Женеві і памагати Д-ву в його наукових працях, та мусів швидко вертати ся з браку гроший. *І. Ф.*

[2]) Про якогось Солодкого писав мені Кониський, що він як делеґат Українців був у Львові, все бачив, що тут діється ся, і висловив у київській громаді острий суд між иншим і про мене, а тимчасом ані я, ані ніхто з Львовян не бачив його — хиба з ним бачив ся дехто секретно. *І. Ф.*

сне кијівськоју громадоју, а екземпльара ја не мају! Та чи не можна здобути ј кумедију Кониського? По рецензіјі Ом. Огон. думају, шчо це мусить бути велика дурницьа в роді Соколиків, — та треба самому подивитись. От јак би Ви заложили в „Поступі“ основи релігіозноји критики! Це одна з перших потреб.

Книг все таки не посилају, бо грошеј ні звідки не мају, звісток про послані роботи теж не мају. На запроси других робот, напр. перекладів романів, теж ніхто не одповіда ні з Кијіва, ні з Петербурга. „Вони з холери повмирали“.

Ваш М. Драг.

Вашіј жінці, П-ку і Коц. кланьајтесь. Скажіть мені, шчо воно таке Василь Лукич? Ја кинув другу роботу і написав невинну статејку про вірші і почасти про одну пасхальну віршу, котру порівньав з західними драмами. Послав статьтьу, — і одповіді не получив. Тепер бачу в „Дѣлѣ“ список матеріалів альманаха, і своји статьті не бачу! Јак собі хочете, а невозможне племја населья Вашу сторону.

N. 61. Лист до І. Ф. 25 Нов. 1886. Chemin Dancet. 14.

Сьогодні в ранці получив ја Вашу программу. Вона таки вијшла дуже подрібна, — ј жалко, шчо Ви викинули про неприличність партіјноји полеміки в Галичині, не замінивши Вашого уступу старого ніјаким другим про те, шчо Ви станете независимо од теперішніх партіј львівських (по мојому це conditio sine qua non нового журнала ј новоји партіји). Та тепер вже нічого робити. Тепер треба вже думати про самиј журнал.

Не розуміју ја гаразд, чому Ви не хочете помістити Читалень Павлика, тим паче, шчо ја певнісінькиј, шчо окремо вони ніколи не виjдуть. Колиб вже дуже була б то велика працьа, то чи не можна б було скоротити jіjі одклавши напр. таблиці на прилогу, котру б можна було пустити при окремих одбитках (а jіх певно б читальні купували). Посудіть Ви про це шче раз з П-ом. Ја хочу перш усього влагодить дльа Вас статьтьу про Костомарова-політика, котра може піде на 2—3 NN (невеличкими частинами). Ви тільки здобудьте мені NN. Пролому, де була статьтьа Скабичевского Украинофильство Костомарова (NN. ці названі в показчику в „Зорѣ"). Пришльу також кілька бібліографічних заміток, а може ј статеjку з поводу болгарськоjі катавасіjі. Напишіть мені тільки, коли власне думајете випустити 1-иј N.?

Ту роботу, котру Ви мені думајете дати доперегльаду політ. статеј, — ја згожујусь взьати. Окрім того ја радиј взьати редакціју фольклористичного матерјалу. З того, шчо в мене јесть, ја б радиј був обробити полународні вірші. Јак би мені тільки знати, шчо зробив Вас. Лукич з тіјеју статьтеју, котру ја јому послав. Чи не можете јого запитати при случају? Поспішајусь одіслати цеј лист і через те про инші роботи не пишу, але будьте певні, шчо скорше ја перепишу ніж недопишу, коли тільки журнал буде держатись хоч тихо, та безповоротно поступовоjі дороги.

Шчо кажуть про „Поступ" Станіславовці? Слід би jіх притьагти до роботи. Вони тепер в близьких стосунках з народом.

Ваш М. Др.

Програмових листів пришліть з десьаток (коли можно) під крајцбандом.

N. 62. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 3 Дек. 1886.

Получив Ваш лист і проспекти, а Скабич. нема. Проспекти перешльу дејаким льудцьам, в тім числі і Вовку, котриј тепер в Італіјі, в San Remo. Ја јому напишу про те, шчоб він узьав роботу в Поступі, а Ви самі напишіть јому дльа порьадку. В јого јесть дуже інтересне оповіданьньа задунајського Січовика, та головно, він може ј инші речі виготовити, напр. про італјанськиј хлопськиј рух.

Грижевського допис і ја читају. Дуже інтересниј. Про те, шчо Лукич напечата моју статьтьу, Ви мені не написали до остатнього. Дивно ж мені тільки, шчо в проспекті Альманаха та статьтьа не названа, хотьать „сьурприз" на свьата зробити, чи шчо?! Шчо уступ про полемику гал. партіј викинуто за радоју дејаких прихильних льудеј, шче більш жаль, ніж коли б був він викинутиј случајно. З цих рад ніколи добра не бува, јак це звісно шче з бајки Asinus vulgi; не бува звичајно добра і з тих діл, котрі починајутьсьа з уступок vulgo. А тут шче ј софізм в раді, — бо уступ про нечесність полеміки істнујучих партіј власне не полеміка, а зајава прінціпа, котроји коли бојатись, то ліпше вже ј зовсім программу викинути, бо коли так, то ј усе одна полеміка.

Својеју уступкоју Ви поставили себе тільки в роль будірујушчого сина тіјеји ж таки народовськоји парахвіји, тоді јак Вам треба виступати зовсім новим чоловіком, бо инакше шкода ј заходу. В усьакім разі Ви, јак бачу і з Ваших слів, поки шчо нічого не виграли Вашоју уступкоју в народовців, а мені одно діло спортили, котре ја був почав, покладајучись на те, шчо викинутиј параграф зостанетьсьа. Ја з дуру взьав був виписав

јого та ј послав у Россіју, шчо ось мовльав буде, а тепер і позичај очеј у Сірка!

Інтересно мені буде взнати, јак на кінець Ви встројілсь з Читальньами ј П-ом в загалі. Оце перечитавши Ваші три остатні листи, ја бачу, шчо Поступ і П-к зостајутьсьа кожниј сам по собі. Кумедна це річ: Вас, можливих працьовників „Поступу", всього 4 чоловіка і ніјак Ви не погодитесь: Коц. сам не хоче, П-ка певно Ви самі не хочете (в числі закидів про П-ка ја чув і такиј, шчо він би то написав пасквіль на Терлецького і через те тим паче јого треба держати далеко од усьакого діла), та ј він таки тьажковатиј чоловік. Јак же воно јтиме діло? Ја не знају, чи мајете Ви переписку з Кијівом і чи легка та переписка. Тим часом мені треба б передати туди два запити. I) Громадьанам, чи буде мені јака одповідь на міј лист, в котрому ја між инчим питав, шчо мені робити з типографіјеју ј складом, бо позајак мені скінчилась пенсіја громадська, ја мушу шукати собі де небуть зарібка ј вирватись з Женеви? II) Ковалевському, чи вишле він і коли 350 р., шчо зоставсь винен за роботу по історіјі укр. літератури за кінчајушчијсьа рік і чи буде і в јакі строки він висилати 600 р. на тој рік, бо наближајетьсьа 1. Јанварьа, коли ја мушу платити довги, або хоч шчо небудь сказати својім кредіторам. Хотів би ја запитати ј А-ча про те, јак мені бути з К. Ст.? Він сам мені написав про те, шчо К. Ст. буде платити за роботу (громадьане теж прохали облегчити јіх бьуджет роботоју в росс. журналах, котру вони брались влагодити), а тим часом ја за остатньу роботу не получив нічого, і одповіді не мају на запит. Та бојусь ја, коли-б А-ча не перельакати мојіми запитами, а сам він очевидно не додумајетьсьа довідатись, јак сповньајутьсьа ј чи навіть сповньајутьсьа ті умови, котрі сам же він пред-

ложив. Зоставльају ці всі речі на Ваше всмотріньнье і коли можно шчо зробити, не шкодьучи нікому, то зробіть, а коли не можна, то киньте.

Дуже мені жалко і навіть дивно, шчо Ви не знајете навіть, шчо думајуть Станіславовці про „Поступ". Ја бачу тут omen дльа „Поступу".

Јак памјатајете може, коли ми торік пропонували подібну газету, то ја знајучи, шчо на богато льудеј не можна рахувати, радив Вам поставити газету чисто теоретичну, т. ј. таку, котра б тільки готовила наукові підстави дльа будушчоји політ. партіји. Тепер Ви написали проспект вже готовоји партіји, — проспект детально-практичниј. Ја думав, шчо Ви вмовились з льудьми, шчоб розробити цеј проспект шче детальнішче. Аж виходить, шчо з најбільш організуваноју купоју з льудеј, котрі близько стојать до народу ј крајевих справ, у вас нема зовсім ніјаких звјазків, не то умови. Јак же Ви будете сповньати свіј проспект, котриј справді більш программа новоји партіји, ніж новоји газети?? Прајдетьсьа Вам або нальагти, шчоб одшукать льудеј по провінцијам, а поки самому львівському Вашому кружку розсипатьсьа по крају студијувати матерјал, та одьагти в мјасо скелет Вашоји программи, або дати газету зовсім не таку, јаку обішчала та программа.

Ви мені нічого не одповідали на запит, коли власне вијде 1. N. Поступу і на јакиј день ја мушу прислати своју роботу? Також не написали мені нічого, чи можете ж тепер прислати Мирного I т. творів? Перемудрив јого зовсім дурна штука, навіть дурнішча од „На кожумјаках" і М. Богуславки Нечуја. Чи не можна б було получити на час Юзова (Каблица) Интеллигенція и народъ?

Ваш М. Др.

Ја б готовиј був критично перегльанути новішчу беллетристику з украјінського житьтьа,

українську і россіјську, та не знају, чи це буде Вам на руку, бо пријдетьсьа дешчо, напр. Горовенка і др., осудити за надто гостро, зо страхом „перепудити починајучі таланти“, јак казав мені колись один молодиј народовець. Добре зробили шчо напечатали „Ліс шумить“. Іде на нас „украјнофілів“ нова сила: беллетристи з украјінського житьтьа розумнішчі ј цівілізованішчі од нас. Оттут чи вспіјемо „пѣнкоснимательствомъ“ та „Перемудрили“?

N. 63. Лист І. Ф. Chemin Dancet 14, 20 Дец. 1886.

Шановниј Добродіју,

Лист Ваш зо звісткоју про смерть „Поступу“ получив ја вже днів з 5 назад, та за клопотом і хоробоју одповідају тілько тепер. Звісно, Вам ліпше можна судити про Поступ, — тільки ж мені резони до јого прикінченьньа во чреві матері не видајутьсьа так уже непремінними, шчоб треба було піти на такиј сором дльа всіх нас. Конфіскати напр. ја ј сам ждав і в загалі думав, шчо виступ з проспектом не літературно-науковим, јак ми вмовились торік було, а практично-політичним був помилкоју і закликував на конфіскату ј цензурні трудности. Тільки ж взьавшись до гуж, треба ж було хоч раз сіпнути, а в усьакім разі треба було перед судом попробовати оборонити хоч самиј проспект, при чому Ви б могли поставити питаньньа о самоволі галицькоји цензури проти самого австріјського закону ј практики других австр. провінціј. Коли б суд затвердив кофніскату, Ви б мали резон заја́вити, шчо коли у Вас нема зовсім правовоји опори, то ј не будете видавати свого журналу. А тепер податись назад по першіј пригрозі поліцејського

пальцьа, — це такиј сором, шчо ні в казці сказать, ні пером описать, — сором дльа всіх нас, а не тільки дльа Вас самих.

Альманах — не журнал. Та окрім того ја напр. нігде не бачу гарантіјі, шчоб і з Альманахом не сталось шчо небудь подібне, јак з журналом і через те радиј би зовсім усунутись од нього і тільки за дльа того, шчоб зньати з себе усьаку тінь наріканьньа, шчо мовльав не хотів запомогти все таки доброму ділу на рідніј ниві, готовиј дати туди своју працьу. Тільки ж позвольте мені дати працьу не современно політичну, а історичну, а власне напр. про наші старі вірші релігіјно-церковні (I. голова) ј політичні (II. голова) (треба мені знати, коли власне појавитьсьа альманах В. Лукича), а також про нову працьу Ренана (L'origine de la Bible).

Тепер позвольте Вам сказати кілька слів про моју особисту справу. Мене звішчајуть з Галичини, шчо там робить зле вражіньньа моја переписка про грошеві справи і про міј фінансовиј стан. Правду сказавши, мені завше було дивно, почому моји листи в Россіју в тих справах сталисьа публичним достојаніјем, — так шчо мені про це писали навіть льуде, котрих ја ніколи не бачив і котрі, при всіј шчирости до мене, не могли знати сушчности мојіх відносин до мојіх украјінських товаришчів. Тепер ја мушу звернути увагу Вашу ј тих, кому моји листи стали відомі, на те, шчо перше — ја тільки тим писав про грошеві справи, котрі зроблені були не мноју, посередниками в тих справах між мноју ј товаришчами; в друге, шчо ја писав не просьби, а запитаньньа про висилки грошеј, не мноју назначенних, і најбільш тоді, коли можна було думати, шчо вислані гроші пропали, або тоді, коли грозила небезпечність громадському добру, тіпографіјі через неплату

по вексельам, котрі ја давав покладајучись на обіцьанку вислати звісну сумму на звісниј строк (напр. в Јульу, коли ја не получив і в Декабрі); а в третье, шчо всі моји фінансові відносини з товаришчами не мали в собі ні крихти філантропічноји і вијшли без всьакоји мојеји ініціативи ј навіть післьа довгоји мојеји опори против. Почались вони справді післьа того, јак мене вигнано зо служби в К. университеті. Тільки ж усьа служба ніколи не була ні мојеју головноју цільльу, навіть особистоју, ні викльучним джерелом мого прожитку, бо ја не ставив на першиј план добиватись докторату, шчоб заньати місце ординарного профессора (між инчим і з 3000 р. жалуваньньа замісць 1200), а сповньав усьакі громадські служби, в тім числі виданьньe Истр. П., казок і др. і находив собі зарібок осібниј од казенного жалуваньньа, шчоб прожити. Саме моје прогнаньньe з университету (замітьте, перше тільки кијівського, а потім тільки трьох јужних, котре ја сам дльа прінціпу викликав тим, шчо не зхотів подати одставку) не значило зовсім прогнаньньe навіть з служби в Россіји, де прогнаньньe по т. зв. 3-му пункту значить тільки прогнаньньe з одного міністерства; коли шеф у другому пријме прогнанного, то все ј кінчајетьсьа. В мене јесть документи, з котрих Ви побачите, шчо мені предлагали місце в мін. јустиціји (на першиј раз на 3500 р. жалуваньньа). Зараз же післьа того, јак мені дали одставку з университета, мені предлагали місце діректора кантори транспортів на нижніј Волзі з 10.000 р. жалуваньньа. Окрім того літер. мого заробку одставка не тикала ј навіть вже будучи в Відні ја получив од Суворина (тоді ліберального) предложеньньe взьати в јого часть иностр. політики за 4000 р. Јак бачите, тут не було місцьа філантропіји. А мені предложила громада гарантіју 1200 р. пенсіји, шчоб ја викльучно

зајмавсьа укр. літер. справами. Ја подьакував і зајмавсь ними ј без пенсіјі, держучись зарібком літер. в Петербурзі, і шче за остатнїј семестр 1875 викінчив і Федьковича, Про козаків і Турків і Малор. нар. преданія, котрі ј лишив на користь громадьанам (М. Н. Пр. роспродані до одного екземпльара). Тільки коли товаришчі задумали виданьньа за границеју і послали туди мене, ја згодивсь узьати пенсіју, котру назначили мені 1600 р., але котроји ја ні одного року не брав на себе, а остатніми роками, од 1879 р. ніодного року сповна ј не получав (були роки, коли приходило всього по 800 р. Не кажу вже про те, шчо јак ја јіхав з Россіјі, то рубль був 330, а тепер впав до 230, а в часи віјни був і 218 сентимів). Але ја ніколи не тільки не жалівсь, а навіть не докучав товаришчам моїми рахунками, а справльавсь зарібками на боці, при чому навіть сам поповньав екстраординарні росходи (напр. на Волів мені прислано 1000 фр., а виданьньа коштувало до 2000). Аж недавно, коли мені всьакі бокові зарібки врізались і коли ја вліз у довги, ја почав добиватись принајмні точности рахунків. Вліз же ја в довги не тільки через упадок курса рубльа, неаккуратність висилок, потребу помогати товаришчам, а правда ј з власноји вини: з того, шчо ја задумав давати своїм дітьам вишче образованьньа, та з несчастьа, слабости својеји жінки, котра не може сама без прислуги вправльатись дома та потребује хоч місьацьа гірного воздуха, — та шче з дурноји думки, шчо ја вчениј і мушу „двигати науку“ про міј рідниј край, купувати цілу бібліотеку (тут не дістанеш не тільки словјанських книг, а ј потрібних мені европејських) та сидіти за фолькльорами, мов јакиј член академіјі, або маркіз бретанськиј. Цьу останьньу вину моју треба впрочім поділити з моїми зем-

льаками ј чужими навіть, котрі завше хвалили проби мојіх праць „академічних“ і казали про потребу таких праць. Ви сами знајете, шчо ја получав за серіју таких праць — всего 50 руб. А тепер взнајте, шчо ціла купа таких праць зостајетьсьа по редакторським текам в Россіјі, а шче більше в мене. Обіцьанка ж товаришчів в звісному Вам листі пристројувати такі праці, зосталась пустоју. На просьби усьаким льудьам, најбільш впрочім украјнофілам, знајти мені јаку небудь сталу роботу, напр. хоч переводити романи, не получив ја ніјакоји відповіді.

При такому стані мені нічого не зостајетьсьа окрім ліквідаціјі. Такиј ліквідаціјниј характер мали моји фінансові запитаньньа і в остатньому листу до Вас. Тут ја вже ліквідујусь: старша дочка перервала своју роботу до баккалавреату ès lettres, котриј один міг би дати јіјі право бути регульарноју студенткоју, або дістати порьадне місце (тут жіночих гімназіј нема), напр. у Франціјі, јак думалось, і почала давати уроки сама (звісно, јак недовчена, то ј не бог зна јакі); меншу перестали вчити artes liberales; ја вже рік прожив без росс. наукових журналів і нових книг (міј капитал в складі Стасьулевича, заробленој літер. працеју, зкінчивсьа), тепер з новим роком зостанусь і без тутешніх (јак Archivio per lo Studio de la letteratura populara, Archiv. f. die Slav. Phil. etc. і навіть без Société de lecture). Чи најду јаку поденну роботу, ја не знају, — через те јак проживу, не знају теж, та це вже моје діло, раз ја признаниј ні на вішчо не потрібним земльакам мојім.

Ја тільки не хотів би, шчоб моја ліквідаціја повела за собоју втрату громадськоји власности і складу книг, між котрими всеж јесть Воли, котрі ј песиголовці хвальать, — Політ. пісні, в котрих јесть же матерјал, окрім мојіх непотрібних

уваг, стереотипи Кобзарьа ј т. и., а також манускріпти пісень. (Ја писав у својому листу: хто береть сьа јіх обробити ј не розгубити, јак це сталось навіть у самого Вл. Б. Ант., але одповіді не получив). От Вам стан діла. Коли хто може докорити мене за моји розмови про нього, хај кине каменем в мене! Ја більше нічого говорити не буду. Докладају копіју з листу од Музики Миколи. Коли Ви показували міј лист кому, то покажіть і цьу копіју. Вашу жінку прошу перевезти конвертик до Музики Миколи од мене і привезти одповідь, звісно, коли це можна безпечно. Инакше прошу порвати міј конвертик.

Ваш М. Др.

Ја дуже бојусь, чи не написали Ви про К. Ст. од мене, а не од Кузьмичевського, Галичанина.

Оповістка.

„Україньско-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки:

В першій серії:

		Ціна в короновій вал.
1.	**С. Ковалїв.** Дезертир і иньші оповіданя . . .	1·60 К.
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60 „
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповіданя .	1·40 „
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика пані і иньші оповіданя	1·30 „
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40 „
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповіданя .	1·60 „
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20 „
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезії . . .	1·60 „
9.	**С. Ковалїв.** Громадські промисловцї, опов. .	1·60 „
10.	**У. Шекспір.** Гамлет, принц данський . . .	1·80 „
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповіданя .	1·40 „
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	1·20 „
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60 „
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60 „
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гоструха	1·40 „
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40 „
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20 „
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60 „
19.	**К. Ґуцков.** Уріель Акоста	1·40 „
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80 „
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60 „
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90 „
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60 „
24.	**М. Коцюбинський.** По людському.	2·00 „
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00 „
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60 „
27.	**У. Шекспір.** Юлїй Цезар	1·60 „
28.	**Л. Толстой.** Відродженє, (3 томи)	3·60 „
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезій . . .	1·60 „
30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина	1·80 „

31. **І. Франко.** Коваль Бассім . . . . . 1·60 К.
32. **У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра . . . . . 1·80 „
33. **Е. Тимченко.** Калевала, фінська епопея . . 3·00 „
34. **О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповідання . 1·40 „
35. **У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля . . . 1·60 „
36. **Іван Франко.** Сім казок, новелї . . . . . 1·40 „
37. **С. Воробкевич.** Над Прутом, поезії . . . . 1·60 „
38. **У. Шекспір.** Ромео і Джульєта . . . . . 1·80 „
39. **К. Сроковський.** Оповідання . . . . . 1·40 „
40. **А. Кримський.** Пальмове гилля, (3·00) . . 2·00 „
41. **О. Кониський.** Молодий вік Макс. Одинця . 2·00 „
42. **Ґю де Мопасан.** Горля і иньші оповідання . 1·30 „
43. **В. Кравченко.** Буденне житє. Оповідання . . 2·00 „
44. **У. Шекспір.** Король Лїр . . . . . 1·80 „
45. **Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість . . . 3·00 „
46. **Г. Гайне.** Подорож на Гарц . . . . . 1·20 „
47. **І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр. 1·60 „
48. **У. Шекспір.** Міра за міру . . . . . 1·40 „
49. **М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. опов. . . 2·00 „
50. **О. Стороженко.** Марко проклятий, поема . . 1·40 „
51. **С. Коваліїв** Риболови . . . . . 2·00 „
52. **Марко Вовчок.** Народні оповідання. т. І. (1·60) 2·00 „
53. **П. Мирний.** Серед степів. Оповідання . . . . 3·00 „
54. **Е. Ярошинська.** Перекиньчики . . . . . 2·60 „
55. **В. Винниченко.** Повісти й оповід. . . . . 3·00 „
56. **Л. Мартович.** Хитрий Панько . . . . . 1·50 „
57. **В. Вересаєв.** Записки лїкаря . . . . . 3·00 „
58. **М. Вовчок** Народні оповідання Т. II. (1.60) . 2·00 „
59. **М. Ґорький.** Мальва і иньші опов. . . . . 2·50 „
60. **М. Дерлиця.** Композитор і иньші опов. . . 2·00 „
61. **Ю. Заєр.** Леґенди . . . . . 2·40 „
62. **А. Чехов.** Змора і инь. опов. . . . . 2·40 „
63. **Н. Кобринська.** Ядзя і Катруся та инь. опов. 1·80 „
64. **Д. Лукіянович.** Від кривди, повість . . . . 2·00 „
65. **А. Чайковський.** Оповідання . . . . . 2·00 „
66. **Марко Вовчок.** Народні оповідання, т. III. . 3·80 „
67—68. **І. Левицький.** Хмари . . . . . 4·80 „
69—70. **Е. Золя.** Жерміналь . . . . . 6·00 „
71. **О. Маковей.** Оповідання . . . . . 3·00 „
72. **І. Франко.** На лоні природи . . . . . 3·60 „
73. **Кароль Кавцкі.** Народність і її початки (0·60) 1·00 „
74. **Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах. . . . (0·50) 0·90 „
75. **Фр. Енґельс.** Початки родини. . . . (1·50) 1·90 „
76 **Ш. Сеньобо.** Австрия в XIX столїтю (0·80) 1·20 „
77. **В. Будзиновський.** Хлопська посїлість (2·00) 2·40 „
78. **К. Фламаріон.** Про небо . . . . . (2·00) 2·40 „
79. **М. Драгоманів.** Переписка (вичерпано) . . 1·80 „

80. **С. Степняк.** Підземна Росія . . . . . (3·00) 3·40 „
81. **Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах (1·00) 1·40 „
82. **І. Тен.** Фільософія штуки . . . . . (1·00) 1·40 „
83. **Дж. Інґрем.** Історія політ. економії . . . . 4·00 „
84. **Е. Ферріер.** Дарвінізм. . . . . (1·30) 1·70 „
85. **Й. Конрад.** Національна економія . . (1·90) 2·30 „
86. **В. Стефаник.** Моє слово, оповіданя . . (3·60) 4·00 „
87. **Ж. Масперо.** Старинна історія східних народів т. І. . . . . (2·40) 2·80 „
88. **М. Коцюбинський.** У грішний сьвіт . . (1·60) 2·00 „
89. **М. Карєєв.** Фільософія культурної й соціяльної історії XIX ст. . . . . (2·40) 2·80 „
90. **О. Кобилянська.** До сьвіта. Новелї і нар. (2·40) 2·80 „
91. **О. Авдикович.** Моя популярність . . (2·20) 2·60 „
92. **Е. Фрас.** Нарис ґеольоґії . . . . . (1·20) 1·60 „
93. **Б. Лепкий.** Кара та иньші оповіданя . (2·00) 2·40 „
94—95. **П. Стороженко.** Історія західно-европейських літератур до кінця XVIII ст. . (4·00) 4·40 „
96. **Ґ. Байрон.** Чайльд Гарольд . . . . (1·40) 1·80 „
97. **М. Драгоманів.** Шевченко, українофіли й соціялізм . . . . . (1·60) 2·00 „
98. **Марк Твайн.** Том Соєр . . . . . (2·60) 3·— „
99—100. **Е. Шірер.** Політична історія Палест. (3·10) 3·50 „
101. **І. Франко.** Місія. Чума. Казки і сатири (2.40) 2·80 „
102. **З. Ґінтер.** Історія ґеоґр. відкрить у XV—XVI ст. . . . . (1·80) 2.20 „
103. **Л. Толстой.** Козаки . . . . . (2 00) 2·40 „
104—105. **М. Драгоманов.** Листи до Ів. Франка і инших, т. І . . . . . (3.00) 3·40 „
106. **В. Самійленко.** Поезії (друкують ся)
107. **Др. А. Форель.** Гіґієна нервів (друкуєть ся)
108. **І. Франко.** Маніпулянтка . . . . . (2.00) 2·40 „

Книжки під чч. 73—85 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Ціни в скобках подані за брошуровані примірники.